

Budapesti Corvinus Egyetem

REZSIMSTABILITÁS ÉS HATALOMGYAKORLÁS
A POSZT-SZOVJET KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Témavezető: Rostoványi Zsolt DSc, egyetemi tanár

Készítette: Gyene Pál István

Budapest, 2015

Gyene Pál István

Rezsimstabilitás és hatalomgyakorlás
a poszt-szovjet Közép-Ázsiában

Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Témavezető: Rostoványi Zsolt DSc, egyetemi tanár

© Gyene Pál István

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola
Nemzetközi alprogram

*Rezsimstabilitás és hatalomgyakorlás
a poszt-szovjet Közép-Ázsiában*

Doktori értekezés

Készítette: Gyene Pál István

Budapest, 2015

Tartalomjegyzék

Térképek és ábrák jegyzéke.....	7
Köszönetnyilvánítás.....	9
1 Bevezetés.....	11
1.1 Problémafelvetés.....	11
1.2 Legfontosabb kutatási kérdések és következtetések.....	14
1.3 A disszertáció szerkezete.....	17
1.4 A kutatástörténeti előzmények áttekintése.....	18
1.5 Az összehasonlító módszer és alkalmazásának korlátai.....	25
2 Közép-Ázsia története a Szovjetunió felbomlásáig.....	36
2.1 A régió térbeli lehatárolásának nehézségei.....	36
2.2 Közép-Ázsia a premodern korban: ütköző zóna vagy összekötő híd?.....	39
2.3 A „Nagy Játzsma” tétje: az Orosz Birodalom expanziója Közép-Ázsiában 53	
2.4 A polgárháború és a szovjethatalom kiépülése Közép-Ázsiában.....	73
2.5 „Formájukban nemzetiek, tartalmukban szocialisták” – A közép-ázsiai tagköztársaságok a szovjet etno föderalizmus rendszerében.....	82
2.6 Tradicionális társadalmak erőszakos modernizációja.....	99
2.7 A peresztrojka és a Szovjetunió felbomlása.....	108
3 A „standard közép-ázsiai modell” jellemzői.....	116
3.1 A „standard közép-ázsiai modell” mint ideáltipikus elemzési kategória ...	116
3.2 Felülről vezérelt nemzetépítés: interetnikai és intraetnikai konfliktusok a poszt-szovjet Közép-Ázsia államaiban.....	123
3.3 Elnöki túlhatalom és személyközpontú politizálás.....	128
3.4 Informális érdekhálózatok politikaformáló ereje.....	142
3.5 „Járadékos” és „fél-járadékos” államok.....	149
3.6 A politikai iszlám Közép-Ázsiában.....	162
4 Országtanulmányok.....	168
4.1 Kazahsztán egy „felvilágosult” autokrácia?.....	168
4.2 Üzbegisztán: látszólagos stabilitás, potenciális törekenység.....	188
4.3 Türkmenisztán „hiperprezidenciális” rendszere.....	208
4.4 Tádzsikisztán: polgárháború és konszolidáció.....	226
4.5 A kirgiz parlamentáris kísérlet.....	255
5 Konklúziók.....	282
Felhasznált irodalom.....	310

A szerző kapcsolódó publikációinak jegyzéke.....	340
--	-----

Térképek és ábrák jegyzéke

1. A turkesztáni kánságok földrajzi kiterjedése a XVIII. században	49
2. A központi támogatások és transzferek aránya a közép-ázsiai tagköztársaságok költségvetésében.....	83
3. A közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok politikai térképe 1923-ban.....	90
4. A Tádzsik ASZSZK területei igényei 1929-30-ban (a sötétrel színezett területek).....	94
5. Az 1991-es népszavazás eredményei a SZU „egybentartásáról”	113
6. A közép-ázsiai rezsimek participációs és kompetíciós indexe a '90-es években.....	139
7. A közép-ázsiai neopatrimoniális rendszerek elhelyezkedése a participációs/kompetíciós mátrixban.....	139
8. A közép-ázsiai rezsimek participációs és kompetíciós indexe a 2000-es évek átlagában.....	141
9. A közép-ázsiai neopatrimoniális rendszerek elhelyezkedése a participációs/kompetíciós mátrixban a 2000-es évek átlaga alapján	141
10. A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi mérlege	151
11. A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi nyitottsága	152
12. Az Üzbegisztáni SZSZK első titkárai és elnöke	190
13. Tartományi kormányzók fluktuációja Nyijazov elnöksége alatt.....	214
14. A Tádzsikisztáni SZSZK első titkárai és elnöke	232
15. A Kirgizisztáni SZSZK első titkárai és elnöke	257
16. A kirgiz pártok regionális kötődései	275
17. Kirgiz pártpolitikusok eredményei saját „származási” körzetükben.....	275
18. A politikai és polgári szabadságjogok helyzete a közép-ázsiai köztársaságokban	288
19. A közép-ázsiai köztársaságok értékelése a Freedom House Nations in Transit kiadványának kalkulációja alapján 2005 és 2014 között.....	289
20. Poszt-szovjet országsoportok összesített demokrácia indexe a Freedom House Nations in Transit kiadványának kalkulációja alapján 2005 és 2014 között.....	291
21. A közép-ázsiai, a kaukázusi és a balti országsoport 2014-es értékelése az EIU Democracy Index alapján.....	292

22. A közép-ázsiai, kaukázusi és balti köztársaságok EIU demokrácia indexének változásai 2006 és 2014 között	293
23. A WGI „jó kormányzás” index hat indikátora 1996-2013	295
24. Közép-ázsiai köztársaságok, a kaukázusi és a balti államok WGI „jó kormányzás” index átlagának alakulása 2006-13	297
25. Közép-ázsiai köztársaságok WGI politikai stabilitás index 1996-2013	298
26. A közép-ázsiai köztársaságok értékekelése az FFP FSI Index 12 indikátora alapján 2014-ben.....	301
27. A közép-ázsiai köztársaságok, a kaukázusi és balti államok értékelése a FFP Fragile States Index összpontszáma alapján 2010-14.....	302
28. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Freedom in the World és a WGI politikai stabilitás indexe alapján	303
29. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Nations in Transit és a WGI politikai stabilitás indexe alapján	304
30. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) az EIU Democracy Index és a WGI politikai stabilitás indexe alapján	304
31. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Freedom in the World, a Nations in Transit, az EIU Democracy Index és a FFP Fragile States Indexe s indexe alapján	305

Köszönetnyilvánítás

Közvetlenül vagy közvetve, de számosan játszottak szerepet abban, hogy ez a disszertáció elkészülhetett. Köszönettel és hálával tartozom mindennek előtt témavezetőmnek *Dr. Rostoványi Zsoltnak*, hogy vállalkozott a konzulensi szerepre, ezen a Magyarországon viszonylag kevésbé kutatott területen, és rektori pozíciójából fakadó számtalan elfoglaltsága ellenére is mindig szakított időt rám, amikor hozzá fordultam. Köszönettel tartozom *Dr. Najat Shamil Alinak* és *Wagner Péternek*, hogy a munkahelyi vitán vállalkoztak az immár közel 300 oldalasra duzzadt szöveg opponálására. Remélem kritikus észrevételeik figyelembevételének Köszönhetően mostanra a dolgozat átgondoltabbá vált, mint egy évvel ezelőtt volt.

Hálával tartozom rajtuk kívül elsősorban a Corvinus Egyetem oktatói, valamint az MTA Világgazdasági Kutatóintézete, a Külügyi Intézet munkatársai és a keddi „Stammtisch” rendszeres résztvevői közül *Nagyné Rózsa Erzsébetnek*, *Rácz Andrásnak*, *Csicsmann Lászlónak*, *Sándor Péternek*, *Kurtán Sándornak*, *Szunomár Ágnesnek*, *Kiss Annamáriának*, *Deák András Györgynek* és *Biedermann Zsuzsánnának* amiért – a később a disszertáció integráns részévé - váló publikációim megjelenésének útját egyengették. Rajtuk kívül még elsősorban *Dr. Dunay Pál* és *Sz. Bíró Zoltán* segítettek szakmai tanácsaikkal és hasznos észrevételeikkel munkámat. Mivel Neki, személyesen már sajnos nem tudom megköszönni, ehelyütt emlékeznek meg arról az értékes szakmai segítségéről, amit *Ludvig Zsuzsa* nyújtott több, később a disszertáció alapját képező cikk elkészítéséhez.

Köszönettel tartozom ezen kívül munkaadóm a *Budapesti Gazdasági Főiskola* vezetői és oktatói közül mindennek előtt *Dr. Szemlér Tamásnak*, *Dr. Ferkelt Balásznak*, *Ivánné Dr. Hild Mártának*, *Vereczkei Lászlónak*, *Dr. Fenyvesi Évának* és *Dr. Hamar Farkasnak*, akik bár közvetlenül a disszertáció elkészülésében nem működtek közre, de olyan zavartalan munkakörnyezetet biztosítottak számomra, melyben a szükséges- nem kevés – időt kutatásaimra fordíthattam. *Dr. Hamar Farkasnak* és *Dr. Neszmélyi Györgynek* továbbá azért is hálás vagyok mivel a félévenként megrendezésre kerülő társadalomtudományi szimpóziumok keretében rendszeres megjelenési lehetőséget biztosítottak számomra és cikkeim egyik legszorgalmasabb lektorálói lettek. Ha már a disszertációmban hivatkozni nem áll módomban, ehelyütt szeretnék köszönetet mondani *Marosán Bence* kollégámnak is az inspiráló beszélgetésekért, valamint hogy az elméleti és módszertani

szakirodalomból igen sok értékes forrásra ő hívta fel a figyelmet. Szeretnék köszönetet mondani továbbá *Czakó Dezső* kollégámnak a BGF-ről bizonyos nehezen hozzáférhető szakirodalmi források felkutatásáért, valamint *Lukácsné Varga Juditnak* a Corvinus Egyetemről, az irodalomjegyzék összeállításában, mindenekelőtt a DOI számok felkutatásában nyújtott segítségével.

A dolgozat, mindenekelőtt a benne található ábrák és diagramok elkészítéséhez számomra nehezen nélkülözhető segítséget nyújtottak a BGF-ről *Parócza Ancsa* és *Zielbauer Nóri* valamint *Oláh Gábor* barátom. A dolgozatban megmaradt esetleges formai hiányosságok természetesen nem az ő, kizárólag az én lelkemen száradnak.

Végül, de nem utolsósorban szeretnék köszönetet mondani Szüleimnek, akik az időnként igen gyötrelmes alkotási folyamat elsődleges, testközeli elszenvedői voltak. Az Ő támogatásuk és türelmük nélkül egész biztosan nem születhetett volna meg ez a munka, amit éppen ezért elsősorban és mindenekelőtt Nekik ajánlok.

Budapest, 2015. 03.21.

1 Bevezetés

1.1 Problémafelvetés

1991 december 8.-án az addigra már a felbomlás előrehaladott állapotába jutott Szovjetunió (továbbiakban SZU) három szláv tagköztársaságának vezetői - *Borisz Jelcin* orosz, *Leonyid Kravcsuk* ukrán, és *Sztanyiszlav Suszkevics* belarusz elnökök – a lengyel határ mellett fekvő Breszt közelében egy dácában aláírták a később Belavezsai Egyezmény néven ismertté vált megállapodást. Az egyezményben tulajdonképpen a Szovjetunió megszüntetéséről döntöttek, melyet egy sokkal lazább konföderatív jellegű együttműködéssel a Független Államok Közösségével (továbbiakban FÁK) kívántak felváltani. Azok a remények, hogy a FÁK katonai téren és a nemzetközi kapcsolatokban alkalmas lesz a SZU korábbi kereteinek megőrzésére, azonban alapvetően illúzióknak bizonyultak. Így az 1991 decemberében elnyert független állami létet a balti, kaukázusi és szláv országok politikai elitje és közvéleménye, habár nem mindenhol egyöntetűen, de örömmel üdvözölte. Ettől gyökeresen eltértek az öt közép-ázsiai ország politikusainak és lakosságának reakciói.

A SZU öt közép-ázsiai tagköztársaságában, bár etnikai feszültségek a felszínre törtek, de eltérően a balti vagy éppen a kaukázusi államoktól, nem bontakoztak ki nagyszabású nemzeti függetlenségi mozgalmak a *peresztrojka* ill. *glasznosztj* időszakában. A közép-ázsiai köztársaságokat vezető párteliteket pedig kimondottan félelemmel töltötték el a SZU felbomlásának várható következményei, és szinte az utolsó pillanatig az Unió fenntartása mellett szálltak síkra. „*Mi nem ünnepeünk, hanem gyászolunk*” - nyilatkozta december 12.-én Asgabatban a közép-ázsiai utódállamok vezetőinek találkozásán a türkmén külügyminiszter. (Rashid, 1994, p.4.) Ahogy annak idején Közép-Ázsia térségét erőszakkal hódította meg és olvasztotta magába a cári birodalom illetve a Szovjetunió, úgy most abszurd módon a független államiséget is akaratuk ellenére nyerték el a poszt-szovjet Közép-Ázsia országai. Miként *Gregory Gleason* fogalmaz: „...ami igazán ironikus Közép-Ázsiában, az az, hogy mint a szovjet típusú gyarmatosítást, úgy a függetlenséget is Moszkva kényszerítette rájuk” (Gleason, 1997, p.15.).

Az aggodalmak abban a tekintetben kétségkívül jogosak voltak, hogy míg a posztszovjet térség szláv, balti vagy éppen kaukázusi népei már a SZU létrejöttét

megelőzően is előrehaladtak nemzeti fejlődésükben, sőt bizonyos esetekben rendelkeztek a rövidebb-hosszabb ideig tartó nemzetállami lét valamilyen fokú történelmi tapasztalatával is. Addig a SZU öt közép-ázsiai köztársaságát tulajdonképpen történeti előzményeket nélkülöző, mesterségesen kreált entitásként azért hozták létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően, bennük egy vagy több címzett nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák nem pedig azért, hogy valaha is mint önálló politikai rendszerek funkcionáljanak. Így a függetlenné váláskor ezeknek az államoknak egyszerre kellett megbirkózniuk a nemzet és államépítés valamint a gazdasági átmenet hármas kihívásával. A független államiság előzményeinek hiánya és kevésbé előrehaladott nemzetfejlődés okán a közép-ázsiai köztársaságok alapvető legitimációs deficittel küzdöttek. Helyzetük e tekintetben sokkal inkább a gyarmati sorból felszabaduló közel-keleti és afrikai államokra, mintsem a kelet-európai egykori szovjet tagköztársaságokra ill. ex-szocialista országokra emlékeztetett (Collins, 2006, p.332.).

Doktori disszertációmban a volt Szovjetunió öt közép-ázsiai utódállamának (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán) összehasonlító politológiai szempontú vizsgálatát szeretném elvégezni. A kutatás időhorizontja az öt ország függetlenné válásától a napjainkig terjedő mintegy húszéves időszakot fogja át. A kutatás térbeli lehatárolását illetően a legkomolyabb szakmai dilemmát az jelentette, hogy a SZU hatodik muszlim utódállamát Azerbajdzsánt bevonjam-e a vizsgálatba. Az azeri politikai rendszert legtöbb vonása a közép-ázsiai rezsimekkel rokonítja, földrajzilag pedig integráns részét képezi a Kaszpi térségnek. Talán ennek is köszönhetően, hogy *Olivier Roy* a közép-ázsiai nemzetépítésről szóló alapművében az öt „isztán” mellett Azerbajdzsán példáját is tárgyalja. (Roy, 2000). Ugyanakkor Azerbajdzsán történetileg elsősorban mégsem a közép-ázsiai térséghez, hanem sokkal inkább a Kaukázus régiójához kötődik (ahová földrajzilag is elsődlegesen tartozik).¹ Így végül úgy ítéltém, elemzésem kompaktabb

¹ A mai Azerbajdzsán területe az orosz expanzió előtt történetileg elsősorban Perzsia vonzáskörzetébe tartozott. Ezzel magyarázható, hogy az azeriek – eltérően a közép-ázsiai szunnita muszlimoktól – a síita irányzat követői. Ennek is köszönhető, hogy a szovjet korszak vallásügyi igazgatási - az ún. *Muszlim Vallási Igazgatóságok* - rendszerében Azerbajdzsánt elkülönítve kezelték a közép-ázsiai muszlim tagköztársaságoktól: míg az utóbbiak a taskenti központú *Közép-Ázsiai és Kazahsztáni Igazgatóság*, addig az azerbajdzsáni muszlimok a a *Dagesztáni és Kaukázusi Igazgatóság* alárendeltségébe tartoztak. (Haghighi, 1997, p.27.)

lehet, ha Azerbajdzsán kihagyásával, kizárólag a szorosabb értelemben vett Közép-Ázsia öt utódállamára fókuszálunk.

Meglátásom szerint egy összehasonlító elemzés számára az említett öt állam több szempontból is megfelelő alapot kínál. Földrajzilag egy jól körülhatárolható régióban fekvő, egymással határos országokról van szó, melyek ráadásul hasonló kulturális-civilizációs háttérrel bírnak. A térség társadalmi egy speciálisan közép-ázsiai perzsa-török civilizációs örökség hordozói, vallásukat tekintve pedig többségileg a szunnita-izlám követői. A szovjet korszakban a SZU tagköztársaságaként igen hasonló társadalmi-gazdasági fejlődési modellt kényszerítettek rájuk, mindezek következtében függetlenné válás óta is igen hasonló problémákkal kell megküzdeniük.

Kutatásom során mindenekelőtt annak a kérdésnek a megválaszolása vezérelt, hogy az igen hasonló adottságok ill. kiinduló feltételek mennyiben determinálták a vizsgált államok politikai rendszereinek fejlődését az elmúlt húsz évben. A közép-ázsiai köztársaságok alapvetően párhuzamos fejlődési ívet futottak be, avagy politikai berendezkedésük és a hatalomgyakorlás jellege fokozódó divergenciát mutat? A fennálló hasonlóságok avagy különbségek elsősorban a közép-ázsiai térség premodern kulturális-civilizációs örökségére visszavezethető tényezőkkel, a szovjet korszakban rögzült politikai és gazdasági struktúrák máig élő hatásával vagy a poszt-szovjet korszak politikai elitjei által választott politikai stratégiákkal magyarázható-e elsősorban? *Pauline Jones Luong* nyomán úgyis feltehetnénk a kérdést: vajon a történeti és intézményi determinánsok vagy a politikai aktorok racionális választásai és döntései az elsődleges jelentőségűek? (Jones Luong, 2002, pp.255.-269.) Még egyszerűbben fogalmazva: a struktúrák vagy a folyamatok szerepe a meghatározóbb? (Cummings, 2002a, p.3.)

Végül, de nem utolsósorban, annak az – értékelvű szempontoktól persze nehezen függetleníthető – kérdésnek a megválaszolására is kísérletet teszek, hogy politikailag végső soron mennyire tekinthető „sikeresnek” a közép-ázsiai köztársaságok függetlenségének húsz éve. Meglátásom szerint a vizsgált országok politikai „teljesítményének” megítélése alapvetően két – egymást a gyakorlatban természetesen erőteljesen átható – dimenzió mentén vizsgálható.

Az egyik a *rezsim stabilitás* (illetve labilitás) kérdése: a közép-ázsiai utódállamok „alapítói atyái”, pontosabban az azokat irányító politikai elitiek képesek voltak-e hatalmi kontinuitásuk megőrzésére és az általuk vezetett politikai közösség

kohéziójának fenntartására? A politikai hatalom milyen mértékig intézményesült vagy éppen mennyire támaszkodik személyfüggő informális hálózatokra? A hatalomgyakorló rezsimek kénytelenek voltak-e a nyílt fegyveres erőszak alkalmazására saját lakosságuk ellen illetve az esetleges rezsinváltásoknak mennyiben volt erőszakos jellegük? Beszélhetünk-e a közép-ázsiai utódállamok bármelyike vonatkozásában „államkudarc” bekövetkeztéről a múltban, illetve reálisan fenyeget-e annak a veszélye, hogy bármelyik tárgyalt ország a közeljövőben „bukott állammá” válik?

A másik vizsgálatra érdemes dimenziót a hatalomgyakorlás jellege képezi: ennek értékelését a hagyományos demokrácia-autokrácia fogalompár paradigmája talaján kívánom elvégezni. Ennek kapcsán elsősorban a következő kérdések elemzésére fókuszálok: a vizsgált országokban a politikai hatalom konstituálódásában mekkora szerepet játszanak a választások illetve a döntéshozatal során mekkora a tényleges súlya a képviselői mechanizmusoknak? Jelen van-e a szóban forgó politikai rendszerekben valódi politikai verseny ill. pluralizmus? Milyen mértékig érvényesülnek a vizsgált rezsimekben a politikai szabadságjogok? Összességében tehát Csicsmann László közel-kelettel kapcsolatos probléma felvetését parafrázva úgyis fogalmazhatunk: adva van-e a közép-ázsiai térségben a nyugati típusú demokráciamodell adaptálásának lehetősége? (Csicsmann, 2006)

1.2 Legfontosabb kutatási kérdések és következtetések

- a. ***A függetlenség elnyerését követően a poszt-szovjet közép-ázsiai utódállamok fejlődési íve divergál egymástól avagy konvergenciát mutat?*** Mint azt Sally N. Cummings is megjegyzi ma a közép-ázsiai politikai rendszerek csekélyebb mértékű változatosságot mutatnak, mint a kilencvenes évtized elején: „...a függetlenség elnyerését követően...Közép-Ázsiában relatíve korlátozott számú fejlődési pályagörbe mutatkozott” (Cummings, 2002a, p.3.). Disszertációm egyik alapvetésének tekintem, hogy bár kortárs közép-ázsiai politikai rendszerek között kétségkívül komoly eltérések is mutatkoznak, hogyha a hatalomgyakorlás jellegét tekintjük, ugyanakkor ezek a

rendszerek mégis felmutatnak olyan alapvető strukturális hasonlóságokat, amelyek alapján van létjogosultsága napjainkban egyfajta weberi értelemben felfogott ideáltipikus „standard közép-ázsiai” politikai modelltől beszélni. Ennek a modellnek a karakterét meglátásom szerint a következő jellemzőkben foglalhatjuk össze, részben *Dobrovits Mihály* 2011-es tanulmányában felvetett elemzési szempontokat követve (Dobrovits, 2011, p.9.):

- *Felülről vezérelt nemzetépítés, ebből fakadó inter és intraetnikai konfliktusok*
- *Prezidenciális jellegű alkotmányos berendezkedés és elnöki túlhatalom*
- *A politikai rendszer alacsony fokú intézményesültsége, a szovjet korszakban kialakult informális „klán struktúrák” hatalmi kontinuitása és dominanciája*
- *A politika iszlám kihívásának sikeres marginalizálása, ugyanakkor az iszlám radikálisok jelentette fenyegetés potenciális növekedése a jövőben*
- *„Járadékos állam” vagy „fél-járadékos állam” jelleg, de legalábbis az eliteket jellemző járadékvadász logika*

b. A szóban forgó politikai rendszerek elmúlt két évtizedes fejlődési pályáivét vizsgálva, vagy ha úgy tetszik „politikai teljesítményét” értékelve milyen szempontoknak érdemes kiemelt figyelmet szentelnünk? Meglátásom szerint a vizsgált országok politikai „teljesítményének” megítélése alapvetően két – egymást a gyakorlatban természetesen erőteljesen átható – dimenzió mentén vizsgálható. Az egyik a *rezsim stabilitás* (illetve labilitás) kérdése, a másik vizsgálatra érdemes dimenziót a hatalomgyakorlás jellege képezi, melyek értékelését a *Freedom House Freedom in the World* ill. *Nations in Transit*, az *Economist Intelligence Unit Democracy Index*, valamint a Világbank „jó kormányzás” és „politikai stabilitás” illetve a *Fund for Peace Fragile States Index* méréseire alapoztam.

A kilencvenes évek közepéig nem tűnt teljesen alaptalan várakozásnak, hogy a poszt-szovjet Közép-Ázsiai köztársaságok között a hatalomgyakorlás jellegét tekintve kialakul egy liberálisabb (Kirgizisztán és Kazahsztán) illetve egy autoriterebb „blokk” (Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán), bizonyos értelemben újból felerősítve a Szyeppövezet és a történelmi Transzoxánia között egykor létezett civilizációs választóvonalat. Ezzel szemben ma úgy tűnik, hogy a jelentősebb különbségek a vizsgált államok között nem a hatalomgyakorlás jellegében, a liberális-autoriter dimenzió mentén figyelhetők meg. Kazahsztán konvergálni látszik a „standard autoriter modellhez” egyedül a 2010-es forradalom nyomán parlamentáris kormányformára áttérő Kirgizisztán divergál nagyobb mértékben, bár a nemzetközi szervezetek (Economist Intelligence Unit, Freedom House, Világbank) értékelésének tükrében a korai volna még a kirgiz politikai rendszer egyértelmű demokratizálódásáról beszélni. A rezsimszabotilitás dimenzióját vizsgálva az ötből két ország (Kazahsztán és Türkmenisztán) alapvetően stabil autokráciáknak minősíthetők, ezzel szemben az üzbég, tádzsik és kirgiz politikai rendszer potenciálisan instabilabbnak tűnik, Tádzsikisztán és Kirgizisztán pedig effektív is labilisabbnak bizonyult.

c. A hatalomgyakorlás jellegében és a rezsimszabotilitás dimenziójában jelentkező különbségek milyen mértékben magyarázhatóak a strukturális determinánsokkal illetve a politikai elitek döntéseivel?

Tádzsikisztán és Kirgizisztán esetében az instabilitás elsődleges magyarázata, hogy a tádzsik és kirgiz járadékgazdaságok, a másik három államénál jóval szűkösebb erőforrásokkal rendelkeztek a rezsimszabotilitás fenntartásához. A szűkös erőforrásokért való küzdelem, valamint a politikai elitek szovjet korszakból átörökölt struktúrája ebben a két országban a hatalomért vetélkedő elitszoportok stratégiáját a „mindent vagy semmit” logika irányába mozdította el. A természeti erőforrásokkal bőségesebben megáldott Üzbegisztán esetében az explicitebb klánalapú politizálás ássa alá elsődlegesen az autokratikus konszolidációt, ámde az instabilitás ebben az esetben inkább látensnek tekinthető. Ezzel szemben a másik

két államban a bőségebb erőforrások illetve a klánalapú politizálás valamelyes háttérbeszorítása nagyobb fokú politikai stabilitást eredményezett. Ugyanakkor az erőforrás ellátottság vagy avagy a klánközi törésvonalak mint strukturális determinánsok szerepe korántsem kizárólagos meghatározó. Jól mutatja ezt Tádzsikisztán és Kirgizisztán példája ahol a politikai erőszak kirobbanása merőben eltérő végkifejletet eredményezett. Tádzsikisztán esetében a nyílt polgárháborúig eszkalálódott a konfliktus, a kirgiz példa esetében viszont demokratikus átmenet bontakozott ki. A hatalomgyakorlás és a rezsimstabilitás dimenziójában megfigyelhető különbségek kialakulásában tehát strukturális determinánsok és a politikai aktorok szituatív döntéseire visszavezethető faktorok egyaránt szerepet játszottak.

1.3 A disszertáció szerkezete

Disszertációm öt nagyobb, elkülöníthető tematikus egységre tagolódik. Az első bevezető fejezetben foglalmaztam meg a kutatási kérdéseket, majd a dolgozat szerkezetének jelen ismertetése után a kutatástörténeti előzményeket tekintem át. Végül tudományos kutatási módszerem, az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségeire és korlátaira térek ki egy rövid módszertani alfejezet erejéig.

A második nagy fejezetben alapvetően a közép-ázsiai térség premodern és modern kori történetéről kívánok áttekintést adni. Ennek keretében elsősorban azoknak a civilizációs-kulturális tényezőknek illetve politikai-gazdasági struktúráknak a kialakulására koncentrálok, melyek máig hatóan meghatározzák a közép-ázsiai politikai rendszerek karakterét.

A harmadik fejezetben az 1991-ben függetlenné vált közép-ázsiai országok hasonló vonásait, azaz egyfajta „standard közép-ázsiai” modell jellegzetességeit veszem számba. Kitérek a nemzetépítés konfliktusaira, a vizsgált országok alkotmányos-intézményi berendezkedésére a politikai elitek szociológiai struktúrájára és az elitcsoportok közötti hatalmi versengés dinamikájára. Számba veszem, a vizsgált országok pártrendszerének jellemzőit, ahol beszélhetünk

egyáltalán versengő, szabad választásokról (mint pl. 2010-től Kirgizisztánban) ott külön hangsúlyt fektetnek a pártok ideológiai karaktere, a pártok és szavazóbázisuk közötti kapcsolat illetve a pártok között zajló verseny dinamikájának elemzésére. A politikai ellenzék (legális vagy illegális) erőinek vizsgálatakor külön figyelmet fordítok a „politikai iszlám” fogalma alá sorolható szervezetekre és mozgalmakra.

Disszertációm következő tematikus egysége öt országtanulmányt foglal magában. Az esettanulmányok keretében igyekszem részletesebben is kitérni az öt vizsgált állam „standard közép-ázsiai modellről” való esetleges megkülönböztető vonásainak ismertetésére és magyarázatára. Ebből a szempontból mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel összehasonlító kutatásunk két – lijphardti értelemben vett - deviáns esetének² (Lijphardt, 1971), a kilencvenes évek tádzsik polgárháborújának példája, valamint a 2010-es forradalom nyomán kibontakozott „kirgiz parlamentáris kísérlet” tanulságainak elemzése.

Végül disszertációm zárófejezetében az öt közép-ázsiai államnak az elmúlt két évtizedben befutott politikai pályáivét kívánom értékelni, alapvetően két szempont a rezsimstabilitás-labilitás illetve a hatalomgyakorlás minősége (autokrácia-demokrácia) alapján. Ennek kapcsán azt a nemzetközi szakirodalomban kiemelt figyelemmel kezelt kérdést is igyekszem vizsgálni, hogy a közép-ázsiai köztársaságok vonatkozásában reális fenyegetést jelent- az államkudarc lehetősége illetve milyen perspektívái vannak a térségben a politikai demokratizálódásnak.

1.4 A kutatástörténeti előzmények áttekintése

Disszertációm – mint az összehasonlító kutatások általában – alapvetően másodelemzésre épül. Tehát a közép-ázsiai államokról ma már bőségesen rendelkezésre álló szakirodalom kutatási eredményeit igyekeztem új szempontok szerint szintetizálni. A Szovjetunió összeomlása óta eltelt mintegy két évtized

² Arend Lijphardt 1971-es tanulmányában felállított komparatív metodológiai kategória rendszerében a leíró-analitikus esettanulmányoknak hat típusát különböztette meg (többek között interpretatív, elmélet megerősítő, elmélet cáfoló stb. esettanulmányok). A „deviáns eset” tanulmány mindig olyan országok, politikai rendszerek elemzésére fókuszál, melyek a vizsgált változók legalább egyikében eltérést mutatnak az adott vonatkozásban „általánosnak” tekintett modellről. (Lijphardt, 1971, pp.691.-692.)

folyamán az addig főként szovjet etnográfusok és történészek által kutatott közép-ázsiai térségről egy öröndetesen széles tematikai spektrumú angol nyelvű szakirodalmi kánon is megszületett. Az angol nyelvű szakirodalom, ugyanakkor nem angolszász szakirodalmat jelent: a kutatásomhoz felhasznált művek szerzői között találunk francia, olasz, török, pakisztáni, orosz és nem utolsósorban a vizsgált közép-ázsiai államokból származó kutatókat is. Ebből a szempontból különösen értékes forrásanyagot biztosítottak a nemzetközi szerzőgárdát felvonultató Közép-Ázsiával foglalkozó tudományos szakfolyóiratok, mindenekelőtt a *Central Asian Survey*, a *Central Asia and the Caucasus* és a *Post-Soviet Affairs* lapszámai. Így bízom benne, hogy disszertációm nem csupán a nyugati szakirodalom lencséje által megszűrte képet közvetíti. Sőt kutatásom egyik kimondott célja, hogy szisztematikusan rávilágítsak a vizsgált államokról zajló szakmai diskurzus azon problematikus csomópontjaira, ahol a „nyugati” és FÁK országokból származó szerzők álláspontja és értékelése eltér, vagy esetleg kimondottan ellentmond egymásnak.

A nyugati kutatók közül az egyik első, kimondottan szovjet Közép-Ázsia – nem pedig a Szovjetunió – kutatásával foglalkozó szerző a brit hadsereg egykori alezredeséből lett történész *Geoffrey Wheeler*, akinek *The Modern History of Soviet Central Asia* (Wheeler, 1964) című munkája tekinthető az angol nyelvű kánonban a közép-ázsiai térség pre-modern és modern kori politikatörténete egyik legkorábbi, ugyanakkor máig jól használható összefoglalásának. *Alekszej Malasenko* és *Ludmila Polonszkaja* *Islam in Central Asia* címmel angol fordításban is megjelent műve, amely nem pusztán a közép-ázsiai iszlámmal foglalkozik hanem a térség premodern és modern kori történetének talán legrészletesebb áttekintését nyújtja. (Malashenko - Polonskaya, 2008). Elsősorban a cári Oroszország közép-ázsiai expanziójának vonatkozásában szolgál fontos adalékokkal a francia akadémikus és Oroszország-szakértő *Helen Carrère d’Encausse* - orosz történészek illetve olyan utazók mint például *Vámbéry Ármán* kutatásainak eredményét szintetizáló – munkái. (d’Encausse, 1988). Közép-Ázsia ókori, arab hódítás utáni illetve újkori történelmének eseménytörténete kapcsán fontos adalékokkal szolgál még *Peter L. Roudik* 2007-ben megjelent, *The History of Central Asian Countries* című műve (Roudik, 2007). A szovjet típusú államszocialista modernizáció közép-ázsiai régió fejlődésére gyakorolt társadalmi és gazdasági hatásairól hasznos adatokat találtam *Alec Nove* és *J. A. Newth: The Soviet Middle East* című munkájában (Nove – Newth, 1967).

A közép-ázsiai térség már elsősorban poszt-szovjet korszakára fókuszáló politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokra egyaránt kiterjedő, szintetizáló szemléletű összefoglalások közül kiemelhetjük a pakisztáni újságíró *Ahmed Rashid* *The Resurgence of Central Asia* című munkáját (Rashid, 1994), a napjainkban Közép-Ázsia talán legelismertebb nyugati szakértőjének tartott *Martha Brill Olcott* - a Carnegie Alapítvány, moszkvai intézetének vezetője - *Central Asia's Second Chance* című művét (Olcott, 2005) illetve *Sally N. Cummings*, az angliai St. Andrews Egyetem Közép-Ázsia szakértőjének frissen megjelent *Understanding Central Asia* című munkáját (Cummings, 2012).

A közép-ázsiai etnikai és szubetnikai identitások konfliktusának tanulmányozása során nagyban támaszkodtam *Mehrdad Haghighi* a Pentagon jelenlegi Közép-Ázsia szakértőjének *Islam and Politics in Central Asia* című monográfiájára (Haghighi, 1997), illetve a nagy hírű francia iszlám kutató, *Olivier Roy* a közép-ázsiai nemzetépítési folyamatról írt, immár klasszikussá vált munkájára (Roy, 2000), valamint *Francine Hirsch* a szovjet nemzetépítésről szóló monográfiájának a közép-ázsiai köztársaságok területiális delimitációjának folyamatát alapos részletességgel bemutató fejezetére (Hirsch, 2005). Emellett a szovjet etnoföderalizmus logikájának jobb megértésében segítségemre voltak nem kimondottan Közép-Ázsiával foglalkozó szerzők ill. tanulmányok is. Így a teljesség igénye nélkül itt említeném meg *Christoph Zürcher* elsősorban a Kaukázus térségére fókuszáló kiváló monográfiáját a poszt-szovjet térség fegyveres konfliktusairól (Zürcher, 2009), *Svante E. Cornell* - a John Hopkins Egyetem Közép-Ázsia és Kaukázus Kutatóközpontjának munkatársa – tanulmányát a szovjet „fiktív etnoföderalizmus” hierarchiájának működéséről, illetve *Dobrovits Mihály* 2011-es elemzését az oroszországi muszlim kisebbségekről (Dobrovits, 2011b).

A közép-ázsiai politikai rendszerek - ezen belül is különös tekintettel a Közép-Ázsia szerte „túlsúlyos” elnöki hatalomra - természetének elemzéséhez hasznos szempontokat nyertem, mindennek előtt *Sally N. Cummings* szerkesztésében megjelent két tanulmánykötetben a *Power and Change in Central Asia*-ban és a *Sovereignty after Empire*-ben megjelent, újszerű megközelítéseket alkalmazó tanulmányokból. Ezek közül kiemelném mindennek előtt magának a szerkesztőnek *Sally Cummings*-nak a fentiekben már hivatkozott bevezetőjét (Cummings, 2002a). *Vojtek Osztrovski* tanulmányát, aki a járadékgazdaság – eredetileg a közel-keleti olajtermelő országok viszonyainak elemzésére kialakított – elméleti keretét a közép-ázsiai köztársaságok

esetére alkalmazta (Ostrowski, 2011). *John T. Ishimaya* professzor a „neopatrimoniális” rezsimek tipológiája alapján végezte el a közép-ázsiai rezsimek kategorizálását (Ishimaya, 2002). A közép-ázsiai politikai rendszerekről értékes elemzéseket olvashatunk még a Svédországban megjelenő *Central Asia and the Caucasus* című folyóirat lapszámaiban is. Ezek közül *Nyikolaj Boriszovnak*, a Moszkvai Állami Egyetem kutatójának a közép-ázsiai elnökök hatalmának intézményesültségi fokával kapcsolatos – a közkeletű vélekedéseknek számos ponton ellentmondó – cikkét találtam különösen inspirálónak (Borisov, 2011).

A szakirodalmi kánonban szinte egyöntetű álláspontnak tekinthető, hogy a közép-ázsiai köztársaságokban a politikai folyamatok, mindenekelőtt a pozícióharcok és döntéshozatal dinamikáját elsősorban a regionális kötődésű informális érdekhálózatok konfliktusai és alkufolyamatai határozzák meg. Ezeknek az informális hálózatoknak a pontos természetével kapcsolatosan az elmúlt két évtizedben termékeny vita alakult ki a szakirodalomban. *Kathleen Collins* elsősorban identitás alapú meghatározottságukat hangsúlyozva, tudatos következetességgel alkalmazza velük kapcsolatban a „klán” terminust (Collins, 2006). Más szerzők, mint például *Pauline Jones Luong* inkább a szóban forgó hálózatok regionális meghatározottságának elsődlegességét emeli ki, és ekként a „regionalizmust” tekinti a közép-ázsiai belpolitikai legjellemzőbb vonásának (Jones Luong, 2002). *Idil Tüncer-Kilavuz* az isztambuli Marmara Egyetem professzora, bár az említett hálózatok regionális kötődését elismeri, ugyanakkor ezek elsődleges szervező erejét az interperszonális érdekkapcsolatokban látja, a klán terminus használatának létjogosultságát pedig erőteljesen vitatja (Tüncer-Kilavuz, 2009).

A közép-ázsiai politikai iszlámot – mint a jelenlegi rezsimek funkcionálásának elemzése szempontjából alapvetően marginális jelenséget – inkább csak érintőlegesen tárgyalom dolgozatomban. Ezen problémakör kapcsán igen jól használható összefoglalásoknak ítélem *Ahmed Rashid* (Rashid, 2002) és *Vitalij Naumkin* vonatkozó műveit (Naumkin, 2005) a közép-ázsiai iszlamista szervezetekről. A közép-ázsiai iszlám - és ezen belül a politikai iszlám - társadalmi helyét és szerepét tágabb összefüggésekben vizsgálja *Adeeb Khalid* *Islam after Communism* című művében (Khalid, 2007). Ezenkívül a témában értékes adalékokkal szolgálnak két közép-ázsiai szerző *Bahtyijar Babadzsanov* (Babadzhanov, 2002) és *Jevgenyij Abdullajev* (Abdullaev, 2002) tanulmányai is.

Magyar szerzők közül *Wagner Péter* foglalkozott behatóan a problémakörrel (Wagner, 2011; Wagner, 2012).

A közép-ázsiai köztársaságok mindegyikét felölelő, összehasonlító szemléletű munkák, illetve probléma központú megközelítéssel jellemezhető művek mellett, az elmúlt húsz évben szép számmal születtek az egyes közép-ázsiai államokra fókuszáló monográfiák is. Kazahsztán vonatkozásában mindenképpen kiemelendő *Martha Brill Olcott* igen terjedelmes monográfiája (Olcott, 2010), valamint *Sally Cummings* (Cummings, 2002b) és *Dimitrij Furman* (Furman, 2002) vonatkozó tanulmányai. Üzbegisztán vonatkozásában Rashid és Olcott a fentiekben már említett összehasonlító művei, valamint *Katheeln Collins*, *Pauline Jones Luong*, *Adeeb Khalid* és *Tüncel-Kilavuz* szintén számos üzbég vonatkozást tartalmazó munkái mellett, mindenekelött *William Fierman* kilencvenes években megjelent tanulmánya (Fierman, 1997) és *Neil Melvin* monográfiája (Melvin, 2000) szolgált értékes szakirodalmi forrásul. A közép-ázsiai térség államai közül Türkmenisztánra hajlamos számos kutató egyfajta „fekete lóként” tekinteni, elsősorban a rendelkezésre álló angol nyelvű szakirodalmi források meglehetősen csekély száma miatt. Az „akkut forráshiány” viszonyai közepette, mindenképpen régen várt hiánypótló munkának tekinthető *Sebastien Peyrouse* frissen megjelent monográfiája (Peyrouse, 2012) és *Nicholas Kunysz* a *Central Asian Surey* című folyóiratban megjelent kiváló tanulmánya a Berdimuhamedov korszak klánjairól (Kunysz, 2012). Bár címe szerint elsősorban a türkmén külpolitika elemzését ígéri, valójában a türkmén politikai rendszer működéséről is rengeteg értékes információval szolgál *Luca Anceschi* a „pozitív semlegesség” külpolitikai doktrínáját elemző könyve (Anceschi, 2009). A kilencvenes évek irodalmából pedig mindenekelött *Michael Ochs* vonatkozó tanulmányát emelném ki (Ochs, 1997).

Az 1990-es évtizedben a közép-ázsiai szovjet utódállamok közül a polgárháború által sújtott Tádzsikisztánt övezte a legnagyobb érdeklődés, mind a nemzetközi sajtó, mind a tudományos közvélemény részéről. Ennek megfelelően a kilencvenes évek óta, számos a polgárháború eseménytörténetét összefoglaló leírás, illetve a konfliktus gyökereinek feltárására irányuló elemzés látott napvilágot. Az eseménytörténeti összefoglalások közül kiemelhetjük Ahmed Rashid már oly sokat hivatkozott művének vonatkozó fejezetét (Rashid, 1994), valamint *Muriel Atkin* (Atkin, 1997), *A.I. Kuzmin* (Kuzmin, 2001) és *Dov Lynch* (Lynch, 2001) tanulmányait. *Vitalij Naumkin* könyvének az Iszlám Újjászületés Pártjáról szóló fejezete talán a

legrészletesebb áttekintését adja a tádzsik polgárháború eseménytörténetének. (Naumkin, 2005). A tádzsik polgárháború okai kapcsán *Shirin Akiner* és *Catherine Barnes* (Akiner - Barnes, 2001), valamint *Olivier Roy* (Roy, 2000; Roy, 2001) elsősorban annak regionális meghatározottságát hangsúlyozzák. *Dov Lynch* és *Barnett Rubin* (Rubin, 1998) elsősorban a tádzsik állam gyengeségét jelöli meg, mint a konfliktus kirobbanásának elsődleges magyarázó faktorát. (Lynch, 2001) Míg *Tüncer-Kilavuz* elméletileg gondosan megalapozott elemzésében, elsősorban a tádzsik politikai elit fragmentáltságára és a „mindent vagy semmit” alkustratégia eluralkodásában keresi a magyarázatot (Tüncer-Kilavuz, 2011). A polgárháború lezárulását és a Rahmonov rezsím megszilárdulását követően némileg megcsappant a szakmai érdeklődés Tádzsikisztán iránt. Az elsősorban már a polgárháború utáni időszakra fókuszáló elemzések sorából kiemelhetjük *Lena Jonson* tádzsik külpolitikát analizáló monográfiáját (Jonson, 2006). A polgárháború utáni államépítési folyamatot elsősorban az ahhoz asszistáló nemzetközi szervezetek nézőpontjából elemzi *John Heathershaw* a tádzsik béketeremtésről szóló művében (Heathershaw, 2009). Végül de nem utolsósorban *Martha Brill Olcott* elsősorban a polgárháború utáni Tádzsikisztán előtt álló politikai, gazdasági és társadalmi kihívásokat helyezi középpontba legújabb könyvében (Olcott, 2012).

A poszt-szovjet Közép-Ázsia másik „deviáns esetét” Kirgizisztán képezi, melyet már a kilencvenes évek elején hajlamosak voltak, mint a demokrácia egyfajta autoriter szomszédok által körbevett közép-ázsiai „szigetét” szemlélni bizonyos nyugati szerzők (Anderson, 1999). A többpárti versengésnek korlátozott mértékben valóban teret engedő Akajev rezsím „demokratizmusával” kapcsolatban már a kilencvenes években is jóval szkeptikusabb álláspontot képviselt *Eugene Huskey*, aki tanulmányaiban mindenekelőtt a kirgiz politikai kultúra hiányosságaira és az informális hálózatoknak a politikai intézményeket erodáló hatására hívta fel a figyelmet (Huskey, 1997; Huskey, 2002). *Johan Engvall* a John Hopkins Egyetem Közép-Ázsia és Kaukázus Központjának elemzője a 2005-ös és 2010-es forradalmak nyomán már egyenesen államkudarcot vizionált (Engvall, 2011). A 2010-es forradalom óta Kirgizisztán egyelőre nem lépett egyértelműen, sem a bukott állammá, sem a politikai demokráciává válásra vezető útra, bár a 2010 után kibontakozott „parlamentáris kísérlet” mindkét lehetőséget magában rejti. A kirgiz parlamentarizmus perspektíváiról és a kirgiz pártrendszer 2010 óta tapasztalt átalakulásáról igen árnyalt elemzéseket olvashatunk a *Central Asia and the Caucasus*

és a *Post-Soviet Affairs* című folyóiratokban, többek között *Eugene Huskey*, *Seyit Ali Avcu* (Avcu, 2013) és *Zakir Csoťajev* (Chotaev, 2013) tollából.

Végül, de nem utolsósorban, bár nem a közép-ázsiai térséggel foglalkoznak, kutatás módszertanilag nagy segítségemre voltak az összehasonlító társadalomtudományi metodológia ma már olyan klasszikusnak számító alapművei, mint *Adam Przeworski* és *Henry Teune* *The Logic of Comparative Social Inquiry* című kötete (Przeworski and Teune, 1970), *Charles Ragin* *The comparative method: moving beyond qualitative and quantitative strategies* című munkája (Ragin, 1989), vagy éppen *Arend Lijphardt* tanulmánya az összehasonlító módszerről (Lijphardt, 1971). Az összehasonlító kutatási stratégiák különféle válfajaira, így az általam követni kívánt „hasznó országok összehasonlítása” és „deviáns eset” típusú vizsgálatokra kiváló példákat találtam a *Mattei Dogan* és *Ali Kazancigil* által szerkesztett *Comparing Nations* című tanulmánykötetben (Dogan and Kazancigil, 1994). A közép-ázsiai prezidenciális rendszerek illetve a „kirgiz parlamentáris kísérlet” jellemzőinek mélyebb megértéséhez jól használható elemzési szempontokat nyertem a „neoinstitucionalista” vita elméleti irodalmából, így a teljesség igénye nélkül többek között *Arend Lijphardt* (Lijphardt, 1999), *Juan J. Linz* (Linz, 1990), *Giovanni Sartori* (Sartori, 1994) és a *Mainwaring - Shugart* szerzőpáros (Mainwaring - Shugart, 1993) vonatkozó tanulmányaiból.

Sajnálatomra a vizsgált országokban terepkutatást illetve primer adatgyűjtést nem volt módomban folytatni, hiszen a szóban forgó államok többsége politikai diktatúra, amelyek közül némelyikbe megfelelő összeköttetések hiányában maga a beutazás – nem is beszélve a tudományos kutatási tevékenységről – is komoly akadályokba ütközik. A szakirodalmi hivatkozások mellett, amennyiben elérhetőek voltak igyekeztem természetesen elsődleges forrásokat (újságcikkeket, hírügynökségi jelentéseket, jogszabályi szövegeket, interjúkat stb.) is felhasználni. Különösen jól használható forrásoknak bizonyultak a *Reuters*, *BBC*, *ITAR-TASSZ* és a *Kommersant.ru* hírügynökségi jelentései. A nemzetközi szervezetek közül elsősorban az *EBESZ*, a *Világbank* és a *Freedom House* választási jelentései és országértékelései, valamint bizonyos Közép-Ázsiával foglalkozó nemzetközi „think tankok”, így a *John Hopkins Egyetem Közép-Ázsia és Kaukázus Intézetének*, az *Economist Intelligence Unit*, a *Fund for Peace*, a *Carnegie Alapítvány* moszkvai központjának vagy éppen a *Biskeki Amerikai Egyetem* gyorsjelentései tartalmaztak máshol hozzá nem férhető unikális információkat.

1.5 Az összehasonlító módszer és alkalmazásának korlátai

Az összehasonlító politikát tekinthetjük a modern politika tudomány három nagy tradicionális diszciplínája egyikének – a politikaelmélet és nemzetközi kapcsolatok mellett (Caramani, 2008, p.2.). *Arend Lijphardt* szerint az összehasonlító politikát – mint azt elnevezése is mutatja – elsősorban nem vizsgálatának tárgya, hanem alkalmazott elemzési módszere – az összehasonlító módszer – különíti el a politika tudomány többi részdiszciplínájától. (Lijphardt, 1971, p. 682.). Az összehasonlító módszer az empirikus társadalomtudományi kutatás egyik széles körben alkalmazott módszere a kísérleti, a statisztikai és a leíró-esettanulmány módszere mellett. Bár mint Lijphardt hozzáteszi a politikatudományban sokszor inkább csak valamiféle összehasonlító szemléletmóddal ill. megközelítéssel találkozhatunk, mintsem az összehasonlító módszer szisztematikus alkalmazásával. (Lijphardt, 1971, 682.p.). Ez részben talán annak is betudható, hogy mint *Charles Ragin* rámutat az összehasonlító kutatásokat - az empirikus társadalomtudományok más területeivel szemben - hagyományosan a kvalitatív, történeti-leíró megközelítés jellemzi inkább (Ragin ,1989, p.2.). Így összehasonlító elemzések során, gyakorta kevésbé érvényesül a „hipotézis állítás – hipotézis tesztelés - hipotézis megerősítés vagy elvetés” empirikus kutatásokra rendszerint jellemző sémája. Ezzel szemben a vizsgált esetek minél pontosabb leírására, a köztük fennálló hasonlóságok és különbségek feltárására valamint bizonyos esetekben tipológiák kidolgozására helyeződik a hangsúly. (Ragin, 1989, pp.19.-68.)

Számos szerző az összehasonlítás, mint különálló tudományos módszer létét is kétségbe vonja. Hisz, mint *Harold Dwight Lasswell* is írja, általános elterjedt vélekedés, hogy minden tudományos vizsgálódás szükségképpen összehasonlító szemléletű is egyben (Lasswell, 1968, p.3.). *Gabriel A. Almond* is azonosítja az összehasonlítást a tulajdonképpeni „tudományos” módszerrel, és szerinte éppen ezért tulajdonképpen értelmetlen az összehasonlító politikatudományról, mint önálló diszciplínáról beszélni (Almond, 1966, pp. 877.-78.). Hasonló álláspontot képvisel *Neil Smelser* aki szerint *Durkheimet* idézve „Az összehasonlító szociológia...nem a szociológia egy ága, hanem a szociológia maga” (idézi Smelser, 1976, p.2.).

Sok más kutató, köztük *Lijphardt* és *Ragin* azt az álláspontot képviselik, hogy az összehasonlító módszer, metodológiailag világosan lehatárolható a

társadalomtudományi kutatás egyéb empirikus módszereitől, mindenekelőtt a kísérleti és a statisztikai módszertől. Ugyanakkor abban már korántsem uralkodik teljes konszenzus, mit tekinthetünk a társadalomtudományi összehasonlítás módszertani alapelveinek. *Stanislav Anderski* (Anderski, 1965, p.66.) vagy *Michael Armer* (Armer, 1973, p.49.) szerint módszerében összehasonlíthatónak tekinthető minden olyan kutatás, amely legalább két társadalomból vett összehasonlítható adatokkal dolgozik. Ezen definíció alapján azonban – mint arra *Ragin* felhívja a figyelmet – az összehasonlító tanulmányok sorából ki kellene zárunk az olyan összehasonlító jellegű esettanulmányokat (mint pl. *Tocqueville* műve az amerikai demokráciáról), amelyek nem több társadalomból vett adatot hasonlítanak össze explicit módon, hanem a vizsgált eset leírásakor implicit módon viszonyítanak egy másik országhoz, vagy egy ideáltipikus esethez (Ragin, 1989, p.4.). Más szerzők az összehasonlító vizsgálatok „többszintű jellegét” és az oksági magyarázatok levezetése során a „rendszerszintű” empirikus jellemzők (avagy változók) középpontba állítását tekintik az összehasonlító módszer megkülönböztető vonásának. *Allen Grimshaw* szerint az összehasonlító kutatások feladata elsősorban annak a meghatározása, hogy elkülönítse egymástól az univerzálisan és rendszer specifikusan érvényesülő empirikus szabályszerűségeket. (Grimshaw, 1973, pp.4.-5.). *Adam Przeworski* és *Henry Teune* meghatározása szerint azok a vizsgálatok tekinthetők összehasonlító vizsgálatnak, ahol „...ahol több mint egy szintje lehetséges az elemzésnek, és a megfigyelési egységek az elemzés minden szintjén azonosíthatóak” (Przeworski - Teune, 1970, pp. 36.-37.) A függő változók kapcsolatát tehát mind a „rendszeren belüli”, mind a „rendszerszintű” független változókkal vizsgálni kell. A szerzőpáros szerint csak azok a elemzések tekinthetők összehasonlíthatónak ahol a vizsgált függő és független változók kapcsolatának egyes *rendszeren belül* esetlegesen előforduló különbségeit *rendszerszintű* sajátosságokkal magyarázzák.³ A szerzők szerint az összehasonlító módszer alkalmazása során éppen ezért rendkívül fontos metodológiai követelmény a vizsgálat „megfigyelési” és „elemzési szintjének” világos definiálása és

³ A szerzőpáros szerint erre jó példát kínál *Robert Alford* 1963-as tanulmánya, mely az „osztályszavazat” jelenségét azaz a társadalmi osztályhelyzet és a pártpreferenciák – mint rendszeren belüli változók - közötti kapcsolatot vizsgálja, és az ezek mintázatában megmutatkozó különbségeket az vizsgált társadalmak (országok) eltérő jellegével, így például iparosodottságának és urbanizáltságának különböző fokával (rendszerszintű változók) magyarázza (Przeworski and Teune, 1970, pp.32.-33.).

megkülönböztetése. A megfigyelési egységek, amelyekről az adatokat gyűjtjük igen változatosak lehetnek (egyének, csoportok), míg az elemzési szintet (amelyről a gyűjtött adatok fényében a következtetéseket kívánjuk levonni) ennél magasabb rendszerszintű egységek (pl. államok) alkotják. (Przeworski - Teune, 1970, pp.49.-50.).

A fenti definíció alapján – mint arra *Ragin* felhívja a figyelmet – egy olyan kutatás tehát, amely például vizsgált országok közötti rendszerszintű különbségeket (pl. egy főre jutó nemzeti jövedelem) egy másik rendszerszintű változóval (pl. alfabetizáció szintje) magyaráz, nem tekinthető összehasonlítóknak. (*Ragin*, 1989, p.4.) *Ragin* ezt a meghatározást éppen ezért túl szigorúnak ítéli. Szerinte az összehasonlító módszer sajátossága elsősorban abban rejlik, hogy a vizsgált empirikus jellemzők (változók) kapcsolatának oksági magyarázata során általában a makroszociális szintű faktorok kapnak kitüntetett szerepet.⁴ (*Ragin*, 1989, pp.5.-6.) Ő a kutatás során a „*megfigyelési egységek*” (amelyek vonatkozásában az adatok gyűjtése és elemzése történik) és a megfigyelt függő és független változók kapcsolati mintáit alakító (jellemzően makroszociális szintű) „*magyarázó egység*” megkülönböztetésének szükségességét hangsúlyozza. (*Ragin*, 1989, pp.8.-9.)

A makroszociális elemzési szint kitüntetett szerepével magyarázhatjuk, hogy az összehasonlító módszert a társadalomtudományokon belül is különös előszeretettel alkalmazzák a politikatudományban, ahol számos alkalommal makroszociális egységek (társadalmak, államok, politikai rendszerek) *egészének* összehasonlítása áll a kutatás fókuszában. A „makroszociális fókusz” miatt az összehasonlító politikai kutatások talán legalapvetőbb módszertani korlátját a „sok változó, kis esetszám”

⁴ *Ragin* erre a következő példát idézi: Nagy Britanniában a társadalmi osztályhelyzet és a pártpreferenciák közötti kapcsolat erősségét magyarázhatjuk a munkások jövedelmi helyzetével, vagy más rendszeren belüli változókkal. Ha azonban azt az állítást tesszük, hogy az osztályszavazat adott mintázata Nagy-Britannia ipari társadalom jellegével magyarázható, akkor kutatásunk magyarázó egységet makroszociális szintre emeltük és ezzel tulajdonképpen már az összehasonlító módszer logikáját követve jártunk el (*Ragin*, 1989, p.5.). A Przeworski-Teune szerzőpáros szerint módszertanilag kívánatos, hogy a társadalomtudományi kutatások során minden esetben először rendszeren belüli magyarázó változókat igyekezzünk keresni. Például a szavazói aktivitás mértékét minden országban befolyásolja az egyének iskolázottsági szintje vagy éppen társadalmi osztályhelyzetük. Így a szavazói aktivitás mértékének egyes országok között tapasztalt eltérései elsősorban az adott populációk iskolázottságának mértékére avagy jövedelmi helyzetükre – tehát rendszeren belüli változókra vezethető vissza. Ha úgy találnánk, hogy egy adott országban a rendszeren belüli változók kapcsolatának mintázata szignifikánsan eltér a megszokottól (pl. a szavazók az iskolázottsági szintjükhez mérten szokatlan aktivitást mutatnak), akkor van elsősorban a rendszerszintű változók bevonásának – azaz az összehasonlító módszer alkalmazásának létjogosultsága. (Przeworski - Teune, 1970, pp.43.-46.)

(Lijphardt, 1973, p.686.) problémában kell látnunk. Például a választói aktivitás mértékét egy adott országban rengeteg tényező (változó) befolyásolhatja, az összehasonlítható esetek (pl. versengő tömegdemokráciák) száma ehhez képest jellemzően erősen korlátozott. Ragin szerint nem is elsősorban az esetek (országok) kis száma, hanem korlátozott változatosságuk (Ragin, 1989, p.13.) képezi a „sok változó, kis esetszám” probléma lényegét. *Smelser* és *Lijphardt* szerint az összehasonlító módszer a kísérleti és statisztikai módszerhez viszonyítva, csupán azok igen tökéletlen helyettesítőjének tekinthető, mivel egy vagy több függő és független változó empirikus kapcsolatának vizsgálatakor jóval csekélyebb mértékben tudja megvalósítani a vizsgált változók kontrollját.⁵ Éppen ezért az összehasonlító módszer alkalmazásához akkor célszerű folyamodni, amikor a szóba jöhető magyarázó változók száma megközelíti, vagy akár meg is haladja a vizsgált esetekét és így a változók empirikus kapcsolatának ellenőrzése a parciális korrelációk statisztikai eszközével nem megvalósítható (Lijphardt, 1971, pp.683.-685.; Smelser, 1976, p.157.).

Ragin vitatja, hogy az összehasonlító módszer a statisztikai módszerhez viszonyítva metodológiailag „alsóbbrendű” volna. Szerinte az összehasonlító módszer holisztikus szemlélete révén a statisztikai módszernél jobban használható olyan komplex összefüggések feltárása során, amikor nem pusztán egy absztrakt „független változó”, hanem együttesen érvényesülő feltételek sajátos kombinációja áll empirikus kapcsolatban a megfigyelt jelenség változásaival. Ezen kívül a módszer további előnye, hogy az egyes esetek egészenek, mint elemzési egységeknek a beható ismeretét kívánja meg a kutatótól. Ennek révén a tudományos magyarázat során a vizsgált jelenség minden releváns példája számba vehető, így összességében az összehasonlító módszer a statisztikai eszközöknél alkalmasabb a történeti egyediség megragadására. (Ragin, 1989, pp.15.-16.) *Ragin* szerint tehát az összehasonlító módszer nem egy tökéletlen helyettesítő eszköz, amelyhez akkor célszerű folyamodni, ha az esetszám túl kicsi a statisztikai módszer alkalmazásához.

⁵ Smelser és Lijphardt szerint a kísérleti módszer közelíti meg legjobban „a tudományos” módszer ideáltípusát, azonban a politikatudományban a vizsgált esetek pl. politikai rendszerek *egészének* igen korlátozott száma, valamint az őket érő „ingerek” pl. forradalmak meg nem ismételhősége miatt legfeljebb csak kivételes esetekben alkalmazható. A statisztikai módszer elsősorban rendszeren belüli változók vizsgálatakor kézenfekvő, ugyanakkor rendszerszintű változók bevonásával, tehát például politikai rendszerek *egészének* vizsgálatakor a rendszerek csekély száma miatt statisztikai módszerek kevésbé használhatóak. (Lijphardt, 1971, pp.683.-685.; Smelser, 1976, p.157.).

Éppen ellenkezőleg, a kutatónak tudatosan kisszámú eset vizsgálatára kell szorítkoznia ahhoz, hogy az összehasonlító módszer speciális metodológiai előnyei – kontextus érzékenysége és az oksági összefüggések mélységi magyarázata – érvényesüljenek. (Ragin, 1989, p.51.)

Az összehasonlító vizsgálat tudományos értékét természetesen növeli, ha az egyes esetek közötti esetleges különbségek magyarázata során minél kevesebb lehetséges változót kell számításba vennünk. *Przeworski* és *Teune* szerint alapvetően két útja lehetséges az empirikus kutatások során a „sok változó, kevés eset” probléma jelentette módszertani akadály áthidalásának. Az összehasonlító politika tradicionális intézményközpontú szemléletébe illeszkedik, a szerzőpáros által a „*leginkább hasonló rendszerek*” módszerének nevezett eljárás (*Przeworski* and *Teune*, 1970, pp.32-34.). Ennek lényege, hogy a kutatás során igyekeznek egymáshoz minél több tekintetben hasonló eseteket (pl. országokat) kiválasztani. Mint *Mattei Dogan* és *Ali Kazancigil* megállapítják az országok közti hasonlóság nyugodhat földrajzi közelségen⁶, közös történelmen és kultúrán, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésen egyaránt⁷ (*Dogan - Kazancigil*, 1994, p.7.). A hasonló országok összevetése azzal kecsegteti a kutatókat, hogy amennyiben lényeges különbséget találnak ezen egyéb szempontokból hasonló országok között, akkor az eltérések viszonylag korlátozott számú magyarázó faktorra lesznek visszavezethetőek. Így a releváns független változók száma hatékonyan megsűrűsíthető. *Przeworski* és *Teune* példájával élve a szavazói viselkedés terén tapasztalható különbségek Svédország és Finnország vonatkozásában egész biztos kisebb számú tényezővel magyarázhatóak, mint mondjuk Svédország és Japán összevetése esetében (*Przeworski - Teune*, 1970, p. 32.).

Przeworski és *Teune* kétségbe vonják a „*leginkább hasonló rendszerek módszerének*” hatékonyságát: bármennyire is hasonló két ország a közöttük lévő rendszerszintű különbségek minden esetben túlon túl számosak ahhoz, hogy „kvázi kísérleti” úton igazolhassuk egy független és egy függő változó kauzális

⁶ Ugyanakkor, bár az egy földrajzi régióhoz tartozó országok rendszerint hasonlóak, nagyon különbözőek is lehetnek amit jól példázna Délkelet Ázsia – politikai berendezkedésüket tekintve - rendkívül változatos képet mutató államai. (*Dogan - Kazancigil*, 1994, pp.7-8.)

⁷ Ilyen „hasonló országok összehasonlítása” típusú kutatásra igen jó példát szolgáltat *Robert Alford* immár klasszikussá vált monográfiája amelyben az „osztályszavazat” jelenségét vizsgálta az angolszász pártrendszerek vonatkozásában (*Alford*, 1963); vagy *John D. Martz* tanulmánya amelyben latin-amerikai országok modernizációs stratégiáit tipologizálja a szerző. (*Martz*, 1994).

összefüggését (Przeworski and Teune, 1970, p.34.). Metodológiai járhatóbb útnak tartják az általuk „*leginkább különböző rendszerek módszere*” elnevezéssel aposztrofált eljárást. Ez lényegi alapelvét tekintve megegyezik a *Fred W. Riggs* által „*konceptuális homogenizálásnak*” nevezett módszerrel (Riggs, 1994). A „*leginkább különböző rendszerek*” módszerét követve a kutatók egymástól a legtöbb tekintetben különböző rendszerekben keresnek megegyező mintázatot mutató empirikus összefüggéseket. A *Przeworski-Teune* szerzőpáros példájával élve ha az öngyilkossági ráta megegyezik a zunik, a svédek és az oroszok körében, vagy ha az iskolázottság és a politikai részvételi hajlandóság Írországbán, Olaszországban és Indiában is hasonló mértékű pozitív korrelációt mutat akkor – maradva ez utóbbi példánál – az iskolázottság és a politikai részvételi hajlandóság közötti empirikus kapcsolat minden valószínűség szerint független a rendszerszintű (azaz országok közötti) különbségektől. Így a jobbra csak összehasonlító módszerekkel vizsgálható rendszerszintű változók kizárhatóak az oksági magyarázatból, a kutató statisztikai módszerekkel mérhető rendszeren belüli változókkal dolgozhat (Przeworski and Teune, 1970, pp. 34.-39.). Némileg hasonló logika mentén érvel *Riggs* a prezidenciális kormányforma és a politikai instabilitás összefüggéseivel foglalkozó tanulmányában. *Riggs* több mint 30, földrajzilag egymástól igen távol eső, gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan is jelentős különbségeket mutató országot vizsgál, melyek egyetlen közös vonása, hogy kormányformájukat tekintve prezidenciális köztársaságok. Ha a prezidenciális demokráciák világszerte jóval instabilabbnak bizonyultak a parlamentáris kormányzatoknál, akkor a prezidenciális demokráciák nagyobb mértékű bukási rátája minden valószínűség szerint nem az egyes prezidenciális államok partikuláris sajátosságaival magyarázható, hanem létezik egy általános összefüggés a prezidenciális kormányforma és politikai instabilitás potenciálisan nagyobb mértéke között (Riggs, 1994, pp. 73.-74.).

Lényegében a „*leginkább hasonló*” és a „*leginkább különböző rendszer*” módszerének szembeállítását fogalmazza újra *Charles Ragin* az „*eset központú*” és „*változó központú*” megközelítés eltéréseinek hangsúlyozásakor (Ragin, 1989, pp. 34.-68.). Míg *Przeworski* és *Teune* egyértelműen a „*leginkább különböző rendszerek*” módszerét részesítik előnyben, addig *Ragin* szerint mind az eset központú, mind a változó központú megközelítésnek megvannak a maga sajátos előnyei és természetesen hátráltatói is. Az *eset központú* megközelítés - amelyet *Ragin* szerint sokan a szorosabb értelemben vett összehasonlító módszerrel azonosítanak

(Ragin, 1989, p.12.) - szemlélete holisztikus, azaz a vizsgált eseteket mint komplex egészeket igyekszik összevetni. Az eset központú megközelítés alkalmazásakor a kutató célja rendszerint valamiféle konstans módon fennálló összefüggésnek a kimutatása, így a megközelítés jellemzően inkább deduktív logikájú: alkalmasabb hipotézisek „tesztelésére” az egyes konkrét példákon, mint induktív módon való hipotézis alkotásra. A hipotézisek konkrét eseteken való tesztelése és finomítása révén az esetközpontú megközelítés kiváló eszköze lehet tipológiák kidolgozásának (Ragin, 1989, pp. 42.- 44.).

Az 1960-as évek „behaviorista forradalma” nyomán (Caramani, 2008, pp.5.-7.) az összehasonlító politika diszciplínáján belül is teret nyert *változó központú* megközelítés egy sokkal erőteljesebben elmélet-orientált kutatási stratégiát jelöl, ahol a cél nem egyes kategóriákon belüli alesetek elkülönítése és leírása, hanem az esetek minél szélesebb körében általánosítható összefüggések feltárása. Míg az eset központú megközelítésnél a hangsúly rendszerint a sokféleség és specifikus vonások bemutatására kerül, addig a változó központú kutatási stratégiák törekvése az általánosíthatóság minél magasabb fokának elérése. Így a változó központú kutatásoknál lényeges követelmény a kutatási hipotézis minél alaposabb elméleti kidolgozása, ezt követi a vizsgált empirikus változók minél pontosabb operacionalizálása és a lehetőség szerinti minél szélesebb körű adatgyűjtés. A változó központú megközelítés jellemzően kvantitatív technikákkal, a statisztikai korrelációk vizsgálatának eszközével dolgozik. A végső kutatási cél a kutatás elején felállított hipotézis verifikálása avagy cáfolata. Bár sokan a változó központú megközelítést, mindenekeelőtt annak kvantitatív jellege és az alkalmazott statisztikai eszközök miatt az eset orientált stratégiáknál tudományosan megbízhatóbbnak tekintik, valójában Ragin szerint a változó központú megközelítésnek is igen komoly módszertani hátulütői vannak: általában statisztikai változók között érvényesülő empirikus összefüggéseket vizsgál, ugyanakkor rendszerek *egészének* összehasonlítására kevésbé alkalmas. Ráadásul a vizsgált változók szelektált és operacionalizálása során a kutató óhatatlanul nagymértékben leegyszerűsíti is kutatni kívánt összefüggéseket. A kutatási eredmények nagyobb mértékű általánosíthatósága így sokszor csak durva leegyszerűsítések árán, az elemzés „kontextuális mélységének” rovására valósítható meg (Ragin, 1989, pp.53-68.)

John H. Goldthorpe szerint ugyanakkor a „*leginkább hasonló*” és „*leginkább különböző rendszerek*” módszerének illetve az eset és változó központú

megközelítések szembeállítása egyaránt túlhangsúlyozott, mivel lényegében mindkét kutatási stratégia ugyanannak a célnak a szolgálatában áll: a kutatók változók minél tökéletesebb ellenőrzését kívánják általuk megvalósítani az oksági összefüggések feltárásának folyamatában (Goldthorpe, 1997, p.3.). Ebből fakadóan a két módszer alkalmazásának korlátai is ugyanazokban a metodológiai problémákban gyökereznek. Goldthorpe szerint a „sok változó, kis esetszám” jelentette akadály leküzdése nem elsősorban a választott kutatási „módszer” kérdése. Itt elsősorban a rendelkezésre álló információk - a vizsgált jelenségek komplexitásához mérten - elégtelen mennyisége képezi az alapvető problémát. Ezen pedig önmagukban sem a statisztikai módszerek, sem az eset központú megközelítés, sem az ezek esetleges ötvözésére tett kísérletek⁸ nem segíthetnek túllépni. Hasonlóképpen az összehasonlító kutatások mindkét megközelítésének vonatkozásában megkerülhetetlen akadályt jelent az ún. *Galton probléma*⁹, nevezetesen: az összehasonlító kutatások általános gyengesége, hogy az egyes rendszereket magukban álló, független entitázsokként szemlélik. Azt vizsgálják, hogy az egyes rendszereken belül milyen kölcsönhatásban állnak egymással a rendszeren belüli ill. rendszerszintű változók. Ugyanakkor napjainkban az egyre inkább elmélyülő interdependenciák korában, módszertanilag mind inkább tarthatatlan álláspont, hogy például az államokat független elemzési egységként kezeljük, figyelmen kívül hagyva a „rendszeren kívüli változókat” azaz a nemzetközi környezet fokozódó diffúzióját és az államok egymásra gyakorolt hatását (Goldthorpe, 1997, p.7.). Végül, de nem utolsósorban mind az eset mind a változó központú megközelítés számára nehézséget jelent az ún. „fekete doboz” probléma leküzdése. A változó központú megközelítés statisztikai korrelációkat állapít meg, azaz fennálló empirikus kapcsolatot egy független „input” változó és függő „output” változó között. Ugyanakkor annak magyarázatával, hogy *miért* és *hogyan* gyakorol hatást a függő változó a függetlenre - azaz mi történik a fekete dobozban – adós marad. Az eset

⁸ Charles Ragin a boole-i „logikai” algebrán nyugvó ún. „Kvalitatív Összehasonlító Elemzés” módszerével kívánta ötvözni az eset és változó központú kutatási stratégiákat (Ragin, 1989, pp.85.-163.). Goldthorpe szerint ugyanakkor Ragin „igazságtáblázatai” valójában nem ötvözik a statisztikai és logikai megközelítést, hanem kizárólag logikai alapú következtetéseken alapulnak. Így a módszer végeredményben tisztán eset központú megközelítést takar, annak minden metodológiai gyengeségével. (Goldthorpe, 1989, p.4.)

⁹ Francis Galton XIX. századi brit polihisztor kritikával illetve Edward Tyler összehasonlító antropológiai kutatásait. Szerinte Tyler következtetései azért hibásak, mivel a vizsgált változóknak csak az egyes társadalmakon belüli statisztikai korrelációit elemezte, ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a kutatott társadalmak diffúziójából eredő külső hatásokat (Goldthorpe, 1989, p.7.)

központú megközelítés, míg az egyes partikuláris eseteke vonatkozásában helytálló oksági magyarázatot nyújthat, ez jellemzően nem éri el az általánosíthatóságnak azt a kívánatos mértékét, hogy a szóban forgó függő és független változók kapcsolatát magyarázó *elméletnek* lehessen tekinteni (Goldthorpe, 1997, pp.9.-12.).

Jelen disszertáció metodológiai megközelítését tekintve a hagyományosabb eset központú elemzések tradícióját kívánja követni, a *Przeworski-Teune* szerzőpáros fogalmi keretéhez illeszkedve úgy is fogalmazhatunk, hogy mindenképpen közelebb áll a „hasonló országok összehasonlítása” típusú kutatásokhoz mint a konceptuális homogenizálás avagy a „*leginkább különböző rendszerek*” koncepciójához. Kutatásom viszonylag kevés számú (5db) esetre (államra) terjed ki és ezek számos tekintetben egymáshoz igen hasonló országok: szomszédosak egymással, ugyanazon földrajzi régióhoz tartoznak, hasonló kulturális-civilizációs háttérrel bírnak, a szovjet időkben is lényegében identikus gazdasági-politikai fejlődési modellt kényszerítettek rájuk. Ezek ismeretében aligha meglepő, hogy politikai berendezkedésük a poszt-szovjet korszakban is több hasonlóságot, mint különbséget mutat. A vizsgálat tulajdonképpen magában foglal még egy hatodik, általam „standard közép-ázsiai modellnek” nevezett hipotetikus, ideáltipikus esetet is, melyet az öt vizsgált politikai rendszer jellemzőinek absztrahálásával alkottam meg. Az egyes esetek specifikumaira gyakran majd mint a „standard közép-ázsiai modelltől” való eltérésekre utalok majd a disszertációban. A kutatás célja a nyilvánvaló párhuzamok bemutatása mellett éppen ezeknek a specifikumoknak, az általánostól eltérő vonásoknak a magyarázata, és az adott ország csoporton belül a vizsgált államok további alkategóriák (pl. stabil-instabil rezsimek) szerinti besorolása, végső soron egy további kutatásokra is felhasználható tipológiának a megalkotása.

A disszertáció alapvetően deduktív logikájú kutatási stratégiát követ: már kidolgozott elméleteket kísérlek meg bizonyos konkrét jelenségek – így például a tádzsik államkudarc avagy a kirgiz parlamentáris kísérlet – magyarázatára felhasználni, ugyanakkor nem vállalkozom új elméletalkotásra. Ennek megfelelően tesztelendő „hipotéziseket” sem állítottam, disszertációm problémafelvetését igyekeztem inkább „kutatási kérdések” formájában megfogalmazni. Az eset központú összehasonlító megközelítés sajátosságainak megfelelően kutatásom alapvetően kvalitatív, leíró-elemző módszert alkalmaz. Bár disszertációm felvázol számszerűsíthető összefüggéseket is (pl. választási részvételi adatok, nemzetközi szervezetek ponttáblázat rendszerű értékelései stb.) kimondottan kvantitatív-

statisztikai módszereket nem alkalmaztam. Ezt a vizsgált esetek kis száma és változók sokasága nem is tenné lehetővé. Kutatásomnak komoly metodológiai korlátját képezi tehát a „kis esetszám, sok változó” probléma: ám fő kutatási célkitűzésem nem elsősorban bizonyos rendszeren belüli változók közötti általános érvényű kapcsolat feltárása, hanem a vizsgált politikai rendszerek *egészének* összevetése illetve ennek tükrében partikuláris sajátosságaik kontextuális magyarázata.

Komoly szakmai dilemma elé állított a *Galton-probléma* is: a számos szerző szerint nagyhatalmak új „nagy játszójának” (Rashid, 1994, pp.207.-231; Brzezinski, 1997, pp.123.-176.) küzdőterévé váló Közép-Ázsiában, az egyes független államok mennyiben tekinthetők releváns elemzési egységnek? A közép-ázsiai politikai rendszerek fejlődésére – már csak azok járadékgazdaság jellege miatt is – nyilvánvalóan hatással vannak külső aktorok és a nemzetközi környezet is. Ugyanakkor úgy ítélem, hogy a globális és regionális nagyhatalmak közép-ázsiai politikájának illetve a közép-ázsiai államok külpolitikájának ismertetése – mely témák mindegyike önálló kutatást érdemelne – már szétfeszítené egy alapvetően összehasonlító politikai disszertáció kereteit. Így kutatásom során a közép-ázsiai politikai rendszerek fejlődését meghatározó *belső* feltételrendszer vizsgálatára fókuszáltam, és úgy gondolom a szóban forgó rezsimek között fennálló hasonlóságok illetve különbsége elsődlegesen ezekkel a belső faktorokkal magyarázhatóak.¹⁰

A „fekete doboz” problémára utalva, pedig ismételten szeretném hangsúlyozni, hogy kutatásomnak nem célja az új elméletalkotás, az összehasonlító politikai „klasszikusai” által kidolgozott fogalmi keretek reményeim szerint megfelelően bizonyulnak a közép-ázsiai politikai rendszerek közös vonásainak és partikuláris sajátosságainak magyarázata során.

¹⁰ Számos szerzővel ellentétben *Phillip Shiskin* például úgy véli, hogy a közép-ázsiai régió – szemben a közkeletű vélekedésekkel – inkább egyfajta geostratégiai „magára hagyatottságban” szenved. A globális és regionális nagyhatalmak részéről alapvetően vagy az akarat vagy a képesség hiányzik a közép-ázsiai politikai folyamatok befolyásolására. (Shiskin, 2012, p.25.) A közép-ázsiai gazdaságok – mint Dobrovits Mihály is megállapítja – inkább kompetitív mintsem komplementer jellegűek (Dobrovits, 2011, p.11.). többek között ezzel is magyarázható, az igen kisfokú hajlandóság bármiféle regionális kooperáció iránt. A nagyhatalmak érdektelensége és a regionális integrációs törekvések hiánya miatt a közép-ázsiai politikai rendszerek fejlődésére így meglátásom szerint nem az externális aktorok, hanem a belső feltételek gyakoroltak elsődlegesen hatást.

Disszertációm nyilvánvalóan nem mentes az „eset központú” avagy „hasonló országok összehasonlítása” típusú kutatások metodológiai fogyatékoságaitól. Kutatásom nem tudja, de nem is kívánja meghaladni a választott kutatási módszer alkalmazásából adódó korlátokat. Ugyanakkor remélem, hogy dolgozatom nem csak az összehasonlító módszer hiányosságait, hanem annak sajátos erőit is magában hordozza.

Eddigi tapasztalataim szerint a hazai tudományos szakfolyóiratokban és kiadványokban még nem alakult ki teljes konszenzus a közép-ázsiai földrajzi, hely, személynevek (stb.) átírásával kapcsolatban. Disszertációmban igyekeztem az ún. akadémiai átírás szabályait követni: tehát a névalakokat a magyar helyesírás szabályai szerint leírni, lehetőség szerint – Dobrovits Mihály ajánlását követve (Dobrovits, 2011, p.9.) - az eredeti nyelvű latin vagy cirill betűs¹¹ névalakok alapján. Számos szakirodalmi forráshoz, csak Kindle olvasóra letölthető elektronikus könyv formátumban jutottam hozzá. Az új generációs elektronikus könyveken az olvasó hagyományos oldalszámot nem, ehelyett annál tulajdonképpen pontosabb, de egyelőre tudományos hivatkozásokban talán szokatlannak ható *locationt* ad meg. Így ezen források esetében én is kénytelen voltam oldalszám helyett, *locationre* hivatkozni.

¹¹ A közép-ázsiai köztársaságok közül Türkmenisztán és Üzbegisztán függetlenségük elnyerését követően új latin betűs abc-t vezettek be, míg Kirgizisztánban és Kazahsztánban a cirill abc maradt érvényben, bár ez utóbbi országban 2006 óta komoly törekvések vannak a latin abc-re való átállásra. Tádzsikisztánban, bár a kilencvenes évek elején hivatalosan megkezdődött az átállás az arab – pontosabban a perzsa - abc-re, ezt azonban a lakosság túlnyomó része nem tudja olvasni, de facto a cirill betűk maradtak használatban (Susztov, 2010).

2 Közép-Ázsia története a Szovjetunió felbomlásáig

2.1 A régió térbeli lehatárolásának nehézségei

Sally N. Cummings szerint Közép-Ázsia fogalmának napjainkban párhuzamosan létezik egy földrajzi, egy kulturális-civilizációs és egy politikai-geostratégiai értelmezése. (Cummings, 2012, location 443 – 588)

Miként *Ahmed Rashid* is megállapítja a földrajzi régióként értelmezett Közép-Ázsia „...az Eurázsiai kontinens szívében fekszik” (Rashid, 1994, p.6.). Nyugatról a *Kaszpít*, délről a *Hindukus* és *Pamír* vonulatait, míg keletről a *Tien-san* hegységet szokás közkeletűen Közép-Ázsia határainak tekinteni. A régió északról a legnyitottabb a közép-ázsiai sztyepp és Szibéria között tulajdonképpen nem húzódik természetes választóvonal. (Rashid, 1994, p.6.) *Gavin Hambly* álláspontja szerint Közép-Ázsia északi határát a sztyepp és a tajga övezet határánál érdemes kijelölni. Éppen ezért szerinte a régió földrajzi lehatárolása a keleti és nyugati égtájak irányában sem egyszerű feladat: végső soron a közép-ázsiai sztyeppövezet Mandzsúriától egészen a kelet-európai síkságokig húzódik (Hambly, 1969, pp.1.-2.).

Nyikolaj Kanyikov orosz földrajztudós szerint a közép-ázsiai régió földrajzi meghatározását célszerűbb nem „határvonalakhoz” hanem bizonyos közös jellemzőkhöz kötni. Szerinte földrajzilag Közép-Ázsia egyik legmeghatározóbb jellemzője, hogy *lefolyástalan*, azaz természetes vízi úton a világtenger felől nem megközelíthető. (Kanyikovot idézi Miroshnikov, 1992, p.477.) A térség két legnagyobb folyója az *Amu-Darja* és a *Szir-Darja* (felső folyásánál *Narin*), melyek a lefolyástalan *Aral-tóba* torkollanak¹² (bár napjainkban az öntözés céljából történő túlzott vízkivétel miatt a kiszáradó félben lévő Aral-tavat már nem érik el). A két folyót már antik görög és latin nyelvű források is említik *Oxus* és *Jaxartés* néven, Közép-Ázsiára pedig ennek megfelelően általában mint az „Oxus folyón túli területre” *Transoxániára* utalnak. A VII. században ide érkező hódító arabok is *Mawara al-nahr*, azaz a „folyón túli terület” - mármint az Oxus folyón túli - elnevezéssel illették (Cummings, 2012, location 446; Khalid, 2007, p.25.; Naumkin, 2005, location 337).

¹² Az Amu-Darja a XVI. Század során megváltoztatta folyását, előtte a Kaszpiba torkollott. (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.29.)

Ibn Battuta a XIV. századi nagy arab utazó leírásában, már mint *Turkesztán*-t, azaz törökök földjét említi ugyanezt a területet (Rashid, 1994, p.8.). A modernkori kutatók közül *Yuri Bregel* azt az álláspontot vallja, hogy Közép-Ázsia fogalma alapvetően nem földrajzi határokat jelöl ki, hanem alapvetően kulturális-civilizációs jelentést hordoz. (Bregel, 1995, viii). Szerinte a Belső-Ázsia azon nyugati régióját értjük Közép-Ázsia alatt, ahol iráni és török eredetű népek a nyolcadik századtól kezdve fokozatosan egy közös iszlám kultúrához asszimilálódtak. Bregel a tudományos szóhasználat minél nagyobb fokú egzaktusa érdekében a „Muszlim Közép-Ázsia” terminus alkalmazását javasolja (Bregel, 1996, p.3.). *Svat Soucek* hasonló módon az iszlámot mint civilizációs faktort tekinti az elsődleges fontosságú tényezőnek, amely Közép-Ázsiát Belső-Ázsia többi – jellemzően buddhista, lámaista kultúrájú - részétől lehatárolja. Így szerinte nyugat Turkesztánon kívül Közép-Ázsai magában foglalja a mai Afganisztán és Irán területének jelentős részét is. (Soucek, 2000, xi-xii). *Peter Golden* Nyugat és Kelet Közép-Ázsia megkülönböztetésekor szintén a civilizációs meghatározottságot hangsúlyozza: a muszlim Nyugat Közép-Ázsia az öt „isztánon” kívül magában foglalja még Kína Hszincsiang tartományát is, míg a lámaista Kelet Közép-Ázsia elsősorban Mandzsúriára, Mongóliára és Tibetre terjed ki. (Golden, 2011). *Robert Canfield* szintén elsősorban civilizációs-kulturális alapon meghatározott „tágabb Közép-Ázsia” (Greater Central Asia) régiója felöleli a Törökországtól Hszincsiangig, és az Eufrátesztől Észak-Indiáig terjeszkedő térséget (Canfield, 1991, p.xi.).

A belső ázsiai orosz expanzió kiteljesedése nyomán előtérben kerültek Közép-Ázsia fogalmának politikai-geostratégiai értelmezései. A cári adminisztráció az általa meghódított közép-ázsiai területeket Turkesztáni Kormányzóság néven tagolta be a birodalomba. Az orosz birodalmi terminológiában inentől kezdve a közvetlen orosz fennhatóság alá vont Turkesztáni kormányzóság illetve az orosz érdekszférába tartozó protektorátusok területét Nyugat vagy Orosz Turkesztánként emlegették, szemben a kínai fennhatóság alatt álló Kelet Turkesztánnal azaz Hszincsinaggal és Mongóliával (Cummings, 2012, location 532).

A Szovjet Szocialista Köztársaságok Unióját (Szovjetuniót) létrehozó szerződés 1922-es megkötése nyomán az egykori Turkesztáni kormányzóságot, mint Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot, a mai Kazahsztán és

Kirgizisztán területét pedig mint Kirgiz¹³ Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot illesztették be a SZU sajátos etnoföderalisztikus igazgatási rendszerébe. A közép-ázsiai tagköztársaságok 1924 és 1936 között végrehajtott területiális delimitálása nyomán, a hivatalos szovjet terminológiában a Turkesztán helyett egyre inkább „*Szrednaja Azija i Kazahsztan*” azaz Középső-Ázsia és Kazahsztán kifejezéssel illették az öt tagköztársaság területét. Ezzel szemben a „*Centralnaja Azija*” (Közép vagy Központi Ázsia) terminust csak kimondottan a kínai fennhatóság alatt álló belső-ázsiai területekre, tehát Hszincsiangra, Mongoliára és Tibetre alkalmazták (Akiner, 1998, pp.4.-5.; Cummings, 2012, location 393). Figyelemre méltó, hogy a Szovjetunió összeomlását követően az orosz nyelvű szakirodalomban is egyre inkább teret nyer a „*Centralnaja Azija*” fogalom használata az öt függetlenné vált közép-ázsiai, egykori szovjet tagköztársaság vonatkozásában. Úgy tűnik relevanciáját veszteni látszik tehát az a terminológiai megkülönböztetés, amely az egykori orosz és kínai birodalmi érdekszférák elhatárolása révén nyert hangsúlyt. (Akiner, 1998, p.5.)

A geostratégiai értelemben vett Közép-Ázsia vonatkozásában az angolszász szakirodalom még kevésbé tűnik egységesnek a terminológiai téren. *Gavin Hambly* és *Sally Cummings* szerint a preszovjet és szovjet korszakban az angolszász illetve tágabb értelemben vett nyugati (így a francia és német nyelvű) szakirodalomban is Belső-Ázsia (Inner Asia) fogalma ölelte fel a legtágabb földrajzi vertikumot: az öt közép-ázsiai szovjet tagköztársaság területén kívül, rendszerint beleértették Külső és Belső-Mongóliát, valamint a hszincsiangi ujjur és tibeti autonóm régiók területét is. Ehhez képest Közép-Ázsia (Central Asia) egy szűkebb fogalmi kategóriát képezett általában az öt közép-ázsiai szovjet tagköztársaság területét értették alatta. Ugyanakkor, mint arra *Yuri Bregel* is rámutat a nyugati szakirodalom terminológiája még napjainkban sem kellően következetes e téren: Közép-Ázsia alatt néha az egész belső-ázsiai térséget értik, de gyakran annak csak nyugati részét. (Bregel, 1996, p.1.). Nyugat és Kelet Közép-Ázsia fogalmi koncepciójának alkalmazása sem oldja fel a terminológiai zűrzavart: bizonyos szerzőknél – a civilizációs értelmezéshez közelebb állóan – az előbbi magában foglalja a muszlim Hszincsiangot is, másoknál – a

¹³ A kazahok és kirgizek etnikailag és nyelvileg azonos eredetű népességnek tekinthetők. A huszadik század elején a kazahok magukra is kirgizt megnevezést alkalmaztak és az oroszok is többnyire így nevezték őket. A hegyi nomád kirgizeket (tehát a tulajdonképpeni kirgiz etnikumot) pedig gyakorta a *kara-kirgiz* azaz fekete kirgiz elnevezéssel illették (Rashid, 1994, p.110.).

politikai-stratégiai szemléletet követve - csak az öt poszt-szovjet közép-ázsiai köztársaságra korlátozódik. (Cummings, 2012, location 420).

Jelen disszertációban Közép-Ázsia fogalmának alighanem leginkább közkeletű politikai értelmezéséhez kívánok ragaszkodni. Mind a nyugati, mind a poszt-szovjet orosz szakirodalomban mára általánosan elterjedt gyakorlatot követve az öt egykori szovjet tagköztársaság, tehát Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán együttesét értem tehát Közép-Ázsia alatt. Amennyiben ettől eltérő kontextusban vagyok kénytelen használni a Közép-Ázsia fogalmat ott ezt minden alkalommal jelzem is.

2.2 *Közép-Ázsia a premodern korban: ütköző zóna vagy összekötő híd?*

Alekszej Malasenko és Ludmila Polonszkaja megállapítása szerint Közép-Ázsia volt az a földrajzi régió „...ahol az ókor legnagyobb kultúrái találkoztak és egymásra hatottak...”. (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.1.). *Dobrovits Mihály* szerint Közép-Ázsia történetileg hagyományosan határvidék szerepet játszott. (Dobrovits, 2011, p.6.). Már az ókorban és a középkor folyamán is nem egyszer nagy birodalmak (például Kína és az Arab Kalifátus) ütközőzónájának szerepébe került a régió. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy emellett Közép-Ázsia legalább ilyen jelentőséggel összekötő-híd szerepet is betöltött: mindenekelőtt a középkor legendás kereskedelmi útvonala a Selyem-út révén, melynek hatását a régió fejlődésére nézve aligha lehet túlbecsülni. (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.1.). A nagy civilizációk és kultúrák folyamatos interakciójának köszönhetően a régió sajátosságává vált az etnikai és vallási sokszínűség.

Közép-Ázsián belül, történetileg mindenképpen indokolt, már az ókortól kezdve két alrégió elkülönítése: a Szibériával határos északi sztyeppövezet,¹⁴ amely hagyományosan állattartó nomád népek otthona volt és a szorosabb értelemben vett Transzoxániáé (avagy a XIV. századtól kezdve használatos elnevezéssel Turkesztáné), tehát a Szir-darja és Amu-Darja közötti részben szintén hatalmas

¹⁴ Igaz ez nem jelent szükségképpen síkvidéki sztyeppet, hiszen például a mai Kirgízia területét óriási hegyvonulatok tagolják

hegyvonulatok (pl. Pamír) által tagolt, nagyjából jellemzően száraz, sivatagos területé,¹⁵ ahol ugyanakkor bizonyos folyóvölgyekben (pl. Fergána medence) és oázisokban már az ókorban magasfokú városi civilizáció virágzott fel. Jellemző dinamikája Közép-Ázsia premodern történelmének, hogy a szeptemberi nomádjai időről-időre meghódítják a városi civilizációs központokat, majd néhány generáció alatt többé-kevésbé asszimilálja őket az általuk leigázott városias civilizáció. Az egykori nomád-állattartó szeptemberi és a történelmi Transzoxánia határa egy bizonyos fokig, máig jelenlévő választóvonalat képez Közép-Ázsián belül: elég itt talán példaként az iszlám hagyományok és vallás társadalmi befolyásának erősségében mutatkozó különbségekre utalni a két alrégió között. (Dobrovits, 2011, p.17.)

Közép-Ázsia arab hódítás korát megelőző történetével kapcsolatban az írott források alapvető hiánya miatt, elsősorban régészeti bizonyítékokra kénytelenek támaszkodni a kutatók. (Wheeler, 1964, p.19.). Az első nagy birodalom, amelyik tartósan meghatározó befolyást gyakorolt Közép-Ázsia történelmére, minden bizonnyal az *Akhaimenida-Perzsa* birodalom volt, melynek a Kr.e. VI.-IV. században három tartománya *Horezm*, *Baktria* és *Szogdiana* esett Transzoxánia, tehát nagyjából a mai Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Kirgízia déli részének területére. *Hérodotosz* tanúsága szerint a mai Szamarkand városa minden bizonnyal egyike volt a *Nagy Kürösz* által Kr.e. 545-539 között alapított erődöknek. (Roudik, 2007, location 283) Transzoxániától északra a perzsák nagy ellenlábasai a feltehetően szintén iráni nyelvcsaládba tartozó, lovasnomád *szkiták* éltek. Kutatók valószínűsítik, hogy az egykori Baktria területéről terjedhetett el a tűzimádó *zoroasztrianizmus*,¹⁶ amely később a Perzsa Birodalom hivatalos vallása lett (Rashid, 1994, p.11.).

A perzsák hatásához képest inkább csak epizodikus jelentősége volt Nagy Sándor hódításának (Kr.e. 329-327), és ennek nyomán a térségben megalakuló ún.

¹⁵ A Föld legszárazabb területei közé tartoznak a mai Türkmenisztán csaknem egész területét elfoglaló *Kara-kum* (Fekete homok) és az Üzbegisztán nyugati részén elterülő *Kizil-kum* (Vörös homok) sivatagok

¹⁶ A vallási irányzat alapítója az Európában *Zoroaszterként* ismert *Zarathustra* minden valószínűség szerint a mai Azerbajdzsán területén született, onnan vándorolt a mai Közép-Ázsiába, ahol sajátos dualista szemléletű – a jó és a gonosz princípium szembenállást és örök küzdelmét hirdető – tanításait kidolgozta. (Rashid, 1994, p.11.). A zoroasztrianizmus szent könyve az *Aveszta* több közép-ázsiai földrajzi és népvét is említ és tipikus közép-ázsiai társadalomkép rajzolódik ki leírásaiban. Közép-Ázsiában egyébként a zoroasztrianizmusnak egy sajátos a helyi „pogány” kultuszokkal ötvöződött szinkretista változata az ún. *mazdaizmus* vált igazán elterjedté. (Malashenko and Polonskaya, 1993, pp.2.-3.).

Greko-Baktriánus államoknak. Az utolsó greko-baktriánus királyság bukását követően (Kr.e. 140 körül), Közép-Ázsia nyugati része, elsősorban a mai Türkmenisztán területe a parthusok fennhatósága alá került, az ő uralmuknak az újjászerveződött perzsa *Szászánida Birodalom* vetett véget. Szogdiánát a Kr.u. I. században a feltehetően, szintén iráni eredetű, nomád *kusánok* hódították meg. A *Kusán Birodalom* (mely a mai Afganisztánt és India északi részét is magába foglalta) fennállásának idején (I.-IV.század) Közép-Ázsiában teret nyert a *buddhizmus*,¹⁷ miután *Kanishka* kusán uralkodó is áttért erre a hitre (Jonson, 2006, p.25.). Ugyanakkor fontos kihangsúlyozni, hogy Közép-Ázsiát már ebben az időszakban is - és tulajdonképpen egészen a modern korig - nagyfokú vallási tolerancia jellemezte, a zoroasztrianizmus és a buddhizmus mellett egyéb vallások (manicheizmus, nesztorianus kereszténység stb.)¹⁸ is szabadon virágozhattak. (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.4.)

A parthusok és a kusánok közép-ázsiai uralmának idejére tehető a „Selyem útként” aposztrofált kereskedelmi korridor első felvirágzása. Kínai források tanúsága szerint a kínaiak már a Kr.e. II. – Kr. u. I. században a fém pénzénél könnyebben szállítható selyemmel fizették meg Szogdiana lakosait illetve saját a Tarim medencében állomásozó katonáikat és hivatalnokaikat határőrizeti szolgálataikért. A Kr.u. első századokban presztízsjavak és luxuscikkek nagyarányú barterkereskedelme bontkozott ki a Selyem út mentén: a selyem mellett, nemesfémek, színezett üvegek, egzotikus fűszerek és gyógynövények cseréltek gazdát (Roudik, 2007, location 363). A „Selyem út” sohasem egy útvonalat jelentett, már a fogalmat a XIX. században megalkotó *Ferdinand von Richthofen* német földrajztudós is többnyire inkább többes számban „selyemutakként” használta a kifejezést (Eliseeff, 1998, pp. 1.-2.; Waugh, 2007, p.4.). A két fő útvonal Kínából a Fergana völgyön át vezetett Szamarkandba, vagy a Tien-San hegység vonulatain át Taskentbe. A két útvonal Buharánál találkozott majd innen tartott tovább nyugati

¹⁷ Ebben az időszakban a buddhizmus egész Közép-Ázsiában széleskörben elterjedtté vált. Balkh városának (ma Afganisztán) például több mint 100 buddhista kolostora volt, de buddhista feliratok még a Pamír régiójából is kerültek elő. (Malashenko and Polonskaya, 1993, pp.3.-4.).

¹⁸ A manicheizmus a zoroasztrianizmussal dualista szemléletében rokon, ám a zoroasztrianizmus hívei által mégis üldözött vallási irányzat volt. Megkülönböztető vonása az erős prófétista beállítódás, az irányzat alapítójának Mani-nak a prófétaként való tisztelete. A manicheistákat erőteljes prófétizmusuk a későbbiekben fogékonnyá tette más prófétai vallások így a kereszténység és az iszlám iránt is (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.4.).

irányban Perzsia és a Mediterráneum, délre Kabulon át India illetve északon a Volga folyó völgye felé (Roudik, 2007, location 363).

A Kusán birodalom széthullását követő időszakból, adnak hírt először írott források *türk* eredetű népesség nagyobb arányú transzoxániai betelepüléséről.¹⁹ Bár, hogy pontosabban mely népekről lehetett szó, arról meglehetősen nehéz képet alkotni, hiszen például a kínai források a legtöbb Kínától nyugatra élő lovasnomád népre a *tur* megjelölést használták (Rashid, 1996, p.12). A perzsák és törökök mellett Közép-Ázsia premodern kori hódítói közül, alighanem az arabok hagyták hátra a legtartósabb örökséget. Míg az iráni és török népek elsősorban a nyelvi-etnikai dimenziót tekintve váltak dominánssá a régióban, addig az arabok vallásuk, az iszlám révén gyakoroltak máig is döntő hatást a térség fejlődésére.

Közép-Ázsiába az iszlám megérkezését szimbolikusan 651-től számíthatjuk, amikor is az Oxus folyón átkelő arabok döntő vereséget mértek a Szászánida seregére *Merv*-nél (ma *Mari*, Türkmenisztán). Merv az Omajjád Kalifátus legészakibb tartományának *Horaszán*-nak a központja lett és a továbbiakban kiindulópontul szolgált a transzoxániai államok²⁰ ellen vezetett hódító hadjáratokhoz. Civilizációtörténeti szempontból döntő jelentőségű fordulópontot jelez, amikor az arab hadak 751-ben a Talasz folyónál döntő vereséget mértek a kínai császár seregére. Ezzel a régióban addig számottevő katonai, kereskedelmi és kulturális befolyással rendelkező Kína csaknem egy évezredre kiszorult Közép-Ázsiából (Wheeler, 1964, p.21.). Az arab hódítók transzoxánia népességét alávetett *mavali*-ként (kliens) kezelték, akik, ha áttértek az iszlámra mentesültek a hitetleneket sújtó adók alól, de nem emelkedhettek egyenrangúvá az arabokkal. (Khalid, 2007, p.25.)

Az arab etnikai exkluzivitás politikáját folytató Omajjád kalifátus bukását követően, az Iszlám az Abbászida kalifák uralma alatt univerzalisztikus vallássá vált. A bagdadi központú kalifátus lassú dezintegrációjával párhuzamosan közép-Ázsiában is helyi, perzsa eredetű, de immár iszlamizálódott dinasztiák emelkedtek fel. Közülük a legjelentősebb a 847 és 999 között uralkodó *Számánida* dinasztia,

¹⁹ A török népek őshazája feltehetően az *Altáj* hegység illetve Dél-Szibériában a *Jenyiszej* folyó mellékén lehetett, nagyobb arányú kivándorlásuk innen Kr.e. 1000 után kezdődhetett. (Rashid, 1994, p.12.).

²⁰ Az elviekben a Szászánida birodalomhoz tartozó Transzoxánia területén az arab hódítás idején független lokális hercegségek sora osztozott: a legfontosabbak Szogdiana (Szamarkand központtal), Buhara, Fergana, Termez és Tahirisztán (nagyjából a mai Tádzsikisztán déli részén) (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.2.).

amelyik *Buharát* tette meg fővárosának. A Számánidák – az utolsó nagy perzsa birodalom Közép-Ázsiában – uralma a közép-ázsiai iszlám civilizáció első aranykorát jelentette. A Selyemútnak köszönhetően felvirágzott a transzoxániai oázisvárosok gazdasága, Buhara ekkor vált a vallás, a kultúra és tudományok egyik legfontosabb központjává az iszlám világban,²¹ a transzoxániai régiót pedig a közel-keleti muszlim geográfusok is az iszlám világ integráns részének tekintették (Khalid, 2007, p.25.). Bár a Számánidák bukását követő nagy közép-ázsiai birodalmakat már elsősorban török népek hozták létre, ennek ellenére a Számánida periódus örökségeként Közép-Ázsiában a közigazgatás, de mindenekelőtt a tudományok, a műveltség, a költészet és az irodalom nyelve a perzsa maradt gyakorlatilag egészen az orosz hódításig (Roy, 2000, p.4.).

A Számánidák uralma idején Közép-Ázsiában (miként az Abbászida Kalifátusban, az Oszmán vagy később a Mogul Birodalomban) az iszlám négy jogi iskolája (*madhab*) közül a sok szempontból legtoleránsabbnak és legliberálisabbnak tartott *hanafita*²² vált a domináns irányzattá, mindenekelőtt az *Abu-Manszúr al-Maturidi al-Szamarkandi* (?-944) által alapított skolasztikus teológiai iskola révén. *Vitalij Naumkin* álláspontja szerint a hanafita irányzat sikere elsősorban azzal magyarázható, hogy toleránsnak mutatkozott a preislám népi szokások és vallási rítusok iránt. A hanafita iskola az *urf* és *adat* (törzsi és szokásjog) normáinak egy részét a muszlim vallásjoggal ellenmondásban nem állóként, törvényesnek ismerte el. Mint ahogy toleránsnak mutatkozott a preislám vallásgyakorlat bizonyos tovább élő formái iránt is. Így például Közép-Ázsiában tovább élhetett az ősök és szentek sírjának tisztelete, így többek között az a szokás, hogy a zarándokok színes kendőkkel ékesítik a szentek sírjának fejfáit. Jellemző tendencia volt továbbá, hogy a

²¹ A Próféta beszédeinek és cselekedeteinek az ún. *Hadith*-nak hat autentikusként elismert összefoglalása keletkezett a szunnita iszlám világban, és ebből kettőt Buharában állított össze *Ismail al-Buhari* (810-870) és *Abu Isza Mohamed al-Tirmidi* (825-892). De Buharában élt és tevékenykedett a nagy jogtudós *Abu Manszúr al-Maturidi*, a természettudós *Abu Naszr al-Mohamed al-Farabi*, a középkori perzsa nyelvű költészet legnagyobbjaként tisztelt *Abdul Kaszim Firdauszi* és innen származott a nyugaton “Avicenna” néven ismertté vált arisztotelianus filozófus *Abu Ali Ibn Szína* is (Khalid, 2007, p.26.).

²² A vallásjogi iskola nevét *Abu Hanifa an-Numan*-ról (700-767), a VIII. században az Omajjád kalifák udvarában szolgált perzsa vallástudósról kapta. A hanafiták a vallásjog értelmezése során a többi jogi iskolánál nagyobb teret engednek a racionalista gondolkodásnak és az egyéni szubjektív véleménynek (Naumkin, 2005, location 360).

kiformálódó „muszlim klérus”²³ tagjaivá váltak a pre-islám vallási elit (pl. zoroasztriánus papság) tagjai is. (Naumkin, 2005, location 360-421).

Különösen a városias központokon kívül eső „vidéki” területeken jelentkeztek erőteljesen a szinkretista tendenciák. A kezdetektől megfigyelhető tehát egyfajta kettőség a közép-ázsiai iszlám fejlődésében: az iszlám művelődés és kultúra központjainak számító kereskedővárosokban (pl. Buhara, Szamarkand) a vallási életben az ún. *ulemák* az iszlám vallásjogban és teológiában jártas, az arab nyelvet és a perzsa költészetet egyaránt ismerő tekintélyes írástudók töltötték be a vezető szerepet. Ők a sok tekintetben teokratikus jellegű – azaz a vallás és az állam szétválasztását nem ismerő – muszlim társadalmak gyakorlatának megfelelően rendszerint az államigazgatásban is vezető funkciókat töltötték be és váltak ezáltal egy nyelvében alapvetően perzsa jellegű, sajátosan „közép-ázsiai” bürokratikus kultúra hordozóivá (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.11.). A városi ulemák általában a szunnita iszlám szigorúbb, konzervatívabb értelmezését követték. Vidéki területeken, mindenekeelőtt a nomád népelemek körében viszont elsősorban a „...vulgarizált misztika talaján álló...” (Dobrovits, 2011, p.18.) szúfi²⁴ testvériségek tettek szert meghatározó befolyásra. A régióban legaktívabb négy szúfi rend a *Jaszavijja*, a *Naksbandijja*, a *Kadirijja* és a *Kubravijja* közül kettő egyébként közép-ázsiai alapítású volt, az utóbbinak pedig érdekessége, hogy a szúfi rendektől szokatlan módon a sítizmust követte. (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.15.). A síta Kubravijja rend elsősorban Horezm, a későbbi Khíva területén volt aktív, a Naksbandijja tevékenysége főleg Buharába és Szamarkandba koncentrálódott, míg a Kadirijja elsődleges bázisterületének a Fergána medence számított. A Jaszavijja testvériség tagjai pedig a sztyeppi nomádok körében végeztek eredményes térítő tevékenységet a XVIII.-XIX. században (D’Encausse, 1988, p.33.). A szúfi dervisek és sejkek, kiemelkedő szerepet játszottak a preislám kultuszok iszlamizációjában:

²³ Bár tudvalevőleg a szunnita iszlámban nem beszélhetünk olyan értelemben vett egyházi hierarchiáról, mint a keresztény vallás esetében, az iszlám ugyanis nem fogad el közvetítőt az egyén és Isten között. Ennek ellenére a legtöbb muszlim államban így a Számánida birodalomban is kiformálódott valamiféle „kvázi-klerikusi” réteg, akiknek tagjai rendszerint fontos pozíciókat töltöttek be az államigazgatásban is. A hanafita vallásjogi iskola vezetője Buharában a XI. századtól kezdve például egy örökletes pozícióvá vált (Naumkin, 2005, location 379).

²⁴ A szúfizmus az iszlám egy sajátos ezoterikus, misztikus irányzata, akik belső hitbéli tökéletesedés révén kívánnak közelebb kerülni Istenhez (Schimmel, 2012). Történetileg szélsőségesen eltérő formái alakultak ki a szúfizmusnak: némely szúfi rendek szigorú aszkézist gyakoroltak, de olyan rendről is van tudomásunk amelyek orgiasztikus szertatásokat tartottak Bizonyos a bevett társadalmi normáktól kevésbé feltűnően eltérő szúfi rendek meghatározó politikai befolyásra is szert tehettek (Khalid, 2007, p.27.).

zarándokszállásaikat (*hankah*) általában célzatosan a preislám idők szentélyei vagy szentként tisztelt sírjai mellett alakították ki. Maguk a rendek alapítói (*pirek*) és vezetői (*kalifák*) is jellemzően ilyen szent helyek mellett éltek és gondozták is azokat (Malashenko and Polonskaya, 1993, pp.17.-18; Naumkin, 2005, location 429, Roy, 2000, pp.147.-149.).

Jellemző volt tehát – mint mindenhol máshol is az iszlám világban – a városi ulemák által gyakorolt „hivatalos iszlám” és a szúfi testvériségek által képviselt egyfajta „párhuzamos iszlám” avagy „népi iszlámnak” a kettőssége, amely kettősség a modern időkig, tulajdonképpen egész napjainkig megfigyelhető a közép-ázsiai iszlámban. (Wagner, 2012, pp.12.-15.). Dobrovits Mihály ugyanakkor vitatja, hogy akár ma, akár a múltban valamiféle egységes népi iszlámról lehetne beszélni, inkább lokális kultuszok önálló vallási jelenségeként nem megragadható sokaságáról van szó. (Dobrovits, 2011, p.18.). A Malashenko-Polonszkaja szerzőpáros pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a hivatalos a népi iszlám elkülönülése korántsem volt hermetikus, a két áramlat között létezett átfedés is: az ulemák közül voltak akik egy személyben szúfi sejjé is váltak, mint ahogy a szúfi isánok és sejkek közül is számosan váltak az államigazgatás befolyásos tisztviselőivé.²⁵ (Malashenko - Polonskaya, 1993, p14.; Naumkin, 2005, location 451). Ezenkívül teológiai értelemben a misztikus szúfi rendek általában nem kérdőjelezték meg az ulemák által képviselt szunni ortodoxiát (Roy, 2000, p.144.).

A Számándiák birodalmát a türk eredetű *Karahanidák* döntötték meg a XI. században, ők a szintén türk *Gaznavidákkal* osztottak a transzoxánia feletti uralmon, ez utóbbiak birodalmának súlypontja a mai Afganisztán területére esett (fővárosuk a mai *Balkh* volt). A Ganzavida dinasztia hatalmának a *szeldzsuk* törökök inváziója vetett véget a XII. században: a szeldzsukok *Merv* központú birodalmukat a Pamír vidékétől nyugaton egészen Anatóliáig és Szíriáig terjesztették ki, így az lényegében átfogta az egész muszlim Ázsiát. A Karahanidák transzoxániai uralmának pedig ugyancsak a XII. században a már feltehetően mongol eredetű *kara-kitájok* támadása döntötte meg (Wheeler, 1964, pp. 22.-23.)

A nomád inváziók egymást követő hullámai közül messze *Dzsingisz kán* mongol és török törzsekből álló hadai vitték végbe a legnagyobb mértékű pusztítást.

²⁵ Például a XIV. Századi Közép-Ázsiát egyetlen birodalomban egyesítő uralkodó *Timur Lenk* legbefolyásosabb tanácsadója is egy mekkai születésű szúfi sejk volt. (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.19.).

A közép-Ázsiát az 1220-as években előzőlő mongolok elpusztították a városokat és szétrombolták a helyi társadalmak gazdasági létalapját képező kiterjedt öntöző rendszereket. Forrásaink tanúsága szerint egyedül Buhara 1225-ös elfoglalásakor mintegy 30ezer embert mészároltak le. Dzsingisz kán hódítását követően számos nagy múltú arab-perzsa nyelvű kulturális és civilizációs központ (például Merv) már soha nem nyerte vissza korábbi jelentőségét. Így a mongolok inváziója nagyban hozzájárult, hogy a Közép-Ázsiában addig dominánsnak tekinthető perzsa rovására, nagyobb tért nyertek a török nyelvek (Roy, 2000, p.4.). A városi lakosság, köztük az írástudó ulemák legyilkolása, pedig hosszabb távon a szinkretista szúfi irányzatok szerepét erősítette a közép-ázsiai iszlámon belül (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.17.). Bár a mongol invázió okozta pusztítás rövid távon valódi gazdasági katasztrófával ért fel Közép-Ázsia számára, hosszútávon ugyanakkor a régió Dzsingisz kán hadai által történt egyesítése, egyfajta „*pax mongolica*” a Selyemúton zajló kereskedelem korábban nem tapasztalt felvirágzását hozta. Feljegyzések szerint ebben az időszakban kereskedők teljes biztonságban utazhattak Bizáncból egészen akár Pekingig. (Rashid, 2002; p.22.)

A mongol hódítók Dzsingisz kán fia és közép-ázsiai örököse *Csagatáj* uralkodása idején még meglehetősen ellenségesen viszonyultak az iszlámhoz és saját mongol törzsi jogrendjük az ún. *jasza* szerint kormányoztak. Ugyanakkor az ő uralkodása alatt dolgoztak ki egyfajta mesterséges közvetítő nyelvként – idővel a közép-ázsiai letelepült népesség körében legelterjedtebb nyelvvé vált, és a mai üzbég nyelv alapját képező – *csagatáj török* dialektust. (Khalid, 2007, p.26.; Wheeler, 1964, p.24.) A XIII. század végére a Dzsingisz kán birodalmának utódállamaiban (Arany Horda, Csagatáj kánság) kormányzó mongol elitek javarészt maguk is iszlamizálódtak és ezzel párhuzamosan nyelvi turkicizálódásuk is előre haladt. A Csagatáj kánság uralkodója *Mubarek sah* az 1260-as évtizedben tért át az iszlám hitre (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.16.) , míg az Arany Horda uralkodója *Üzbég kán* (1313-1341) államvallássá tette birodalmában az iszlámot (Naumkin, 2005, location 432).

A közép-ázsiai iszlám civilizáció második aranykorát *Timur Lenk* és utódainak a „Timuridáknak” az uralkodása alatt köszöntött be. A nyugaton *Tamerlánként* is ismert *Timur Lenk* minden valószínűség szerint a mai Üzbegisztán területén született, az előkelő mongol-türk eredetű *Barlasz* nemzetségből származott, akik magukat Dzsingisz kán leszármazottainak vallották (Roy, 2000, p.7.). *Timur*

hatalmának területi bázisát elsősorban Transzoxánia régiója képezte későbbi hódításai során is: hadai 1390-91-ben mértek döntő vereséget az Arany Horda államára. Ezt követően elfoglalták Delhit, Bagdadot, Damaszkuszt, 1402-ben pedig az Ankara mellett vívott csatában vereséget mértek az oszmánokra is. Timur uralkodása abból a szempontból kivételes jellegű, hogy uralkodása alatt egy birodalomban egyesültek a közép-ázsiai török népek, ha úgy tetszik egy rövid időre valóban létrejött az egységes „*Turkesztán*” (Melvin, 2000, p.5.). Habár *Geoffrey Wheeler* szerint *Timur* hódításai kapcsán túlzás egységes birodalomról beszélni, inkább közép-ázsiai népek ideiglenes, laza konföderációja jött létre, melynek központi igazgatása lényegében csak transzoxánia régiójában épült ki, ott is jobbra csak a városokra kiterjedően. (Wheeler, 1964, p.24.) Timur a szülőfaluja közeli *Szamarkandot* tette meg birodalma fővárosává, amely unokája *Ulug-beg* uralkodása alatt az iszlám művészetek és tudományok egyik legfontosabb központjává fejlődött. Birodalmukban a közigazgatás nyelve immár a török (pontosabban annak *csagatái* dialektusa) lett, a művészetek és tudományok nyelve viszont továbbra is elsősorban a perzsa maradt (Rashid, 2002, p.23.). Ekkoriban kristályosodott ki tehát az a jellegzetesen közép-ázsiai, kétnyelvű perzsa-török, vallásában szigorúan az ortodox szunnita iszlámhoz ragaszkodó városi civilizáció, amely térség lakóinak életviszonyait és kultúráját egészen a XX. századig meghatározta (Roy, 2000, p.7.).

Ulug-beg uralkodását követően a Timurida birodalom darabokra hullott, az így keletkezett hatalmi vákuumot kihasználva foglalta el a XVI. század elején Transzoxánia avagy Turkesztán központi részét a *Mohamed Sajbani* kán vezette üzbég törzsszövetség. A nyelvileg eredendően a török nyelvcsalád *kipcsak* ágához tartozó nomád üzbégek magukat Dzsingisz kán Arany Hordája leszármazottainak tartották²⁶, és a XV. században a kazahokkal együtt részét képezték az *Abul Haír* kán (1412-68, Mohamed Sajbani kán nagyapja) által, az Urál hegység és az Aral tó közötti területen alapított rövid életű törzsi-konföderális államalakulatnak (Roy, 2000, p.7.). A turkesztáni *Sajbanida Kánság* egységes birodalomként csak nehezen volt képes megszilárdulni a Szafávida Perzsiával és a Timurida leszármazottakkal folytatott párhuzamos küzdelem miatt. Az azeri türk eredetű Szafávida dinasztia alapítója *Ismáíl sah* 1512-ben Mervnél megsemmisítő vereséget mért *Sajbani kán*

²⁶ A törzsszövetség elnevezését Dzsingisz kán már említett unokája, az Arany Horda uralkodója *Üzbég* (más forrásokban *Özbek*) kán nevéből eredeztették (Rashid, 1994, p.85.)

csapataira, maga a kán is elesett a csatában. Ennek ellenére a Szafavidák szövetségese a timurida *Záhur ad-Dín Bábur* nem volt képes tartósan visszaszerezni dinasztiája számára a Turkesztán feletti uralmat. A Szamarkandból elűzött *Bábur* hadaival az afgán hegyvidéken keresztül átkelt az indiai szubkontinensre, ahol a Mogul Birodalom megalapítója lett. A Szafávida Perzsiával folyamatos hadakozásban álló Sajbanida kánság a XVI. századtól fogva lassú dezintegrálódásnak indult. A Sajbanida birodalom területi fragmentálódása egybeesett, az egész turkesztáni régió gazdasági hanyatlásával. Az Európa és Ázsia között zajló kereskedelem áttevődött a nagy földrajzi felfedezések révén megnyíló új tengeri útvonalakra, ami nagyban csökkentette a Selyem-út jelentőségét. Az elszigetelődést még fokozta, hogy a *Szafavidák* Perzsiában a 12 imámos sítizmust tettek meg államvallássá, ezzel kulturálisan is elvágták az érintkezést Közép-Ázsia és a szunnita iszlám világ nyugati része között²⁷ (Jonson, 2006, p.31.).

A Sajbanida dinasztia bukását követően az újkorban, a perzsa *Nádir sah* 1740-47 hadjáratát leszámítva (Wheeler, 1964, p.27.) már nem is történt komolyabb kísérlet a muszlim Közép-Ázsia egy birodalomban való egyesítésére. A XVII.-XVIII. folyamán a történelmi transzoxánia területén három államalakulat helyzete stabilizálódott: az egykori Horemz területét elfoglaló *Khívai Kánság*, a Buharát és Szamarkandot magában foglaló *Buharai Emírség* valamint a Fergána medencét uraló *Kokandi Kánság*.

²⁷ I. Akbár (1556-1605) a Szafavidák szövetségeseinek számító mogul uralkodó például visszautasította az üzbég kánoknak azt a kérését, hogy a közép-ázsiai zarándokok Indián keresztül juthassanak el Mekkába. (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 27.) Innentől kezdve a turkesztáni muszlim zarándokok, csak Oroszországon keresztül a Cár engedélyével utazhattak Mekkába (Roy, 2000, p.9.)

1. A turkesztáni kánságok földrajzi kiterjedése a XVIII. században

(forrás: <http://www.lib.utexas.edu/maps/> , módosítva Volker Presuss által <http://flaggenlexikon.de/fbuchara.htm>)

Legkorábban az egykori Horemzi kánság területe szeparálódott a Sajbanida államtól, mivel annak központi területeitől Horemzet a harcias türkmén törzsek által lakott sivatagok választották el. Amikor a XVI. század második felében az Amu-Darja folyó megváltoztatta folyásirányát – hogy a Kaszpi helyett immáron az Aral-tóba torkollik – Horemz (ma *Urgencs*) városának közvetlen környéke is rohamos elsivatagosodásnak indult, ekkor helyezték át a kánság fővárosát Khívába (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.29.). A nem egészen egymillió, etnikailag igen vegyes, javarészt üzbég-türkmén népességű Khíva az ázsiai rabszolga kereskedelem egyik legfontosabb központjává vált, amelynek piacain a becslések szerint még a XIX. században is mintegy 1 millió rabszolga fordult meg. A Buharai Emírség az egykori Sajbanida kánság központi területeit foglalta magában. Népessége a XIX. század közepén körülbelül 2,5 milliós, melynek körülbelül fele üzbég, mintegy egyharmada pedig tádzsik nemzetiségű lehetett.²⁸ (Melvin, 2000, p.8.) Az állam feletti uralmat 1753-1920 között gyakorló *Mangit* dinasztia, a közép-

²⁸ A pontosabb arányok megállapítását gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy a korszakban a „kánságok” lakóinak identitásában nem az etnikai tudat játszott elsődleges meghatározó szerepet. Az identitások kérdését bővebben disszertációm nemzetépítésről szóló fejezetében tárgyalom.

ázsiai uralkodóházaktól szokatlan módon nem származtatta magát Dzsingisz kántól, ezért nem is viselhették a káni címet. A Mangit dinasztia így legitimációját elsősorban az iszlámra alapozta, uralkodói pedig az *emír* címet vették fel²⁹ (Naumkin, 2005, location 448). A Taskentet és a Fergána völgyet magában foglaló Kokandi kánság az ún. *hodzsa dervisek* szúfi rendjének vezetésével vívta ki különállását Buharától, az államot XVIII. század elejétől az üzbég *Ming* dinasztia – nem azonos a kínai császári dinasziával – irányította (Malashenko and Polonskaya, 1993, p. 30.). Kokand népessége a termékeny Fergána völgy nagy népsűrűségének köszönhetően a 3 millió főt is elérhette a XIX század derekán. A lakosság etnikailag roppant vegyes volt: főleg üzbégek, kirgizok és kazahokból tevődött össze (Melvin, 2000, p.4.).

A kánságok központi hatalmának hatókörét leginkább a kiépített öntözőrendszerrel rendelkező területeket határai jelölték ki. A kormányzati berendezkedési mindegyik államban hasonló, lényegében a timurida periódus óta változatlan képet mutatott, amit jól szemléltethetünk Buhara példáján. Az uralkodó abszolút hatalmat élvezett, elviekben szinte az összes földterület az ő tulajdonát képezte. A második ember Buharában az ún. *kus-bég* Buhara város kormányzója volt, aki összefogta a középfokú közigazgatási egységként funkcionáló *vilajeteket* irányító *mirek* avagy *bégek* munkáját. Az ő elsődleges feladatuk az adók összegyűjtésében merült ki. A bégeket az uralkodó nevezte ki, beosztottjaik a körzeti adószedők, az ún. *amlakdarok* voltak. Ők tartották a kapcsolatot a faluközösségek – vagy városi lakónegyedek – helyi szintű vezetőivel az *akszakallokkal* akik viszont jellemzően nem felülről nyerték kinevezésüket, hanem az általuk képviselt közösség választotta őket. Az igazságszolgáltatás a az emír által, az írástudó „kvázi klerikus” réteg, az *ulemák* tagjai közül kinevezett, és a hanafita vallásjog alapján ítélező *kázik* kezében volt. Az ő munkájukat a *kázi-kalon* felügyelte, aki a *kus-bég* mellett az állam legfontosabb tisztviselője volt. Az állami hivatalnokok, nem kaptak fizetést, az adógyűjtés terén a XIX. században a gyakorlatban rendszerint valamiféle adóbérleti rendszer működött, míg a bírák kifizetéséről a pereskedő feleknek kellett gondoskodniuk (D’Encausse, 1988, pp. 25.-35.; Malashenko and Polonskaya, 1992, p.45.).

²⁹ Ennek ellenére amikor a három transzoxániai államalakulatról összefoglalóan beszélek, az egyszerűség kedvéért a szakirodalomban is elterjedt „kánságok” terminust fogom alkalmazni.

Buharában az emír magánbirtokai és az állami földekkel együtt a teljes földterület, több mint 68%-át tették ki. Az állami ún. *amlak* birtokok mellett még két földbirtokforma létezett, a kegyességi adományok finanszírozására rendelt *vakuf* birtokok (24,2%), így a gyakorlatban magántulajdonnak tekinthető, szabadon örökíthető *mulk* földek az állam földterületének mind összesen csak 7,8%-át tették ki³⁰. Ennek ellenére a területileg kompaktabb Khívát leszámítva a másik két államban a központi hatalom nem volt kifejezetten erős, leginkább csak a városokra terjedt ki, vidéki területeken az állami szuverenitás szinte kizárólagos módon az adók beszedésében fejeződött ki. Egyéb vonatkozásokban az állam csak indirekt módon a helyi közösségek - *Olivier Roy* megfogalmazásával „szolidaritási csoportok” – vezetőinek közvetítése révén érvényesíthette hatalmát. *Roy* szerint a szolidaritási csoportok vezetőinek közvetítő szerepén nyugvó igazgatási séma a szovjet korszakban is újratermelődött az állam-kolhoz viszonyulás kontextusában (*Roy*, 2000, p.10.). A kánságok perifériáit, így például a buharai emirátus keleti végeit *Darvuz*, *Karategin* és a *Hisszari völgy* régióit örökletes *bégek* kormányozták, akik legfeljebb névlegesen ismerték fel maguk felett az emír fennhatóságát (*Rakowska-Harmstone*, 1970, p.15.). A bégek önállósulási törekvései miatt a kánságok gyakorlatilag a folyamatos területi fragmentálódás állapotában voltak, emellett a kánságok egymással is szinte szakadatlan területi torzszalkodást folytattak: 1842-ben a *Naszrullah Hán* buharai emír például eredményes hadjáratot vezetett Kokand ellen elfoglalva annak fővárosát is, és mintegy 10 évig megszállva tartotta annak területét. A kánságokkal szemben állandó ellenségeskedésük miatt a Cári Birodalom turkesztáni terjeszkedése során eredményesen alkalmazhatta az „oszd meg és uralkodj” taktikáját (*Roudik*, 2007, location 984).

Míg a turkesztáni oáziscivilizáció övezetének újkori története már viszonylag jól dokumentált, addig sokkal kevesebb forrás áll rendelkezésünkre a sztyeppe régió nomád népeinek történetével kapcsolatban. A képet kétségkívül tovább bonyolítja, hogy a nomád etnikumok napjainkban bevett népnevei még nem voltak használatban az újkorban: a tizenhatodik századi forrásokban a kazah sztyeppe nomádjaira is általában mint „üzbégek” utalnak, holott ekkora már a javarészt letelepedett életmódra és a csagatáj dialektus használatára áttért üzbégek, valamint a kipcsak dialektust és a nomád állattartó életmódot megtartó kazahok közötti elkülönülés

³⁰ *Gafurov* orosz történész becsléseit idézi *D'Encausse* (*D'Encausse*, 1988, 9.p.).

kialakult (*M. Vjatkint* idézi Wheeler, 1964, p.26.). A közép-ázsiai nomád etnikumok közül egyedül a kazahok hoztak létre államot a XVIII. század első felében: a kazah nomádok kánságokba való szerveződése párhuzamosan zajlott – sok tekintetben meglehetősen felszínes – iszlamizációjukkal. A három törzsszövetségi állam megnevezésére a történészek általában a Kis, Középső és Nagy Horda terminust alkalmazzák, bár maguk a kazahok a horda (*orda* = hadsereg), helyet a *zsuz* (száz) kifejezést részesítették előnyben. A Kis Horda (*Kisi* vagy *Alcsin Zsuz*) téli szállásterületei az Urál folyó mentén, míg nyári szállásaik a mai *Aktobe* (korábban *Aktyubinszk*) kerület területén voltak. A Középső Horda (*Orta* vagy *Akto Zsuz*) téli szállásai a *Szari-szu* folyó mellett, míg nyári legeltető területeik az *Irtis*, *Tobol* és *Isim* folyók mellett területek el. A Nagy Horda klánjai télen a mai *Dzseicu* (korábban *Szemirecsje oblaszty*, a mai Kazahsztán délkeleti része) vidékén táboroztak, míg nyáron a *Szir-Darja* és a *Csu* folyó közötti területekre vonultak (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.32.; Wheeler, 1964, p.32.). *Geoffrey Wheeler* *Wilhelm Bartholdra* hivatkozva kétségbe vonja, hogy ezek az ún. kánságok a szó szoros értelmében vett államalakulatoknak lettek volna tekinthetőek. Szerinte inkább a nomád klánok laza konföderális szövetségeiről volt szó esetükben. (Bartholdot idézi Wheeler, 1964, p.32.). A XVIII. század végére a kazah kánságok elvesztették önállóságukat: a Nagy Hordát a dzsungáriai kalmükök tették vazallussá, a Középső és Kis horda pedig a Buharai Emírség illetve a Khívai Kánság alávetettségébe helyezték magukat (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.32.).

Míg a „kazah államiság” kérdésének megítélése történetileg erőteljesen vitatott, addig a szakirodalomban tulajdonképpen konszenzusos álláspont uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a másik két közép-ázsiai nomád „etnikum”³¹ a sivatagi nomád türkmének és a hegyi nomád kirgiz népesség nem hozott létre saját államot. A türkmén nomádok településterületén alapvetően három állam a Khívai Kánság, a Buharai Emírség és Perzsia osztozott. A türkmén törzsek alkalmanként adóztak illetve katonai szolgálatot is vállaltak ezen államok számára, de életüket alapvetően

³¹ Arra a kérdésre, hogy történetileg mennyiben indokolt a korszakban kazah, kirgiz vagy éppen türkmén etnikumról beszélni részletesebben disszertációmnak a közép-ázsiai nemzetépítésről szóló fejezetében térek ki. Előljáróban megjegyezném, hogy a kazahok és kirgizek etnikailag és nyelvtanilag lényegében azonos eredetű népességnek voltak tekinthetőek, akiket elsősorban életmódjuk (síkvidéki vs. hegyvidéki nomadizálás) különített el elsősorban egymástól. Az orosz hódítók egészen a XX. Század elejéig a kazahokat is kirgizeknek nevezték és a kazahok saját maguk megjelölésére is inkább a kirgiz elnevezést részesítették előnyben (Rashid, 1994, p.110.).

saját törzsi vezetőik, *bégjeik* és *vakiljaik* irányították. *Vámbéry Ármin* megfigyelése szerint a türkmének iszlamizáltsága még a XIX. Század közepén is igen felszínes jellegű volt: „...fogalmaik a Koránról homályosak...a mohamedán rítusokat kevésbé gyakorolják...” (Vámbéryt idézi Malashenko - Polonskaya, 1993, p.33.). Utazók és vándorló szúfi dervisek megfigyelése szerint a Tien-San hegység vonulatai között nomadizáló kirgizek a XVI. században még teljes egészében politeisták és bálványimádók voltak. Maguk felett csak a törzsi vénnek, a *malikok* autoritását ismerték el. A kirgizek iszlamizációja az összes közép-ázsiai nép közül a legkésőbb, csak a XVIII. században kezdődött meg, elsősorban a Fergána medencéből érkezett szúfi térítők révén. Az 1830-as évekre a nomád kirgizek településterületének legnagyobb részét Kokandi Kásnság vonta ellenőrzése alá (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.33.).

2.3 A „NagyJátszma” tétje: az Orosz Birodalom expanziója Közép-Ázsiában

A mai Oroszország területén a kereszténység és az iszlám együttélése a kezdetektől fogva, mind időben, mind térben folytatódó volt. Miként *Dobrovits Mihály* is felhívja rá a figyelmet, az iszlám vallás előbb jelent meg a mai Oroszország területén, mint a kereszténység: amikor 980-ban a kijevi Ruszban államvallássá tették a kereszténységet, akkor a Volga és Káma folyók összefolyásánál fekvő volgai Bulgária lakói már évtizedek óta az iszlám vallást követték (Dobrovits, 2011b, p.3.). Az Arany Horda államát is a Volga menti Kazanyban, azaz a mai Oroszország szívében alapították a XIII. században. Az orosz fejedelemségek maguk is az Arany Horda, illetve utódállamai (pl. a *Kazanyi Kásnság*) vazallusai voltak a XVI. századig. Az Orosz Birodalom keleti irányú terjeszkedése szimbolikus kezdőpontjának 1552-öt tekinthetjük, amikor *Rettegett Iván* moszkvai fejedelem – aki az orosz uralkodók közül elsőként vette fel a *cár* címet - hadai elfoglalták Kazanyt, majd alig négy évvel később az *Asztrahányi Kásnság* megsemmisítésével megszerezték az ellenőrzést a Volga stratégiai fontosságú kaszpi torkolata felett is. A tatárokkal szemben évszázadokon át defenzívába szorult Moszkva innentől kezdve egyértelműen expanzív politikát

követett muszlim szomszédaival szemben. 1650-re a terjeszkedő oroszok elérték a Csendes Óceánt, ellenőrzésük alá vonták ezzel teljes Szibériát, megsemmisítve a szibériai tatár kánságot is. Ezt követően a cári birodalom expanziója déli irányba fordult: Nagy Péter 1723-ra elfoglalta Dagesztán területét, ezzel lényegében a Kaszpi medencéjének északi része orosz ellenőrzés alá került. Nagy Péter cár 1717-ben Khíva elfoglalására is indított egy katonai expedíciót *Alekszandr Bekovics-Cserkasszkij* herceg vezetésével, a hadjárat azonban katasztrofális vereséggel végződött.³² (Melvin, 2000, p.8.). Az Orosz Birodalom terjeszkedése a XVIII. század második felében *Nagy Katalin* cárnő uralkodása (1762-1796) alatt kapott új lendületet. Az Oszmán Birodalommal kötött *Kücsük-Kajnardzsi* békeszerződés (1774) értelmében az addig az oszmán-törökök vazallusának számító *Krími Tatár Kánság* (az egykori Arany horda utolsó utódállama) is elismerte maga felett a Cári Birodalom fennhatóságát. A Szibériából dél felé nyomuló oroszok a XVIII. században elérték a sztyeppövezet északi határát, 1750-re pedig már erődök láncolata húzódott a Kaszpi északi partjánál fekvő *Gurev*-től, mintegy 2500 kilométeren át egészen az *Altáj* hegységig a mai *Uszty-Kamenogorszkig*.. Ennek az erődrendszernek voltak fontosabb láncszemei *Omszk* (alapítva: 1716), *Szemipalatyinszk* (1718) valamint az 1735-ben alapított *Orenburg*, amely későbbiekben a turkesztáni területek irányában történő terjeszkedés hídfőállásul is szolgált (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.37.; Rashid, 1994, p.111.).

Figyelemre méltó összevetnünk az orosz expanzió karakterét az egykorú európai hatalmak által véghezvitt gyarmatosítással. Míg a nyugati hatalmak általában tengerentúli telepes gyarmatokat és egyéb az anyaországtól területileg világosan elkülönülő külső perifériákat hoztak létre, addig a kontinentális terjeszkedést folytató Oroszország gyarmati perifériái szárazföldiek voltak és ily módon területileg folytatólagosak a birodalmi centrum magterületeivel (Dobrovits, 2011b, pp.3.-4.). elsősorban ezzel és a sok évszázados együttéléssel magyarázható, hogy az Orosz Birodalom muszlim alattvalóival szemben szinte soha nem folytatta a nyugati gyarmatosítókéhoz hasonlatos rasszista exkluzivizmus politikáját. Míg Spanyolországból a XVII. században még a kikeresztelkedett arab alattvalókat (az ún. *moriszkókat*) is elűldözték az uralkodók, addig a XVI. században meghódított

³² Mint ahogy kísértetiesen hasonló sorsra jutott egy több mint évszázaddal később, 1839-ben *Vaszilij Alekszejevics Perovszkij* tábornok, Orenburg kormányzója által vezetett katonai expedíció is. (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 38.).

kazanyi tatárokat bár az ortodox kereszténységre való áttérésre kényszerítették, de nem üzték el, sőt megtarthatták nyelvüket, előkelőiket pedig kooptálták az orosz arisztokrácia soraiba.³³ Nagy Katalin uralkodása alatt pedig a krími és volgai tatárok széleskörű, a vallási ügyekre is kiterjedő autonómiát kaptak.³⁴ A cári Oroszország a meghódított területek muszlim lakosságával szemben a rasszista alapú kirekesztés helyett hagyományosan inkább az integrációt és a mérsékelt asszimilációt célzó politikát részesítette előnyben – ahogyan ezt a későbbi Szovjetunió is tette (Roy, 2000, p.26.).

Az orosz hódítókkal, így Közép-Ázsia népei közül a sztyeppövezet nomádjai a kazah és kirgiz nomádok kerültek szembe elsőként. A kalmük mongolokkal szemben először 1731-ban *Abul Hair* a Kis Horda kánja fordult védelemért az Orosz Birodalomhoz. 1740-ben és 1742-ben a Középső és Nagy Horda kánjai is hasonló protektorátusi szerződést kötöttek a Cári birodalommal (Rashid, 1994, p.111.). *Wheeler* vitatja, hogy a kazah kánságok protektorátus alá vétele tényleges behódolásukat jelentette volna: a XVIII. század folyamán *Abul Hair* kán és utódai az orosz uralkodó mellett a kínai császárnak és a turkesztáni kánságoknak is több alkalommal hűségesküt tettek (*Wheeler*, 1964, p.52.). Ráadásul a kazah törzsszövetségi államalakulatok központi hatalmának gyengesége miatt, az ilyen alávetési nyilatkozatok ellen a gyakran a kazah kánok saját alattvalói, illetve a rivális klánok vezetői is gyakran fellázadtak: melyek közül a legnagyobb hatású *Batir Szrim* 1792-es felkelése volt (Rashid, 1994, p.111.). *Olcott* álláspontja szerint a Középső Horda tulajdonképpen leigázására csak 1798-ban került sor, míg a Nagy Horda 1820-ban adta fel véglegesen függetlenségét a Kokandi Kánság hódító törekvéseit elkerülendő - már nem első alkalommal - orosz protektorátus alá helyezte magát. (*Olcott*, 1997, p.203.). A kazah kánságok adminisztratív különállását 1822 és 1848 között formálisan is felszámolták és területüket az Orenburgi illetve Omszki kormányzóságokhoz csatolták. Majd 1868-ban *Uralszk*, *Turgaj* és *Akmolinszk*

³³ A későbbi birodalmi orosz arisztokrácia számos családja tatár eredetű volt, így például a Raszputyin merénylőjeként ismerté vált *Feliks Juszupov* is tatár felmenőkkel büszkélkedhetett (Roy, 2000, p.29.).

³⁴ A *Szent Szinódus* határozata értelmében 1773-ban létrehozták az *Oroszországi Muszlimok Vallási Igazgatóságát*, először Orenburg, majd Ufa központtal. Lehetővé tették a közép-ázsiai muszlimok mekkai zarándoklatát Oroszországon keresztül, ezenkívül kifejezetten bátorították a tatár mullahok hittérítő tevékenységét az ekkor még javarészt „pogány” azaz sámánista természetvallásokat követő kazah törzsek körében (Roy, 2000, p.30.).

körzetekből megszervezték a *Sztyeppe Főkörmányzóságot*³⁵ (Haghayeghi, 1997, p.4.; Rashid, 1994, p.111.).

Bár az 1890-es évtized előtt a cári kormányzat tartózkodott attól, hogy hivatalosan is bátorítsa a kazah sztyeppére a szláv parasztok nagyobb arányú betelepülését (Malashenko and Polonskaya, 1993, p. 49.), ennek ellenére már a XVIII. század végén megindult a kozák telepesek spontán beáramlása. Az oroszországi jobbágyszabadítás (1861) nyomán egy óriási szabadparaszi népesség jött létre, akiknek egy részét a XIX. század végén már a kazah sztyeppvidéken remélték földhöz juttatni. 1891-ben csaknem egymillió orosz parasztot telepítettek le a kazah sztyeppén, ezzel máig hatóan tartós - bizonyos körzetekben többségi - szláv jelenlétet alapozva meg a későbbi Kazahsztán északi részén (Rashid, 1994, p.112.). A legjobb termőföldekről elűzött, nomadizáló állattartó létükben immár egzisztenciálisan is fenyegetett kazahok több alkalommal is sikertelenül fellázadtak az orosz gyarmatosítók ellen. Egyes becslések szerint a lázadások és éhínségek következtében a nomád kazahok népessége a XIX század végére csaknem egymillió fővel – a teljes kazah népesség mintegy egynegyedével! – csökkent (Rashid, 1994, p.111.).

A cári kormányzat ugyanakkor a kazahok kulturális asszimilációját, keresztény hitre térítését sokáig nem erőltette. Nagy Katalin cárnő (uralk. 1762-1796) az iszlámot magasabb „civilizációs fokon álló” vallásnak tekintette a nomádok sámánizmusánál, ezért a kazah törzsek civilizálását és letelepítését a kazahok iszlamizációjának erősítésével remélte elérni. Az adók összegyűjtését és a helyi szintű igazságszolgáltatást ugyanakkor a faluközösségek (*aul*) választott vezetőire bízták. Történtek kísérletek a sztyeppi nomádok „törzsi” szokásjogának az ún. *adatnak* a kodifikálására is (Collins, 2006, p.79.). A kazahok térítésére rendelt tatár prédikátorok azonban az orosz uralom ellen kezdtek agitálni, így II. Sándor (uralk. 1855-1881) látva a kazah népesség iszlamizáltságának amúgy is felszínese voltát, már a kazahok eloroszosításában látta a megoldást. Az oroszosító politika legfőbb eszközévé pedig a sztyeppövezetben bevezetett új orosz nyelvű iskolarendszer vált. 1897-ben *Turgaj* oblasztyban például már 71 iskolában, mintegy 2000 kazah diák tanult orosz nyelven, orosz tanterv szerint. A cél mindenekelőtt az volt, hogy oroszul

³⁵ Ugyanakkor a mai Kazahsztán területének bizonyos részei például Szemirecsje körzete a *Turkesztáni Körmányzóság* adminisztratív igazgatása alá tartozott (Melvin, 2000, p.10).

tudó kazah hivatalnokokat képezzenek az alsóbb szintű adminisztratív funkciók betöltésére. Ugyanakkor ezzel akarva-akaratlanul hozzájárultak egy számbelileg egyelőre igen kicsiny, de öntudatos kazah értelmiségi réteg kiformálódásához. (Haghayeghi, 1997, pp. 7.-8.).

A turkesztáni térség a XIX. század közepétől került az orosz expanziós külpolitikai célkeresztjébe, ami több tényező együtthatásával magyarázható. A hadsereg és a katonai bürokrácia vezetői a kaukázusi háborúk lezárulása után, annak érdekében kezdtek lobbizni, hogy a Birodalom immár Közép-Ázsia irányában folytassa a hódításokat. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a létszámában még egyelőre csekély, de lobbijerejét tekintve jelentős orosz kereskedő és iparos burzsoázia érdekeit sem: az amerikai polgárháború (1861-65) idején a gyapot utánpótlás Oroszországban is elapadt, a hiányt pedig kézenfekvőnek tűnt a közép-ázsiai gyapottermesztés fellendítésével pótolni. Emellett Közép-Ázsiára, mint az orosz textilipari termékek potenciális felvevőpiacára is tekintettek. Az orosz ortodox egyház az expanziós politika ideológiai támogatását biztosította, amikor a rabszolgák felszabadításának és a kereszténység terjesztésének szükségességét propagálta. Az orosz társadalom és intellektuális elitek köreiben ebben az időszakban egyébként is általánosan uralkodó volt az a meggyőződés, hogy Oroszországnak egyfajta „civilizációs missziója” van az „elmaradott és barbár” Közép-Ázsiában. Oroszország közép-ázsiai kultúrmissziójáról és egyben az oroszok ázsiai népekkel szembeni fajfi felsőbbrendűségéről vallott nézeteknek *Mihail Pogogyin* (1800-1875) a moszkvai egyetem történelem professzora volt a legelszántabb hangoztatója. De nem kisebb személyiség mint *Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij* is úgy vélte, hogy „...Civilizációs küldetésünk Ázsiában rabul ejti lelkünket és arra vezet bennünket [mármint Közép-Ázsia felé]...” (idézi Rashid, 1994, p.18.).

Ennél azonban racionálisabb stratégiai megfontolások is álltak a közép-ázsiai expanziós tervek hátterében. *Alekszandr Gorcsakov* II. Sándor cár külügyminisztere, már a krími háború (1853-56) után azzal érvelt, hogy az orosz terjeszkedésnek Európa helyett Ázsia irányába kellene fordulnia, akár azon az áron is, hogy ez érdekszféra ütközésekhez vezethet Nagy-Britanniával. *Pjotr Szemjonov* (1827-1914) az Orosz Földrajzi Társaság alelnöke, a Tien-San hegység feltérképezője szintén amellett érvelt, hogy Oroszországnak a védelmi szempontokra tekintettel ki kellene terjesztenie közép-ázsiai jelenlétét. Számos orosz politikushoz hasonlóan *Sir Halford Mackinder* (1861-1947) a „geopolitika atyja” is úgy vélte, hogy Oroszország és

Közép-Ázsia a „...világ legnagyobb természetes erődje, melyet sarki jégsapkák, sivatagok, száraz fennsíkok és hegyláncok védelmeznek” (idézi Rashid, 2002, p.188.). Éppen ezért a közép-ázsiai térség feletti ellenőrzés megszerzése jelenti a kulcsot az egész Eurázsiai kontinens feletti uralomhoz.³⁶ Nem véletlen, hogy a korabeli sajtó megfogalmazása szerint a Oroszország és Nagy Britannia stratégia vetélkedése a Közép-Ázsia feletti befolyásért volt a század „Nagy Játzmája”³⁷ (Roudik, 2007, location 1069).

A stratégiai pozíciószerezés törekvésétől vezérelve a XIX. század derekán a cári birodalom Szibériából kiindulva a kazah sztyeppékhez hasonlóan a *Tien-San* hegység kirgiz nomádok által benépesített vidékét is bekebelezte. A terjeszkedés a Tien-San vidékétől nyugati, a kazah sztyeppék felől a Szír-darja mentén pedig keleti irányba folytatódott. A mai *Kizil Orda* városa helyén található kokandi erődöt 1853-ban foglalták el, 1854-ben pedig sor került egy *Viernyi* nevű kozák kolónia, a későbbi *Alma-ata* megalapítására (Roudik, 2007, location 1117). Kirgízia mai fővárosát Biskeket *Pispek* néven 1860-ban orosz helyőrségként alapították, a kirgiz hegyekben való előrenyomulás során. A két irányból előrenyomuló hódítók 1864-ben *Csimkentnél* találkoztak. A XIX. század utolsó harmadára tehát a három transzoxániai kánság területét három égtáj kelet, nyugat és észak felől is az Orosz Birodalom kerítette be (Melvin, 2000, p.9.).

Az orosz hódítás előestéjén európai utazók meglehetősen lehangoló képet festettek a turkesztáni kánságokról amelyek despotikus politikai berendezkedésük keretei között elmaradott társadalmi struktúrák és életviszonyok konzerválódtak. A kánságok gazdaságilag is hanyatlóban voltak: szárazföldi kereskedelem csökkenése miatt kieső jövedelmeiket leginkább saját lakosságuk fokozott adóztatásából igyekeztek pótolni. Az állami földeken dolgozó parasztokat olyan mértékű kiszípolozás sújtotta a gyakori kettős adóztatás ill. az adóbérleti rendszer (*musztadzsir*) miatt, hogy a XIX. század folyamán több alkalommal is komoly felkelések robbantak ki. A széleskörű társadalmi elégedetlenségtől tartva az emír

³⁶ Mackinder ún. „Heartland” elmélete számos későbbi szerzőnél, így például Zbigniew Brzezinski Nagy Sakktábla című munkájában is visszaköszön (Brzezinski, 1997).

³⁷ A kifejezést minden valószínűség szerint Arthur Conolly brit katonai hírszerző tiszt és földrajzi felfedező honosította meg a köztudatban. Conolly százados egyébként maga is a „Nagy Játzmá” áldozata lett. 1841-ben kudarcot vallott a buharai emír fogságába esett Charles Stoddart ezredes kiszabadítását célzó akciójával. 1842-ben mindkettejüket nyilvánosan lefejezték az emír parancsára (Roudik, 2007, location 1081).

hadseregét nem is saját népének soraiból toborozta, hanem inkább türkmén zsoldosokat fogadott. Az adóbérlő musztadzírok pedig csak a terményadók behajtásával törődtek, a rájuk bízott terület öntözőrendszereinek karbantartásával már nem. A Buharai emírség területére eljutó első európai utazók, így például egy *hádzi*, azaz muszlim zarándok álruháját magára öltő Vámbéry Ármin elnyomó államgépezetről, gátlástalan kizsákmányoló jellegű bürokráciáról és általános társadalmi hanyatlásról számolt be. *Dmitrij Nyikolajevics Logoffet* ezredes pedig feljegyezte, hogy Buharában az öntözéses földművelés láthatóan hanyatlóban volt, és a megművelt termőterület nagysága is csökkent, miközben a parasztokat sújtó adóterhek egyre csak növekedtek (Vámbéryt és Logoffetet idézi D’Encausse, 1988, pp.7.-15.). 1855-re Khíva oázisának szomszédságában is teljes mértékben elszivatagosodtak az egykor öntözött termőföldek, a kánság lakossága 900000 fő alá csökkent. (Roudik, 2007, location 953). A gazdasági fejlődésükben megrekedt kánságok, kulturálisan is egyre inkább elzárkózóvá váltak. A Buharában élő vallási kisebbségeket így a néhány százfős hindu, és a mintegy 5000 fős zsidó kisebbséget szigorú megkülönböztetés sújtotta.³⁸ Az európai keresztények számára pedig halálbüntetés terhe mellett, tiltott volt a belépés az emírség területére, Vámbéry is ezért volt kénytelen egy *hádzi* álruháját magára ölteni közép-ázsiai útja során. A cári szolgálatba szegődött dán katonatiszt és földrajzi felfedező *Ole Olufsen* mellett érvelt, hogy a középkori visszamaradottságból csak Oroszország emelheti ki a közép-ázsiai kánságok társadalmait (Olufsent idézi D’Encausse, 1988, p.7.).

Wheeler szerint ugyanakkor ezt az egyoldalúan negatív képet a „hanyatló Közép-Ázsiáról” a szovjet történetírás szándékosan felerősítette, mintegy igazolni kívánván Oroszország illetve a későbbi Szovjetunió emancipatórikus modernizációs küldetését a régióban. Szerinte a Buharai Emírségben magasfokú öntözéses földművelés virágzott, melyet főleg a gabona, zöldség és gyümölcs termelés dominált. Az emírség virágzó kereskedelmi kapcsolatokat ápolt Oroszországgal: elsősorban textilipari termékeket, gyapotot, selymet, karakul gyapjút és

³⁸ A buharai zsidók megkülönböztető öltözképet kellett viseljenek és a házaikat is megjelölték. Napnyugta után nem hagyhatták el a körülkerített zsidónegyed területét, de tilos volt például lóháton közlekedniük is. A XIX. században Buharában a zsidóknak tilos volt új házat eladni és a bírósági tárgyalásokon sem vették figyelembe tanúvallomásukat a muszlimokkal szemben. A buharai zsidók jellemzően igen szegények voltak, szinte kizárólag tradicionális kézműipari selyemszövésből éltek. A buharai zsidók helyzetében így az egyébként korlátozó antiszemita törvényeiről ismert Cári Oroszország hódítása számottevő javulást eredményezett (Roudik, 2007, location 1369).

gyümölcsöket exportált, míg főként késztermékeket vasárucikkeket, papírt és feldolgozott textilárut importált onnan. A szigorú centralizációs politikát folytató *Naszrullah Hán* (1826-1860) kísérletet tett a hadsereg modernizálására is: hivatásos tisztikart és tüzérséget is szervezett, amely azonban nem bizonyulhatott képesnek a cári orosz hadsereg feltartóztatására. (Wheeler, 1964, pp.42.-44.).

A haditechnikai téren is lényegében középkori színvonalon álló turkesztáni kánságok elfoglalása nem állította katonailag komoly kihívás elé a Cári Birodalmat. Az 1865 és 1881 között lezajlott főbb hadműveleteknek összesen mintegy 400 orosz katona esett áldozatául, míg az ellenálló közép-ázsiaiak több tízezres nagyságrendbeli veszteségeket szenvedtek (Wheeler, 1964, p.54.). A turkesztáni kánságok elleni átfogó támadás 1865-ben a Kokandi kánság gazdasági központjának számító *Taskent* bevételével vette kezdetét. *Bezsak* tábornok Orenburg kormányzója stratégiai szempontok miatt sürgette Taskent elfoglalását: „...*Taskenttel a kezünkben, nemcsak a Kokandi kánság felett válhat teljessé uralmunk, de Buhara feletti befolyásunk is megerősödik, amely révén...kereskedelmünk is megnövekszik majd...különösen a kínai Kasgarra és Jarkanddal...*” (Wheeler, 1964, p.58.). A hódítók dolgát megkönnyítette, hogy a sztyeppe és oázisövezet határán fekvő kereskedő város csak formálisan ismerte el maga felett a Kokandi kánság fennhatóságát és valójában egy kvázi-független államocskaként funkcionált, ahol bizonyos körök még üdvözölték is az oroszok bevonulását. A cári kormányzat a helyi ellenállásnál sokkal inkább tartott, a britek lehetséges reakciójától. *II. Sándor* cár ellenezte a kánságokkal való nyílt katonai konfrontációt, attól tartva, hogy a britek egy India elleni átfogó offenzíva előkészületeként értelmezhetnék azt. Így végül a Taskent elleni támadás tulajdonképpen *Csernaje*v tábornok a Kokandi Határövezet parancsnokának és Orenburg kormányzójának a felsőbb utasításokat figyelmen kívül hagyó magánakciója volt. Csernaje

végül a Taskent elleni támadás tulajdonképpen *Csernaje*v tábornok a Kokandi Határövezet parancsnokának és Orenburg kormányzójának a felsőbb utasításokat figyelmen kívül hagyó magánakciója volt. Csernaje

arra hivatkozva indította meg a támadást, hogy Taskent a Kokandi kánsággal ekkor éppen háborúban álló buharaiak kezére kerülhet. Végül is árulók segítségével minimális veszteségek árán vette be a várost, amivel kiérdemelte a „Taskent Oroszlánja” címet. Ezt követően 1868-ban a kokandi kánnal békeszerződést kötöttek, amely révén az uralkodó lényegében orosz protektorátus alá helyezte országát (Roudik, 2007, location 1168).

offenzíva keretében Turkesztán frissen kinevezett kormányzója, *Konstantin von Kaufmann* tábornok csapatai *Zerafsant* és *Szamarkandot* is elfoglalták. A buharai emír, miután Szamarkand visszafoglalására tett kísérletével gyakorlatilag egész hadseregét elvesztette, jobbnak látta ha inkább a megadást választja. Ezzel sikerült elkerülnie, hogy magába Buhara városába is bevonuljanak az orosz csapatok. A megadást követően *Muzaffar* emír békeszerződést írt alá az oroszokkal, amely már előrevetítette a későbbi protektorátusi szerződés rendelkezéseit: *Hodzsand*, *Dzsizzak* és *Szamarkand* városa a turkesztáni kormányzóság fennhatóság alá került, az orosz kereskedők Buharában a helyiekkel azonos feltételekkel kereskedhettek, valamint – bár ez a kitétel az emírség szuverenitásáról rendelkező szerződés szövegében nem szerepelt – az emír vállalta, hogy külföldi hatalmakkal a turkesztáni kormányzó előzetes beleegyezése nélkül nem kísérel meg kapcsolatfelvételt (Roudik, 2007, location 1203).

Buhara kapitulációja után *von Kaufmann* Khíva ellen fordult. Buharával ellentétben Khívában az orosz kereskedők érdekeltségei minimálisnak voltak mondhatóak, viszont állandó konfliktust forrást jelentettek a Khíva fennhatósága alatt álló türkmén nomádok orosz kereskedő karavánok ellen intézett támadásai. *Von Kaufmann* ultimátumban követelte *II. Szajjid Muhammad Rahim Bandur* kántól a rablótámadások azonnali felfüggesztését és Khívában fogvatartott buharai és orosz rabszolgák szabadon bocsátását. A kán *Muzaffar* emírnél kevésbé bizonyult taktikusnak, visszautasította az ultimátumot, így az oroszok 1873-ban ostrommal vették be Khívát. Még ugyanebben az évben, szúfi dervisek vezetésével oroszellenes népfelkelés tört ki a Fergána völgyben: *Hudójár Hán* kokandi uralkodó először a kokandi orosz képviselőt, majd Taskentben keresett menedéket. A felkelők vezetőjüket a kirgiz származású *Isak Hánt* uralkodóvá választották *Polat kán* néven és dzsihádot hirdettek az orosz „hitetlenek” ellen. A felkelés súlypontja *Andizson* körzetében volt, sikerült ugyan rövid időre Kokandot is elfoglalniuk, ám, végül is *Mihajil Szkobele*v tábornok csapatai kíméletlenül vérbe fojtották a lázadást. Mint *Malasenko* és *Polonszkaja* megállapítják, lényegében az 1873-76-os Fergána völgyi felkelés volt az egyetlen olyan jelentősebb orosz ellenes fegyveres megmozdulás Közép-Ázsiában, amikor a „szent háború” jelszavával számottevő tömegeket sikerült mozgósítani a gyarmatosítók ellen (Malashenko and Polonskaya, 1933, p. 40.).

A harcok ezzel Turkesztán területén még nem értek véget: a korábban – legalábbis névlegesen - Khíva fennhatósága alatt álló türkmén törzsek a Khívával

kötött 1873-as békeszerződés után sem ismerték el az oroszok uralmát. Így az ő ellenállásukat még további katonai akciókkal kellett megtörnie a cári hadseregnek. Az 1873-ban a Kaszpi parti Krasznovodszk központtal megszervezett – és ekkor még a Kaukázusi Főkormányzóságnak alárendelt – transzkaszi katonai kerületből kiindulva vezette több büntető expedíciót (Peyrouse, 2012, p. 26.). Ezek sorából brutalitásuk miatt kiemelkedik *Asgabat* oázisának az 1881-es elfoglalása, ahol az oroszok a védők nagy részét lemészárolták (Roudik, 2007, location 1231) és *Gyok-Tepe* erődjének ostroma, ahol több mint 6000 türkmén törzsi harcos esett az oroszok modern sorozatlövő fegyvereinek áldozatául (Rashid, 1994, p.52.). A türkmén nomádok pacifikálásával lényegében a jelentősebb katonai műveletek befejeződtek Turkesztán területén. Ezt követően néhány elszigeteltebb kísérleten³⁹ kívül egészen a kazah sztyeppi nomádok 1916-os felkeléséig, nagyobb szabású oroszellenes fegyveres megmozdulásra nem került sor Közép-Ázsiában.

Míg az orosz gyarmatosítóknak a kazah sztyeppövezetben folytatott telepítés politikája, leginkább a franciák algériai uralmával mutat párhuzamot, addig a turkesztáni területek integrálásának folyamata inkább a britek indiai gyarmatpolitikájának gyakorlatát tükrözte: elsősorban adminisztratív és katonai eszközökkel történő kormányzás, amely ugyanakkor a tradicionális társadalmak életviszonyaiba történő tudatos be nem avatkozással párosult. A brit-indiai független fejedelemségek működése szolgálhatott mintául a későbbiekben khívai és buharai protektorátusok létrehozásához is (Roy, 200. p.27.). A meghódított területek gyarmati közigazgatásának megszervezése és territoriális - adminisztratív felosztásának kialakítása javarészt *Konstantin von Kaufman* tábornok, Orosz-Turkesztán első kormányzójának a nevéhez kötődik. A fergánai felkelés leverését követően, a politikailag leginkább nyugtalannak bizonyult, ugyanakkor a turkesztáni régió legértékesebb mezőgazdasági termőterületeivel rendelkező Kokandi Kánságot formálisan is felszámolták és területén megszervezett *Fergána tartományt* – Szamarkand és Szir-darja tartományok mellett harmadikként - a Turkesztáni Főkormányzósághoz csatolták. 1882-ben a *Szemirecsje* körzetet átcsatolták

³⁹ A társadalmi nyugtalanság melegágyának továbbra is a Fergána völgy számított: itt került sor egyedül jelentősebb, de a regionális szinten túl nem növekvő incidensekre. 1898-ban a lázadók egy szúfi sejk vezetésével Andizsánban rajtaütöttek az orosz katonák barakkjain és 22 katonát álmában meggyilkoltak. A felkelést az oroszok rövid időn belül kíméletlenül leverték (Khalid, 2007, p.39.).

Turkesztán Főköormányzóságtól a Sztyeppe Főköormányzósághoz, ugyanakkor 1892-ben a Kaukázusi Főköormányzóságtól a Turkesztáni Főköormányzóság fennhatósága alá rendelték az 1882-ben a Transzkaszi Katonai Kerületből megszervezett Transzkaszi oblasztyot – tehát a mai Türkmenisztán területének nagy részét. (Haghyeghi, 1997, p.4.; Peyrouse, 2012, p.26.; Roy, 2000, p.32.). 1873-ban a hódítók Buharai Emírséggel és a Khívai kánsággal – részben a brit-indiai fejedelemségek mintáját követve - protektorátusi szerződést kötöttek, így ezek az államok formailag nem váltak részévé a Cári Birodalomnak, bár státuszukban voltak komoly különbségek. A kánságok külpolitikája lényegében orosz ellenőrzés alá került, az oroszok komoly kereskedelmi koncessziókat is kaptak, ugyanakkor a két állam belpolitikájába és társadalmuk életviszonyaiba (adminisztratív módon legalábbis) nem avatkoztak bele.

Az 1873 augusztus 12.-én a khívai kán által aláírt protektorátusi szerződés mindenekelőtt formálisan is deklarálta a kán alávetettségét, akinek megalázó módon *“...Minden Oroszok Cárja engedelmes szolgájának...”* kellett címeznie magát (D’Encausse, 1988, p. 39). A Khívai Kánság területét jelentősen megcsónkították, az Amu-Darja jobb partja, a turkesztáni kormányzóság közvetlen igazgatása alá került (Malashenko and Polonksaya, 1993, p. 53.) és az oroszok hajózási jogokat szereztek a folyón. A kán külpolitikai és katonai döntéseket csak a turkesztáni kormányzóval - pontosabban a kormányzó Khívába delegált megbízottjával - való előzetes konzultáció után hozhatott. Az orosz kereskedők, monopol helyzetet garantáló kereskedelmi koncessziókat kaptak és ingatlant is vásárolhattak Khíva városában, ahol egy orosz katonai helyőrséget is létesítettek. Ugyanakkor az orosz birodalmi alattvalókat kivonták a kánság joghatósága alól, felettük csak a cári hatóságok ítélezhettek – a periférikus fekvésű, éppen ezért kereskedelmileg orosz szemszögből marginális jelentőségű Khívába ezzel együtt is igen csekély mértékű maradt az orosz betelepülés (Roudík, 2007, location 1228).

Ugyanebben az évben az orosz kormányzat a Buharai Emírséggel is újratárgyalta az 1868-as békeszerződést. A megállapodás számos ponton a Khívával kötött protektorátusi szerződés mintáját követte, bár formálisan az emírség szuverén állam maradt. Az új szerződés megerősítette Buhara 1868-as határait, az oroszok kereskedelmi koncessziókat kaptak illetve hajózási jogokat szereztek az Amu-Darja buharai szakaszán is. Az emír megerősítette az önálló külkapcsolatokról való lemondását, ugyanakkor a khívai kántól eltérően bármilyen ügyben közvetlenül - a

turkesztáni kormányzó közbeiktatása nélkül – fordulhatott a Cárhoz. A buharai emír komolyabb presztízse többek között annak is volt tulajdonítható, hogy Buhara városát soha foglalta el katonailag az orosz hadsereg (D’Encausse, 1988, p.39.). Ennek ellenére, belső zavargások esetén az uralkodó több alkalommal is orosz csapatok segítségéhez folyamodott a rend helyreállítása érdekében.⁴⁰ Az 1880-as évektől kezdve építeni kezdett transzkaspi vasútvonal a buharai állam területét is kettészelte: az emír vasútvonal és annak összes állomása számára területenkívüliséget garantált. Az emírség függő helyzetét talán mindennél egyértelműbben kifejezte, hogy 1885-ben az orosz birodalmi érdekszféra tulajdonképpen külső határait kijelölő vámhatárokat Buharára is kiterjesztették (Roudik, 2007, location 1242).

Oroszország hódításait a többi nagyhatalommal is igyekezett elismertetni. 1860-ban Kínával kötöttek szerződést, amely megállapította a határt orosz Turkesztán és Hszicsiang között. 1881-ben békeszerződést kötött egymással az Orosz Cár és a Perzsa Sah is. A legnagyobb kihívást kétségtelenül az ázsiai orosz és brit érdekszférák elhatárolása jelentette. 1869-ben tárgyalások kezdődtek Afganisztán északi határainak megállapításáról, amelynek eredményeképpen 1873-ban megszületett a megállapodás, amely Buhara és Afganisztán határát az Amu-Darja folyó vonalán jelölte ki. A megállapodás a Khívai és Kokandi kánságoknak éppen olyan semleges ütközőállam szerepet szánt, mint Afganisztánnak. Éppen ezért a kánságok elleni orosz támadást a britek a megállapodás megszegésének tekintették, ami felerősítette félelmeiket, hogy az oroszok közép-ázsiai előrenyomulásának stratégiai végcélja az indiai szubkontinens lerohanása. Az orosz-brit feszültség az 1880-as évtized közepén kulminált, miután az oroszok 1884-ben elfoglalták a stratégiai fontosságú – az afganisztáni Heráttól alig 110 km-re fekvő - Merv oázist, majd 1888-ra a transzkaspi vasútvonalat is meghosszabbították egészen az afgán határig. Bár orosz kormányzati körökben kétségtelenül voltak olyan hangok, melyek a Brit-India elleni inváziót sürgették,⁴¹ a Cári Birodalom alapvető törekvése sokkal

⁴⁰ 1910-ben például az anyai ágon perzsiai síita származású kus-begi rendeletileg lehetővé tette a buharai síiták számára az *Asúra* ünnep nyilvános megtartását, ami a többségi szunnita népesség körében hatalmas felháborodást váltott ki, és Buhara városában súlyos zavargásokhoz vezetett a síiták és szunniták között. Az emír végül is csak orosz katonai egységek segítségével volt képes véget vetni a vérontásnak (Malashenko and Polonskaya, 1993, p.53.).

⁴¹ A Fergána lázadást leverő *Szkobelev* tábornok konkrét hadművelési tervet is készített, hogyan tudná Oroszország egy 15ezer fős expedíciós haderővel lerohanni Brit-Indiát (Rashid, 1994, p. 19.).

inkább saját érdekszférájuk stratégiai biztosítása volt (Wheeler, 1964, p.61.). Az orosz és brit érdekszférák elhatárolását, végül az 1907-ben aláírt egyezmény véglegesítette: az utolsó vitatott határszakaszon a Brit-Indiához tartozó Kasmír és Orosz-Turkesztán határa között a Pamír hegységben kialakították a semleges Afganisztánhoz tartozó *Wakhan-korridort*, amely mintegy ütközőzónaként szolgált a két nagyhatalom között (Roudik, 2007, location 1264).

A politikai betagolódással párhuzamosan az Orosz Birodalom szláv magterületei és Közép-Ázsia között gazdasági síkon egy mindinkább centrum-periféria jellegű interdependens kapcsolat alakult ki. Az oroszok a XIX. század második felében összesen több mint 4300 kilométernyi vasútvonalat építettek Közép-Ázsiában. 1888-ra már egészen Buharáig és Szamarkandig elért a *Krasznovodszk* (ma *Türkmenbasi*) kikötőjétől induló transzkaspi vasút. Taskentet és Orenburgot 1906-tól szintén vasútvonal kapcsolta össze. 1873-ban kiépült egy távírvonal is Taskentig, így Khíva elestének hírére már távirón továbbíthatták Szentpétervárra (Roudik, 2007, location 1322).

Az új vasúti és kommunikációs összeköttetéseknek köszönhetően ugrásszerűen megnőtt a kereskedelem volumene az orosz ipari centrum és Közép-Ázsia között. 1890-es évekre az orosz kereskedőknek az árukereskedelem terén sikerült gyakorlatilag monopolhelyzetbe kerülniük a közép-ázsiai piacon, teljes mértékben kiszorítva egyetlen szóba jöhető versenytársukat a brit-indiai exportőröket. Az orosz kereskedők elsősorban textilipari termékeket, fémárukat, dohányt, cukrot és növekvő arányban különféle élelmiszereket (pl. gabonát) exportáltak a közép-ázsiai piacra, míg onnan alapvetően nyersanyagokat importáltak, mindenekelőtt gyapotot.

Turkesztánban az orosz hatóságok különös hangsúlyt fektettek a sok helyütt elhanyagolt öntözőrendszerek helyreállítására illetve kibővítésére. (a legnagyobb öntözés céljait szolgáló beruházás az 1898-ban átadott I. Miklós csatorna volt, amely Khíva környékén mintegy 50 négyzetmérföldnyi mezőgazdasági termőterület vízellátását biztosította). Az öntözött területeken azonban az élelmiszertermelést - a térség országainak, mindenekelőtt Üzbegisztán mezőgazdaságában mind a mai napig meghatározó - monokultúras gyapottermelés váltotta fel. A gyapottermelés volumene különösen az 1880-as évektől, a szélsőséges közép-ázsiai időjárást jobban viselő amerikai gyapotfajták meghonosítása nyomán ugrott meg látványosan. 1888

és 1890 között (tehát mindössze két év alatt) a turkesztáni gyapottermelés szintje 873000 pudról 2673000 pudra emelkedett.⁴² 1886 és 1914 között a gyapottermesztésre használt földterület Közép-Ázsiában 13200 hektárról 597200 hektárra, tehát negyvenhatszorosára növekedett, elsősorban a gabona termőterület rovására (Haghyeghi, 1997, p.5.). 1900-ban már Közép-Ázsia biztosította Oroszország gyapot szükségleteinek 24%-át, egy évtizeddel később 1913-ban ugyanez az arány már meghaladta az 50%-ot (Roudik, 2007, location 1325). A gyapot monokultúra a protektorátusok, mindenekelőtt Buhara mezőgazdasági termelésében is uralkodóvá vált. Az 1850-60 közötti években a Buhari Emírség területét évente körülbelül 60ezer pud gyapotot termeltek meg, ugyanez a mennyiség az 1890-es években már évi mintegy kétmillió pud volt. Ezt az óriási mennyiséget kizárólag exportra termelték, így a Buhari Emírségből származott a teljes közép-ázsiai gyapotexport 13%-a (D'Encausse, 1988; p.42.). Az exportra termelő monokulturális gazdálkodás legfőbb haszonélvezője az orosz kereskedők mellett, mint államának legnagyobb hatalmú földbirtokosa, maga az emír volt (Rashid, 1994, p.51.).

A gyapot mellett a protektorátusok és Turkesztán mezőgazdaságában a karakul gyapjú előállítás, a selyemhernyó tenyésztés illetve a gyümölcstermesztés játszott még jelentősebb szerepet. Von Kaufman kormányzó többek között erőteljesen pártolta spanyol és francia borszőlőfajták térségbeli meghonosítását (Haghyeghi, 1997, p.5.). Mindez azonban nyilvánvalóan nem ellensúlyozhatta, hogy a közép-ázsiai régió alapvető élelmiszerekből a XIX. század végétől kezdve behozatalra szorult. Az olcsó orosz tömegárúk – mindenekelőtt a textilipari termékek – beáramlása tönkretette a nagy hagyományokkal bíró városi kézműipart, a helyi modern feldolgozóipar kialakulását ugyanakkor az orosz hatóságok tudatosan akadályozták. Így Transzoxánia társadalmának elmaradott agrártársadalom jellegét az orosz gyarmati fennhatóság sok tekintetben még erősítette is.

Turkesztánban a szláv betelepülés mértéke jóval elmaradt a sztyeppe régiótól. *Wheeler* becslése szerint (Wheeler, 1964, p.78.) hozzávetőlegesen mintegy 400000 szláv paraszt jutott földhöz, a Turkesztáni kormányzóság területén, túlnyomó részük gyapottermeléssel kezdett foglalkozni. A turkesztáni szláv jelenlét elsőszámú

⁴² A pud Oroszországban eredetileg a takarmány mennyiségének mérésére szolgáló súlyegység, amely 1924-ig maradt használatban. Egy pud hozzávetőlegesen 16 kg. <http://www.encyclo.co.uk/define/Pood> [olvasva: 2013.12.20.]

centrumává Taskent városa vált, ahol az 1917-es forradalom kitörését megelőzően mintegy 50000 orosz – köztük jelentősebb számban gyári munkások is – telepedett le. A Buhara területére történő betelepülést egy az emírséggel kötött 1888-as egyezmény szabályozta. Ennek értelmében elsősorban az újonnan kiépült vasútvonalak (így például az Amu-Darja folyóval párhuzamosan haladó vonal) állomásaihoz települhettek orosz katonák és polgári személyek. Buhara és Csardzsu városa mellett a betelepülőknek otthont adó új európai városok épültek fel. Az oroszok számát növelte, az emírség déli határait – egyben a birodalmi vámhatárookra – telepített katonai helyőrségek személyzete is (Wheeler, 1964, p.84.). Egyes becslések szerint az első világháború előestéjén az emirátus területének orosz lakossága is csaknem megközelítette az ötven ezer főt (D’Encausse, 1988, p.40.).

Kulturális és vallási ügyekben a turkesztáni orosz hatóságok a tudatos a be nem avatkozás politikáját követték. *Von Kaufman* kormányzó például határozottan az orosz ortodox egyház hittérítő törekvései ellen foglalt állást: „...a keresztény civilizációt meg kell ismertetünk Turkesztán lakosaival, ugyanakkor nem szabad a bennszülött lakosság ortodox hitre térítésével próbálkozni” (Haghayeghi, 1997, p.7.). Így az ortodox egyháznak Turkesztánban alapvetően a szláv telepesek egyháza maradt. Mivel a szunnita „kvázi-klerikus” réteg tagjai mindig is függő helyzetben voltak a mindenkori államhatalomtól, így az sem okozott különösebb megrázkódtatást, hogy a mecsetek *muftijai*, a *medreszék*⁴³ tanárai és a saria alapján ítélkező *kázik*, illetve a nomádok körében bíraskodó *bíjaszok* államilag kinevezett és fizetett tisztviselőkké váltak.⁴⁴ A városi központokban és vidéki területeken a helyi szintű igazgatás pedig továbbra is a faluközösségek illetve városi lakóközösségek (ún. *mahallák*) választott tisztviselőinek a kezében maradt (Collins, 2006, p.79.). Az igazságszolgáltatás terén párhuzamosan működtek egymás mellett a saria alapján ítélkező muszlim és az orosz világi bíróságok. A muszlim lakosság család és magánjogi ügyeiben általában az előbbiek ítélkeztek, ugyanakkor a kirívó

⁴³ A turkesztáni muszlim oktatás alapvetően kétfajta iskolatípust ismert: az alacsonyabb, elemi fokú iskolákban az ún. *maktabokban* az írást-olvasást, számtant és alapvető hittani ismereteket sajátítottak el a gyermekek. A magasabb fokú medreszékben a vallásjogi, teológiai és filozófiai ismeretek mellett még esetenként arab nyelvet, logikát, retorikát és magasabb fokú geometriát illetve aritmetikát tanulhattak a hallgatók (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.30.). Az írni-olvasni tudók aránya a Közép-Ázsia tradicionális társadalmaiban rendkívül alacsony volt, a XX. század elején sem haladta meg a 2-3%-ot! (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 43).

⁴⁴ Pontosabban ez utóbbiakat 1865-67-ben a turkesztáni kormányzó nevezte ki, utána a helyi ulemák soraiból választotta őket a lakosság (Malashenko - Polonskaya, 1993, pp.45.-46.).

jelentőségű büntetőügyeket kivonták joghatóságuk alól és a világi orosz bíróságok illetékességébe utalták. A saria bíróságoknak nem volt tehát lehetősége halálbüntetést kiszabni, vagy az orosz gyarmatosítók által különösen barbárnak tartott középkori büntetési nemeket (pl. kézlevágás, csonkítások) alkalmazni. Az összes olyan ügy, amelyben keresztény alattvalók vagy birodalmi hivatalnokok érintve voltak a világi bíróságok illetékességébe tartoztak. A világi hatóságok elveiben felügyeletet gyakoroltak a saria bíróságok működése felett is, ám a turkesztáni kormányzásban a helyi nyelveket is ismerő, képzett muszlim tisztviselők rendkívül kis száma miatt ez az ellenőrzés a gyakorlatban vajmi kevésbé funkcionált. Így a muszlim népesség mindennapi életviszonyait továbbra is elsődlegesen az iszlám jog és a hagyományok szabályozták (Malashenko - Polonskaya, 1993, pp. 45.-46.).

A Cári Birodalom uralma idején a turkesztáni muszlimok hagyományos jogrendszerébe, vagyoni és társadalmi viszonyaiba adminisztratív eszközökkel történő állami beavatkozásra tehát igen ritkán került sor. Ilyen kivételes intézkedés volt, amikor 1886-ban részleges földreformra került sor: a *vakuf* birtokokat felosztották az azokat megművelő parasztok között, akik a továbbiakban az államnak adóztak. Így a Turkesztáni kormányzásban vallási és oktatási létesítmények fenntartását a továbbiakban nem a kegyességi adománybirtokok biztosították, hanem elsődlegesen az állami támogatástól váltak függővé. Ebben a vonatkozásban külön problémát jelentett, hogy a buharai emír nem tette lehetővé, hogy a turkesztáni kormányzás területére kerüljön mecsetek és medreszék⁴⁵ az emírség területén lévő *vakuf* birtokaikról beszédjük jövedelmeiket, mint ahogyan értelemszerűen ellehetetlenült a buharai mecsetek és medreszék turkesztáni vakuf jövedelmeinek beszédése is (Malashenko - Polonskaya, p.42.).

Orosz-Turkesztánban a földtulajdonrendszer mellett a részleges reformok által leginkább érintett terület az oktatás volt. A századfordulón egyre több *maktabban* (elemi szintű muszlim vallási iskola) és *medreszében* kezdtek orosz nyelvet tanítani. Megnyitották kapukat az első szekuláris orosz nyelvű iskolák elsősorban a betelepülő oroszok és a helyi muszlim elit gyermekei számára, azzal a céllal hogy az orosz nyelvet is ismerő muszlim hivatalnokokat képezzék a gyarmati közigazgatás

⁴⁵ Ez alól csak a két legjelentősebb szamarkandi medresze a *Tilikari* és a *Sirdar* képezett kivételt (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.42.).

számára (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.43.). Az orosz gyarmati uralomhoz a közép-ázsiai társadalmak intellektuális elitjei meglehetősen ambivalens módon viszonyultak. A legtöbb gyarmati függésbe kerülő muszlim társadalomban, a nyugati modernitással kapcsolatba kerülő helyi intellektuális elitek körében rendszerint kialakult egyfajta sajátos „*muszlim modernista*” irányzat, amely az iszlámnak és a nyugati technika ill. tudomány vívmányaival, valamint a modern oktatással való összeegyeztethetőségét lehetségesnek, sőt mi több egyenesen kívánatosnak tartotta. Az Orosz Birodalom területén ezt a fajta alapvetően szekuláris irányultságú muszlim modernizmust, elsősorban a tatár származású értelmiségiek által vezetett, és részben pán-török eszmék által befolyásolt ún. *Dzsadid* mozgalom képviselte. A mozgalom elnevezése, annak alapítója a tatár származású *Iszmail Gaszprinszkij* (1851-1914) által propagált *uszul-i-dzsadid* (új oktatási alapelvek) kifejezésből ered. Mint az elnevezés is mutatja a dzsadicista mozgalom tevékenységének fókuszában elsősorban az analfabetizmus elleni küzdelem és a korszerű, nyugati mintát követő oktatás meghonosítása állt. *Gaszprinszkij* 1884-ben nyilvánosságra hozott, az oroszországi medresze oktatás reformjára irányuló javaslatában, amellyel szállt síkra, hogy a muszlim iskolákban a vallási ismeretek mellett tanítsanak korszerű természet és társadalomtudományi tárgyakat: földrajzot, történelmet, matematikát, orosz és török nyelvű irodalmat is. 1905-ben Tatársztánban, a Krím félszigeten és a mai Azerbajdzsán területén már mintegy 5000 reform szellemű „dzsadid” iskola működött. Az első turkesztáni dzsadicista reformiskola 1903-ban nyitotta meg kapuit Szamarkandban *Abdul Kadir Sakuri* vezetésével. Az első világháború előestéjén, összesen mintegy 92 dzsadicista iskola működött szerte a Turkesztáni Kormányzóság területén, mindennek előtt Szamarkandban, Taskentben, Andizsonban és Kokandban. Még a vallási és kulturális ügyekben ultrakonzervatív politikát képviselő Buharai Emírségben is működni kezdett néhány dzsadicista iskola, illetve 1905-ben megalakult dzsadicista tanárok titkos társasága, amely programjában az oktatási reformelképzelések mellett már kimondottan politikai követeléseket – így például agitáció az emír zsarnoki hatalomgyakorlása ellen – is megfogalmazott (Malashenko - Polonskaya, 1993, pp.60.-61.).

Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy a közép-ázsiai muszlimok körében a dzsadicista mozgalom révén jelentek meg – nyilvánvalóan a Közel-Keleten vagy éppen Iránban lezajlott polgári forradalmak hatásától sem függetlenül – első alkalommal a modernkori politikai ideológiák, mindennek előtt a liberalizmus, a

szocializmus és a pán-turkizmus eszméi. 1905-ben az oroszországi muszlimok első kongresszusán Nyizsnyij Novgorodban sor került a birodalom első modern muszlim politikai mozgalmának a Muszlim Unió (*Itifak ul-muszulmin*) megalapítására. Ezt követte a második kongresszus 1906-ban Szentpéterváron, majd a még ugyanebben az évben a harmadik, ahol hivatalosan is döntöttek a Muszlim Unió politikai párttá alakulásáról, amely politikai irányvonalát tekintve az orosz Alkotmányos Demokratákhoz állt a legközelebb (Roy, 2000, p.36.). A kongresszusokon és a Muszlim Unióban egyértelműen a tatár értelmiségiek játszották a vezető szerepet, és bár a második és harmadik kongresszusra Közép-Ázsiából is érkeztek – főként kazah – küldöttek, a Muszlim Unió pártjának nem alakultak helyi szervezeti sem a Sztjeppen, sem a Turkesztáni Kormányzáságban. Ugyanakkor 1909-ban Buharában, feltehetően az Ifjú Törökök mozgalma által inspiráltan, sor került a helyi dzsadicistákat tömörítő *Ifjú Buharaiak* nevű illegális ellenzéki csoportosulás megalakítására. Az *Ifjú Buharaiak* mozgalom tagjai jellemzően fiatal kereskedőkből és értelmiségiekből került ki, akik az Oszmán Birodalomban tanulva ismerkedtek meg a muszlim reformista eszmékkel. *Fajzullah Hodzsajev* az *Ifjú Buharaiak* egyik prominens vezetője így jellemezte a mozgalom tagságát: „...a legtöbben...közepes vagy alacsony jövedelmű értelmiségiek vagy kispolgárok voltak – a medreszék diákjai vagy kishivatalnokok. Volt köztük pár gazdag kereskedő is, de kevesen és nem voltak igazán aktívak, inkább csak a pénzügyi támogatást biztosították...Még magas rangú vallási vezető is volt a sorainkban, például Mullah Ikram (Buhara 12 muftijának egyike, aki szimpatizált a dzsadicistákkal), egy könyvecske szerzője amely az emír kormányzatát kritizálta...” (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 63.). A mozgalom ideológiájában keveredtek az Ifjú Törökök reformista nézetei, a tatár dzsadicizmussal és a pán-islamizmussal. Mindez meglehetősen radikális forradalmisággal és oroszellenességgel párosult. Főbb politikai követeléseik között szerepelt a politikai autonómia Orosz-Turkesztánnak a Cári Birodalmon belül, valamint választott képviselőkből álló parlament (*madzslisz*) létrehozása Buharában és az emírség alkotmányos monarchiává való alakítása (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.64.).

A turkesztáni és buharai dzsadicisták politikai orientációjukban – a közép-ázsiai etnikai identitások kevésbé kiforrott volta miatt - jellemzően valamiféle pán-islam, illetve pán-török ideológiát képviseltek. Míg az Oszmán Birodalomban az Ifjú Török mozgalom térnyerése révén a XX. század elején az etnikai török nacionalizmus és a

pán-islamizmus mindinkább egymással szembálló ideológiaként tételeződött, addig Orosz-Turkesztánban a pán-islamizmus és a pán-turkizmus „kéz a kézben” jártak: a dzsadicista politikusok általában az oroszországi „muszlim nemzet”⁴⁶ – tehát egy nem etnikai, hanem sokkal inkább vallási, kulturális alapon definiált közösség – számára kívántak valamiféle a birodalmon belüli autonómiát kivívni (Roy, 2000, p.37.). Kimondottan nacionalista politikai mozgalomra egyedül a kazah értelmiségiek körében találhattunk példát az első világháborút megelőző időszakban. Az 1912-ben alapított – bár hivatalosan párttá csak 1917-ben alakuló - kazah *Alas-Orda*⁴⁷ mozgalom volt a tulajdonképpen első kimondottan nacionalista politikai formáció Közép-Ázsiában. Programját tekintve az *Alas-Orda* az 1917-es forradalom után leginkább az alkotmányos-demokrata ún. *Kadet* párthoz állt közelebb, de szociális követeléseik közül sokat a mensevikektől ill. szociálforradalmároktól kölcsönöztek. A párt fő követelése egy autonóm kazah régió kialakítása volt. Ideológiailag az *Alas-Orda* kimondottan polgári, szekuláris alapokon állt, kazah etnikai nacionalizmusuk pedig a tatár dzsadicisták által képviselt pán-török ellenességgel párosult. Az ugyanebben az időszakban megszerveződött másik kazah politikai párt, a Szír-darja körzetben 1913-ban alapított *Us-Zsuz* (Három Horda) ideológiáját a főáramú tatár dzsadicizmushoz közelebb álló pán-turkizmus és pán-islamizmus, valamint az *Alas Orda* tatárellenességével szemben, sokkal inkább erőteljes oroszellenes beállítódás jellemezte (Malasenko - Polonskaya, 1993, p. 67.).

Turkesztánban a dzsadicista mozgalom térnyerését annak szekuláris, reformista ideológiai irányultsága miatt, rossz szemmel nézték a *kádimitáknak* is nevezett⁴⁸ konzervatív muszlim eliték, az orosz birodalmi hatóságok pedig pán-turkizmusuk miatt az ellenséges Oszmán Birodalom „ötödik hadoszlopát” látták bennük. Így az orosz birodalmi politika, amely a kezdetben még bátorította a tatár dzsadicista reformereket a XIX. század végétől már nyíltan a legkonzervatívabb vallási és politikai erőket kezdte támogatni a reformer modernistákkal szemben (Roy, 2000, p.39.). Többek között ennek is köszönhető, hogy a konzervatív ulemák, mind a

⁴⁶ A mai közép-ázsiai nyelvekben különböző szóalakokban használt *millat*, *mellat* vagy *millet* kifejezéseket ma már egyértelműen „nemzet” értelemben használják, a XX. század elején azonban jelentése még közelebb állt az Oszmán Birodalom milletjeihez, azaz intézményes autonómiával bíró vallási közösségeihez (Roy, 2000, p.37.).

⁴⁷ Nevét a párt Alasról a kazahok mítikus ősapjáról kapta. <http://www.answers.com/topic/alah-orda> [olvasva: 2013.12.25.]

⁴⁸ A *kádím* – „ősi, öreg” szóból (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 60.).

Turkesztánban, mind a protektorátusokban meg tudták őrizni domonanciájukat az elit soraiban. *Mohamed Hán* Khíva kánja (1865-1910) a konzervatív ulemák nyomására még azután is megtiltotta az elektromosság és telefon bevezetését illetve modern iskolák létesítését székvárosában, miután állama 1873-ban orosz protektorátussá vált (Rashid, 1994, p.191.). Szükség esetén a konzervatív ulemák a lakosság jelentős tömegeit is képesek voltak mobilizálni: az 1905-os iráni forradalomra válaszul például a buharai ulemák felszólítására tömegek vonultak az utcákra az „iszlám védelmében” (Malashenko - Polonskaya, 1993, p. 52.), mint ahogyan a konzervatív tömegeket eredményesen mozgósította az emír 1918-19 folyamán, az Ifjú Buhariaiak mozgalom hatalomátvételi kísérletének megakadályozására is. Többek között a Cári Birodalom konzervatív, reformellenes eliteket támogató politikájával is magyarázható, hogy a dzsadid mozgalom radikálisabb tagjai közül, az 1917-es forradalom és az azt követő polgárháború során többen is a bolsevikok támogatóivá váltak.

2.4 A polgárháború és a szovjethatalom kiépülése Közép-Ázsiában

Közép-Ázsiában már 1916-tól kezdve, az 1917-es forradalom kirobbanását megelőzően elharapózott a politikai erőszak: 1916 június 25.-én a cári rendelete értelmében a sztyeppi és turkesztáni kormányzóságban az orosz hatóságok össze kívántak írni minden 19 és 43 év közötti muszlim férfit, hogy a frontra munkaszolgálatra vigyék őket. A rendelet szerencsétlen módon éppen a gyapot betakarítási időszak közepén érkezett, emellett az érintettek igen megalázónak érezték, hogy nem harcba, hanem kisegítő munkálatokra hívják be őket. Ezzel együtt az intézkedés nyilvánvalóan csak az utolsó csepp volt a pohárban: a válaszul kirobbanó lázadás - mely rövidesen Közép-Ázsia történetének legnagyobb orosz ellenes felkelésévé szélesedett – háttérében alighanem az állt, hogy látva az Oroszország szorongatott katonai helyzetét a háborúban, a gyarmatosítókat ekkor már általános gyűlölettel szemlélő közép-ázsiai muszlimok a pillanatot alkalmasnak érezték az elszakadásra. A lázongások Szamarkand és Dzsizzak körzetében kezdődtek, majd innen terjedtek tovább a Szír-darja mentén Fergána és Szemirecsje vidékére. 1916 őszére a felkelés súlypontja áthelyeződött a Sztyeppe Kormányzóság területére (Wheeler, 1964, pp. 92.-94.).

A cári hatóságok a fejleményeken ez alkalommal még úrrá tudtak lenni. Turkesztánban *Alekszej Nyikolajevics Kuropatkin* kormányzó, míg a sztyeppvidéken az *Aninyekov* tábornok vezette kozák csapatok brutálisan vérbefojtották a felkelést, több tízezer nomádot lemészárolva. Egyes történészek, így például *Lorimer* becslései szerint Turkesztán népessége akár több mint egymillió veszteséget is szenvedhetett (Lorimer becslését idézi Wheeler, 1964, p.94.). A megtorlások elől mintegy háromszáz ezer kazah és kirgiz nomád a kínai Hszicsiangban keresett menedéket, amelynek eredményeképpen a mai Kirgizisztán területének nomád népessége 1916-17 folyamán csaknem egynegyedével lecsökkent (Rashid, 1994, p.112.).

Az 1917-es forradalom napjaiban Oroszországban sajátos kettős hatalom alakult ki, az Ideiglenes kormány alárendeltségében működő állami intézményekkel párhuzamosan működtek a katonák és gyári munkások által választott tanácsok, azaz *szovjetek*. A szovjetek egyre inkább az Ideiglenes Kormány rivális hatalmi pólusává nőttek ki magukat és politikailag is mindjobban radikalizálódtak - ami nem jelentette szükségszerűen a bolsevik irányvonal követését. A Turkesztáni Kormányzóságban egészen 1917 áprilisáig *Kuropatkin* tábornok igyekezett fenntartani a „régí rendet” és

egyben az oroszok uralmát a muszlim „bennszülöttek” felett, ám a kormányzót április 7.-én háziőrizetbe helyezték. Az Ideiglenes Kormány Orosz-Turkesztán irányítását egy kilenc fős Ideiglenes végrehajtó bizottság elnevezésű testületre bízta, melynek öt orosz és négy muszlim – főként a centrista Alkotmányos Demokrata Párthoz kötődő – tagja volt (Roudik, 2007, location 1421). Ezzel párhuzamosan 1917 tavaszának folyamán a Turkesztán orosz népességű városaiban megalakultak – főként a vasúti munkások illetve az itt állomásozó helyőrségek katonáinak támogatásával – a szovjetek, melyek nem ismerték el maguk felett az Ideiglenes Végrehajtó Bizottság autoritását. 1917 őszén, egy héttel a petrogárdi bolsevik hatalomátvétel előtt, a taskenti helyőrség katonáit és a helyi vasúti munkásokat tömörítő taskenti szovjet átvette a Turkesztáni Bizottságtól a város irányítását. Taskent városa innentől kezdve a közép-ázsiai szovjethatalom legfontosabb bázisának számított a polgárháború éveiben. Ugyanakkor Taskenti szovjet fennhatósága nem terjedt túl Taskent városának határain (Rashid, 1994, p.89.). A Taskenti szovjet ekkor még teljesen független volt a petrográdi bolsevikoktól: mensevikek, sőt a hatalomátvételt követően egykori cár hivatalnokok csatlakoztak tagságához. Taskent városában a petrogárdi bolsevik puccs idején összesen 250 kommunista párttag volt (Melvin, 2000, p.14.).

A Szyeppi Kormányzás egészen az 1917 októberi bolsevik hatalomátvételig az Ideiglenes kormány közigazgatása alatt maradt. 1917 áprilisában a kazah nacionalista értelmiség pártja az *Alas Orda* Összkirgiz Kongresszust rendezett Orenburgban, ahol többek között az orosz bevándorlás leállítását, és az orosz telepesek által elfoglalt földterületek visszaszolgáltatását követelték. A petrogárdi puccsot követően az urali, orenburgi és szemirecsjei körzet kozákjai megalakították saját kormányzatukat és egy időre megakadályozták, hogy a bolsevik hatalom megvesse lábát a régióban. Az Ideiglenes Kormány bukása a kazah etnikai szeparatista törekvéseknek is lökést adott: az 1917 decemberében ülésező harmadik Összkirgiz Kongresszus proklamálta egy autonóm Kirgiz régió, valamint egy szemipalatyinszki központú, döntően az *Alas Orda* politikusaiból álló kormány megalakulását a párt egyik meghatározó politikusa *Ahmed Bajturszun* vezetése alatt. A kazah nemzeti mozgalom szerveződésének nehézségeit ugyanakkor jól mutatja, hogy ezzel egy időben egy másik „nyugati” *Alas Orda* kormány is alakult *Zsambejtuban* az Urál körzetében, mivel a „keleti” kormány a nagy távolságok miatt

egyszerűen nem tudott kapcsolatot teremteni a nyugati területekkel (Wheeler, 1964, pp.101.-102.).

Az Alas Orda kormányok helyzetét jelentősen megnehezítette, hogy a polgárháború folyamán lényegében két tűz közé kerültek: a fehérek exkluzivista orosz nacionalizmusuk és a muszlim kisebbségekkel szembeni ellenséges attitűdjük, míg a vörösök marxista ideológiájuk miatt voltak elfogadhatatlanok az antikommunista meggyőződésű kazah nacionalisták számára. 1918 januárja és márciusa között a bolsevikoknak sikerült ellenőrzésük alá vonniuk a sztyeppe régió számos stratégiai fontosságú városi központját, így Orenburgot, Aktyubinszkot, Szemipalatyinszkot és Viernyijt (a későbbi Alma-Atát) is. A vörösök menesztették a szemipalatyinszki Alas Orda kormányt, így a kazah nacionalisták a fehéreket kezdték támogatni. 1918 nyarára a *Dutov* szibériai kozák atamán csapataival egyesülő uráli és orenburgi kozákok lényegében az egész sztyeppe régiót visszafoglalták a bolsevikoktól. *Kolcsak* admirális ugyanakkor 1918 novemberében kiadott omszki deklarációjában nyíltan is elutasította a kazah autonómia ügyének bármiféle támogatását: ezzel elidegenítve magától az *Alas Orda* vezetőit. Így 1919 elején a kazah nacionalisták ismét átálltak a vörösök oldalára, ugyanezen év novemberében mind a keleti, mind a nyugati Alas Orda kormány elismerte a bolsevikok fennhatóságát. 1920 nyarára az egykori Sztyeppe Kormányzóság területén lényegében véget ért a polgárháború, így 1920 augusztus 26.-án kikiáltották az *Oroszországi Szövetségi Szovjet Szocialista Köztársaság* autonóm tagállamát képező *Kirgiz Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot*. Az autonóm köztársaság első Alkotmányozó Kongresszusának küldöttei között, illetve Forradalmi Bizottság elnevezésű kormányában egyaránt, a bolsevikok mellett az *Alas Orda* politikusai is helyet kaptak (Rashid, 1994, p. 114; Wheeler, 1964, pp.102.-103.).

Turkesztán muszlim lakosságának túlnyomó része a forradalmi eseményeket és a polgárháborút kezdetben közömbösen szemlélte, az orosz telepesek belügyének tekintve azt. Ugyanakkor az intellektuális elitnek soraiban a forradalmi események láttán, többen is elérkezettnek vélték az időt a cselekvésre. 1917 áprilisában a különböző muszlim politikai és kulturális egyesületek képviselői összeültek Taskentben a *Turkesztáni Muszlimok Első Kongresszusán*. A küldöttek követelték az orosz gyarmatosítás és földkisajátítások azonnali leállítását, valamint egy vezető testületet is választottak *Turkesztáni Muszlimok Központi Tanácsa* néven, melynek elnöke a kazah etnikumú, de pán-török eszméket valló *Musztafa Csokajev* lett

(Roudik, 2007, location 1436). Ugyanakkor a kongresszuson jelenlévő delegáltak a legtöbb kérdésben messze nem voltak egységesek, és fokozatosan két politikai csoportosulás formálódott ki soraikban: a *Soraji Iszlámijában* (Muszlim Tanácsok) elsősorban a liberális reformista értelmiségiek képviseltették magukat, míg a konzervatívabb *Ulema Dzsamáti* (Ulemák Társasága) főként a tradicionális muszlim vallási vezetőket tömörítette (Khalid, 2007, p.52.). A megosztottság mélységét jól szemlélteti, hogy 1917 nyarán a taskenti városi tanácsi választásokon a muszlim konzervatívok támogatták az Ideiglenes Kormány jelöltjeit: a konzervatív erők együttesen a szavazatok 60%-át kapták, míg a dzsadicisták csak mintegy 10%-ot (Roudik, 2007, location 1441).

Az oroszok és a turkesztáni muszlim konzervatív elitek együttműködése a taskenti szovjet hatalomátvétellel romlott meg drámai mértékben. Értésülve a bolsevikok nemzetiségpolitikai deklarációiról⁴⁹ több turkesztáni muszlim szervezet, köztük az Ulema Dzsamáti is kifejezte együttműködési szándékát a szovjetekkel (Haghayeghi, 1997, p.17.). Az erőteljesen rasszista beállítódású Taskenti Szovjet ugyanakkor elutasította, hogy muszlimokat is felvegyen tagjai közé, ami a konzervatív és dzsadicista irányultságú muszlimok jelentős részét egyaránt elidegenítette a szovjethatalomtól. A taskenti szovjet vezetősége fellépett minden muszlim politikai szervezkedés ellen a városban, így a *Turkesztáni Muszlimok Negyedik Kongresszusára* már Kokandban került sor, ahol a radikalizálódott küldöttek 1917 november 27.-én kikiáltották a *Kokandi Ideiglenes Autonóm Köztársaságot*. A deklaráció értelmében a Kokandi Köztársaság Oroszországon belül teljes autonómiát élvezett volna bel, pénz, oktatási és igazságügyi területen, ugyanakkor kül, védelmi és vámügyek a moszkvai orosz kormányzat hatáskörében maradtak volna. A deklaráció explicit módon nem mondta sem az állam iszlám, sem szekuláris jellegét, ugyanakkor az igazságszolgáltatást alapvetően az iszlám jog, a saria alapjaira helyezték. Az állam minden 20 évet betöltött felnőtt lakosára – a nőket is beleértve - kiterjesztették a választójogot. A tervbe vett alkotmányozó

⁴⁹ 1917 november 24.-én Lenin és Sztálin, az oroszországi muszlim kisebbségek támogatása megszerzésének szándékával, felhívással fordultak „Oroszország és a Kelet összes muszlim munkásához”: „Oroszország muszlimjai...ti mindannyian, akiknek mecsetjeit és imaházait elpusztították, akiknek hitét és szokásait eltiporták a cárok és Oroszország elnyomói. Hitetek és szokásaitok, nemzeti és kulturális intézményeitek örökké szabadok és sérthetetlenek. Tudjátok, hogy jogaitok, mint Oroszország minden népé, a Forradalom és annak szervezetei a Munkások, Katonák és Parasztok Szovjetjeinek szilárd védelme alatt áll.” (idézi Haghayeghi, 1997, p.16.)

nemzetgyűlési választások előtt, a Népi Gyűlés elnevezésű, nem választások, hanem delegálás útján megalakult 54 tagú testület gyakorolta a legfőbb döntéshozó hatalmat. Ennek tagjai elsősorban a nagyobb települések és jelentősebb társadalmi szervezetek küldöttei voltak, és mintegy egyharmaduk – a lakosság körülbelül 7%-át kitevő – szláv telepeseket reprezentált. A Népi Gyűlés mellett működött az ún. Ideiglenes Tanács, mely a Kokandi Autonóm Köztársaságnak az oroszországi Alkotmányozó Gyűlésbe (Dumába) delegált 32 képviselőjét tömörítette. Az Ideiglenes Tanács képviselőiből kerültek ki túlnyomórészt a kormány tagjai is, melynek feje *Musztafa Csokajev* lett (Roudik, 2007, location 1502 – 1520).

Azonban sem a bolsevikok, sem a Taskenti Szovjet vezetői nem rokonszenveztek egy turkesztáni demokratikus, muszlim, ráadásul antikommunista irányultságú kormány létrejöttével. Így 1918 februárjában a Taskenti Szovjet váratlanul frontális támadást intézett Kokand ellen, a várost elfoglalták, és több mint tizennégy ezer embert lemészároltak annak lakói közül, köztük a rövid életű Kokandi Köztársaság legtöbb politikai vezetőjét. Musztafa Csokajevnek sikerült Buharába menekülnie, ahonnan később párizsi emigrációba vonult. Vezérkari főnöke *Igras bej* szent háborút hirdetett a Fergána völgyben a bolsevikok ellen, és gerilla hadviselésbe kezdett a hegyekben, így módon egyik legfontosabb vezetője lett a bolsevikokkal szemben kibontakozott muszlim fegyveres ellenállásnak az ún. *baszmacs* mozgalomnak, amely a hegyvidéken csaknem egy évtizeden át, váltakozó intenzitással, de tartotta magát a hódítókkal szemben (Rashid, 1994, p. 167, Roudik, 2007, location 1520).

1918 októberében formálisan is sor került a *Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* megalakítására, egyszersmind kinyilvánították a Turkesztáni Autonóm Köztársaság csatlakozását az *Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársasághoz*. A Turkesztáni Autonóm Köztársaság kormányának 11 népbiztosa közül öt – az élelmezésügyi, pénzügyi, gazdasági, a munkások és parasztok ügyeit felügyelő, valamint a postáért és a távírvonalakért felelős biztos – az Oroszországi Szövetségi Köztársaság illetékes népbiztosságának közvetlen alárendeltségében működtek. A fennmaradó hat népbiztosság (belügyek, igazságügyi, oktatásügy, egészségügy, szociális ügyek, mezőgazdaság és az ún Rendkívüli Bizottság azaz a későbbi titkosrendőrséget felügyelő népbiztosság) elviekben autonóm módon működhetek, bár a gyakorlatban felettük is ellenőrzést gyakorolt a Központi Végrehajtó Bizottság az Oroszországi Szövetségi Köztársaság majd az egész

Szovjetunió legfelső szintű kormányzati szerve. A külügyek, katonai és kereskedelmi ügyek formálisan is a szövetségi kormányzat hatáskörébe tartoztak (Roudik, 2007, location 1530 – 1538). Lenin nyomására a taskenti szovjet vezetősége feladni kényszerült korábbi rasszista politikáját: a Turkesztáni Autonóm Köztársaság kormányában alelnöki pozíciót kapott a kazah *Turar Rüşkulov*⁵⁰, a köztársaság hivatalos nyelve pedig az üzbég és a kirgiz (azaz a kazah) lett (Roy, 2000, p.58.).

A Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság megalakítása nem jelentette azt, hogy a bolsevikok tényleges ellenőrzést gyakoroltak volna az egykori Turkesztáni Kormányzóság egész területe felett. Voltaképpen a közvetlen szárazföldi összeköttetés a Turkesztáni Szovjet és az oroszországi bolsevikok között, csak 1919 őszén *Mihajil Frunze* sikeres offenzívájának köszönhetően teremtdött meg. A fehér csapatok által Oroszország többi részétől elvágott Turkesztánban gabonahiány és éhínség ütötte fel a fejét. 1916 és 1920 között (az egyébként változatlanul zajló orosz betelepülés dacára) Turkesztán teljes népessége 7,3 millióról 5,3 millió főre csökkent (Rashid, 1994, p.53.). A jelentősebb volumenű harci cselekmények végül is az 1920-as év folyamán csitulnak el a Turkesztáni Szovjet köztársaság területén, bár a baszmacs mozgalom által képviselt szórványos fegyveres ellenállás egészen 1928-ig folytatódott. A bolsevik hatalom konszolidálódásának szimbolikus aktusaként 1922-ben, mind a Kirgiz, mind a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságok az Oroszországi Szövetségi Szovjet Szocialista Köztársaság formális autonómiával rendelkező tagállamaiként a megalakuló Szovjetunió részévé váltak.

A „protektorátusok” betagolása a szovjet birodalomba néhány évvel hosszabb időt vett igénybe. Az 1917-es forradalom nyomán Khívában és Buharában egyaránt kiéleződött a politikai küzdelem a reformerek és az uralkodó hatalmát támogató konzervatív ulemák között. Khívában a helyi dzsadicisták a khívai orosz helyőrség katonáiból alakult szovjettel szövetkezve próbálták megdönteni *Iszfendijar* kán uralmát. Sikerült az uralkodót egy alkotmányozó gyűlés összehívására rákényszeríteni, aki azonban a helyi konzervatív erőkre támaszkodva leszámolt a

⁵⁰ Igaz Rüşkulovtól és a hozzá hasonlóan megbízhatatlannak tekintett dzsadicistáktól már 1920-ban megtisztították a Turkesztáni Autonóm köztársaság kormányzatát és a Turkesztáni Kommunista Pártot is, amelyet 1920 folyamán beolvasztottak az Orosz Kommunista Pártba. A bolsevikok innentől kezdve inkább az olyan fiatal muszlim kádereket részesítették előnyben akiknek nem volt kapcsolata a dzsadicistákkal (Roy, 2000, p.59.).

reformerekkel és a parlamentet is feloszlatta. A kán hatalmára a helyi reformereknél nagyobb fenyegetést jelentettek a türkmén törzsi harcosok, akiknek vezetője *Dzsunaíd Hán* sikeres merényletet követett el az uralkodó ellen, saját jelöltjét *Mohamed Abdullahot* ültetve a trónra. 1919 februárjában a *Fiatal Khívaiak* nevű reformista csoportosulás immár a megerősödött bolsevikok támogatásával a kánt és az őt támogató türkmén törzsi harcosokat kiűzte a városból és *Dzsumanijaz Szultanmuradov* vezetésével egy forradalmi bizottság vette kezébe a város irányítását. Az 1920 áprilisában, mintegy alkotmányozó nemzetgyűlés igényével összehívott Népi Képviselők Gyűlése deklarálta a *Horezmi Szovjet Népköztársaság* megalakulását. Egy a főleg dzsadidista irányultságú Ifjú Khívaiakból és türkmén törzsi vezetőkől álló 15 tagú kormány is alakult melynek miniszterelnöke *Povlonijez Juszupov* lett. 1920 szeptemberében az Oroszországi Szövetségi Köztársaság és a Horezmi Népköztársaság formális államközi szerződést kötöttek egymással. A szerződésben Szovjet-Oroszország elismerte a Horezmi Népköztársaság függetlenségét és szuverenitását, sőt még az új államnak azt a jogát is, hogy államosítsa területén orosz tőkések egykori érdekeltségeit. Rögzítették a Horezmi Népköztársaság és Oroszország határait, ugyanakkor a horezmi hadsereget a Vörös Hadsereg felügyelete alá helyezték. A Horezmi Népköztársaság tehát lényegében ugyanúgy Oroszország protektorátusa maradt, mint ahogyan korábban a Khívai Kánság is az volt. A bolsevikok legcsekélyebb mértékben sem tartották tiszteletben a Horezmi népköztársaság szuverenitását. 1921 márciusában a Vörös Hadsereg khívai helyőrségben állomásozó katonái puccsal eltávolították a Juszupov kormányt, melynek legtöbb tagja a türkmén baszmacs felkelőkhöz menekült és új immár tisztán kommunistákból, illetve a Vörös Hadsereg katonáiból álló kormány alakult. Az új kormány módosította a Horezmi Népköztársaság alkotmányát, többek között megfosztva a választójogtól a tulajdonosi egzisztenciákat. 1923 októberében az állam nevét hivatalosan is *Horezmi Szovjet Szocialista Köztársaságra* változtatták és új, szovjet mintájú alkotmányt fogadtak el, amely betiltotta a földmagántulajdont és teljes egészében szovjet rendszerű igazságszolgáltatást vezetett be. Ezenkívül az orosz rubel lett a hivatalos fizetőeszköz és feloszlatták a horezmi hadsereget is. A horezmi szuverenitás felszámolásának utolsó szimbolikus aktusaként az Összhorezmi Népi Képviselők Kongresszusa 1924 november 2.-án hozott deklarációjában kinyilvánította Horezmi Szovjet Szocialista Köztársaság megszűnését, melynek területét formálisan is a Szovjetunióhoz, pontosabban

nagyobb részben az Üzbég Szovjet Szocialista Köztársasághoz, kisebb részben a Türkmen Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolták (Roudik, 2007, location 1585 – 1615).

Buharában 1918 februárjában az Ifjú Buhariaiak mozgalom a Taskenti Szovjet támogatásával kísérletet tett a hatalomátvételre, ám a konzervatív ulemák sikerrel mozgósították a tömegeket az „iszlám védelmében”, és vérfürdőt rendeztek az Ifjú Buhariaiak mozgalom tagjai valamint a buharai oroszok soraiban. A sikertelen akciót követően a Taskenti Szovjet szerződést kötött az emírral melyben elismerték Buhara függetlenségét, valamint az uralkodó hatalmát. Cserében az emír kiszolgáltatta a területén rejtőzködő „fehér ügynököket” Taskentnek (Roudik, 2007, location 1448). A buharai uralkodó *Mohamed Alim Hán* ezek után Afganisztán emírével *Ammanulla Hánnal* kívánt szövetségre lépni a bolsevikok ellenében, ám végül a megállapodás eredményeképpen összesen 12 ágyú érkezett Afganisztánból Buharába. Az ifjú afgán uralkodó alig egy évvel a harmadik brit-afgán háború lezárulása után nem kívánta felvállalni a nyílt katonai konfrontációt a bolsevikokkal. Így a buharai emír nem tudott érdemi katonai ellenállást kifejteni *Frunze* 1920 februárjában megindított offenzívájával szemben. Az emír először ország keleti Hegyi Badahsán régiójába menekült és onnan próbálta folytatni az ellenállást, majd Afganisztánba emigrált. 1920 október 8.-án az emír egykori nyári palotájában kikiáltottak a *Buharai Szovjet Népköztársaságot*, melynek kormányának vezetője a bolsevik szimpatizáns Ifjú Buharai politikus *Fajzullah Hodzsajev* lett. A népköztársaság új alkotmánya kimondta Buhara szuverenitását, általános választójogot vezetett be és kimondta az öntözőrendszerek államosítását. Ugyanakkor elismerte a magántulajdonhoz való jogot, a szólás és vallásszabadságot, a jogrendszer alapjává pedig részben a sariát tette. Az új népköztársaság néveleges szuverenitását már következő évben 1921 márciusában Szovjet-Oroszországgal megkötött államközi egyezmény korlátozta: ennek értelmében Oroszország határozatlan ideig Buhara területén állomásoztathatta a Vörös Hadsereg mintegy 30ezres megszálló kontingensét. A köztársaság külső határait szintén a Vörös Hadsereg egységei védelmezték és buharai külkereskedelem is csak az orosz külkereskedelmi intézményeken keresztül bonyolódhatott. Ennek ellenére a Buharai Népköztársaság nem volt teljes mértékben a bolsevikok „bábállamának” tekinthető: legalábbis 1923-ig a *Hodzsajev* vezette ifjú buhariaikból álló kormányzat a népköztársaság belügyeiben alapvetően önállóságot élvezett. 1923-tól a Horezmi Népköztársaság önállóságának felszámolása után a bolsevikok

Buharára is mind fokozottabb külső nyomást gyakoroltak. Egy 1923-as alkotmánymódosítás megfosztotta a választójogtól és egyéb politikai jogaiktól a tőkés tulajdonosi egzisztenciákat. 1924 szeptember 20.-án az állam hivatalos nevét *Buharai Szovjet Szocialista Köztársaságra* változtatták, majd az év végén területét beolvasztották a SZU üzbég és türkmén tagköztársaságába (Roudik, 2007, location 1615 – 1678).

Szovjet Közép-Ázsia teljes pacifikálása ugyanakkor hosszan elhúzódó folyamat volt, a bolsevikoknak egészen a húszas évek végéig számottevő fegyveres ellenállással kellett szembenéznük. A muszlim gerillákra a bolsevikok a *baszmacs* (helyi török nyelveken: bandita, útonálló) elnevezést alkalmazták, bár egy idő után a jelzőt már maguk az ellenállók is büszkén vállalták. A baszmacs ellenállók soraiban, hasonlóan napjaink iszlamista gerillaszervezeteihez, keveredve voltak jelent a politikai motivációktól vezérelt gerillák a közönséges banditákkal. Az ellenállás két súlypontja egyrészt az egykori Khívai Kánság sivatagos, türkmén törzsi területei, másrészt az egykori Buharai Emírség keleti hegyes vidékére, a mai Tádzsikisztán területére esett. A türkmén törzsek körében az egykori „királycsináló” *Dzsunaíd Hán* szervezte az ellenállást. 1924-ben tizenöt ezer harcosával frontális támadást intézett a horezmi Népköztársaság ellen, ám a Vörös Hadsereg visszavonulásra kényszerítette. Innentől kezdve a szomszédos Perzsiából intézett időről-időre betöréseket a Szovjetunió területére, utolsó jelentősebb akciójára 1927-ben került sor, melyben az ekkor már hetven éves *Dzsunaíd Hán* két fiát is elvesztette. Az agg lázadóvezér végül 1938-ban hunyt el afganisztáni emigrációban (Rashid, 1994, pp. 192.-193.). A tádzsik hegyvidéken az ellenállás szervezője eleinte maga az előzőtt buharai emír *Mohamed Alim Hán* volt, aki 1920-ban Dusanbéban üttötte fel székhelyét. 1921-ben kénytelen volt Afganisztánba menekülni a Vörös Hadsereg elől, de még ugyanebben az évben *Ibrahim bég* csapataival egyesülve sikerült visszafoglalnia a bolsevikoktól Dusanbét. A turkesztáni baszmacs felkelés alighanem egyik legérdekesebb epizódja volt *Enver Pasa* (az egykori ifjútörök politikus, az Oszmán birodalmat az I. világháború alatt vezető „triumvirátus” egyik tagja) felbukkanása a harcokban 1921 folyamán. A Törökországból emigrált politikus, eredetileg Lenin megbízásából épp a lázadás leverésére érkezett a térségbe, ahol azonban áttért a lázadók oldalára. Végül 1922 áprilisában az afgán határ közelében, a mai Tádzsikisztán területén esett el tűzharcban (Rashid, 1994, p.169.). Egy másik hasonlóan fájdalmas epizód volt a bolsevikok számára, amikor a Buharai Népköztársaság rendőrfőnöke állította át

testületileg csaknem az egész buharai rendőrséget a lázadók oldalára, ezzel csaknem a kommunista barát Ifjú Buharai kormányzat bukását okozva. A baszmacs ellenállás kifulladásához végül is nagyban hozzájárult, hogy 1922-t követően az afgán emír, és ezzel áttételesen a britek is felhagytak a gerillák külső támogatásával. A szórványos ellenállás a türkmén sivatagban és a tádzsik hegyvidéken ennek ellenére még egészen 1928-31-ig folytatódott. *Roudik* megállapítása szerint a közép-ázsiai muszlim ellenállás tulajdonképpen soha nem enyészett el egészen, hiszen a szovjet invázió ellen harcoló *mudzsahedekben* illetve a poszt-szovjet korszak iszlamista gerilláiban a baszmacs mozgalom örököseit láthatjuk (*Roudik, 2007, location 1695*).

2.5 „Formájukban nemzetiek, tartalmukban szocialisták” – A közép-ázsiai tagköztársaságok a szovjet etnoföderalizmus rendszerében

Alighanem a modernkori történeti irodalom egyik legtöbb vitától övezett kérdése, hogy a Szovjetuniót tekinthetjük-e a szó hagyományos értelmében vett „birodalomnak” illetve a szovjet „birodalmi” centrum és perifériáinak viszonya leírható „gyarmatosító – gyarmat” viszonyrendszerként. A *Dominic Lieven* által alkalmazott birodalom definíciónak illetve a birodalmi jelleg *Sally N. Cummings* által felsorolt kritériumainak⁵¹, véleményem szerint a Szovjetunió is megfelel. Ugyanakkor azt még e szerzők is elismerik, hogy a Szovjetunió sok szempontból rendhagyónak számít még a modernkori birodalmak között is, és éppen ezért a centrumnak a birodalmi perifériákkal ápolta kapcsolata sem írható le egyszerűen a kolonializmus szakirodalmának terminológiájával. Mint *Dominic Lieven* rámutat a Szovjetunió megörökölte a Cári Birodalom óriási területét, népességét és a

⁵¹ *Dominic Lieven* szerint egy birodalom olyan államalakulat amelyik óriási területtel, soknemzetiségű népességgel bír és a kormányzat nélkülözi a polgárok kifejezett felhatalmazásából származó legitimitációt (*Lieven, 2011*). *Sally N. Cummings* a következő karakterjegyeket sorolja fel: 1. a birodalom mindig nagy területű, jellemző vonása az állandó terjeszkedés 2. egy birodalom jellemzően mindig több korábban önálló politikai egység egybeolvadása, avagy meghódítása révén jön létre, éppen ezért heterogén státusú területi egységekből épül fel 3. a birodalmon belül mindig elkülöníthetünk egy centrumot és a perifériákat, a centrum a perifériákat gyakran lokális közvetítő elitek beiktatásával igazgatja 4. a birodalmakat egyszerre jellemezheti a birodalmi centrum avagy az összbirodalmi elit etnikai exkluzivitása és egy szélesebb a perifériákat is integrálni képes összbirodalmi ideológia, vallás, vagy „magasabb” kultúra (*Cummings, 2011, p.10.*).

nemzetközi rendszerben elfoglalt nagyhatalmi státuszát. További birodalmakra emlékeztető vonás, hogy a Szovjetunió kormánya a népszuverenitás elvének érvényesülését a gyakorlatban éppúgy nem ismerte el, mint ahogy a cári kormányzat sem, és ugyanúgy nélkülözte az állampolgárok általi felhatalmazást (Lieven, 2011, p.33.). Ehhez még *Kathleen Collins* nyomán hozzátehetjük, hogy például a szláv és közép-ázsiai párttagok viszonylatában is egyfajta informális hierarchia érvényesült, valamint más európai gyarmatosítókhoz hasonlóan a bolsevikok úgy érezték egyfajta „civilizációs küldetésük” van az „elmaradott és primitív” Közép-Ázsiában (Collins, 2006, p.66.).

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a szovjet birodalmi centrum és perifériáinak viszonya kevésbé volt kizsákmányoló jellegű mint az európai nagyhatalmak és tengerentúli gyarmataik kapcsolata. A totalitárius hatalomgyakorlás (pl. sztálini tisztogatások, kollektivizálás) brutálisabban érvényesült a szláv magterületeken, mint például az egykori Turkesztánban. Bizonyos számítások szerint pedig a közép-ázsiai köztársaságoknak biztosított támogatások és transzferek érték volumenét alapul véve, korántsem egyértelmű, hogy a moszkvai centrum „zsákmányolta-e ki” gazdaságilag a közép-ázsiai perifériákat, avagy éppen ellenkezőleg: a kölcsönös függőségből inkább a perifériák profitáltak - ami egy koloniális jellegű kapcsolat esetében meglehetősen szokatlan (Collins, 2006, p. 156.; Cummings, 2011, p. 17.).

Szovjet tagköztársaság	Az Unió transzferek aránya a tagköztársaság teljes költségvetési bevételeihez viszonyítva (%)	A tagköztársaságközi kereskedelmi hiány (vagy többlet) aránya világpiaci árakon számolt össz tagköztársaságközi kereskedelem százalékában (%)
Kazah SZSZK	23,1%	26,5%
Kirgiz SZSZK	35,6%	19,7%
Tadzsik SZSZK	46,6%	30,5%
Türkmen SZSZK	21,7%	5,4%
Üzbég SZSZK	42,9%	22,9%

2. A központi támogatások és transzferek aránya a közép-ázsiai tagköztársaságok költségvetésében

(forrás: Collins, 2006, p.156.)

A Szovjetuniónak a tradicionális birodalmaktól talán leginkább elütő vonása a nemzeti önrendelkezés elvének a legitimációs eszközként való felhasználása és a birodalmat alkotó etnikumok nemzeti fejlődésének „bátorítása” – ugyanakkor szigorú kontroll alatt tartása volt. *Terry Martin* szerint éppen ezért a Szovjetunió „...a világ első poszt-imperialista állama..” sokkal inkább egy multietnikus modernizáló állam, mintsem a hagyományos értelemben vett birodalom volt (Martin, 2001, p.19.).

A marxista szocializmus nagy teoretikusainak viszonyulása a nemzetek és a nacionalizmus problémájához sok tekintetben igen ellentmondásos volt, amely ellentmondásokat ugyanakkor éppen a történelmi fejlődés dialektikus szemlélete által feloldhatónak vélték. Egyfelől Marx és Engels is a tőkés országok proletariátusának internacionalista összefogásában látta a szocialista világforradalom kirobbanásának egy fontos előfeltételét, illetve úgy gondolták, hogy az osztályharc lezárultával a nacionalizmus, mint sajátosan a burzsoá osztályokhoz kötődő ideológiai konstrukció magához az államhoz hasonlóan el fog halni (Cornell, 2011, p.32.). Másfelől a gyarmati sorba kényszerített népek nemzeti felszabadító mozgalmait Marx támogatandónak ítélte, mivel az antikolonializmustól a gyarmattartó országok nemzeti burzsoáziái hatalmának megrendülését remélte (Rashid, 1994, p.28.). A bolsevikok is megosztottak voltak a nacionalizmus és nemzeti önrendelkezési törekvések megítélésében. *Trockij* úgy látta, hogy a nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelem alááshatja a proletariátus egységét és így végső soron a nemzetközi világforradalom sikerét veszélyezteti. Ezzel szemben *Lenin* úgy látta, hogy a nacionalizmus csak a kapitalista államokban rendelkezik reakciós karakterrel, az elmaradottabb feudális társadalmakban (mint amilyen szerinte Oroszország is volt) és az elnyomott gyarmati népek esetében viszont progresszív jelenségnek tekinthető (Cornell, 2002, p.67.). Lenin már csak taktikai okokból is a nemzeti önrendelkezési törekvések támogatása mellett szállt síkra: ezzel remélte megnyerni a bolsevikok ügye számára az egykori cári birodalom nem orosz alattvalóinak támogatását - különös tekintettel arra, hogy a polgárháború végén már mintegy 250000 oroszországi és közép-ázsiai muszlim harcolt a Vörös Hadseregben (Rashid, 1994, p.29.). A bolsevikok szemében az ázsiai nemzeti felszabadító mozgalmak különösen felértékelődtek az 1920-as Varsó elleni offenzíva kudarca nyomán, melynek következtében forradalmuk gyors európai exportjában immár nem reménykedhettek.

Így Lenin ahhoz az elképzeléséhez a polgárháborús győzelmet követően is ragaszkodott, hogy a bolsevikok államát *formailag* mint egyenrangú nemzeti köztársaságok önkéntes szövetségét szervezzék meg, mely föderációban Oroszország csak az egyik tagköztársaság volt. Sztálin ezzel szemben szerencsésebb megoldásnak tartotta volna, hogy ha Oroszország nem egy lett volna az egyenrangú tagköztársaságok közül, hanem az egyes nemzetiségek Oroszországon belül kaptak volna kulturális autonómiát (Cornell, 2002, p.77.). Végül is a megvalósult modell a lenini elképzeléseket tükrözte: a Szovjetek Harmadik Kongresszusa 1922 december 30.-án fogadta el a *Szovjet Szocialista Köztársaságok Unióját* létrehozó szerződést. Ennek értelmében a Szovjetunió alapító tagállamai az *Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság*, a *Transzkaukázusi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság* (mely a későbbi Azeri, Grúz és Örmény SZSZK területét foglalta magában), valamint a *Belorussziai és Ukrajnai Szovjet Szocialista Köztársaság* voltak. A 1922-es alapító szerződés értelmében a Szovjetunióban, az államot felépítő adminisztratív egységek egy sajátos és sok tekintetben fiktív *etnoföderalisztikus* hierarchiába tagozódtak. Ebben a hierarchiában az egyes etnikai alapon meghatározott közigazgatási egységek az autonómia meghatározott fokával bírtak. A hierarchia csúcsán álltak a *Szovjet Szocialista Köztársaságok* (továbbiakban SZSZK - számuk az évek során 15-re emelkedett), melyek a Szovjetunió létrehozó 1922-es szerződés illetve a későbbi szovjet alkotmányok meghatározása alapján szuverén államok, melyek a SZU-n kívüli országokkal is határosak voltak, önálló kormánnyal illetve (elvieken) saját nemzeti hadsereggel is rendelkezhetek és az Unióból való szabad kiválás jogával bírtak (Nove- Newth, 1967, p.33). A kormányzati rendszer ugyanaszerint a séma szerint épült fel mind a 15 tagköztársaságban: az SZSZK-k legfelső szintű politikai döntéshozó szerve az állampolgárok által választott ún. *Legfelső Szovjet* volt, amelyik rendszerint évente kétszer három napot ülésezett. A Szovjetunió alapító szerződése illetve annak későbbi alkotmányai a népszuverenitás egységének kifejeződése talaján elutasították a hatalommegosztás elvét, így a Legfelső Szovjet választotta meg az adott tagköztársaságát kormányfőjét és kormányának tagjait, illetve a Legfelső Szovjet elnöke az adott tagköztársaság államfőjének is számított. Az alapító szerződés és az alkotmányok értelmében a külkapcsolatok, katonai ügyek szövetségi hatáskörbe tartoztak, míg mezőgazdaság, oktatás és egészségügy, valamint a belügyek és az igazságszolgáltatás kérdéseit elvieken – legalábbis részben - a tagköztársaságok

hatáskörébe utalták (Roudik, 2007, location 1752 - 1767). Az SZSZK-k mindegyike névlegesen saját „nemzeti kommunista párttal” rendelkezett, melyek a Szovjetunió Kommunista Pártjának mintegy „nemzeti tagozatait” alkották.

A következő szinten alkották az egyes tagköztársaságokon belüli *Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságok* (ASZSZK), melyek szintén önálló „nemzeti” államok, ugyanakkor a külkapcsolatok terén nem rendelkeztek szuverenitás látszatával sem: nem illette meg őket a szabad kiválás joga (sem az Unióból, sem a tagköztársaságból)⁵², illetve nem volt saját külügyminiszterük sem. Az autonóm köztársaságokban az adott ASZSZK titulás nemzetiiségének nyelvét használták a közoktatásban, ugyanakkor az egyetemeken az SZSZK nemzeti nyelvén folyt az oktatás. Az ASZSZK nem rendelkeztek névlegesen sem saját „nemzeti kommunista pártokkal” (Roy, 2000, pp.64.). Végül az ún. *Autonóm Körzetek* (autonóm *oblaszty*) ill. *Autonóm Területek* (autonóm *okrug*) csak a kulturális önrendelkezés jóval korlátozottabb formájával bírtak, és intézményi struktúrájuk is meglehetősen csökevényes volt: volt saját választott szovjetjük, ugyanakkor kormányuk és minisztereik nem (Roy, 2000, p.65.). Meghatározott hierarchia érvényesült az eltérő fokú területi autonómiák szövetségi szintű képviselésében is: a SZU törvényhozásának második kamaráját alkotó *Nemzetiségek Tanácsában* az SZSZK-k 25, az autonóm köztársaságok 11, míg az autonóm körzetek és területek 5 küldöttel képviseltethették magukat (Roudik, 2007, location 1762). Az autonómia foka a szovjet szándékok szerint azt volt hivatva tükrözni elsősorban, hogy az egyes etnikai csoportok, milyen szintjére jutottak nemzeti fejlődésüknek (Zurcher, 2009, p.36.). Tagköztársasági státusz csak a „valódi nemzeteknek” járt, akik megfeleltek *Sztálin* a bolsevikok „nemzetiségügyi szakértője” által alkotott definíciónak: „*A nemzet az emberek történelmileg kialakult tartós közössége, amely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak a közössége alapján keletkezett*”.⁵³ Ugyanakkor legalább 53 nemzetiség rendelkezett a területi autonómia valamilyen fokával a Szovjetunióban (Cornell, 2011, p.33.).

⁵² Egy 1990-ben áprilisában (Litvánia márciusi függetlenségi deklarációjára adott válaszként) elfogadott alkotmány módosítás értelmében egy szovjet tagköztársaság SZU-ból történő kiválása esetén a területén lévő autonóm köztársaság(ok) referendumon dönthetnek arról, hogy a tagköztársasággal tartanak, vagy megmaradnak a SZU keretei között. A módosítással nem sikerült megakadályozni a SZU felbomlását, de számos poszt-szovjet fegyveres konfliktusban (pl. grúz-abház és grúz-délszét konfliktusok) máig elsődleges hivatkozási alapul szolgál (Zurcher, 2009, p.35.).

⁵³ Sztálin 1913-ban írt, a *Marxizmus és a nemzetiségi kérdés* című esszéjében adott definícióját idézi Rashid, 1994, p.28.

Sajátos helyet foglalt el a Szovjetunió belül is az *Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság*, amely mintegy föderációt alkotott a föderációban, hiszen területének 53%-a valamilyen címzett nemzetiségi autonómiához tartozott (Dobrovits, 2011b, p.3.).

Miért nevezhetjük ezt a föderatív szerkezetet mégis fiktívnek? Először is, mint fentebb jeleztük, az egyes autonómiák elviekben etnikai alapon kerültek kialakításra, ugyanakkor számos adminisztratív egységben a címzett nemzetiség legfeljebb relatív többséget (vagy még azt sem) alkotott. Közép-Ázsiát tekintve a SZU felbomlásának idején az etnikailag leginkább homogénnek tekinthető Türkmenisztánban és Üzbegisztánban valamivel több mint 70%-ot tett ki a tituláris nemzetiség, ugyanakkor például Kazahsztánban a tituláris kazah etnikum számszerű kisebbséget (43%) alkotott, míg például a Grúzia területén található Abház Autonóm SZSZK-ban az abházok aránya csak 17%-ot ért el, szemben a grúzok 43%-val. Különösen az Oroszországon belüli autonómiák esetében, sok helyen az oroszok tették ki a tényleges többséget (Zurcher, 2009, p.31.). Tehát bár a Szovjetunió etnikai autonóm területei az esetek többségében ténylegesen többnemzetiségűek voltak, ezek minden esetben kizárólag a címzett nemzetiség kulturális önrendelkezését voltak hivatva elősegíteni.

Másfelől hiába érvényesült az állami intézményrendszert tekintve nagyfokú területi hatalommegosztás, mikor a valódi hatalom minden tagköztársaságban a *Szovjetunió Kommunista Pártjának* kezében összpontosult, amely viszont nagyon is centralizált módon épült fel. A tagköztársaságokban a valódi politikai-döntéshozói hatalommal nem állami intézmények, hanem a tagköztársaságok kommunista pártjainak *Központi Bizottságai* rendelkeztek. A központi kormányzati intézmények és a helyi szovjetek egyaránt a Központi Bizottság iránymutatását követve kellett, hogy eljárjanak a döntéshozatal illetve a különféle pozíciók betöltése során (Roudik, 2007, location 1759). Személyi kinevezés bármiféle adminisztratív, politikai, katonai, gazdasági stb. pozícióra csak az illetékes pártbizottság jóváhagyásával történhetett. A tagköztársasági kormányzatok gyakorta egyfajta „kettős alárendeltségben” szenvedtek, mivel felelősek voltak a tagköztársasági Legfelső Szovjetnek - és áttételesen a tagköztársasági párt Központi Bizottságának -, de ugyanakkor az össz-szövetségi minisztériumok utasításait is követniük kellett (Nove – Newth, 1967, pp.35.-36.). Különösen a muszlim tagköztársaságokban volt megfigyelhető az a sajátos kettősség, hogy míg a köztársaságok saját „állami”

apparátusát már viszonylag korán helyi káderekkel töltötték fel, addig a párt apparátusban még hosszú évtizedekig megmaradt az orosz dominancia. Ahogy *Sztálin* megjegyezte a Szovjetunió területi autonómiái kapcsán: „...*formájukban nemzetiék, tartalmukban szocialisták*”. (Cornell, 2011, p.35.).

Ugyanakkor hiba lenne lebecsülni ezeknek a sok szempontból valóban fiktív autonómiáknak a jelentőségét. A tagköztársaságok és autonóm köztársaságok, mint „kvázi nemzetállamok” (Zurcher, 2009, p.31.) rendelkeztek saját határokkal, alkotmánnyal, parlamenttel és kormánnyal, sőt ami a gyakorlatban mindezeknél még fontosabbnak is bizonyult: a címzett nemzetiség nyelvét használták a köz és felsőoktatásban illetve a médiában. A szovjet hatóságok igen sok esetben maguk működtek közre saját írásbeliséggel nem rendelkező etnikai csoportok számára ábécé vagy irodalmi nyelv megalkotásában.⁵⁴ Számszerint 48 olyan nemzetiségről tudunk, amelyek számára a szovjet hatóságok alkottak meg saját irodalmi nyelvet (Cornell, 2011, p.34.). Mindezekon felül tudatosan igyekeztek biztosítani minden területi autonómia esetében a tituláris nemzetiség – adott esetben a nemzetiségi arányokat messze meghaladó mértékű – reprezentációját az állami káderek között vagy éppen a felsőoktatási, kulturális vezetői pozíciókban. Nem csoda, hogy mint azt *Dobrovits Mihály* megállapítja a nemzetiségek között folyamatos küzdelem zajlott a minél magasabb fokú területi autonómia, lehetőleg a „köztársasági” és az azzal együtt járó „nemzeti” státusz elnyeréséért. A moszkvai központ pedig ebben a helyzetben gyakorta mint a „kisebbségek védelmezője” léphetett fel (Dobrovits, 2011b, p.4.). A különböző fokú területi autonómiák nemzetépítési folyamatban betöltött jelentőségét mutatja, hogy a SZU dezintegrálódásakor az egyes nemzeti közösségek és etnikumok függetlenségi törekvései is elsősorban ezen területi autonómiák keretei között artikulálódtak. A SZU felbomlásakor kirobbanó fegyveres konfliktusokat éppen ezért jellemzően nem is az etnikai autonómiák határainak megváltoztatásáért, hanem nemzetközi jogilag szuverén státuszuk elismertetéséért vívták. (Zurcher, 2009, p.41.). Ahogy *Cornell* találóan megjegyzi, a peresztrojka időszakában a szovjet és autonóm köztársaságok már sokkal inkább voltak formájukban szocialisták és tartalmukban nemzetiék (Cornell, 2011, p.49.).

⁵⁴ A közép-ázsiai „nemzetek” számára ha kimondottan nyelvet nem is, de az addig egy vékony írástudó réteg által használt arab írás helyett a latin betűkön alapuló ábécét alkottak az 1920-as években. 1938-ban Sztálin utasítására a latin betűs ábécét a cirill írással váltották fel a közép-ázsiai tagköztársaságokban is. (Cornell, 2002, p.79.).

A Szovjetunió létrejöttékor a sztálini nemzet definíció viszonylag könnyen alkalmazható volt az egykori cári birodalom szláv népeire vagy éppen a grúzokra és örményekre, akik a XX. század elején jellemzően már erőteljes nemzeti identitással bírtak. Ezzel szemben Közép-Ázsiában az etnikai, nyelvi identitások másodlagos szerepet játszottak az emberek önmeghatározásában. A pre-modern Közép-Ázsia népességének identitásában az anyanyelvnél és etnikai hovatartozásnál fontosabb szerepet játszott a vallás, az életmód és a lokalitás. Így a turkesztáni kánságok lakói mindenekelőtt muszlimnak vallották magukat, ezen túlmenően pedig a legerőteljesebb törésvonal a népesség nomád életmódot folytató és letelepült életmódot folytató csoportjai között húzódott. A turkesztáni oázisok és folyóvölgyek letelepült földművelői és városlakói az ún. *szartok*, akik hasonló életmód és kultúra hordozói voltak, azonban szemben bizonyos orosz etnográfusok által képviselt nézetekkel⁵⁵, nem voltak „etnikumnak” tekinthetőek, hiszen nyelvileg sem voltak egységesek: voltak közöttük perzsa (azaz a későbbi tádzsik) és „türk” (jellemzően annak csagatáj dialektusát, vagyis a későbbi üzbég) nyelvet beszélők (Roy, 2000, p.17.). A gyakran kétnyelvű turkesztáni szartok körében az etnikai-nyelvi különbségeknél meghatározóbbnak bizonyultak az erőteljes regionális illetve városokhoz kötődő lokális identitások, míg a sivatagi vagy sztyeppvidéki nomádok körében az etnikai hovatartozásnál többet jelentettek a szubetnikai (törzsi, vagy éppen „klán”) kötődések.

A nemzeti identitások gyengeségének ill. teljes hiányának köszönhetően a szovjet hatóságok Közép-Ázsiában a szokásosnál is szélesebb mozgásteret élvezve járhattak el területiális igazgatás kereteinek kialakítását meghatározó „etnikai mérnökösködés” során. Ahogy arról már a fentiekben is írtam a korábbi Sztyeppe és Turkesztáni kormányzóság 1918-20 folyamán az Oroszországi Szovjet szövetségi Szocialista Köztársaság autonóm köztársaságai (ASZSZK) lettek, *Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* ill. *Kirgiz*⁵⁶ *Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* néven. 1920-ban ASZSZK rangjára emelték a korábbi turkesztáni

⁵⁵ Az orosz etnográfusok a XIX. században próbálkoztak „szart nyelvű” szótárak összeállításával. Lenin híres 1917. novemberi Oroszország és a Kelet muszlim munkásaihoz” intézett kiáltványát is többek között a „kirgizekhez és szartokhoz” címezte, előbbieket alatt minden valószínűség alatt a kazahokat, mint utóbbiak alatt az üzbégeket és tádzsikokat értve. (Roy, 2000, p.17.).

⁵⁶ Mint fentebb erre már utaltunk a kirgiz népnév ekkor még elsősorban a ma kazah néven számontartott etnikumra vonatkozott, a hegyi nomád kirgizeket (tehát a mai Kirgizisztán lakosait) pedig gyakorta a *kara-kirgiz* azaz fekete kirgiz elnevezéssel illették.

kormányzóság transzkaszi tartományát *Türkmenisztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság* néven.

3. A közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok politikai térképe 1923-ban

(forrás: Allworth, 1967)

1924-ben a Buharai és Horezmi népköztársaságok formális bekebelezésekor sor került a közép-ázsiai területi autonómiák radikális átszervezésére. A Turkesztáni ASZSZK illetve a Buharai és Horezmi Népköztársaságok területén két teljes jogú SZSZK-t hoztak létre: a *Türkmen Szovjet Szocialista Köztársaság*ot (az egykori transzkaszi tartomány, majd Türkmen ASZSZK és a Horezmi illetve Buharai Népköztársaság bizonyos területeiből) illetve az *Üzbég Szovjet Szocialista Köztársaság*ot (a Horezmi és Buharai Népköztársaság egy részének, valamint a Turkesztáni ASZSZK összevonásával). A frissen létrehozott Üzbég SZSZK-n belül ekkor emelték ASZSZK rangjára a mai Tádzsikisztán területét, valamint a Kirgiz ASZSZK területén belül pedig autonóm körzet (oblaszty) rangot kapott a kara-kirgiz terület, azaz a mai Kirgizisztán. 1925-ben a Kirgiz ASZSZK nevét *Kazah ASZSZK*-ra, változtatták a kara-kirgiz autonóm körzet neve pedig egyszerűen *Kirgiz Autonóm Körzet* lett. 1929-ben a Tádzsikisztáni ASZSZK-t és leválasztották az Üzbég SZSZK-tól és teljes jogú SZSZK rangjára emelték *Tádzsikisztáni Szovjet Szocialista Köztársaság* néven. Az Üzbég SZSZK-hoz csatolták ugyanakkor- vélhetően

Tádzsikisztán elcsatolását kompenzálendő - a korábban a Kazah ASZSZK-hoz tartozó (és egyébként kazah nyelvi többségű) *Karakalpaksztáni ASZSZK*-t (Roy, 2000, p.71.). Végül 1936-ban a Kazah ASZSZK-t és az azon belüli Kirgiz Autonóm Körzetet egyaránt önálló SZSZK rangjára emelték *Kazahsztáni Szovjet Szocialista Köztársaság és Kirgizisztáni Szovjet Szocialista Köztársaság* néven. Ezt követően már lényegesebb határmódosítások nem történtek, így a '20-as-'30-as évek - azóta sok kritikával illetett - delimitációi nyomán megszilárdult az a területi állomány, mely a mai napig meghatározza Közép-Ázsia politikai térképét (Cornell, 2002, p.76.; Haghayeghi, 1997, pp.169-171.).

A fentiekben ismertetett territoriális elhatárolások során, elsősorban a nyelvi és életmódbeli különbségeket igyekeztek tekintetbe venni. Ennek alapján kaptak külön tagköztársaságot a török nyelvcsaládhoz tartozó üzbégek és a perzsa eredetű nyelvet beszélő tádzsikok. Kazahsztán, Kirgizisztán és Türkmenisztán pedig az egykori sztyeppi, hegyi és sivatagi nomádok településterületét igyekezett lefedni (Capisani, 2000, vii). *Olivier Roy* szerint az alapvető stratégiai megfontolás, ami az egykori Sztjeppe Kormányzóság és Orosz-Turkesztán területének öt nemzeti tagköztársaságra való felosztása mögött meghúzódott, mindenekelőtt az volt, hogy megakadályozzák bármiféle pán-török – még ha szekuláris, sőt kommunista vezetésű is - területi egység kifejlődését. Az etnikai autonómiák territorizálásának és intézményesítésének politikája, mint arra *Roy* rámutat, már a cári Oroszországban is bevett gyakorlat volt - erre szolgáltatnak példát többek között a töröktől különálló azeri nyelv és identitás, és ennek jegyében egy autonóm Azerbajdzsán megteremtésére irányuló törekvések, vagy éppen a tatár helyett az önálló kazah nyelv használatának propagálása a sztyeppvidéki nomádok körében (Roy, 2000, pp.55.-57.). Míg *Olivier Roy* a közép-ázsiai „nemzeti” tagköztársaságok létrehozásában elsősorban egyfajta nagyhatalmi „oszd meg és uralkodj” politika kifejeződését látja, addig *Shoshana Keller* szerint a bolsevik vezetőket, mindenekelőtt *Lenint* és *Sztálint* őszi ideológiai meggyőződés vezérelte amikor úgy gondolták, hogy közép-ázsiai népeinek is szükségszerűen át kell esnie a „nemzeti” fejlődési fázison ahhoz, hogy szocialista társadalommá válhassanak (Keller, 2001, p.62.).

Roy álláspontja szerint tehát a közép-ázsiai nemzetek, de részben a tulajdonképpeni etnikumok is jelenleg ismert formájukban a szovjet nemzetiségpolitika termékei. A húszas-harmincas évek territoriális delimitációit

megelőzően a kazah és kirgiz vagy korábbi elnevezéssel kirgiz és kara-kirgiz népesség etnikailag, nyelvben és szokásait tekintve is lényegében identikus volt, legfeljebb életmódjuk (sztyeppe-i illetve hegyvidéki nomadizáló pásztorkodás) különítette el őket egymástól. A sivatagi türkmén törzsek (jomutok, tekkék stb.) a szovjet korszakot megelőzően soha nem törekedtek egy egységes türkmén nemzeti állam létrehozására. De Turkesztán letelepült, türk, perzsa, vagy éppen kétnyelvű szart népessége sem rendelkezett nyelvileg és etnikailag meghatározott „üzbég” avagy „tádzsik” nemzeti tudattal. Így tehát a közép-ázsiai SZSZK-k és ASZSZK-k területi delimitációja során végső soron nem etnikumok számára biztosítottak politikai autonómiát, hanem éppen fordítva: a területiális igazgatás adminisztratív kereteihez igazítva igyekeztek etnikailag és nyelvileg homogenizálni az egyes köztársaságok és autonóm köztársaságok népességét, illetve tudatosan el kívánták mélyíteni a különbségeket az adminisztratív úton meghatározott „etnikumok” között (Roy, 2000, p.64.).

A *Malashenko – Polonszkaja* szerzőpáros Royyal szemben úgy véli, hogy a közép-ázsiai nemzetek „magvát” képező *ethnosok* már a modern korszakot, tehát az orosz expanziót megelőzően kialakultak, tehát nem a szovjet etnográfusok és nyelvészek által kreált *a posteriori* konstrukciókat kell bennük látnunk. Ugyanakkor azt ők is elismerik, hogy a premodern államalakulatok Közép-Ázsiában nem az etnikai törésvonalak mentén szerveződtek, illetve, hogy az egyes etnikumok nagyfokú földrajzi szóródása és keveredése miatt igazságos etnikai határokat vonni illetve egynemzetiségű államalakulatokat létrehozni gyakorlatilag lehetetlen feladat volt (Malashenko and Polonskaya, 1993, p. 65.). Éppen ezért a közép-ázsiai területiális autonómiák fokának és határainak megállapításakor szükségszerűen sok volt az önkényesnek ható vagy éppen az „oszd meg és uralkodj” elvet – de legalábbis ennek a látszatát - erősítő elem.

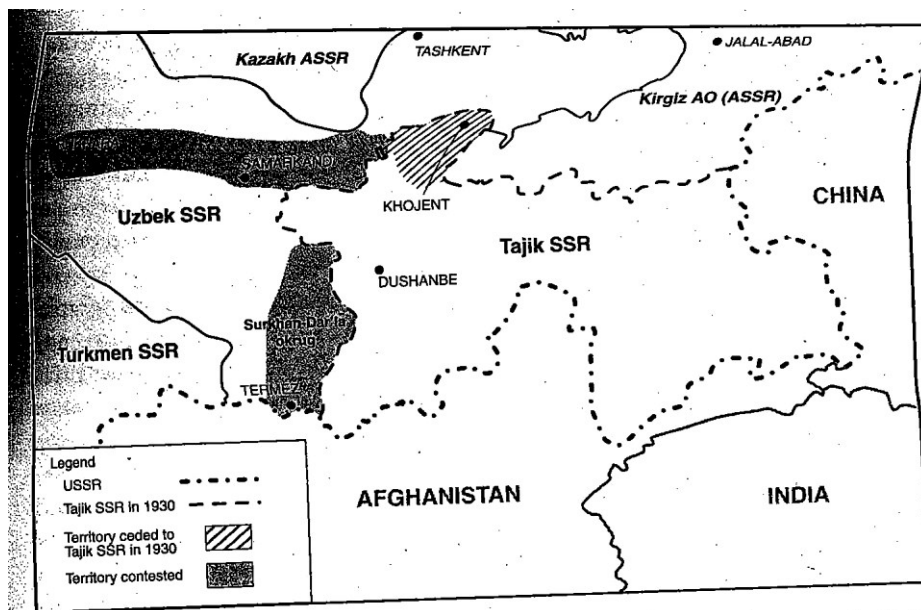
A delimitálás bizonyos esetekben etnikailag alapvetően homogén területiális egységeket eredményezett: a türkmén nemzetiség több mint 90%-a a Türkmenisztáni SZSZK határai között élt, de régió legnépesebb etnikumának számító üzbég népesség 82%-a is az Üzbegisztáni SZSZK területén lakott (Haghighi, 1997, p.169.). Ugyanakkor a területi rendezés különösen igazságtalannak tűnhetett az üzbég-tádzsik etnikum relációjában: míg az előbbieknél látványosan kedvezett, addig az utóbbiakat igen hátrányosan érintette. A régió mezőgazdaságilag legértékesebb területeit benépesítő és egyben legnagyobb lélekszámú etnikumának

számító üzbégeknek a szovjetek egyfajta regionális vezető szerepet szántak (Melvin, 2000, p.92.). Így az Üzbég SZSZK-hoz csatoltak olyan történelmileg a perzsa kultúra centrumának számító „tádzsik” többségű városokat, mint Buhara vagy Szamarkand - melyek közül az utóbbi alig 70km-re fekszik a tádzsik határtól (Roy, 2000, p.69). Ezzel szemben a Tádzsik SZSZK a buharai emirátus egykori keleti periferiájának számító ritkán lakott hegyvidéket foglalta csak magában. Mindennek ellenére a területi rendezést az üzbégek sem érezhették teljes mértékben kielégítőnek: Üzbegisztán valamennyi szomszédos államában él ma üzbég etnikai kisebbség. Az üzbég többségű *Csimkent* városát a rendezés során Kazahsztánhoz csatolták, a szintű üzbég többségű *Os* városa Kirgizisztánhoz, míg az üzbégek által benépesített *Hisszar völgy* Tádzsikisztánhoz került. Etnikai-nyelvi szempontok alapján a Kazah és Kirgiz SZSZK-k különválasztását éppolyan nehezen lehetett indokolni, mint a kazah dialektust beszélő Karakalpakstáni régió Üzbegisztánhoz csatolását. A fentiekhez hasonlóan számos későbbi viszály magvát hintette el az egykori Kokandi kánság központjának számító, történetileg hagyományosan egybetartozó régiót képező Fergána medence feldarabolása három tagköztársaság Üzbegisztán, Kirgizia és Tádzsikisztán között. A Fergána medencében meghúzott határvonalak helyenkénti abszurditását jól érzékelteti, hogy a Kirgizisztánban eredő Szír-darja folyó *Os* alatt átlép Üzbegisztánba, majd Hodzsent tartománynál Tádzsikisztába, hogy aztán újra visszatérjen Üzbegisztába és végül kazah területen érje el az Aral-tavat (Roy, 2000, p. 68.).

Francine Hirsch ugyanakkor vitába száll, azzal a nyugati szakirodalomban uralkodóvá vált állásponttal, miszerint a közép-ázsiai delimitációk során Moszkva tudatosan az „oszd meg és uralkodj” szándékától vezérelve, mintegy „felülről” erőszakolta rá az új nemzeti határokat Közép-Ázsia népeire. A végső döntés a határmegvonásokról természetesen hatalmi szóval született meg, ám ezt szinte minden esetben az érintett felekkel történő széleskörű egyeztetések előzték meg. A delimitációkkal kapcsolatos döntéseket alapvetően az SZKP Közép-Ázsiai Irodájának (*Szrednyazbüro*) Területi Bizottsága készítette elő etnográfusok és nyelvészek bevonásával, valamint kikérték a gazdaságirányításért felelős Állami Tervező Bizottság (*Gosplan*) szakértőinek véleményét is. Ezt követték az egyeztetések az érintett tagköztársaságok illetve régiók vezetőivel. Így a tagköztársaságok és alsóbb fokú regionális autonómiák státuszát és határait általában komoly lobbiharcok eredményeként, de mindig a helyi elitek közreműködésével alakították ki. A végső

döntések meghozatala során általában az etnikai, gazdasági és adminisztratív szempontokat egyaránt igyekeztek mérlegelni (Hirsch, 2005, p.167.).

Hirsch többek között a Tádzsik SZSZK határainak megvonását övező szakmai viták és lobbiharcok részletes leírásával érzékelteti a közép-ázsiai nemzeti delimitációk a moszkvai felsővezetés és a helyi érdekek bonyolult interakciója révén formálódó folyamatát. 1929-30-ban az Üzbegisztáni SZSZK-tól függetlenedő Tádzsik ASZSZK vezetése igényt támasztott a gazdaságilag értékes Hudzsand régió mellett, az érvelésük szerint tádzsik etnikai többségű Buhara és Szamarkand okrugokra és az ugyancsak tádzsik többségű Szurhan-Darja gyapottermő régióra.

4. A Tádzsik ASZSZK területei igényei 1929-30-ban (a sötéttel színezett területek)

Forrás: Hirsch, 2005, p.177.

A Szrednyazbüro Területi Bizottsága a Szamarkandra és Buharára támasztott igényeket elutasította, arra való hivatkozással, hogy bár a szóbanforgó városokban valóban tádzsik etnikai dominancia figyelhető meg, a hozzájuk tartozó vidéki körzetek lakossága viszont többségében etnikai üzbég. A Szurhan-Darja régióra vonatkozó tádzsik területi követeléseknek, megint csak elsősorban etnikai szempontok figyelembevételével viszont első körben helyt adott a Bizottság. A területet végül mégsem csatolták a Tádzsik SZSZK-hoz, mivel ezzel viszont az Üzbég SZSZK gyakorlatilag elveszítette volna külső határát – márpedig ez az önálló tagköztársasági lét egyik feltétele volt. Az etnikai szempontokat részben felülírták a gazdasági és stratégiai megfontolások a Fergána medence felosztásakor is. A Kirgiz

SZSZK megkapta a javarészt üzbég lakosságú Os és Dzsalamabád városokat, arra való hivatkozással, hogy a Kirgiz SZSZK-nak gazdasági szempontból vitálisabb érdeke e két kereskedelmi centrum birtoklása, mint a völgy nagyobb részét fennhatósága alatt tudó Üzbég SZSZK-nak (Hirsch, 2005, pp. 168.-176.).

A lenini nemzetiségpolitikai elvek által vezérelt közép-ázsiai nemzetépítési folyamat nem merült ki pusztán a területiális delimitációban. A szovjet etnográfusok és nyelvészek a közép-ázsiai etnikumok esetében is aktívan közreműködtek a nemzeti nyelvek és ábécék megalkotásában. Ennek során sok esetben a korábbi dialektusok közötti különbségek kihangsúlyozására, elmélyítésére törekedtek. Nem véletlen, hogy a mai irodalmi üzbég nyelv alapjául éppen a türkméntől és a kipszak nyelvjárásoktól legtávolabb eső – erős perzsa hatásoknak kitett – taskenti csagatáj dialektust választották⁵⁷. A modern tádzsik irodalmi nyelvet kidolgozó – jellemzően szovjet száműzetésben élő iráni kommunista – nyelvészek is tudatosan törekedtek rá, hogy a tádzsik nyelv kiejtése és nyelvtana minél nagyobb mértékben különbözzön az Iránban használt fárszitól és az Afganisztánban beszélt dáritól (Roy, 2000, pp.75.-76.). A közép-ázsiai szovjet nyelvpolitika másik sarokkövét az új nemzeti nyelvekhez illeszkedő írásrendszerek, ábécék megalkotása jelentette. 1923 és 1929 között a közép-ázsiai tagköztársaságokban egy megreformált és leegyszerűsített arab ábécét léptettek életbe. Majd az 1926-os bakui turkológiai kongresszuson a közép-ázsiai nemzetek számára új latin betűs *Egységes Török Ábécét* alkottak, melyet 1930-ig bevezettek az összes közép-ázsiai tagköztársaságban, hogy aztán 1940-re *Sztálin* sürgetésére ezt is felcseréljék cirill betűs nemzeti ábécékre (Dickens, 1988). A latin majd később a cirill betűs írásra való áttérés egyszer és mindenkorra rögzítette és elmélyítette a közép-ázsiai nemzeti nyelvek közötti különbségeket: az arab írás ugyanis tudvalévőleg nem jelöli a magánhangzókat, így ugyanaz az írott szóalak többféleképpen is kiejthető. A latin és cirill betűs ábécékkel ezek a kiejtésbeli különbségek az írott szóalakokban is visszavonhatatlanul rögzültek. Az új ábécék bevezetése nyilvánvalóan azt a célt is szolgálta – hasonlóan a kemalista Törökország esetéhez - hogy a fiatalabb generációkat elvágja elődeik írásaitól és ezáltal saját

⁵⁷ A közép-ázsiai török népek nyelvileg alapvetően három csoportba sorolhatóak: a türkmének a törökökkel és az azeriekkel együtt a türk nyelvek *oguz* ágához tartoznak. A volgai tatárok, a kazahok és kirgizek alkotják a *kipszak* ágat, míg a mai üzbég nyelvnek a szovjet nyelvészek által „ó-üzbégként” számontartott *csagatáj* dialektus képezte az alapját. Végül de nem utolsósorban a „tádzsikok” nyelve tulajdonképpen ugyanaz a perzsa volt, melyet Iránban fársziként, Afganisztánban pedig *dáriként* ismernek (Roy, 2000, pp.6.-7.).

történelmi múltjuk közvetlen tanulmányozásának lehetőségétől. A cirill betűs írásra való áttérés mindemellett az orosz kulturális befolyás növekedésének egyik csatornájává vált (Roy, 2000, pp. 77.-78.).

A nemzeti ábécék bevezetését tömeges alfabetizációs kampányok kísérték. Ennek eredményeként a köz és felsőoktatáshoz való hozzáférés tekintetében Szovjet Közép-Ázsia lakói kerültek alighanem legkedvezőbb helyzetbe az egész iszlám világban. Míg 1926-ban Közép-Ázsia férfi lakosainak 6-35%-a, míg a nőknek mindössze 1-14%-a volt írástudó⁵⁸, addig 1959-re (tehát kevesebb mint negyven év alatt) lényegében sikerült teljesen felszámolni az analfabetizmust (Dickens, 1988). Ez különösen annak a fényében figyelemreméltó teljesítmény, hogy például a közép-ázsiai tagköztársaságokkal a bolsevik forradalomig hasonló civilizációs és történelmi íven fejlődő Afganisztánban napjainkban férfiak körében még mindig csak 43,1%, míg nők körében mindössze 12,6% az írástudók aránya.⁵⁹

A közép-ázsiai szovjet nemzetépítés sajátos dimenzióját képezte a „korenizáció”, azaz „nemzetiségiesítés” avagy *Dobrovits Mihály* és *Kende Tamás* megfogalmazásával az „őshonosítás”⁶⁰ (Dobrovits – Kende, 2001) hivatalos szintre emelt politikája. Ennek jegyében a bolsevikok tudatosan törekedtek rá, hogy a helyi muszlimok növekvő számban képviseltessék magukat a közép-ázsiai tagköztársaságok párt és államapparátusában. A korenizáció politikájának a „nagyorosz imperialista sovinizmus” való ideológiai szakításon túli racionalitását a nem orosz nemzetiségek megnyerésének szándéka adta, valamint az a merőben praktikus igény, hogy legyenek a helyi „bennszülött” lakosság nyelvét értő és velük kommunikálni képes káderek. Ugyanakkor mint *Bernard Olivier* rámutat a közép-ázsiai tagköztársaságokban az „őshonosítás” programjának alapvető akadályát jelentette a „bennszülött” muszlim városi proletariátus és ebből fakadóan a képzett nemzetiségi funkcionáriusok szinte teljes hiánya (Olivier, 1990, pp. 78.-79.). *Olivier* kimutatása szerint az 1920-as évtized folyamán a muszlim káderek aránya a közép-ázsiai tagköztársaságok pártapparátusában minden erőfeszítés dacára 1% alatt

⁵⁸ A legalacsonyabb ez az arány a Tádzsikisztáni SZSZK-ban volt, itt 1926-ban a férfiak 6,4%-a, míg a nők 0,9%-a tudott íme olvasni, míg a legmagasabb értékeket mutató Kazahsztánban ugyanez az arány 35,4% és 14,5% volt. A százalékos adatokat tagköztársaságonkénti bontásban lásd: <http://www.oxuscom.com/lang-policy.htm#table%202>

⁵⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>

⁶⁰ Mint *Bernard V. Olivier* rámutat, a kifejezés az orosz *koren* (gyökér) szótól ered, és a nyugati szakirodalomban is legelterjedtebb fordítása az „őshonosítás” (indigenization, nativization) (Olivier, 1990, p.77.).

maradt, egyedül Kazah ASZSZK-ban érte el a 1,5%-ot⁶¹ (Olivier, 1990, p.81.). Ennél valamivel jobb eredményeket sikerült produkálni a tagköztársasági államapparátusok és a helyi igazgatás vonatkozásában. 1928-ra az Üzbég SZSZK tagköztársasági szintű Végrehajtó Bizottsága – azaz lényegében kormánya – adminisztratív apparátusának csaknem negyedét (23,5%-át) helyi muszlim káderek tették ki. 1929-ben a Kazah ASZSZK-ban a központi adminisztrációban 20,2%-ot ért el az etnikai kazah funkcionáriusok aránya, az alacsonyabb (okrug és rajon) szinteken pedig a 30%-ot is meghaladta. Érdekes módon az arány 1931-re megfordult, ekkor már a kazah káderek aránya magasabb volt a központi szerveknél (62,6%) és alacsonyabb a helyi igazgatásban (51,3%). A mennyiségi bővülés azonban nem járt együtt, minőségi javulással ami az új funkcionáriusok kvalitásait illeti, sőt az új káderek képzettségi és műveltségi szintjéről a rendelkezésre álló adatok elég lesújtó képet festenek. 1926-ban az Üzbég SZSZK etnikai üzbég kádereinek megközelítőleg 3%-a részesült felsőfokú és ugyanennyi középfokú oktatásban. Az alsóbbfokú funkcionáriusok 19%-a az Üzbég SZSZK-ban, 25%-a a Türkmenisztáni SZSZK-ban és 38%-a a Tádzsikisztáni Autonóm Oblasztyban (a későbbi Tádzsik SZSZK-ban) praktikus analfabéta volt (Olivier, 1990, p.85.).

Az akut káderhiány viszonya közepette érthető módon felértékelődött a maroknyi, bolsevikokkal együttműködési hajlandóságot mutató, ugyanakkor politikailag sok esetben mégsem „kellően megbízhatónak”⁶² tekintett maroknyi dzsadicista értelmiségi. A Buharai Népköztársaság, majd az Üzbég SZSZK *Népi Küldötteinek Tanácsa* élén – azaz lényegében az államfői pozícióban – például *Fajzullah Hodzsajev* (1896-1938) veterán dzsadicid politikus állt egészen 1937-ig (Melvin, 2000, p.19.). Hodzsajev „osztályszempontból” egyáltalán nem minősült megbízhatónak, hiszen az egyik leggazdagabb buharai kereskedőcsaládból származott. A Kazah ASZSZK kommunista pártjának etnikai kazah tagjai általában a korábbi kazah nacionalista *Alas Orda* párt soraiból érkeztek, a perzsa nyelvű

⁶¹ Mint Roy megjegyzi a polgárháború idején inkább a mensevikekkel és az eszerekkel szimpatizáló turkesztáni orosz telepésekben nem bízott meg a bolsevik pártvezetés, így a közép-ázsiai orosz pártfunkcionáriusok jellemzően Moszkvából illetve Oroszország európai részéről érkeztek. A Kazah ASZSZK kommunista pártjának vezetője 1925-től egy etnikai orosz volt, akit 1932-ben egy örmény váltott fel. Az 19330 és 1946 közötti időszakban a Tádzsik SZSZK pártfőtitkárai között volt, örmény, orosz és lett zsidó származású káder is (Roy, 2000, p.105.).

⁶² A húszas évek elején a közép-ázsiai pártkonferenciákat a helyi muszlim párttagok imaidőben rendszeresen félbeszakították. Ezt a gyakorlatot a pártvezetés szigorú figyelmeztetése ellenére is folytatták (Kolarz, 1961, pp.410-411).

(tádzsik) dzsadicista értelmiségiek (például *Abdurrauf Fitrat*) pedig jellemzően szintén valamiféle pán-turáni, pán-izlám eszmékkel szimpatizáltak korábban. A párt megtisztítása a politikailag megbízhatatlannak ítélt dzsadicistáktól, már 1923-ban kezdetét vette a *Mir Szultan Galijev* fele „pán-török kommunista” irányzat követőinek és a Kazah ASZSZK-ban az egykori Alas Orda párttagok kizárásával⁶³ (Roy, 2000, p. 101). Az igazán nagyarányú tisztogatásokra Tatársztánban és a Kazah ASZSZK-ban 1928-ban került sor, míg a négy turkesztáni tagköztársaságban, Sztálin 1934-es a „nagyorosz sovinizmus” mellett a „nemzetiségi nacionalizmusokat” egyaránt kárhóztató beszéde adta meg a jelet (Olivier, 1990, p. 94.). Az 1934-38 között lezajló tisztogatások során egyes becslések szerint a közép-ázsiai káderek 70%-a lecserélődött (Haghyeghi, 1997, pp. 25.-26.). Áldozatul esett többek között *Hodzsajev*, *Naderbej Ajtakov* (a Türkmen SZSZK Legfelső Szovjetjének elnöke), *Ahmed Bajturszun* (a kazah Legfelső Szovjet elnöke), valamint a Tádzsik SZSZK Legfelső szovjetjének elnöke és kormányfője is (Roy, 2000, p.102.). *Bernard Olivier* értékelése szerint a sztálini koncepciók perek általánosságban is a korenyizáció politikájának felfüggesztését jelentették. A központosítási törekvések jegyében, minden tagköztársaságban újra elsőséget kaptak a politikailag megbízhatóbbnak tartott orosz káderek. A közép-ázsiai muszlim funkcionáriusok közül jellemzőbben csak a dzsadicistákkal semmilyen kapcsolatot nem ápoló, legtanulatlanabb káderek éltek túl a politikai tisztogatásokat. A második világháborút követően az ő generációjukból nőttek majd ki a hrucsovi-brezsnyevi időszak közép-ázsiai pártelitjei.

⁶³ *Mir Szultan Galijev* (1880-1941) volgai tatár származású dzsadicista politikus 1917-ben csatlakozott a Kommunista Párthoz. Galijev egy önálló antiimperialista karakterű oroszországi „összmuszlim kommunista párt” létrehozása mellett szállt síkra. Galijev élesen ellenezte Turkesztán nemzeti tagköztársaságokra való feldarabolását, végül is ez vezetett a pártból való kizárásához 1923-ban, majd bebörtönzéséhez 1928-ban. Feltehetően a Gulagon halt meg valamikor a negyvenes években (Roy, 2000, pp.45.-46.).

2.6 *Tradicionális társadalmak erőszakos modernizációja*

A bolsevikok helyzetének stabilizálódásával párhuzamosan az 1920-as évek közepétől megtörténtek a hagyományos társadalmi intézmények felszámolására irányuló első lépések is. 1924-ben a 25 rubel értékhatárt meghaladó polgári perek és büntetőügyek tárgyalását rendeletileg kivonták az iszlám jog alapján ítélkező *saría* bíróságok joghatósága alól. 1925-26 folyamán az iszlám bíróságok helyett a szovjet adminisztratív szervek hatáskörébe utalták a születések, temetések és házasságkötések regisztrációját is. 1927-ben pedig formálisan is megszüntették az addigra lényegében minden funkciójuktól megfosztott *saría* bíróságokat. A muszlim igazságszolgáltatás fórumainak kiiktatásával egyidőben, a bolsevikok számos hagyományos családjogi intézményt és tradíciót is igyekeztek felszámolni, így többek között betiltották a többnejűséget és a mennyasszonypénz fizetésének szokását. 1924-25-ben támadás indult a *vakuf* (kegyességi adomány) birtokok⁶⁴ intézménye ellen is. 1925-ben a mullahok és földesurak birtokaiktól való megfosztását követően sorra születtek a vakuf birtokok különféle jogcímenen történő elkobzását lehetővé tévő határozatok, míg végül 1930-ban a vakuf birtokot, mint jogintézményt is megszüntették (Haghayeghi, 1997, p.20.).

Különösen nagy elszántsággal láttak neki a bolsevikok a Turkesztánban évezredek hagyományokkal bíró iszlám oktatási intézményhálózat szétverésének. Turkesztán szerte mintegy 6000 alsóbb fokú muszlim iskola ún. *maktab* működött, a felsőbb fokú *medreszék* száma is meghaladta a 300-at. 1924-ben egyedül Buhara városában még több száz mecset, és több tucat medresze működött melyekben összesen, mintegy 21ezer diák tanult. 1924-25 folyamán vakuf birtokok elkobása nyomán ezek a mecsetek és medreszék és kénytelenek voltak bezárni kapuikat, az 1930-as években már egyetlen muszlim iskola sem működött az országban.

Az 1920-as évek második felében nagyarányú általános vallásellenes propaganda bontakozott ki a Szovjetunióban. Az 1922-től megjelenő *Bezbozsnyik* (Ateista) című propaganda folyóirat az iszlámot következetesen barbár, elmaradott, intoleráns és nőellenes vallásként ostromozta. *Lucien I. Klimovics* szovjet akadémikus

⁶⁴ A tradicionális muszlim jogrendben a vakuf birtokok biztosították a mecsetek és gyakorlatilag szinte az összes többiközhasznú intézmény (közfürdők, ispotályok, árvaházak) fenntartását. A földmagántulajdonlás korlátozott lehetőségei miatt a gyakorlatban a vakuf birtokok sokszor bújtatott magántulajdonként is funkcionáltak.

1928-ban megjelent *Amit a Korán tartalmaz* című munkájában amellet érvelt, hogy az iszlám vallás már megszületésekor is kizárólag a gazdag mekkai kereskedők szűk osztályérdekeit szolgálta. A szerző könyvében még Mohamed próféta létezését is kétségbe vonta (Haghighi, 1997, p.25.). A vallásellenes kampány keretében hadat üzentek az iszlám vallásgyakorlat alappilléreit képező mekkai zarándoklatnak és ramadán havi böjtnek, valamint olyan vallási külsőségeknek mint például a nők fátyolviselése. 1927. március 8.-án a nemzetközi nőnap alkalmából Közép-Ázsia szerte nyilvános fátyolvetési ceremóniákra került sor, melynek során több ezer nőt – mindenekelőtt a pártkáderek feleségeit kényszerítettek hagyományos viseletük levételére és elégetésére (Khalid, 2007, p.75.). A iszlámellenes kampány az első Ötéves Terv 1928-ban történő meghirdetését követő időszakban érte el csúcsát: 1928 és 1935 között a becslések szerint mintegy 14ezer mecsetet zártak be, a így a működő mecsetek száma a Közép-Ázsia területén 1940-re 1500 alá zuhant, a nyolcvanas évek elején pedig összesen csak mintegy 400 mecset működött egész Közép-Ázsiában (Rashid, 1994, p.32.). A mecsetbezárások általában a helyi muszlim vallási előljárók letartóztatásával jártak, a becslések alapján több mint 50ezerre volt tehető a bebörtönzött mullahok száma (Haghighi, 1997, p.23.).

A bolsevikok iszlámellenes hadjárata a második világháború kitörését követően csillapodott. Tekintettel a vallások, köztük az iszlám potenciális mozgósító erejére, valamint arra a tényre, hogy mintegy 1millió 600ezer muszlim katona harcolt a Vörös Hadseregben Sztálin úgy döntött, hogy teret enged a vallásgyakorlat bizonyos korlátozott a bolsevik hatalom iránti lojalitással összeférő formáinak. 1943-ban Sztálin 4 ún. *Muszlim Vallási Igazgatóság* felállítását engedélyezte, melyek közül a *Közép-Ázsiai és Kazahsztáni Igazgatóság* taskenti székhellyel kezdte meg működését (Khalid, 2007, p.78.). A másik három az Európai Oroszországi, a Szibériai valamint a Dagesztáni és Kaukázusi Igazgatóság volt. A négy igazgatóság az ufai székhelyű Iszlám Vallási Központok központi Tanácsának volt alárendelve (Haghighi, 1997, p.27.). Innentől kezdve egészen 1990-ig kizárólag ezen szervezet felügyelete alatt folyhatott bármifajta legális muszlim vallási tevékenység Közép-Ázsiában. A vallási igazgatóságok létrehozásával Sztálin tulajdonképpen a cári Oroszország Nagy Katalin óta folytatott muszlim valláspolitikáját élesztette újra, amely a muszlim vallási közösség adminisztratív úton történő minél teljesebb ellenőrzésére és a muszlim „kvázi-klerikusi réteg” – *Olivier Roy* megfogalmazásával - „*funkcionáriusítására*” irányult (Roy, 2000, p.53.). Figyelemre méltó, hogy a

vallási igazgatóságok területiális beosztása, nem esett egybe a nemzeti tagköztársaságokéval. Ilyen értelemben valamennyi igazgatóság „szupranacionális” volt. A taskenti székhelyű igazgatóság joghatósága mind az öt közép-ázsiai tagköztársaságra kiterjedt, a kazahoknak az önálló nemzeti vallási igazgatóság létrehozására irányuló kérelmét elutasították – vélhetően abbéli megfontolásokból, nehogy a nemzeti autonómiák és az iszlám vallásgyakorlat intézményi struktúrái egymást erősítsék a moszkvai központtal és párttal szemben (Roy, 2000, p.54.). A második világháború után, a vallásellenes kampányok lanyhulása nyomán újra megnyithatta kapuit a buharai *Mir Arab* medresze, amely a SZU összeomlásáig az egyetlen működő muszlim felsőbbfokú oktatási intézmény maradt az egész szovjet birodalomban (Haghighi, 1997, p.27.), valamint rendkívül korlátozott számban, de lehetővé tették zarándokok kiutazását Mekkába, illetve közép-ázsiai teológus hallgatók közel-keleti egyetemeken (pl. a kairói al-Azharban) való tanulását (Malashenko - Polonskaya, 1993, p.97).

A második világháborút követő évtizedekben a hivatalos szovjet politika az iszlám vallással szemben ciklikusan váltakozó módon - bizonyos időszakokban megengedőbben, máskor támadóbban - lépett fel. A második világháború utáni enyhülést követően az iszlámellenes propaganda *Hruscsov* uralma idején új lendületet kapott. Ezt a '60-as évek végétől újabb enyhülés követte, míg az afganisztáni háború kirobbanása ismét az iszlámellenes attitűd erősödését hozta magával a hivatalos politika szintjén is. A hivatalos iszlám mellett, természetesen a vallásgyakorlat illegális formái is egyre inkább terjedtek a '70-es, '80-as évektől (szaporodni kezdtek például az illegális imaházak és vallási iskolák). Összességében a szovjet vallásellenes politika annyiban kétségtelenül képes volt tartós eredményeket elérni, hogy napjainkban Közép-Ázsia társadalmaiban – bár bizonyos régiókban (pl. Fergána medence) erőteljes vallási reneszánsznak lehetünk szemtanúi – az aktív vallásgyakorlók nagyságrendileg kevesebben vannak, mint bárhol máshol az iszlám világban. Ugyanakkor arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy elsősorban bizonyos a családi élethez (születés, házasság, temetés stb.) kapcsolódó rituálék formájában az iszlám szokások a szovjet uralom éveiben is mindvégig a közép-ázsiai emberek életének részét képezték. Az iszlám pedig – még ha vallásként aktívan nem is gyakorolják – napjainkban is az összes közép-ázsiai nemzet identitásának fontos eleme, különösen az oroszokkal szembeni önmeghatározásukban (a kérdésről bővebben disszertációm politikai iszlámról szóló fejezetében).

A közép-ázsiai társadalmak életviszonyaiba történő, mind közül a legdrasztikusabb hatású szovjet beavatkozásnak alighanem a sztálini kollektivizálás 1929-30-ban megindított programja tekinthető. A kollektivizálás programjától a bolsevikok a mezőgazdasági termelékenység növekedését, valamint a városok és ipari centrumok élelmiszer ellátásának javulását várták. Ehhez képest a kolhozosítás - rövidtávon legalábbis – valóságos társadalmi katasztrófát eredményezett. 1930 januárja és márciusa között Szovjetunió szerte több mint 10 millió paraszti gazdaságot kényszerítettek belépni az elvileg önkéntes termelő szövetkezetekbe. Sztálinnak a gazdagparaszság, mint társadalmi osztály likvidálását elrendelő utasítása nyomán, a „kuláknak” bélyegzett parasztok vagyonát elkobozták, őket magukat pedig munkatáborokba deportálták, ahol rendszerint halál várt rájuk. A becslések szerint Közép-Ázsiában több mint 140ezer paraszti háztartást számoltak fel és deportáltak tagjaikat Szibériába (Rashid, 1994, pp.54.-55.). A kollektivizálás, valamint az azt kísérő deportálások és éhínség talán Kazahsztán lakosságát sújtotta legerőteljesebben. A nomádok és parasztok inkább lemészárolták állataikat, mint, hogy átadják őket az állami gazdaságoknak: a Kazah ASZSZK területén a harmincas évek folyamán az élő szarvasmarha állomány 7,4 millióról 1,6 millióra, a teljes juh és kecskeállomány pedig 21,9 millióról 2,6 millióra csökkent. Számos nomád elkeseredésében a fegyveres ellenálláshoz folyamodott, több tízezren pedig inkább a szomszédos Kínába menekültek. Kazahsztán vidéki népessége a kollektivizálás éveiben 5,6 millió főről 4,4 millióra fogyatkozott, ami a nomád népesség több mint egyharmadát tette ki. Ezzel a SZU nemzetiségei közül százalékosan alighanem a kazah etnikum szenvedte el a legkomolyabb veszteségeket, az áldozatok aránya a teljes népességhez viszonyítva még magasabb volt, mint az éhínség sújtotta ukránok körében. Kazahsztánban mezőgazdasági termelés volumene még 1954-ben sem érte el az 1928-as szintet (Nove – Newth, 1967, p.56.).

A kollektivizálás programjának egyik legfőbb célja az volt, hogy a mezőgazdasági szektortól elvont jövedelmekből – elsősorban az élelmiszer export fokozása révén – finanszírozzák annak az erőltetett ütemű nehéziparosításnak költségeit, melyre a bolsevikok mint a társadalmi modernizáció legfőbb hajtóerejére tekintettek. Ez a politika egybecsengett bizonyos bolsevik teoretikusok, mint *Jevgenyij Preobrazsenszkij* és *Lev Trockij* elgondolásával a „szocialista tökefelhalmozásról”, melynek értelmében a szovjethatalom, gyarmatok híján, csak saját agrárnépességétől, mindenekelőtt a gazdagparaszti kulákságtól elvont

jövedelmekből teremtheti meg a gyorsított iparosításhoz szükséges tőkekoncentrációt (Dowlah – Elliott, 1997, p.78.). Kétségtelen, hogy az iparosítás terén, a bolsevik kormányzat – bár ha borzalmas áldozatok árán – komoly eredményeket tudott felmutatni: ennek hatása különösen drámai módon a második világháború alatt mutatkozott meg, amikor is a Szovjetunió immár mint nehézipari és fegyvergyártó nagyhatalom léphetett a világpolitika színpadára. A világháború a közép-ázsiai térség ipari fejlődésének különösen nagy lökést adott. A háborús pusztítások a régiót már nem érték el, ugyanakkor a SZU európai részéből legalább 300 ipari üzemet – többnyire az ott dolgozókkal együtt – evakuáltak Közép-Ázsiába és Kazahsztán területére. 1939 és 1945 között Közép-Ázsiában a villamosenergia előállítás pedig 500%-os emelkedést mutatott. 1940 és 1950 között Üzbegisztán gépgyártásának évi kibocsátása évi tizenegy ezer tonnáról évi száztizenkilenc ezer tonnára emelkedett, a kőszén kitermelés volumene pedig ötszázszorosára emelkedett (Fierman, 1991, p. 19.). A közép-ázsiai köztársaságok ipari kibocsátásának volumene és a foglalkoztatás szerkezetben az ipari szektor súlya egyaránt számottevő növekedést mutatott 1939 és 1965 között. A Kazah SZSZK-ban az iparban dolgozók aránya 1939 és 1959 között 21%-ról 33%-ra nőtt, Üzbegisztán esetében pedig 14%-ról 21%-ra (Nove – Newth, 1967, pp. 40.-41.).

Ennek ellenére a szovjeturalom évtizedei alatt a közép-ázsiai tagköztársaságoknak alapvetően továbbra is a szláv területeken elhelyezkedő ipari centrumok nyersanyagellátásának biztosítását volt a feladata. Tipikusnak volt mondható, hogy a közép-ázsiai ipari nyersanyagokból (érccek, szénhidrogének stb.) a szláv tagköztársaságokban állítottak elő iparcikkeket, mely iparcikkeket aztán a közép-ázsiai SZSZK-nak a nyersanyagokért kapott árnál jóval drágábban kellett megvásárolniuk. Többek között ez szolgál magyarázattal arra, hogy a szénhidrogénekben gazdag Türkmenisztánba, vagy a vízenergiában bővelkedő Tádzsikisztánba ill. Kirgíziába a potenciális lehetőségekhez képest, miért csak jóval csekélyebb mértékben történt nehézipari kapacitások telepítése.

Közép-Ázsiában a szovjet korszakban lezajlott nagyarányú iparosodás és urbanizáció abban a tekintetben egyedülálló jellegű volt, hogy az új ipari centrumok nem elsősorban a környező vidékek paraszti munkaerejét szívták fel, hanem a szláv migráció táplálta őket. Így a nagyobb városi centrumok Közép-Ázsia szerte egyfajta „szláv szigetekké” váltak, bár ez a jellegük a SZU felbomlását követően napjainkra erőteljesen megváltozott. Az önkéntes bevándorlás mellett a népességmozgás egy

jóval brutálisabb formája valósult meg a második világháború alatt és azt követően a sztálini deportálások következtében. A sztálini vezetés által „megbízhatatlannak” tekintett népcsoportok egészét telepítették át kollektív módon Közép-Ázsiába, elsősorban a kazah sztyeppékre. A sort 1941 augusztusában a SZU elleni német invázió nyomán a volgai németek „preventív” jellegű kitelepítése nyitotta meg. 1943-ban elsősorban észak-kaukázusi népeket sújtott ez a büntetés a németekkel való kollaborálási hajlandóságuk miatt: 1943 novembere és 1944 májusa között sorra deportálták a karacsájok, a kalmükök, a csecsenek és ignusok, majd a balkárok és végül a krími tatárok közösségeit. A Grúzia *Mesketi* régiójában élő török népcsoportot, az ún. mesketi törököket a mai Üzbegisztán területére telepítették. A sztálini politika 1956-os revízióját követően a mesketi törökök, krími tatárok és a volgai németek kivételével a fenti népcsoportok visszatelepülhettek eredeti településterületükre (Rashid, 1994, pp.54.-55.).

A forradalmak, a polgárháború és a kollektivizálás demográfiai katasztrófát eredményező kataklizmái után a második világháborút követő évtizedek alapvetően a nyugodt gyarapodás időszakát hozták el Közép-Ázsia számára. 1959 és 1970 között a Kazah SZSZK népessége 107%-al, Üzbegisztáné 81%-al, míg Kirgíziáé 96%-al növekedett, immáron nem elsősorban a bevándorlásnak, hanem a természetes szaporultnak köszönhetően. A Tádzsik és Türkmen SZSZK-ban a születési ráta, csaknem kétszer magasabb volt, mint a SZU átlaga. A szlávok és muszlimok természetes szaporulatában mutatkozó óriási különbségek az etnikai arányok eltolódását eredményezték, de immár a muszlimok javára. Míg 1979-89 között a SZU-ban az orosz etnikum abszolút értelemben összesen 5,6%-al növekedett, addig a kazahok 24%-al, a kirgizek 32%-al, üzbégek és türkmének 34%-al, a tádzsikok pedig 45,5%-al (Rashid, 1994, p.58). Ennek eredményeképpen az 1959-es népszámlálás által fémjelzett „mélyponthoz” képest a következő évtizedekben mind az öt közép-ázsiai tagköztársaságban látványos növekedést mutatott a címzett nemzetiségek aránya az európai betelepülökhöz képest. 1959 és 1989 között a kazahok aránya saját tagköztársaságukban 30%-ról 39%-ra növekedett, a kirgizeké a Kirgizisztáni SZSZK-ban 40%-ról 52%, a tádzsikoké Tádzsikisztánban 53%-ról 62%-ra, a türkméneké a Türkmenisztáni SZSZK-ban 65%-ról 71%-ra, végül az üzbégeké Üzbegisztánban 62%-ról 71%-ra nőtt (Roy, 2000, p.84.). 1982-ben a SZU teljes lakosságának csaknem egyötöde volt muszlim vallású, és ennek a muszlim népességnek 60%-át tették ki a közép-ázsiai muszlimok (Dickens, 1988). Ez a

muszlim népesség ráadásul demográfiailag igen dinamikus képet mutatott: a közép-ázsiai muszlimok 70%-a 30 évesnél, 40%-a pedig 15 évesnél is fiatalabb volt (Rashid, 1994, pp. 56.-57.).

A kollektivizálás és a sztálini tisztogatások idején a centrum a közép-ázsiai perifériákat közvetlen irányítás alá vonta, melyet követően a 60'-as –'70-es évtizedben a helyi elitekre támaszkodó indirekt irányítás újból szélesebb teret kapott (Lewis, 2011, p.188.). A hrucsovi és brezsnyevi vezetés a SZU egyes tagköztársaságaiban elsősorban a helyi pártelitekre és azok klientúra hálózatára támaszkodott: a feltétlen lojalitásért és a központi vezetés által elvárt termelési kvóták teljesítéséért cserében a tagköztársaságok belpolitikájában azok vezetői alapvetően szabad kezet kaptak. Figyelemre méltó, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságok pártfőtitkári pozícióiban két évtizeden keresztül lényegében nem történik személyi változás: *Dzsabar Raszulov* 1961-től állt a Tádzsik SZSZK élén egészen 1982-ben szívroham miatt bekövetkezett haláláig. *Safar Rasidov* és *Turdiakun Uszubaliyev* szintén 1961-től 1983-ig illetve 1985-ig irányították az Üzbég és Kirgiz SZSZK-t. A Türkmen SZSZK-t 1969 óta irányító *Muhamednazar Gapurov* és a kazah pártfőtitkár *Dinmuamed Kunyajev* 1986-ig voltak hivatalban (Roy, 2000, p.103.).

Ezekben évtizedekben teljesedett ki a szovjetek által kezdettől fogva propagált *korenyizacija* politikája, amelynek keretében az egyes tagköztársaságok állami és pártapparátusát az adott tagköztársaság (vagy alacsonyabb fokú autonómia) titulás nemzetiségének kádereivel töltötték fel. Ennek eredményeként a peresztrojka korszakának kezdetére a közép-ázsiai tagköztársaságokban a pártapparátus káderei között, a gazdasági nómenklatúra pozíciókban, valamint az értelmiség soraiban a titulás nemzetiségek aránya össztársadalmi arányukat mindenhol elérte, sőt meghaladta. A helyi születésű káderek a hetvenes, nyolcvanas években utat találtak az egyes tagköztársaságok karhatalmi szerveibe, így a helyi KGB és belügyi alakulatok tagjai közé is, melyet korábban sokáig oroszok domináltak. A helyi adminisztráció tisztviselőit – kerületek (*rajon*), kolhozok, és települések szovjetjeinek vezetőit – pedig minden esetben, a helyi káderek közül toborozták (Jones, Luong, 2002, pp.64.- 74.; Roy, 2000, pp.106.-108.). Tipikus karrier útnak volt tekinthető, hogy egy káder egy kolhoz éléről, került középszintű (*rajon* vagy *okrug*) igazgatási pozícióba, majd innen továbbléphetett a tagköztársasági szintű állami vagy pártvezetésbe. Mivel a városi centrumokat jellemzően elsősorban szláv

bevándorlók népesítették be, így a tituláris nemzetiségi párteltek vidéki gyökerekkel rendelkeztek (Roy, 2000, p.103.), erősen kötődtek egy régióhoz, azon belül is sokszor egy településhez. Elsősorban ebben kell keresnünk a magyarázatát, hogy már a függetlenné válás előtt is a közép-ázsiai tagköztársaságok politikai elitjén belül meghatározó jelentőségre tettek szert a regionális „klánközi” törésvonalak és ezzel a regionális kötődésű informális érdekhálózatok az ún. „klánok” (a „klán” fogalom mint elemzési kategória relevanciájának problémájára a 3.4. alfejezetben térek ki részletesebben).

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a közép-ázsiai káderek jellemzően csak saját tagköztársaságukban futhattak be karriert. Mint *Olivier Roy* megállapítja egy orosz, vagy más európai (ukrán, litván, örmény stb.) származású káder vezető pozíciókba kerülhetett a közép-ázsiai tagköztársaságokban, addig ennek az ellenkezőjére legfeljebb kivételes esetekben volt csak példa. Még az is ritkaságnak számított, hogy egy muszlim kádert egy másik muszlim tagköztársaságba (pl. egy tádzsikot a Kirgiz SZSZK-ba) nevezzenek ki pozícióba. A közép-ázsiai muszlim kádereknek szintén le volt zárva az útja a SZU szövetségi szintű központi vezető szerveibe. Az SZKP titkárságának először 1958-ban lett egy közép-ázsiai muszlim tagja. Brezsnyev pártfőtitkársága alatt kivételesnek tekinthető módon három közép-ázsiai tagja is volt az SZKP Politbűrójának, egy évvel Brezsnyev halála után – köszönhetően az andropovi korrupcióellenes hadjáratnak - viszont már egy sem. Kirívóan alulreprezentáltak voltak a közép-ázsiai muszlimok a hadsereg vezetői és tisztikarának körében: 1978-ban mikor a muszlim népesség a SZU összlakosságának 16,5%-át tette ki, a muszlimok aránya a Vörös Hadsereg tisztikarában mindössze 3,05%-ot ért el. A legjárhatóbb karrierút a SZU külügyi apparátusában várt a muszlim káderekre, bár közép-ázsiai diplomataik rendszerint csak harmadik világbeli muszlim államokban teljesíthettek külszolgálatot (Roy, 2000, pp.107.-108.).

A vizsgált öt tagköztársaság a lakossági életszínvonal mutatóit tekintve jelentősen elmaradt a SZU átlagától. A bérek alacsonyabbak voltak mint a SZU más régióiban: 1989-ben *Iszlom Karimov* az Üzbég SZSZK pártfőtitkára arról panaszkodott, hogy Üzbegisztán lakosságának 45%-a a létminimumot jelentő havi 75 rubelnél is kevesebből kénytelen megélni (Rashid, 1994, p.64.). Ebből fakadóan a közép-ázsiaiak értelemszerűen fogyasztási cikkekre is kevesebbet költhettek, mint a többi régió lakosai: míg 1984-ben SZU-ban 1000 lakosra átlagosan 29 televízió vásárlás jutott, addig ez a szám Üzbegisztánban 16, Kirgíziában pedig 10 volt.

Ugyanakkor például az élelmiszer ellátottságot tekintve a nyolcvanas években a közép-ázsiai régió lakosai relatíve kedvezőbb helyzetben voltak, mint például Nyugat-Oroszország népessége.⁶⁵ Az állam által biztosított szociális szolgáltatások színvonala is alacsonyabb volt Közép-Ázsiában mint a SZU több részén. Míg a SZU-ban tízezer lakosra átlagosan 40 orvos jutott, addig a Közép-Ázsiai tagköztársaságokban csak 30,5. Ugyanez az arányszám kórházi ágyak tekintetében 128 illetve 111 volt. A gyengébb színvonalú egészségügyi ellátás miatt, a közép-ázsiai lakosság egészségi mutatói is sok tekintetben rosszabbak voltak a SZU átlagánál: a gyermekhalandóság mértéke több mint ötször magasabb volt, mint például a balti köztársaságokban, a felnőttkori várható élettartam tekintetében ugyanakkor már korántsem volt ekkora különbség (Rashid, 1994, pp.64.-66.). A fentiekben ismertetett, életminőséget mérő mutatók SZU-n belüli relatíve alacsonyabb értékeinek ismertetésekor azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a SZU európai és közép-ázsiai régiói között a szovjeturalom kezdetén még jóval nagyobbak voltak az életszínvonalbeli különbségek, amelyeket összességében igen eredményesen sikerült csökkenteni. A kép akkor lehet igazán teljes ha az egykori közép-ázsiai tagköztársaságok egészségügyi mutatóit nem csak a fejlettebb európai tagköztársaságokéval, hanem déli muszlim szomszédiakéval is összevetjük. Az 1960-as évek elején Törökországban és Iránban az elégtelen egészségügyi ellátásnak köszönhetően a gyermekhalálozási ráta majdnem háromszor olyan magas volt, mint a közép-ázsiai tagköztársaságokban. Ezer lakosra háromszor annyi orvos jutott mint Törökországban és hatszor annyi mint Iránban (ráadásul míg ez utóbbi két államban az orvosok jellemzően a nagyvárosokban a szélesebb tömegek számára hozzáférhetetlenül drága magánpraxist folytattak, addig a közép-ázsiai szovjet tagköztársaságokban a vidéki lakosság számára is biztosított volt az ingyenes egészségügyi ellátás). A felsőoktatásban résztvevő hallgatók aránya tízezer főre vetítve átlagosan 9-15 fő körül mozgott Törökországban és Iránban, míg 58 volt a Tádzsikisztáni, 68 az Üzbegisztáni és 87 a Kazahsztáni SZSZK-ban (Nove - Newth, 1967, pp. 105.-112.). A közép-ázsiai szovjet utódállamok közül gazdaságilag

⁶⁵ A közép-ázsiai kolhozokban jellemzően jóval megengedőbben viszonyultak a háztáji gazdálkodáshoz, mint például az Oroszországi SZSZSZK-ban. Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban a magánparcellák az összes megművelt földterület kevesebb mint 1%-át tették ki, mégis ezek tartották el a két tagköztársaság juhállományának több mint 30, szarvasmarha állományának több mint 50%-át (!). A háztáji parcellákról származott a tagköztársaságokban forgalomba kerülő hús, tej és gyümölcs több mint 40%-a (Rashid, 1994, p.64.).

legelmaradottabbnak tekinthető Tádzsikisztán napjainkban is felülmúlja dél-ázsiai szomszédait, így Afganisztánt vagy éppen Pakisztánt számos egészségügyi és életminőségi mutató tekintetében. A gyermekhalandóság rátája Tádzsikisztánban 1000 élveszületésre vetítve 36,16, míg Pakisztánban 59,35 és Afganisztánban 119,41. Az ezer lakosra jutó orvosok aránya Tádzsikisztánban 1,9, Pakisztánban 0,81, míg Afganisztánban 0,19.⁶⁶ Mindezt joggal tekinthetünk a szovjet korszak örökségének. A hatvanas években a Közel-Kelet és Dél-Ázsia államaival összehasonlítva nagyon is úgy tűnhetett, hogy a Szovjetunió bár óriási véráldozatok árán és brutális eszközökkel, de végsősoron mégis egy sikeres modernizációt valósított meg Közép-Ázsiában, amely modell értékű lehet a muszlim nemzetek számára. Ez a modernizációs modell azonban a hetvenes évek olajválságától kezdve egyre egyértelműbben válságtüneteket produkált és kezdte elveszíteni nemzetközi vonzerejét.

2.7 *A peresztrojka és a Szovjetunió felbomlása*

A nyolcvanas évek elején már nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet gazdaság a stagnálás jeleit mutatja: az ipari növekedés rátája a hetvenes évek 7-8%-os átlagáról 4%-ra zuhant vissza (Rashid, 1994, p.66.). A Szovjetunióban mint államilag irányított tervgazdaságban természetesen elképzelhetetlen volt bármiféle gazdaságirányítási reform az államapparátus személyi állományát is érintő változtatások nélkül. Brezsnyev utóda *Jurij Andropov* az állam és pártapparátus hatékony működése legnagyobb akadályának a brezsnyevi érában eluralkodott nagyfokú korrupciót tartotta. A brezsnyevi korrupció talán legeklektásabb példája az 1983-ban kirobbant ún. gyapotbotrány volt: 1983-ban Brezsnyev halála után fény derült rá, hogy az Üzbég SZSZK vezetése éveken át meghamisította a gyapottermelési statisztikákat, hogy legalább papíron teljesíteni tudja a Moszkva által előírt kvótát. A botrányban Brezsnyev legközvetlenebb környezete, így többek között veje és rajta keresztül vélhetően az egykori pártfőtitkár maga is személy szerint érintve volt. Brezsnyev vejét végül is letartóztatták, Rasidov elkerülte a

⁶⁶ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>;
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html> ;
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html> [letöltve: 2014.01.17.]

felelősségre vonást mivel a botrány kirobbanása után nem sokkal szívrohamban elhunyt - egyes verziók szerint öngyilkos lett⁶⁷ (Collins, 2006, p.113.).

Az 1985 márciusában a SZU Kommunista Pártjának Főtitkárává (SZKP) választott *Mihail Gorbacsov* 1986 februárjában az SZKP 27. Kongresszusán hivatalos irányvonallá emelte „peresztrojka” (átstruktúrázás) programját. A peresztrojka programjának vezérelveként a „hatékonyság növelést” lehetne megragadni. A peresztrojka egyrészt a szovjet ipari infrastruktúra technológiai modernizációját célozta, másrészt a termelés-szervezés hatékonyságának növelését, amit elsősorban az irányítási folyamatok decentralizálásával kívántak elérni. Gorbacsov folytatni kívánta, elődje *Jurij Andropov* rövid pártfőtitkársága idején megindított korrupcióellenes kampányok politikáját. A korrupció ellenes kampányok következtében generációváltás zajlott le a közép-ázsiai pártelíttek soraiban. *Turdiakun Uszubaliyev* kirgiz pártfőtitkár 1985-ben a politikai felelősségre vonás helyett inkább a kényszernyugdíjazást választotta. 1986-ban szintén visszavonulásra kényszerítették a Türkmenisztáni SZSZK-ban *Muhamednazar Gapurovot* és a kazah pártfőtitkár *Dinmuhammed Kunyajevet*. A becslések szerint 1983 és 1986 között az Üzbég SZSZK nomenklatura pozícióinak legalább 50%-án történt személyi változás (egyedül 1986-ban csaknem 3000 pozícióban). Az üzbég kommunista párt *Központi Bizottsága* tagjainak csaknem 90%-a lecserélődött 1984 és 1987 között (Roy, 2000, p.125.). 1986-ban a Kirgiz SZSZK-ban a kerületi és városi pártbizottságok titkárainak 82%-a lecserélődött. A velük szemben felhozott vádak rendszerint az illegális anyagi haszonszerzés és a törvénytelen klientúra építés voltak (Haghighi, 1997, p.51.). A közép-ázsiai tagköztársaságok közvéleménye ugyanakkor az andropovi korrupcióellenes kampányok és a gorbacsovi peresztrojka politikáját alapvetően gyanakvással szemlélte – nem is minden alap nélkül - a moszkvai centrum azon törekvését látva bennük, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságok brezsnyevi uralom idején élvezett relatíve nagyobb autonómiáját megnyirbálják és újra szorosabb központi ellenőrzés alá vonják őket. A gorbacsovi tisztogatások egész

⁶⁷ A botrány azonban meglehetősen különböző percepciót nyert Orosz SZSZSZK-ban és Üzbegisztánban. Míg a hivatalos szovjet sajtó Rasidovot, mint a brezsnyevi korrupciósztéma tipikus képviselőjét festette le, addig az Üzbég SZSZK közvéleményének jelentős része inkább hősként tekintett rá, aki tőle telhetően az üzbég nemzeti érdekeket igyekezte védelmezni a moszkvai centrum teljesíthetetlen követeléseivel szemben. Itt a botrány végsősoron nem Rasidov, hanem Andropov és Gorbacsov népszerűségét kezdte ki. Üzbegisztán függetlenné válása után a Karimov rezsim valóságos kultuszt épített Rasidov személye köré (Rashid, 1994, p.93).

Szovjetunió szerte, így Közép-Ázsiában is felszították az etnikai ellentéteket. 1986 decemberében a Gorbacsov által inkompetensnek és korruptnak tartott, de a kazah népesség körében igen népszerű kazah párfőtítkárnak *Dinmuamed Kunyajevnek*, utóda az oroszországi – egyébként etnikailag csuvas származású – *Gennagyij Kolbin* lett. *Kunyajev* leváltása elleni tiltakozásul Alma-atában nagyszabású demonstrációk bontakoztak ki, melyek igen hamar átcsaptak (elsősorban oroszellenes) etnikai zavargásokba. A lázongásokon végül a hadsereg bevetésével sikerült csak úrrá lenni, és a beavatkozás legalább 30 halálos áldozatot követelt, Kazahsztán bizonyos városaiban pedig egészen 1987 végéig katonai szükségállapot maradt érvényben (Haghyeghi, 1997, p.188.)

Gorbacsov korrupció ellenes hadjárata és reformprogramja támogatásához a társadalmi nyilvánosság erejét igyekezett segítségül hívni. Ezt szolgálta a *glasznoszty* (nyitás) politikája melynek keretében Gorbacsov korábban elképzelhetetlen módon tért engedett a szovjet kormányzat és az SZKP tisztségviselőit érintő nyilvános kritikának és a romló gazdasági helyzet miatti elégedetlenség kifejezésének. A kormányzati korrupciót érintő kritika legfőbb szócsövei kezdetben minden tagköztársaságban a kommunista párt különféle – elsősorban kulturális és ifjúsági - szatellitszervezetei, így a *Komszomol* (Kommunista Ifjúsági Szövetségi), a Tudományos Akadémia, az Író illetve Filmszövetség voltak. A glasznoszty politikája azonban annak eredeti célkitűzésein hatásait tekintve jóval túlmutató folyamatokat indított el, számos tagköztársaságban rendszerellenes, nemzeti függetlenséget és többpárti demokráciát követelő tömegmozgalmak bontakoztak ki, melyek összességében felerősítették a Szovjetuniót belülről feszítő centrifugális erőhatásokat.

1988-90 folyamán Gorbacsov többszöri alkalommal alkotmánymódosítást kezdeményezett, melyek célja az volt, hogy a fontosabb hatalmi jogosítványokat a Gorbacsov törekvéseivel egyre inkább szembeforduló, konzervatív SZKP Politbúrójától az állami intézményekhez rendeljék. Ennek keretében hozták létre a SZU elnökének személyesen Gorbacsov számára kreált pozícióját, valamint új, legfelső szintű államhatalmi szervként a 2250 (!) tagú, az SZKP, nemzetiségek és társadalmi szervezetek delegáltjaiból álló *Népi Küldöttek Kongresszusa* (továbbiakban Kongresszus) elnevezésű testületet, melynek feladata lett többek között az állandó törvényhozásként működő *Legfelső Szovjet* megválasztása is. A Kongresszus megválasztott küldötteinek többsége az SZKP tagjai volt, ennek

ellenére számottevő erőt képviselt körükben a Gorbacsov reformjait támogatók tábora. A Kongresszus 1990 március 6.-án eltörölte az 1977-es szovjet alkotmány 6. – az SZKP hatalmi monopóliumát rögzítő – cikkelyét. Így a jellemzően 1990 tavaszán-nyarán megtartott szovjet választások, némelyik tagköztársaságban már többpárti, kompetitív alapon zajlottak (Collins, 2006, pp.124.-125.).

Christoph Zurcher szerint a SZU tagköztársaságaiban a pártelitek és az ellenzéki csoportok hatalmi vetélkedésének dinamikája alapvetően három mintát követett. Volt ahol a nacionalista ellenzéki csoportok már relatíve hamar konszenzusra jutottak a pártnomenklátúra reformszárnyával, és a függetlenségpárti, reformista tábor az 1990-es szovjet választásokon is többségre tett szert. A rendszerváltás így tulajdonképpen törvényes módon és békésen zajlott le, a lakosság többségének támogatását élvezve. Ezt a mintát követték a balti köztársaságok, de például Örményország is. Az előbbieken a nemzeti-függetlenségi agenda, az utóbbiban pedig az 1988-tól fokozatosan eszkalálódó karabahi konfliktus adott lökést a nacionalista-rendszerváltó csoportok hatalomba kerülésének. A másik modellre a legjobb példát talán Grúzia szolgáltatja, ahol a régi elíttek kezéből kicsúszott az irányítás, a rendszerváltó csoportok viszont nem tudtak nemzeti konszenzust teremteni, a politikai intézmények széthullottak és a folyamatok végül nyílt polgárháborúhoz vezettek. A közép-ázsiai tagköztársaságok (és Azerbajdzsán) egy harmadik utat követtek: a SZU dezintegrálódását látva a pártelitek itt is növekvő mértékben nacionalista retorikát kezdtek alkalmazni, sok esetben kisajátítva az ellenzéki szervezetek programját és követeléseit. Ugyanakkor az ellenzéki megmozdulásokat és szervezeteket hatékonyan elfojtották, így hatalmukat és a szovjet korszak intézményeinek kontinuitását alapvetően sikerült megőrizniük⁶⁸ (Zurcher, 2009, p.228). *Philip G. Roeder* tanulmányában közvetlen empirikus összefüggést mutat ki az 1990-ben megválasztott tagköztársasági szovjetek politikai-szociológiai összetétele és a későbbiekben függetlenné váló tagköztársaságok politikai rendszerének jellege között. Az öt közép-ázsiai tagköztársaságban az 1990-es szovjetválasztásokon az ellenzéki jelöltek indulását a gyakorlatban megakadályozták, így a Legfelső Szovjet küldöttei között többségben maradtak a nomenklátúra tagjai, akik aztán rendszerint egyhangúlag megszavazták a hivatalban

⁶⁸ Ebből a szempontból a közép-ázsiai tagköztársaságok közül részben a Tádzsikisztáni és Kirgizisztáni SZSZK-k tekinthető kivételnek, bővebben lásd a vonatkozó fejezeteket.

lévő pártfőtitkárok a Legfelső Szovjet Elnökévé – azaz államfővé és a végrehajtó hatalom effektív letéteményesévé – való választását. Ezek az államok függetlenség elnyerését követően is - *Roeder* kifejezésével - „bürokratikus autokráciák” maradtak. Ezzel szemben azokban a tagköztársaságokban ahol az ellenzéki pártok és mozgalmak jelöltjei kerültek többségbe – mint például a balti államokban és Grúziában – ott a függetlenség elnyerése után a politikai rendszer versengő, többpárti, ugyanakkor exkluzivista⁶⁹ jellegű köztársaságok formáját öltötte. Ahol pedig a törvényhozás „kevert” jellegű bürokratikus-pártalapú volt, ott általában valamiféle oligarchikus rezsim lett a végeredmény (*Roeder*, 1994, p.74.).

A *Roeder* által a „kevert” összetételű törvényhozások közé sorolt Orosz SZSZSZK Népi Küldötteinek Gyűlésén belül is mindinkább a *Borisz Jelcin* vezette függetlenségpárti nacionalisták váltak hangadóvá, a véleményformáló elit körében pedig uralkodóvá váltak azok a nézetek, hogy a szovjet birodalom fenntartása, különösen annak elmaradottabb régiói – így elsősorban Közép-Ázsia – csak teherként jelentenek Oroszország számára⁷⁰ (*Rashid*, 1994, p.39.). 1990 júniusában az Oroszországi SZSZSZK szovjetje kinyilvánította az Oroszországi Föderáció szuverenitását, ennek hatására 1990 augusztusa és októbere között a SZU többi tagköztársasága tagköztársaságai - köztük a közép-ázsiai tagköztársaságok is - egymás után deklarálták szuverenitásukat. Ezen ekkor még nem teljes függetlenséget értettek, hanem elsősorban „törvényhozási szuverenitást” azaz széleskörű autonómiát a törvényhozás, az adóztatás és a helyi természeti erőforrások feletti rendelkezés tekintetében (*Zurcher*, 2009, p.33.). Ennél egy lépéssel tovább mentek a Balti köztársaságok, melyek 1990 tavaszán kikiáltották teljes függetlenségüket: Litvánia március 11.-én, Észtország március 30.-án, végül Lettország május 4.-én. A baltiak példáját elsőként Örményország követte 1990 augusztusában.

Látva a dezintegrálódási tendenciákat a SZKP pártfőtitkári posztját és a SZU elnökének pozícióját betöltő, ám mind súlytalanabb Gorbacsov 1990 novemberében

⁶⁹ Az exkluzivista köztársaságokban a hatalomra került, jellemzően nacionalista politikai mozgalmak nem a választások többpárti, versengő jellegének korlátozásával igyekeztek hatalmi pozícióikat megerősíteni, hanem bizonyos választói csoportoknak a politikai jogokból történő kollektív kirekesztésével. Erre szolgáltat példát a balti köztársaságok gyakorlata, ahol az etnikai oroszokat különféle adminisztratív intézkedésekkel lényegében megfosztották választójoguktól (*Roeder*, 1994, p.68.).

⁷⁰ *Alekszandr Szolzsenyicin* emigráns orosz író például így vélekedett 1990-ben: „Nincs meg az erőnk a perifériák megtartásához sem gazdaságilag, sem erkölcsileg. Nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy fenntartsunk egy birodalmat – és jól van ez így. Engedjük ezt a terhet leesni a vállunkról, ami összenyom minket, elszívja energiánkat és siettetni végzetünket.” (*Rashid*, 1994, p.39.).

egy új uniós szerződéstervezetet dolgozott ki. A tervezet lényegében a SZU egybentartását célozta, de egy az addiginál lazább, föderatív típusú együttműködést irányzott elő. Elismerte a tagállamok teljes törvényhozási szuverenitását illetve autonóm rendelkezést biztosított nekik saját természeti erőforrásaik felett. 1991 márciusában az új uniós szerződéstervezet megerősítésének szándékával *Gorbacsov* népszavazást kezdeményezett a SZU 15 tagköztársaságában. A függetlenségüket deklaráló balti köztársaságokban, Örményországban, Grúziában és Moldovában bojkottálták a népszavazást, így azt végül csak 9 tagköztársaságban tartották meg. A népszavazáson részt vevő 9 tagköztársaság lakosságának többsége egy megreformált Unió fenntartása mellett szállt síkra, az öt közép-ázsiai SZSZK-ban a kezdeményezés csaknem egyhangú támogatást kapott.

Tagköztársaság	Választási részvétel (%)	Az Unió fenntartására szavazók aránya (%)
Orosz Föderáció (Oroszország)	75,4	71,3
Ukrán SZSZK (Ukrajna)	83,5	70,2
Belarusz SZSZK (Fehéroroszország)	83,3	82,7
Üzbég SZSZK (Üzbegisztán)	95,4	93,7
Kazah SZSZK (Kazahsztán)	88,2	94,1
Azerbajdzsáni SZSZK (Azerbajdzsán)	75,1	93,3
Kirgiz SZSZK (Kirgizisztán)	92,9	96,4
Tádzsik SZSZK (Tadzsikisztán)	94,4	96,2
Türkmen SZSZK (Türkmenisztán)	97,7	97,9

5. Az 1991-es népszavazás eredményei a SZU „egybentartásáról”

(forrás: Suyarkulova, 2011, p.141.).

Az eredményeket azóta is már-már közhelyszerűen annak az igazolására szokták felhozni, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságok közvéleménye elutasítóan viszonyult a függetlenség gondolatához. *Mohira Szujarkulova* szerint ugyanakkor a közép-ázsiai tagköztársaságokban uralkodó diktatórikus viszonyok miatt erősen kétséges tekinthetjük-e a népszavazási eredményeket, szabad nép általi akaratnyilvánításnak. Ráadásul a népszavazásra bocsátott kérdés homályos és kétértelmű megfogalmazásából⁷¹, különösen a köztársaságok szuverén egyenlőségét

⁷¹ A népszavazásra bocsátott kérdés pontosan így hangzott: „Szükségesnek tartja-e Szovjetunió fenntartását, mint egyenlő szuverén köztársaságok megújított föderációját, ahol minden nemzetiség

hangsúlyozó kitételből, nemcsak az unió fenntartásának támogatását, hanem a teljes nemzeti függetlenség igenlését is ki lehetett olvasni. Ezt megerősíteni látszik, hogy a népszavazáson számos tagköztársaságban a „fő kérdésnek” adott esetben ellentmondó kérdéseket is szavazásra bocsájtottak. Az Üzbég SZSZK-ban például az a kérdés is szinte egyhangú (93,9%-os) támogatást kapott, hogy Üzbegisztán a megreformált unióba mint szuverén, egyenjogú köztársaság lépjen be, amit a hivatalos üzbég történetírás lényegében mint függetlenségpárti állásfoglalást interpretál (Suyarkulova, 2011, pp.140.-142.). Az mindenesetre leszögezhető, hogy ha a közép-ázsiai tagköztársaságok lakossága és politikai vezetése nem is a teljes függetlenségre vágyott, annál kevesebb autonómiával ők sem kívánták beérni, mint amit ekkora több tagköztársaság kiharcolt magának (Suyarkulova, 2011).

Az Oroszországi SZSZK-ban szintén népszavazáson határoztak, a hamarosan Gorbacsovval szembeni új politikai erőközpontként tétéleződő, Oroszországi Föderáció elnöki posztjának létrehozásáról. Az új uniós szerződés jövője szempontjából az sem sok jót ígért, hogy 1991 júniusában a függetlenségpárti, orosz nacionalista programot képviselő *Borisz Jelcint* választották az Oroszországi SZSZSZ elnökévé. Ennek ellenére *Gorbacsov* a népszavazáson részt vett 9 tagköztársaság vezetőjével, köztük Jelcinnel is tovább folytatta az egyeztetéseket, az új uniós szerződésről, amelynek szövegét 1991 augusztusára sikerült is véglegesíteni. A „kilenc plusz egy”⁷² egyezmény néven ismertté vált tervezet elismerve a tagállamok törvényhozási szuverenitását és autonóm rendelkezését saját természeti erőforrásaik felett, fenntartotta volna a közös külpolitikát és hadsereget, egy uniós elnök irányítása alatt. Az unió nevét hivatalosan „Szovjet Szuverén Köztársaságok Szövetségére” változtatták volna, lecserélve a szocialista jelzöt (Brzezinski – Sullivan eds., 1997, pp.14.-19.).⁷³ Az SZKP vezetésének keményvonalas kommunistái azonban úgy vélték a tervezet nem megőrizné a Szovjetuniót, sokkal inkább annak felbomlását szentesítené. 1991. augusztus 18.-án (két nappal az új uniós szerződés tervezett aláírása előtt) katonai puccsot hajtottak végre *Gorbacsov* ellen. A közép-ázsiai tagköztársaságok ekkori vezetői közül *Aszkar*

jogai és szabadságait teljes mértékben érvényesülnek?” (saját fordítás innen: Suyarkulova, 2011, p.140.).

⁷² Az elnevezés a tervezet aláírói kívánó 9 tagköztársaságra, „plusz egyként” pedig Gorbacsovra utal (Suyarkulova, 2011, p.141).

⁷³ A szerződés teljes szövege oroszul elérhető az alábbi linken <http://fomin-ivan.blogspot.hu/2009/12/1991.html> [olvasva: 2014.01.15.]

Akajev kirgiz elnök és némi hezitálás után *Nurszultan Nazarbajev* kazah pártvezető biztosította támogatásáról a puccsisták ellen fellépő Jelcint, az éppen külföldön tartózkodó *Iszlom Karimov* üzbég elnök kivárá álláspontra helyezkedett, míg *Szaparmurat Nyijazov* türkmén és *Kahar Mahamov* tádzsik elnökök többé-kevésbé nyíltan a puccsistákkal szimpatizáltak. A keményvonalasok hatalomátvétele azonban három nap múltán elbukott. Ezt követően a hatalomba rövid időre visszahelyezett *Gorbacsov* részéről még történtek az Unió egyben tartására kísérletek: újabb tervezete a *Szuverén Államok Uniójáról* egy laza konföderális együttműködést irányzott elő, közös hadsereggel, külpolitikával, határőrizettel és gazdasági térrel. Az Uniónak nem lett volna közös elnöke és központi kormánya, csak – *Gorbacsov* megfogalmazásával – egy központi koordinátora (Brzezinski – Sullivan eds., 1997, p. 15.).

Azonban a centrifugális tendenciákat a puccs bukása után már nem sikerült megállítani. Azok a tagköztársaságok, melyek eddig még nem tették meg sorra deklarálták függetlenségüket. Kirgízia és Üzbegisztán 1991. augusztus 31.-én, Tádzsikisztán szeptember 9.-én, Türkmenisztán október 27.-én (Suyarkulova, 2011, p. 144.). 1991. december 1.-én Ukrajnában népszavazás döntött a teljes függetlenség kikiáltásáról, ezzel elutasították a gorbacsovi *Szuverén Államok Uniójának* szerződéséhez való csatlakozást. Jelcin orosz elnök szintén kritizálta a szerződéstervezetet a szuverén orosz külpolitikai mozgástér és a jövőbeni gazdasági reformok lehetséges korlátozása miatt (Brzezinski – Sullivan eds., 1997, p.15.). Végül is, mint azt már disszertációm bevezetőjében is ismertettem, 1991 december 8.-án *Borisz Jelcin* orosz, *Leonyid Kravcsuk* ukrán, és *Sztanyiszlav Suszkevics* belarusz elnökök belavezsai találkozójukon a közép-ázsiai tagköztársaságok vezetőivel való konzultáció nélkül, döntöttek a SZU formális feloszlásáról. Ennek hatására az összes tagköztársaság közül utolsónak december 16.-án Kazahsztán is deklarálta függetlenségét. Ahogy *Mohira Szujarkulova* megjegyzi, a SZU felbomlása a szláv és közép-ázsiai tagköztársaságok relációját tekintve, annyiban mindenképp különbözött a nagy gyarmatbirodalmakétól, hogy itt nem a perifériák törekedtek elszakadásra a birodalom centrumától, hanem meglehetősen paradox módon a belavezsai nyilatkozattal a birodalmi centrum deklarálta elsőként függetlenségét a perifériáktól (Suyarkulova, 2011, p.148.). A közép-ázsiai köztársaságok immár valóban önálló és szuverén államként kellett, hogy szembenézzenek a rájuk váró kihívásokkal.

3 A „standard közép-ázsiai modell” jellemzői

3.1 A „standard közép-ázsiai modell” mint ideáltipikus elemzési kategória

Dobrovits Mihály megállapítása szerint az elmúlt két évtizedben a közép-ázsiai köztársaságok fejlődése „...alapvetően divergenciát mutat” (Dobrovits, 2011, p.8.). *Wagner Péter* ezzel egybecsengően úgy véli, hogy „...Bár Európából nézve kínálja magát a lehetőség, hogy Közép-Ázsiát egyetlen monolitikus egészként vizsgáljuk...az elmúlt húsz évben az eltérő jellegzetességek erősebbnek bizonyultak a hasonlóságoknál...” (Wagner, 2013a, p.190.). Példaként felhossa, hogy a közép-ázsiai rezsimek palettája totális diktatúrákra emlékeztető személyi kultusszal övezett rendszerektől, a brutális elnyomó diktatúrákon át, politikailag plurális, de instabil, sőt egyenesen polgárháborúba süllyedt és onnan újjáépülő rezsimekig terjed (Wagner, 2013a, pp. 190.-191.). Ugyanakkor mint azt *Sally N. Cummings* is megjegyzi ma a közép-ázsiai politikai rendszerek csekélyebb mértékű változatosságot mutatnak, mint a kilencvenes évtized elején: „...a függetlenség elnyerését követően... Közép-Ázsiában relatíve korlátozott számú fejlődési pályagörbe mutatkozott” (Cummings, 2002a, p.3.). Disszertációm egyik alapvetésének tekintem, hogy bár kortárs közép-ázsiai politikai rendszerek között kétségkívül komoly eltérések is mutatkoznak, hogyha a hatalomgyakorlás jellegét tekintjük, ugyanakkor ezek a rendszerek mégis felmutatnak olyan alapvető strukturális hasonlóságokat, amelyek alapján van létjogosultsága napjainkban egyfajta weberi értelemben felfogott ideáltipikus „standard közép-ázsiai” politikai modelltől beszélni. Ennek a modellnek a karakterét meglátásom szerint a következő jellemzőkben foglalhatjuk össze, részben *Dobrovits Mihály* 2011-es tanulmányában felvetett elemzési szempontokat követve (Dobrovits, 2011, p.9.):

- *Felülről vezérelt nemzetépítés, ebből fakadó inter és intraetnikai konfliktusok*
- *Prezidenciális jellegű alkotmányos berendezkedés és elnöki túlhatalom*
- *A politikai rendszer alacsony fokú intézményesültsége, a szovjet korszakban kialakult informális „klán struktúrák” hatalmi kontinuitása és dominanciája*

- *A politika iszlám kihívásának sikeres marginalizálása, ugyanakkor az iszlám radikálisok jelentette fenyegetés potenciális növekedése a jövőben*
- *„Járadékos állam” vagy „fél-járadékos állam”jelleg, de legalábbis az eliteket jellemző járadékvadász logika*

A modell ideáltipikus: így egyik vagy másik vizsgált ország bizonyos időszakokban, bizonyos vonatkozásokban kivételt képezett. Tádzsikisztánban a kilencvenes évek elején az ellenzék képes volt egy rövid időre megragadni a kormányzati hatalmat, vagy éppen Kirgizisztánban a 2010-es forradalom után parlamentáris kormányformát vezettek be. Ezen a „standard modellől” eltérő líjphardti értelemben vett „deviáns eseteknek” a vizsgálatára kiemelt figyelmet kívánok fordítani a következő fejezetben foglalt országtanulmányok során. Azonban véleményem szerint a „standard közép-ázsiai modell” mint ideáltipikus elemzési kategória, a kivételek megléte mellett is releváns magyarázó erővel bír. Az alapvető strukturális hasonlóságoknak köszönhetően mutatott hasonló képet a közép-ázsiai köztársaságok politikai „teljesítménye” is az elmúlt húsz évben: ha eltérő jelleggel is, de mind az öt államban autoriter hatalomgyakorlás valósult meg. A különbségek is sok esetben a közös jellemzőkre vezethető vissza: a járadék gazdasági jelleg, de legalábbis a „járadékvadász” logika valamilyen fokon mind az öt állam esetében megfigyelhető, a rezsimstabilitásban mutatkozó különbségek pedig elsősorban azzal magyarázhatóak, hogy két vizsgált rezsim kimondottan bővelkedik, míg másik kettő szűkülöködik a politikai stabilitás fenntartására fordítható erőforrásokkal. Éppen a vizsgált rezsimok között mutatkozó divergenciák természetének mélyebb megértése szempontjából, tartom szükségesnek a javarészt a szovjet korszakból átöröklött strukturális hasonlatosságok alábbi részletesebb áttekintését.

Bár a közép-ázsiai köztársaságok szélesebb nemzetközi vagy akár regionális összehasonlító perspektívába helyezett vizsgálata nem képezi disszertációm tárgyát, szükségesnek látom felhívni rá a figyelmet, hogy a „standard közép-ázsiai” modell, mint ideáltipikus elemzési kategória nem csak a vizsgált öt állam közötti strukturális egyezőségeket kívánja megragadni, hanem reményeim szerint indirekt módon azokra a jellemzőkre is felhívja a figyelmet amelyek a jelenlegi közép-ázsiai politikai rendszereket a többi poszt-szovjet rezsimtól, vagy éppen a többi szekuláris berendezkedésű muszlim országtól elkülönítik. Mint, ahogy *Sally N. Cummings*

fogalmaz, a poszt-szovjet Közép-Ázsia független köztársaságai mára sok tekintetben nagyon messzire távolodtak a szovjet típusú diktatúra modelljétől és minőségileg egy új, sajátosan „közép-ázsiai” politikai rendszer típust képeznek (Cummings, 2002a, p.8.).

Alexander J. Motyl szerint a poszt-szovjet illetve kelet-európai ex-szocialista országok fejlődési „pályaívük” alapján három földrajzilag is jól elkülöníthető csoportba sorolhatóak csoportba sorolhatóak. A közép és kelet-európai egykori szocialista szatellit államok, valamint a balti köztársaságok liberális demokráciákká váltak. A szovjet birodalom egykori szláv magterületei, mindenekelőtt Oroszország és Ukrajna, Moldova és a kaukázusi köztársaságok valamint a balkáni országokban megindult valamifajta demokratikus átmenet, de az átalakulás egy ponton megtorpant vagy egyenesen visszajára fordult. Végül a harmadik tömböt alkotják a közép-ázsiai köztársaságok, valamint Azerbajdzsán és Belorusszia, amelyek függetlenné válva is szilárd autokráciák maradtak. Ez *Motyl* szerint elsősorban azzal magyarázható, hogy a közép-ázsiai térség volt leginkább kitéve a tartós gyarmati függésnek, majd ezt követően a totalitárius elnyomásnak a poszt-szovjet országok közül (*Motyl*, 1997, pp.17.-19.). *Philip G. Roeder* 1994-es tanulmányában a poszt-szovjet rezsimek négy jellemző pályaívét vázolja fel: az autokratikus, az oligarchikus, az exkluzivista köztársasági és politikai patthelyzet révén „kiegyensúlyozott” politikai rendszereket. Az öt közép-ázsiai utódállam az ő besorolása alapján az autokratikus fejlődési utat követték, ami alól csak az 1992 szeptembere és 1993 decembere között az oligarchikus irányba elmozduló Tádzsikisztán illetve 1990 októbere és 1993 vége közötti időszakban az átmenetileg a demokratizálás és liberalizálás útjára lépett, ugyanakkor sajátos „patthelyzetbe” került Kirgizisztán képezett kivételt (*Roeder*, 1994, p.66.). A közép-ázsiai autokráciákban az egykori nomenklatura elit tagjai által dominált szovjetek jellemzően egyhangúlag támogatták a regnáló pártfőtitkárok államfővé választását, majd az államfői jogkörök alkotmányos kiterjesztését is. Így ezek az utódállamok erőteljesen személyközpontú prezidenciális diktatúrákká váltak. Az oligarchikus fejlődési pályát befutó utódállamokban az egykori nomenklatura elit szintén megőrizte pozícióit, de jóval megosztottabb volt, így a hatalomért vetélkedő csoportok nem voltak érdekeltek az elnöki jogkörök ilyen mértékű megerősítésében, ezért inkább a parlamentáris berendezkedést preferálták. Az „exkluzivista köztársaságokban” a radikálisabb illetve mérsékeltebb nacionalisták jellemzően

annak függvényében támogatták illetve elleneztek az elnöki jogkörök megerősítését, hogy a törvényhozásban milyen erők voltak a pozícióik. Némelyik köztársaságban az elitcsoportok közötti hatalmi küzdelem az elnök és a parlament közötti feloldhatatlan politikai patthelyzet kialakulásához vezetett, melynek rendszerint vagy az elnök oldaláról a parlament elleni (mint Oroszországban), vagy az elnök ellen a parlament által támogatott (mint Azerbajdzsánban) alkotmányellenes puccs vetett véget (Roeder, 1994, pp. 74.-89.).

Sally N. Cummings és *Raymond Hinnebusch* tanulmányukban a közel-keleti és közép-ázsiai politikai rendszerek között számos strukturális hasonlóságra hívják fel a figyelmet: a közel-keleti angol és francia gyarmatbirodalmak illetve a Szovjetunió felbomlása nyomán mindkét régióban személyközpontú autoriter rezsimek jöttek létre, ahol a diktatórikus jellegű hatalomgyakorlás „klán-alapú” klientelizmussal és az állam intézményes gyengeségével párosult (Cummings – Hinnebusch, 2011, p.342.). Ugyanakkor a közép-ázsiai politikai rendszerek számos vonásukban markánsan különböznek a közel és közép-keleti, valamint a Maghreb térség szekuláris diktatúráitól. A közép-ázsiai köztársaságok függetlenségüket békés úton nyerték el, a birodalmi centrummal szemben nem bontakoztak ki fegyveres felszabadító mozgalmak. A közel-keleten a fegyveres ellenállási mozgalmak kulcsfontosságú katalizáló szerepet játszottak a függetlenség elnyerésében, és a megalakuló nemzeti hadseregek is központi szerepet töltöttek be a közel-keleti autoriter rezsimek hatalmi struktúrájában. A közel-keleti és dél-ázsiai (pl. Pakisztán) gyarmati sorból felszabaduló muszlim államok jellemző rezsim típusa a katonai diktatúra volt – sok esetben maradt mind a mai napig – ezzel szemben a függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságok mindegyike „civil rezsim”, hadseregük általában kimondottan gyenge, az erőszakszervezetek közül inkább az „elnöki gárdák” és belügyi töltönek be fontos szerepet a politikai elnyomás fenntartásában (Cummings, 2002a, p.11.). A közép-ázsiai köztársaságok vezetői láthatóan tudatosan is óvakodnak a hadsereg megerősítésétől, nehogy az a közel-keleti diktatúrákhoz vagy éppen Törökországhoz hasonlóan egy a civil kormányzattal szembeni rivális hatalmi pólussá válhasson (Roy, 2000, p.180.). A közép-ázsiai társadalmakban az iszlám vallás a nemzeti önmeghatározás fontos részét képezi, ugyanakkor – köszönhetően többek között a szovjet korszak vallásellenes elnyomásának - a politikai iszlám közel sem rendelkezik akkora mozgósító erővel mint a közel-keleti vagy éppen dél-ázsiai muszlim országokban. A közel és közép-keleten a szupranacionális „pán-

iszlám” és „pán-arab” ideológiák jóval erősebb hatásúnak bizonyultak, mint Közép-Ázsiában a pán-iszlamizmus, pán-turkizmus avagy a turanizmus.⁷⁴ A szupranacionális identitások és ideológiák virulens volta miatt a Közel-Keleten az imperialista hatalmak által kialakított nemzetállamok permanens legitimációs deficittel küzdenek. Ehhez képest a közép-ázsiai szovjet nemzetépítés jóval sikeresebbnek tekinthető abban az értelemben legalábbis, hogy a fennálló határokat lényegében egyik utódállam politikai vezetése sem kérdőjelezi meg. A fennálló nemzetállami struktúrák erősebb legitimációja is szerepet játszhat abban, hogy míg a Közel-Keleten a függetlenség elnyerése általában forradalmakkal és a gyarmatosítókkal együttműködő kliens elitiek eltávolításával járt együtt, addig a közép-ázsiai köztársaságokban a szovjet korszak nómenklátúra elitjei általában meg tudták őrizni hatalmuk kontinuitását (Cummings-Hinnebusch, 2011). A vizsgált öt közép-ázsiai köztársaság tehát a szekuláris berendezkedésű muszlim országokon belül is egy közel-keleti és dél-ázsiai politikai rendszerektől karakterükben markánsan elkülönülő „blokkot” alkotnak. A „standard közép-ázsiai” modell nemcsak „standard” de specifikusan „közép-ázsiai” is.

Végezetül egy módszertani-definíciós problémára szeretnék még kitérni: a „standard közép-ázsiai modell” kapcsán *államok*, *politikai rendszerek* illetve *rezsimek* összehasonlításáról ejtek majd szót. Bár az elemzések során ezeket a fogalmakat sok esetben magam is gyakorlatilag szinonimaként használom, e helyütt mégis szükségesnek tartom precízebb konceptualizálásukat. Az állam a legális erőszak gyakorlás monopóliumával felruházott intézmények együttese, melynél a politikai rendszer a mainstream politikatudományban rendszerint egy szélesebb értelemben felfogott kategória, amely az állami intézményeken túl egy ország politikai életének informális struktúráit és folyamatait (politikai pártok, érdekcsoportok alkufolyamatai, politikai kultúra stb.) is felöleli. Az alábbiakban tehát nem a szűkebb értelemben vett államokat, hanem tágabb értelemben vett politikai rendszereket kívánok összehasonlítani: a vizsgált országok alkotmányos berendezkedése mellett, azok informális hatalmi struktúráival, az informális hatalmi csoportok közötti politikai alkufolyamatokkal, a politikai kultúra állapotával stb. is foglalkozni kívánok. A államok és politikai rendszerek mellett gyakran alkalmazni

⁷⁴ A pán-turkizmus az összes török nyelvű nép közös „nemzeti” államának létrehozására irányuló politikai ideológia, míg a turanizmus ennek korlátozottabb formáját, a közép-ázsiai török népek nemzeti egyesülését hirdeti (Roy, 2000, p.45.).

fogom még a rezsim terminust is. *Robert Fishman* meghatározása szerint egy politikai rezsim nem más mint „...a politikai hatalom centrumának és a szélesebb társadalommal való kapcsolatainak formális és informális szerveződési módja...A rezsim határozza meg kiknek van hozzáférése a politikai hatalomhoz, és hogy akik rendelkeznek vele [mármint a politikai hatalommal – a szerző] milyen viszonyban állnak azokkal akik nem...” (Fishman, 1990, p. 428.). *Herbert Kitschelt* szerint a politikai rezsim „...szabályok és az alapvető politikai erőforrások elosztása amely szerint, a politikai aktorok hatalmat gyakorolnak és döntéseket kényszerítenek ki egy közösség felett...” (Kitschelt, 1992, p.1028.). A rezsimek általában a kormányoknál tartósabb, de az államoknál kevésbé konstans hatalmi struktúrák. A vizsgált öt állam közül háromban: Kazahsztánban, Üzbegisztánban és Türkmenisztánban a függetlenség elnyerése óta lényegében nem történt rezsimváltás⁷⁵, Tádzsikisztánban a polgárháború magas intenzitású szakaszának lezárulása (kb. 1993) óta folytatódólagosan a *Rahmon* rezsim van hatalmon. Egyedül Kirgizisztánban zajlott le két alkalommal is erőszakos forradalmi úton rezsimváltás 2005-ben, illetve 2010-ben. A közép-ázsiai alacsony intézményesültségi fokú politikai rendszerek esetében az állam illetve a rezsim olyan szorosan összefonódnak, hogy nehezen lennének precízen elkülöníthetőek az elemzés során, éppen emiatt a „Nazarbajev rezsim”, „Nyijazov rezsim” stb. kifejezéseket gyakran az államokkal illetve politikai rendszerekkel szinonim értelemben használok majd. Ahol ennek elemzési szempontból kimondott jelentősége lesz, ott természetesen igyekszem majd különbséget tenni.

A demokratizálódás hetvenes évektől kibontakozó harmadik hulláma nyomán robbanásszerűen kiterjedő tranzitológiai irodalomban a rezsimváltások illetve az új rezsimek stabilitásának magyarázatakor két eltérő szemléletbeli tradíció nyert teret. A *Herbert Kitschelt* és *Sally N. Cummings* által „struktúra” és „folyamat orientált” megközelítésnek nevezett két irányzat kitapintható a poszt-szovjet Közép-Ázsia politikai rendszereivel foglalkozó szakirodalomban is. A strukturalista megközelítés talaján állók általában a politikai átmenet és az új rezsimek erőteljes gazdasági, kulturális-civilizációs avagy politikai-intézményi determináltságát hangsúlyozzák,

⁷⁵ Véleményem szerint Türkmenisztánban *Gurbanguli Berdimuhamedov* elnök hatalomra kerülésével nem következett be olyan mértékű változás a hatalmi struktúrákban, hogy a nyijazovi korszakhoz képest tulajdonképpen „rezsimváltásról” lehessen beszélni. Bővebben lásd a Türkmenisztánról szóló fejezetben.

amelyek folytán a politikai aktorok rendkívül szűk kényszerpályán mozognak. Ezzel szemben a „folyamat orientált” megközelítés hívei a politikai aktoroknak nagyobb fokú autonómiát tulajdonítanak és a politikai átmenet „pályaívét” elsősorban az elitek és politikai vezetők racionális választás útján meghozott döntéseivel magyarázzák (Cummings, 2002a, p.3., Kitschelt, 1992, p.1028.). A disszertációmban hivatkozott szerzők közül például *Roger D. Kangas* Üzbegisztánról szóló tanulmányában (Kangas, 2002) vagy *Eugene Huskey* a kirgiz demokratizálódással kapcsolatosan elfoglalt meglehetősen szkeptikus álláspontjával (Huskey, 1997; Huskey, 2002) érezhetően a „strukturista-historikus” szemlélethez állnak közelebb, amennyiben a kulturális determinánsok meghatározó szerepét hangsúlyozzák. *Alexander J. Motyl* már idézett tanulmányában, a strukturista paradigma talaján állva, úgy véli a poszt-szovjet államoknak a függetlenség elnyerését követően befutott „pályaívét” erősen meghatározta, hogy mennyire tartósan és milyen mértékig tartották őket gyarmati jellegű függőségben illetve voltak kitéve a totalitárius jellegű elnyomásnak⁷⁶ (Motyl, 1997, pp. 18.-20.). Szintén strukturista alapállásból kiindulva érvel *Kathleen Collins* monográfiájában amellet, hogy a függetlenedést követő időszak kezdeti divergenciája után a közép-ázsiai köztársaságok politikai rendszereinek fejlődése egy konvergens „klán-alapú” pályaívét köve. Az elitek mozgásterét szerinte mind az öt államban nagymértékben behatárolták a „klán-alapú” struktúrák diktált politikai dinamika (Collins, 2006, p.208.). Ezzel szemben *Idil Tuncer-Kilavuz* a tádzsik polgárháború kirobbanásának okait elemző tanulmányában alapvetően „folyamat-orientált” megközelítést alkalmaz és elsősorban a szembenálló tádzsik elitcsoportok közötti alkufolyamatok eltérő kimenetelének bemutatására helyezi a hangsúlyt. *Timothy Frye* az államfői jogkörök kiterjedtségét összehasonlító, 24 poszt-szovjet illetve kelet-európai ex-szocialista országra kiterjedő tanulmányában szintén elveti a strukturista magyarázatokat és az elnöki hatalom alkotmányos erősségében mutatkozó különbségeket elsősorban az adott államok politikai elitjein belül lezajlott alkufolyamatokra vezeti vissza (Frye, 1997). A gyakorlatban a legtöbb elemzésben rendszerint megjelenik mindkét

⁷⁶ A gyarmati függés és totalitarizmus együttes romboló hatásának a két világháború között független balti köztársaságok voltak a legkevésbé kiszolgáltatva. Oroszország, mint birodalmi centrum a gyarmati függésnek nem, de a totalitárius elnyomásnak nagymértékben ki volt téve, ezzel szemben a szovjet birodalom egyes periferiáin például a Kaukázusban a totalitárius elnyomás érvényesült csekélyebb szigorral. A tartós gyarmati függésnek, majd ezt követően a totalitárius elnyomásnak a poszt-szovjet országok közül a közép-ázsiai térség volt leginkább kitéve (Motyl, 1997).

megközelítés: *Pauline Jones Luong* módszertani szempontból az általa „strukturalista-historikus” és „racionális választás” megnevezéssel illetett két metodológiai tradíció tudatos ötvözését tartja kívánatosnak. A strukturalista-historikus megközelítés révén magyarázatot kaphatunk rá, miért jutottak az összes közép-ázsiai utódállamban kulcsszerephez a regionális kötődésű elitcsoportok, azt viszont már csak a „racionális választás” modellek logikája szerint érthetjük meg, hogy a szóbanförgő regionális elitcsoportok közötti alkufolyamatok miért garantálnak bizonyos államokban stabilitást, míg máshol nyílt polgárháború kirobbanását eredményezték (Jones Luong, 2002, pp.37.-49.). Jelen disszertációban hasznosítani kívánom, mind a strukturalista-historikus, mind a folyamat-orientált megközelítések kínálta magyarázatokat. Az alábbiakban a „standard közép-ázsiai modell” kapcsán elsősorban a közép-ázsiai politikai rendszerek specifikus jellegét meghatározó strukturális determinánsokat veszem számba, míg az ezt követő esettanulmányokban már nagyobb hangsúlyt kap az egyes rendszerekben lezajlott dinamikus alkufolyamatok diakron szemléletű bemutatása.

3.2 Felülről vezérelt nemzetépítés: interetnikai és intraetnikai konfliktusok a poszt-szovjet Közép-Ázsia államaiban

A poszt-szovjet térség szláv, balti vagy éppen kaukázusi népei már a SZU létrejöttét megelőzően is rendelkeztek a rövidebb-hosszabb ideig tartó nemzetállami lét valamilyen fokú történelmi tapasztalatával, vagy legalábbis egy kiforrott – sőt bizonyos esetekben kimondottan ősi – nemzeti identitással és kultúrával. Ezzel szemben „mint ahogy azt a fentiekben már kifejtettem a SZU öt közép-ázsiai tagállama tulajdonképpen történeti előzményeket nélkülöző, mesterségesen kreált entitásként jött létre, és az ezekhez kötődő nemzeti-etnikai identitások is részben a szovjet korszak „etnikai mérnökösködésének” termékei. A SZU közép-ázsiai tagköztársaságait azért hoztak létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően, bennük egy vagy több címzett nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák és nem pedig azért, hogy valaha is mint önálló politikai rendszerek funkcionáljanak. Bár a közép-ázsiai SZSZK-k és

ASZSZK-k Szovjetunió ténylegesen többnemzetiségűek voltak, ezek – a német etnikai nemzetfelfogás talaján álló bolsevik nemzetkoncepció által vezérelve⁷⁷ (Roy, 2000, pp.62.-63.). - minden esetben kizárólag a tituláris etnikum kulturális önrendelkezését voltak hivatva elősegíteni. A SZU felbomlásának idején az etnikailag leginkább homogénnek tekinthető Türkmenisztánban és Üzbegisztánban valamivel több mint 70%-ot tett ki a tituláris nemzetiség, ugyanakkor például Kazahsztánban a címzett kazah etnikum számszerű kisebbséget (43%) alkotott a szlávokkal szemben, és a kirgizek aránya s csupán a nyolcvanas évekre érte haladta meg az abszolút többséget saját köztársaságukban (Haghighi,1997, pp.202.-206.).

A közép-ázsiai társadalmak multietnikus realitása valamint a nemzeti identitások relatív gyengesége és a szubnacionális (lokális, regionális) identitások virulens volta miatt „...a nemzetépítési folyamat folytatása és lezárása” a közép-ázsiai köztársaságok „legfontosabb belpolitikai agendája maradt” a függetlenség elnyerését követően is (Dobrovits 2011, p.8.). A közép-ázsiai utódállamok Kazahsztán kivételével a szovjet etnikai nemzetkoncepciót tették magukévá, a politikai nemzetet lényegében a domináns, korábbi tituláris etnikummal azonosítva. Egyedül Kazahsztánban vezettek be alkotmányos szintű distinkciót a nemzetiség és az állampolgárság fogalma között, az orosz kisebbség érzékenységeire való tekintettel. Az 1993-as alkotmány értelmében minden állampolgár „kazahsztáni” tekintet nélkül arra, hogy kazah vagy orosz nemzetiségű. A másik négy köztársaság ilyen jellegű megkülönböztetést nem ismer el: így ezen országokban „üzbeisztáni”, vagy „türkmenisztáni” nemzetről nem, csak „üzbég” és „türkmén” nemzetről lehet beszélni, minden állampolgári a tényleges nemzetiségi hovatartozástól függetlenül hivatalosan „üzbégnek” vagy türkménnek” minősül (Roy, 2000, p.174.).

A nemzetépítési folyamat egy ilyen multietnikus közegben szükségképpen konfliktusokat gerjeszt, és bár a Kaukázus térségével összehasonlítva az állami függetlenség elnyerése a közép-ázsiai régióban relatíve békésen ment végbe, ám a fegyveres konfliktusok a poszt-szovjet Közép-Ázsia államait sem kerülték el. Az etnikai és szubetnikai konfliktusokra meglátásom szerint már csak azért is érdemes

⁷⁷ Olivier Roy meglátása szerint a bolsevik nemzetkoncepció, nem a XIX. századi francia társadalmi szerződésen alapuló „politikai nemzet” felfogása, hanem német hatásra az „etnikai nemzet” (*Volkstum – narodnoszty*) koncepcióját érvényesítette. Ebben a felfogásban nemzetek magvát alkotó „ethnosokat” meghatározó két elsődleges faktor az etnikai leszármazás és a nyelv. Éppen ezért a területiális autonómiák delimitálása során is elsődlegesen a nyelvi különbségeket igyekeztek figyelembe venni, illetve adott esetben azokat mesterségesen felnagyítani (Roy, 2000, pp.62.-64.).

kiemelt figyelmet fordítani mivel ezek gyakorisága és volumene (vagy éppen hiányuk) az egyes államokban zajló nemzetépítési folyamat (egyébként igen nehezen mérhető) sikerességének illetve sikertelenségének talán leginkább objektív indikátorai.

Mehrdad Haghayeghi három szintet különít el a közép-ázsiai térségben a peresztrojka időszakában illetve a függetlenség elnyerése után kirobbant fegyveres összeütközések és etnopolitikai konfliktusok elemzése során: a *nyílt államközi háborúkat*, valamint az államokon belüli etnikumközi azaz *interetnikai*, és a szubetnikai (regionális, „klánközi”) avagy *inraetnikai* konfliktusokat (Haghayeghi, 1997, pp.165.-201.). Az *államok közötti* irredenta vagy etnikai indíttatású nyílt fegyveres összeütközések, a Kaukázus térségével ellentétben, Közép-Ázsiában nem voltak jellemzőek. Bár az irredenta - etnikai indíttatású konfliktusoknak a húszas-harmincas évek delimitációi megvetették az alapját – gondoljunk csak a „tádzsik” történelmi városok Szamarkand és Buhara Üzbegisztánhoz csatolására, vagy éppen az Üzbegisztánnal összes szomszédos államban jelenlévő üzbég kisebbségekre. Ugyanakkor a függetlenség elnyerése óta eltelt mintegy két évtizedben a közép-ázsiai államok számára az elsődleges prioritás saját terület integritásuk fenntartása illetve saját állampolgári közösségük lehetőség szerinti etnikai homogenizálása volt, mintsem, hogy irredenta vagy etnikai alapon területi követeléseket támasszanak szomszédaikkal szemben. Erre igen jó példát szolgáltat Üzbegisztán esete, amelyik inkább a határain túl élő üzbég kisebbségektől is megtagadja az üzbég állampolgárságot, csak hogy vele szemben se érvényesíthessenek más államok (pl. Oroszország vagy Tádzsikisztán) az etnikai oroszok vagy tádzsikok vonatkozásában, kettős állampolgárságra irányuló igényeket (Roy, 2000, p.177.). Meglátásom szerint a tádzsik polgárháborúba történő üzbég beavatkozás sem elsősorban a tádzsikisztáni üzbég kisebbség védelmét szolgálta, hanem annak megakadályozását, hogy egy tádzsikisztáni iszlamista kormányzat hatalomra kerülése nyomán, nehogy az „iszlamista veszély” átgyűrűzzön Üzbegisztánba. Ezt a benyomást erősíti, hogy a 2010-es kirgizisztáni üzbégellenes pogromok idején Üzbegisztán lezárta határait az üzbég menekültek elől⁷⁸, illetve a bebocsájtást nyert menekülteket is igyekezett

⁷⁸Kyrgyzstan violence: Uzbekistan closes border to refugees, *The Telegraph*
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/7828726/Kyrgyzstan-violence-Uzbekistan-closes-border-to-refugees.html> [olvasva: 2014.01.24.]

minél hamarabb visszatelepíteni állampolgárság szerinti hazájukba (Khamidov, 2010).

A peresztrojka időszakában az egész szovjetunió szerte felerősödött az etnikai nacionalizmus, és az ezzel járó *interetnikai* konfliktusok a közép-ázsiai tagköztársaságokat sem kerülték el. Ezek körébe lehet sorolni az 1986-os Alma-atai oroszellenes zavargásokat, 1989-es mesketi törökök elleni pogromokat Üzbegisztánban, a Fergána régióban. Közép-Ázsiában a peresztrojka periódusának illetve a poszt-szovjet korszak legsúlyosabb etnikai összecsapásai alighanem a Kirgizisztánban kirobbant 1990-es és 2010-es több ezer áldozatot követelő üzbégellenes pogromok voltak. Ezzel szemben Üzbegisztánon belül az etnikai üzbégek és tádzsikok közötti ellentétek, nem fajultak erőszakos összecsapásokká. Bár *Haghayeghi* nem említi az interetnikai konfliktusok között, *Olivier Roy* az etnikai szeparatizmus ritka példái közé sorolja a tádzsik polgárháború idején *Hegyi-Badahsán* tartomány önállósulási törekvéseit. Mint *Roy* rámutat a badahszáni pamíriak a tádzsiktól különböző, kelet-iráni nyelveket beszélnek, ráadásul vallásilag is elkülönülnek: a szunnita tádzsikokkal szemben ők hétimámos ún. *iszmáilita* sítizmus egy igen erőteljesen szinkretista irányzatának követői. *Hegyi-Badahsán* meglehetősen sajátos státust élvezett a szovjet etnoföderalizmus rendszerében: úgy rendelkezett a Tádzsikisztáni SZSZK-n belül autonóm oblaszty státussal, hogy ugyanakkor az önálló pamíri etnikum létét nem ismerte el a hivatalos szovjet etnopolitika. Az ateista birodalomban természetesen a vallási különállás sem szolgálhatott az autonómia jogcíméül, így *Roy* Hegyi-Badahsán autonómiáját elsősorban geostratégiai megfontolásokkal magyarázza (*Roy, 2000, p.70.*).⁷⁹ *Roy* álláspontja tükrében, tehát Hegyi-Badahsán autonómia ill. elszakadási⁸⁰ törekvései a tádzsik polgárháború alatt nem pusztán mint regionális, hanem kimondottan etnikai szeparatizmusként írható le. A függetlenné vált közép-ázsiai államok erőteljes etnopolitikai homogenizációs törekvései, és a szomszédaik etnopolitikájába való hangsúlyos be nem avatkozása miatt, az etnikai alapú szeparatista törekvések nem

⁷⁹ Mivel a régió geostratégiaiailag rendkívül érzékeny területen a szovjet, kínai, pakisztáni és afgán határ találkozásánál került el, és mivel a határ túloldalán mindhárom szomszédos államban élet iszmáilita pamíri kisebbség, a szovjet kormányzat, meghagyta *Hegyi-Badahsán* autonómiáját, ugyanakkor nem akarván tovább gyengíteni a Tádzsikisztáni SZSZK-ban a tituláris etnikum dominanciáját, az önálló pamíri etnikum létét a hivatásos szovjet etnopolitika nem ismerte el (*Roy, 2000, p. 70.*).

⁸⁰ 1991-ben egy rövid időre a tartomány függetlenségét is kikiáltották (*Heathershaw, 2009, p.23.*).

számíthattak jelentősebb külső támogatásra. Így, mint *Olivier Roy* is megállapítja az etnikai indíttatású fegyveres összeütközések sohasem nőttek túl a regionális szinten (Roy, 2000, p.178.).

Míg a közép-ázsiai köztársaságok a muszlim etnikai kisebbségekkel (pl. kirgizisztáni üzbégek vagy üzbegisztáni tádzsikok) szemben láthatólag különösebb következmények nélkül folytathatnak elnyomó, gyakran erőszakos asszimilációs politikát, addig ennél sok tekintetben „kényesebb” problémakört képez a többségi társadalom és a még napjainkban is jelenlévő, igaz számottevően csökkenő létszámú szláv kisebbségek viszonya. Ezen konfliktusok fókuszpontjában jellemzően a hivatalos államnyelvvél és a kettős állampolgársággal kapcsolatos viták állnak. A polgárháború intenzív szakaszának lezárulása (1993) után sokak véleménye szerint de facto orosz protektorátussá váló Tádzsikisztán és Türkmenisztán, fogadta el a kisebbségi oroszoknak juttatandó kettős állampolgárságra vonatkozó orosz javaslatokat a kilencvenes években (Roy, 2000, p.175.). 2003-ban egy hirtelen páfördulással Türkmenisztán megfosztotta a területén élő kisebbségi oroszokat a kettős állampolgárság lehetőségétől (Olcott, 2005, p.162.). Így ma az öt közép-ázsiai köztársaság közül egyedül Tádzsikisztán ismeri el Oroszország viszonylatában a kettős állampolgárságot. Hasonlóképpen nem vezettek eredményre, az arra irányuló erőfeszítések sem, hogy az orosz a köztársaságok bármelyikében hivatalos államnyelv maradhasson. Ennek az orosz kisebbségek szempontjából azért lett volna kritikus jelentősége, mivel jellemzően csak elenyésző számban beszéltek közülük az „államalkotó” többségi etnikum nyelvét, így nem tölthettek be a továbbiakban pozíciókat az államigazgatásban (Roy, 2000, p.191.). A függetlenség elnyerése után, mindegyik köztársaságban a korábbi címzett nemzetiség nyelve emelkedett az államnyelvvé, az orosz csak a legnagyobb lélekszámú orosz kisebbséggel rendelkező Kazahsztánban élvezi a meglehetősen homályos „etnikumközi kommunikáció nyelve” alkotmányos státust (Olcott, 1997, p.211.). Ezzel együtt ma már a kazah nyelv ismerete alapfeltétele bármilyen államigazgatási pozíció betöltésének, így a kormányzati szektorból az etnikai oroszok egyre inkább kiszorulnak, miközben még mindig ők alkotják az ország műszaki és gazdasági értelmiségének, valamint városi középosztályának nagyobb részét (Olcott, 2005, p. 180.). A szláv kisebbségek a közép-ázsiai köztársaságokban ennek ellenére politikailag általában teljesen passzívak maradtak, legfeljebb az egy tömbben élő

észak-kazahsztáni oroszok körében fogalmazódtak politikai síkon szeparatista követelések (Haghighi, 1997, pp.188.-189.).

A poszt-szovjet Közép-Ázsia történetének eddigi legpusztítóbb fegyveres konfliktusának, a tádzsik polgárháborúnak a kirobbanásához mégsem a felerősödött nacionalizmus és etnikai ellentétek vezettek. A késői és szervesen nemzeti fejlődés okán valamint a szubnacionális identitások erőssége miatt a közép-ázsiai államok belpolitikájában az interetnikai ellentéteknél még napjainkban is mélyebbnek tűnnek *intraetnikai* tehát regionális avagy „klán-alapú” politikai törésvonalak (Collins, 2006, p.57.). A kazah, üzbég és türkmén politikai rendszerek belső stabilitását számos szerző szerint elsősorban a regionális „klánok” közötti informális paktumok garantálják (Collins 2006; Jones Luong, 2002; Roy, 2000 – kérdésről bővebben lásd a klán struktúrákról szóló alfejezetben). A kirgiz belpolitikában a függetlenség elnyerése óta látványosan felerősödött az ország gazdaságilag fejlettebb és modernizáltabb északi és erőteljesebben agrárjellegű, illetve iszlamizáltabb déli régiói közötti ellentét. Egyes szakértők véleménye szerint a 2005-ös és 2010-es forradalmak kirobbanásában is ez a regionális dinamika játszott a legfontosabb szerepet (Abazov, 2010; Engvall, 2011). A szovjet korszak felülről vezérelt nemzetépítése alighanem a Tádzsik SZSZK esetében bizonyult a legkevésbé sikeresnek: az ország függetlenedésekor nem is volt képest megtartani egységes kereteit. A tádzsik polgárháború kapcsán domináns narratíva szintén a konfliktus regionális meghatározottságát hangsúlyozza és annak fő okaként az egyes régiókhoz kötődő klánoknak az államhatalom ellenőrzéséért folytatott rivalizálását jelöli meg (Akiner-Barnes, 2001; Heathershaw, 2009; Jonson, 2006; Roy, 2001).

3.3 Elnöki túlhatalom és személyközpontú politizálás

A parlamentáris és prezidenciális kormányformának a demokratikus átmenetre illetve a politikai demokrácia konszolidációjára gyakorolt hatásairól a kilencvenes években termékeny vita bontakozott ki a politikatudományi szakirodalomban elsősorban *Juan J. Linz* immár klasszikussá vált, az elnöki modell „veszélyeiről” írt tanulmányának köszönhetően. (Linz, 1990) Linz szerint a többpárti versengő demokrácia megszilárdulását a prezidenciális modell alapvetően „merevsége” miatt

veszélyezteteti. A prezidenciális rendszerben ugyanis mind az elnök, mind a törvényhozás mandátuma szigorúan előre meghatározott időtartamra szól, így adott esetben a törvényhozás és egy vele ellenkező pártállású elnök között meglehetősen gyakorisággal előálló döntéshozatali patthelyzet nem oldható fel sem a törvényhozás feloszlásával, sem az elnök elleni bizalmatlansági indítvánnyal. Ez szorosan kapcsolódik az elnök és a törvényhozás viszonyában megkerülhetetlen problémát jelentő kettős, ún. „azonos legitimáció” jellegéhez. Mind az elnök, mind a parlamenti képviselők megbízásukat közvetlenül az állampolgároktól nyerik, így a döntéshozatal során – akár ellenkező pártállásukból fakadóan – tartós szembenállás alakulhat ki közöttük. Az ellentmondás gyakorlatilag feloldhatatlan abban a tekintetben, hogy tulajdonképpen melyikük is képviseli a választók akaratát. (Linz, 1990: 63. old.)

A népszerűségét és/vagy parlamenti támogatását elvesztő elnök megbízását hivatali idejének lejártá előtt - a csak büntetőjogi vonatkozású vétségek miatt megindítható és rendkívül körülményes impeachment eljárás kivételével - szinten lehetetlen felfüggeszteni. Másfelől az elnök újraválaszthatóságának szigorú alkotmányos korlátozása miatt egy népszerű és sikeres elnök akkor sem maradhat hivatalban, ha ehhez meglenne a társadalmi és parlamenti támogatása. Az elnöki megbízás szigorú időbeli lehatároltsága pedig a végrehajtó hatalmi ág élén álló politikust programjának kapkodó és akarnok jellegű megvalósítására sarkallhatja. (Linz, 1990: 66. old.) Linz szerint elsősorban a rögzített hivatali időből fakad a prezidenciális rendszerek választási versengésében eluralkodó „mindent vagy semmit” logika is. Az elnökválasztáson a nyertes jelölt „mindent visz”, a vesztes jelöltek illetve az őket támogató pártok pedig hosszú évekre teljes mértékben kiszorulnak a végrehajtó hatalom gyakorlásából és a politikai patronázs pozíciók elosztásából. (Linz, 1990: 56. old.) Az elnöki rendszerekben a végrehajtó hatalom egy személy kezében összpontosul, az elnök áll a kormány élén, de ő az állam szimbolikus feje is. Ráadásul az elnök közvetlenül a „néptől” nyeri felhatalmazását. Mindez a politikában nyilvánvaló módon kedvez a személyközpontú tendenciák kialakulásának és elősegítheti akár a diktatórikus mértékű hatalomkoncentrációs törekvéseket is. (Linz, 1990: 62. old.) Ilyesfajta „végrehajtó teljhatalommal” különösen visszas olyan elnököket felruházni, akik a választásokon adott esetben csak a szavazatok relatív többségét szerezték meg (mint például *Salvador Allende* Chilében 1970-ben). (Linz, 1990: 53. old.)

A prezidenciális kormányforma kritikai elemzésére fókuszáló tanulmány tükrében óhatatlanul is a parlamentáris kormányforma előnyei domborodnak ki: parlamentáris kormányzás esetén a végrehajtó hatalom gyakorlása megoszlik a politikai közösség egységét reprezentáló, elsősorban szimbolikus hatalommal bíró (dinasztikus vagy választott) államfő illetve az effektív végrehajtó hatalmat gyakorló kormány között. Bár az egyes parlamentáris országokban a kormányfő kormányon belüli szerepének súlya nagyfokú eltéréseket mutat, a kormányfő és kormánytagok viszonya sokkal inkább kollegiális jellegű, mint a prezidenciális rendszerben az elnök és a miniszterek kapcsolata. A politika így *Linz* szerint kevésbé személyközpontú, hanem inkább pártok és érdekcsoportok vetélkedéséről illetve koalíciókötéséről szól. *Linz* mindebből azt a konklúziót vonja le, hogy a parlamentáris kormányzás, bár sokszor instabillnak tűnhet, a hivatalban lévő kormány bizalmatlansági indítvány révén történő leváltásával illetve szükség esetén előrehozott választások révén mégis a prezidenciális modellnél könnyebben képes korrekciókra. Így a parlamentarizmus „rugalmasságának” köszönhetően végső soron a politika rendszer legitimációjának és folyamatosságának fenntartásában is sikeresebb lehet - különösen ideológiailag erőteljesen polarizált vagy vallásilag-etnikailag megosztott társadalmakban - mint a látszatra stabil ám a politikai feszültségek „elvezetésében” mégis kevésbé hatékony elnöki rendszer. (*Linz*, 1990: 55. old.)

Mainwaring és *Shugart* empirikus kutatásai részben alátámasztani látszanak *Linz* következtetéseit. Harmincegy országból melyekben 1967 és 1992 között legalább 25 éven keresztül megszakítás nélkül politikai demokrácia állt fenn, 24 parlamentáris kormányformával rendelkezett és csak négy volt elnöki rendszerű.⁸¹ (*Mainwaring* – *Shugart*, 1993: 4. old.) *Mainwaring* kimutatása szerint 1945 és 1993 között a világban mintegy ötven államban vált demokratikus kormányzat kirobbanó polgárháború vagy katonai hatalomátvétel áldozatává, ebből 27 volt prezidenciális, míg 19 parlamentáris berendezkedésű ország. A parlamentáris kormányforma sikerességi rátája⁸² (58,1%) jóval magasabb mint a prezidenciális rendszereké

⁸¹ Arend Lijphardt ennél szigorúbb kritériumok szerint határozta meg a tartós demokrácia fogalmát. Az ő definíciója alapján a legalább 1945 óta folyamatosan fennálló demokráciák tekinthetők tartósnak. Az általa vizsgált 36 tartósan demokratikus ország közül 30 sorolható a parlamentáris és öt prezidenciális kormányformához. (*Lijphardt*, 1999: 118. old.)

⁸² Az adott kormányformához tartozó sikeres demokráciák száma elosztva az adott kormányformához tartozó sikeres és megbukott demokráciák számának összegével.

(22,6%). (Mainwaring – Shugart, 1993: 4. old.) Ezzel egybecsengően *Stepan* és *Skatch* 53 nem OECD országra kiterjedő felmérésükben megállapítják, hogy az általuk vizsgált parlamentáris országoknak több mint 60%-ában, ugyanakkor a prezidenciális rendszereknek csupán mintegy 20%-ában bizonyult tartósnak (legalább tíz éven át folyamatosan fennállónak) a demokrácia. A prezidenciális rezsimek több mint kétszer akkora valószínűséggel estek katonai puccs áldozatául, mint a parlamentáris kormányzatok. (Stepan – Skatch, 1994: 124.-125. old.)

Ugyanakkor mint arra *Donald L. Horowitz* rámutat Linz kutatása földrajzilag meglehetősen behatárolt, következtetéseit elsősorban latin-amerikai országok példájának vizsgálata alapján vonta le. Ezzel szemben számos nyugat-afrikai (korábban brit gyarmat) országban a westminsteri típusú parlamentáris kormányzás vezetett el autoriter hatalomgyakorláshoz. Nigériában és Srí Lankán pedig éppen hogy, a parlamentárisról az elnöki rendszerre való áttéréssel sikerült konszolidálni a demokráciát. (Horowitz, 1990: 144-147.old.) *Mainwaring* és *Shugart* bár részben egyetértenek Linz konklúziójával, a prezidenciális illetve parlamentáris rendszerek egyes altípusai közötti differenciálás fontosságát hangsúlyozzák. Érvelésük szerint a „győztes mindent” visz logika sokkal inkább a konkrét választási rendszeren, mintsem a kormányformán múlik, és például a parlamentarizmus westminsteri modelljében erőteljesebben érvényesül a mint a legtöbb prezidenciális modellben. (Mainwaring – Shugart, 1993: 9.old.) A parlamentáris kormányok instabilitása emellett számos harmadik világbeli országban (Thaiföld, Szudán, Szomália) a demokrácia bukásához, sőt teljes államkudarchoz vezetett. (Mainwaring - Shugart, 1993: 12.old.) A prezidenciális rendszerek merevsége illetve a kettős legitimitációból fakadó problémák viszont orvosolhatóak az elnöki jogkörök (elsősorban a törvényhozással szembeni vétőjog, a népszavazás kezdeményezési jog és a költségvetéssel kapcsolatos jogkörök) bizonyos mértékű korlátozásával, valamint a parlamenti pártfegyelem erősítésével és a pártrendszer fragmentáltságának – akár a választási rendszer útján történő – csökkentésével. (Mainwaring - Shugart 1993: 12.-20. old.) *Giovanni Sartori* pedig amellett érvel, hogy a pártosodási penetráció alacsony foka illetve a fegyelmezett parlamenti pártok hiánya a parlamentáris kormányzati rendszerekben komolyabb funkció zavarokhoz vezethet, mint az elnöki modellek esetében. (Sartori, 1994: 112.-114. old.)

A *Mainwaring-Shugart* szerzőpáros szerint a parlamentáris rendszerek látványosan magasabb sikerességi indexe azzal is magyarázható, hogy a

parlamentáris rendszerek többsége fejlett ipari állam, ezzel szemben a prezidenciális rendszerek többsége – az USA kivételével – elsősorban fejlődő latin-amerikai, afrikai és ázsiai országok közül kerül ki. Márpedig a harmadik világban mind a prezidenciális, mind a parlamentáris rendszerek bukási rátája igen magasnak mondható, ami azt sugallja, hogy a demokrácia sikeres konszolidációja nem elsősorban a kormányformán, sokkal inkább az adott állam társadalmi-gazdasági fejlettségén múlik. (Mainwaring – Shugart 1993: 6.old.)

Philip G. Roeder szerint a kilencvenes évek elején a poszt-szovjet autokráciák egyértelműen az elnöki típusú kormányformát részesítették előnyben. A függetlenség elnyerése nyomán mindegyik általa „autokráciaként” besorolt poszt-szovjet köztársaságban (a közép-ázsiai utódállamokban, Azerbajdzsánban, vagy éppen Ukrajnában) elnöki, vagy félelnöki típusú kormányformákat vezettek be, míg az oligarchikus jellegű rezsimekben (pl. Grúzia), vagy éppen az „exkluzivista köztársaságokban” (balti országok) korántsem volt megfigyelhető ennyire egyértelmű preferencia a parlamentáris avagy prezidenciális kormányforma irányában (Roeder, 1994, p.66.). Összefüggés mutatkozik tehát a hatalomgyakorlás autokratikus jellege és a prezidenciális berendezkedés között, igaz korántsem egyértelmű, hogy ez a kapcsolat oksági természetű-e és ha igen milyen irányú: a pártfőtitkárból lett diktátorok találták „kényelmesebbnek” az elnöki kormányformát vagy inkább a neoinstitucionalisták (Linz, 1990; Mainwaring – Shugart, 1993) logikáját követve azt mondhatjuk, hogy maga a prezidencializmus erősítette fel a hatalomkoncentrációs és személyközpontú tendenciákat ezen államok belpolitikájában?

Roeder magyarázata szerint a poszt-szovjet autokráciákban a prezidenciális kormányforma bevezetésének folyamata a következő séma szerint alakult: a közép-ázsiai köztársaságokban a peresztrojka időszakában nem alakultak ki érdemleges ellenzéki pártok és mozgalmak, vagy legalábbis ezeket a hatalom nem engedte részt venni az 1990-es szovjetválasztásokon. Így ezen tagköztársaságok törvényhozását politikai pártok helyett a SZU felbomlása után is az egykori nomenklatura elit tagjai – a kommunista párt apparatcsikjai, a kormányzati tisztviselők, állami vállalatok és kolhozok igazgatói - dominálták. A *nem* kommunista párttag képviselők aránya az 1990-ben megválasztott szovjetekben 6-11% körül mozgott, míg például Lettországbán a megválasztott képviselők több mint 90%-a nem volt korábban párttag (Roeder, 1994, pp.70.-72.). A kommunista nomenklatura elit tagjai által

dominált szovjetek rendszerint egyhangúlag megválasztották államfőnek – a Legfelső Szovjet Elnökének – a regnáló pártfőtitkárokat - ez alól csak Kirgizisztán képezett kivételt, ahol a nómenklátúra elit belső frakcióharcai miatt, végül is egy párteliten kívüli személyiséget, a kirgiz belpolitikában addig outsidernek számító *Aszkar Akajevet* „emelték pajzsra” (Haghayeghi, 1997, p. 135.; McGlinchey, 2011, p.78.). A függetlenség elnyerésekor mindegyik köztársaságban létrehozták a közvetlenül választott elnöki pozíciót és az államfők 1990-93 folyamán mind az öt közép-ázsiai utódállamban, jellemzően valódi ellenjelölt nélküli, referendum szerű elnök választásokon közvetlen nép általi megerősítést is nyertek. Hivatalos adatok szerint 1991-ben Kirgizisztánban az ellenjelölt nélkül induló *Aszkar Alijev* 95,3%-ot, *Nazarbajev* 1991 decemberében Kazahsztánban 98,8%-ot, míg Türkmenisztánban *Nyijazov* 1992-ben 99,5%-ot szerzett (Roeder, 1994, p.78.). Üzbegisztánban *Iszlom Karimovval* szemben formálisan állítottak ellenjelöltet a hírneves üzbég költő *Muhammad Salih* személyében, ám a választás ettől még nyilvánvaló módon nem volt sem szabadnak, sem demokratikusnak tekinthető (Fierman, 1997, p.367.). Karimov hivatalos adatok szerint a szavazatok 86%-át kapta (Roeder, 1994, p.78.). Valódi versengő elnökválasztást egyedül az ekkor már a polgárháború felé sodródó Tádzsikisztánban tartottak, ám sokak véleménye szerint a regnáló pártfőtitkár *Rahmon Nabijev* itt is csak csalás révén tudott győzedelmeskedni az ellenzéki jelölt felett (Haghayeghi, 1997, p.144.). Az első közvetlen elnökválasztásokat követően megvetették az elnökök élethosszig tartó hatalomgyakorlásának alkotmányos alapjait: Kazahsztánban, Üzbegisztánban és Türkmenisztánban 1994-95-ben az elnökök mandátumát rendkívüli népszavazásokon meghosszabbították. Kazahsztánban egy 2007-es alkotmánymódosítás megeremtett *Nazarbajev*, mint a független Kazahsztán első elnökének korlátlan számú újraválaszthatóságának lehetőségét (Dave, 2010). Türkmenisztánban *Nyijazov* elnök egy 1999-es alkotmánymódosítás révén formálisan is élethosszig tartó mandátumot kapott (Olcott, 2005, p.39.). Az egykori nómenklátúra elit tagjai által dominált parlamentek jellemzően egyéb vonatkozásokban is támogatták az elnöki jogkörök kiterjesztését: a „nép által” választott elnökök nem tartoznak felelőséggel a törvényhozásnak, ők viszont feloszthatják a parlamentet. Az elnöki rendeletek gyakran törvényerővel bírnak, az elnökök megvétózhatják a parlament által hozott törvényeket is (Cummings, 2002a, p.11.). Végül de nem utolsósorban pedig az elnökök magukhoz vonták a tartományi és helyi szintű adminisztráció vezetőinek (az

ún. *akimoknak*)⁸³ a kinevezési jogát. Ezek az elnök által kiválasztott tisztviselők állnak helyi szinten mind a jogszabályalkotó, mind a végrehajtó intézmények élén. Többek között parlamenti és elnökválasztások alkalmával ők felügyelik a választási bizottságokat: ezáltal az elnököt támogató többség a mindenkori törvényhozásban is biztosítva van (Roeder, 1994, p.76.).

Timothy Frye 24 poszt-szovjet utódállamra ill. ex-szocialista köztársaságra kiterjedő összehasonlító tanulmányában egyértelmű összefüggést mutat ki a hatalomgyakorlás autoriter jellege és az elnöki jogkörök alkotmányos erőssége között. Az elnöki hatalom alkotmányos erősségének eltérései az egyes országok között nem vezethetőek vissza sem kulturális, sem gazdasági különbségekre, de a pártrendszer mintázatával illetve a társadalom multi avagy monoetnikus jellegével sem mutatkozik egyértelmű összefüggés. Szerinte a függetlenséget követő első elnökválasztások alkalmával a legesélyesebb elnökjelöltek politikai „alkuereje” – ami általában a törvényhozáson belüli támogatottságuk mértékével volt kifejezhető – valamint a várható győzelmi esélyeikkel, azaz a választások kimenetelének bizonytalanságával kapcsolatos percepcióik, voltak a kritikus jelentőségű faktorok abban a tekintetben, hogy a hatalmi éltek milyen erősségű alkotmányos kompetenciákkal ruházták fel a leendő államfőket (Frye, 1997, pp.532.-534.). *Frye* 27 alkotmányos kompetencián⁸⁴ alapuló az elnöki hatalom erősségét mérő indexe alapján a korábbi szovjet blokk országai közül az öt közép-ázsiai köztársaság államfőinek a legerősebbek között volt az alkotmányos hatalma a kilencvenes évtizedben. A vizsgált országok közül Türkmenisztán produkálta a legmagasabb 18,5 pontos értéket, Üzbegisztán 17 pontot kapott, Kazahsztán és Kirgizisztán 15,5-öt, míg Tádzsikisztán 13-at. Csak viszonyításképpen: Ukrajna és Belorusszia értéke ugyanebben a vizsgálatban 15, Lengyelországé 13, míg például Magyarországé 7,25, a legalacsonyabb pontszámot 4,5-öt Észtország kapta (Frye, 1997, p.547.). A Freedom House demokrácia indexének alapján Frye szerint szignifikáns összefüggés volt kimutatható az elnöki hatalom erőssége és a hatalomgyakorlás autoriter jellege

⁸³ A szóbanforgó tisztségviselők hivatalos megnevezése Kazahsztánban és Kirgizisztánban *akim*, Üzbegisztánban *hokim*, Türkmenisztánban *hakim*, míg Tádzsikisztánban *raisz* (Zhurakulov, 2011, p.50.).

⁸⁴ A teljesség igénye nélkül: a parlament felosztatásának joga; népszavazás kiírása; a kormány, az alkotmánybíróság tagjainak kinevezési joga; bírák kinevezése; törvényjavaslatok kezdeményezésének joga; vétójog a törvényhozással szemben; a parlament ülésein és a kormányüléseken való részvétel joga; a hadsereg főparancsnoki posztjának birtoklása; a parlament akadályoztatása esetén rendkívüli jogkörök (Frye, 1997, p.548.).

között a vizsgált országokban. Mint *Frye* fogalmaz, ebben voltaképpen az a leginkább meglepő, hogy a poszt-szovjet térség diktatúráinak az alkotmányaiból is mennyire nyilvánvalóan kiolvasható politikai rendszerük autokratikus jellege (*Frye*, 1997, p.527.).

Nyikolaj Boriszov szerint a napjainkban az öt közép-ázsiai köztársaságot tekintve már korántsem ilyen egyértelmű a megfelelés a politikai elnyomás mértéke és az elnöki jogkörök kiterjedtsége között. Míg a Freedom House ország értékelései alapján a demokrácia indexe mind az öt országnak konstans módon igen alacsony, és bár a *Krouwel index* módszere alapján (*Krouwel*, 2003) mért parlamentáris-prezidenciális skálán⁸⁵ a közép-ázsiai köztársaságok politikai rendszereinek mindegyike a prezidenciális spektrumba esik, az elnöki jogkörök intézményesítettségének mértékében mára igen nagy különbségek alakultak ki közöttük. *Boriszov* szerint 1992-94 folyamán az első poszt-szovjet alkotmányuk elfogadásának időszakában prezidencializmus indexük értékei a következőképpen alakultak: Kazahsztán (+4), Kirgizisztán (+4), Tádzsikisztán (+4), Türkmenisztán (+6), Üzbegisztán (+7), ami alapvetően tükrözte, hogy az egyes köztársaságok vezetőinek kezében ekkor milyen mértékű politikai erőforrások koncentráálódtak. Az 1999 és 2007 közötti időszakban, az öt köztársaság alkotmányának első módosításai nyomán a *Krouwel index* értékei így módosultak: Kazahsztán (+7), Kirgizisztán (+6), Tádzsikisztán (+6), Türkmenisztán (+6), Üzbegisztán (+7). Tehát a „prezidencializálódás” volt a meghatározó tendencia, mind az öt közép-ázsiai rezsimet az elnöki hatalomkoncentráció jól mérhető növekedése jellemezte. Napjainkban Kazahsztán, Tádzsikisztán és Türkmenisztán +8-as, illetve +6-os, +6-os értékeket mutatnak, addig, Üzbegisztánban az elnöki hatalom intézményesültsége a 2011-es alkotmánymódosítások óta már csak +4-es, míg Kirgizisztáné a 2010-es parlamentáris reformok óta a +1-es értéket éri el (*Borisov*, 2011, p.63.). Kirgizisztánban a 2010-es forradalom nyomán életbe léptetett parlamentáris reformok magyarázzák az eredményt: az elnök a kormány tagjai közül már csak a védelmi miniszter kijelölésébe gyakorolhat beleszólást, elvesztette a Legfelső

⁸⁵ A *Krouwel* módszer lényege, hogy a vizsgált országok aszerint, hogy alkotmányos berendezkedésük milyen prezidenciális illetve parlamentáris karakterjegyeket mutat, plusz illetve mínusz pontokat kapnak. A „*Krouwel skálán*” tehát a mínusz tízes pozíció jelzi az „ideáltipikus parlamentáris”, míg a plusz tízes az „ideáltipikus prezidenciális” berendezkedést. Ha egy ország a skálán a mínusz tartományba kerül, akkor alkotmányos berendezkedése a parlamentáris, míg ha a plusz spektrumba, akkor a prezidenciális modellhez áll közelebb (*Krouwel*, 2003).

Bíróság és az alkotmánybíróság tagjainak kinevezési jogát is. A 2010-ben elfogadott új kirgiz alkotmány 61. cikkelye pedig csak az elnöki egyszeri (6 évre szóló) megválasztását teszi lehetővé.⁸⁶ Üzbegisztánban 2010-től kezdődően alkotmánymódosítások révén számos fontos hatáskört az elnöktől a miniszterelnök illetve a parlament hatáskörébe telepítettek, ezzel a parlamentáris logika irányába közelítve a politikai rendszert. Az elnök elveszítette a végrehajtó intézmények létrehozásának jogát, nem nevezheti ki többé a legfőbb ügyészt sem. A választásokon többséget szerzett politikai erő kapta meg a kormányalakítás és a miniszterelnök kijelölésének jogát (melyet korábban az elnök birtokolt). A parlament két háza kétharmados többségű bizalmatlansági indítvánnyal meg is foszthatja a kormányfőt hivatalától. *Borisov* magyarázata szerint az elnöki jogköröknek ez a szokatlan gyengítése és a miniszterelnöki pozíció erősítése, már Karimov elnök utódlásának előkészítését szolgálhatja (Borisov, 2011, p.64.). Az alacsony demokrácia index és az elnöki hatalom magasfokú intézményesültsége miatt *Borisov* Kazahsztánt, Tádzsikisztánt és Türkmenisztánt mint „konszolidált, intézményesített autokráciákat” sorolja be. Ezzel szemben Üzbegisztánban a legutóbbi alkotmánymódosításoknak köszönhetően a korábban magasfokon intézményesített elnöki hatalomgyakorlás inkább perszonalizált - és így potenciálisan instabilabb - irányban mozdult el, míg Kirgizisztán mint „perszonalizált, nem-konszolidált, klán-alapú, kvázi-autoriter” rendszerként írhat le jelenlegi állapotában (Borisov, 2011, p.65.).

Ugyancsak a politikai hatalom intézményesített avagy perszonalizált jellege alapján tesz különbséget a *Chebabi* - *Linz* szerzőpáros a diktatórikus rezsimek autoriter és „szultanisztikus” válfaja között. A szultanisztikus rezsimeket mindenekelőtt erőteljes személyközpontúságuk különbözteti meg a többi autoriter ill. totalitárius rendszertől. A szultanisztikus rendszerek alapvetően nem rendelkeznek semmifajta legitimációs ideológiával, ezt a vezető karizmatikus legitimációjával és széleskörben propagált személyi kultusszal igyekeznek pótolni. A szultanisztikus rendszerekben sem a hadsereg, sem az állampárt nem jelenik meg önálló hatalmi tényezőként, csupán a szultanisztikus vezető akaratának eszközjellegű végrehajtói. A „szultán” a tőle függő informális érdekhálózatokon keresztül jutalmakkal és büntetésekkel operálva tartja fenn uralmát, a rezsim és az állam közötti határvonalak

⁸⁶ Konsztitucija Kirgizszkoj Reszpubliki http://www.gov.kg/?page_id=263 [olvasva: 2014.02.10.]

elmosódnak. A szultanisztikus rendszerekre jellemző továbbá a járadékgazdasági jelleg, az állam és a piac „kleptokratikus” kapcsolata (Chebabi – Linz, 1998). *Sally N. Cummings* értékelése szerint a közép-ázsiai köztársaságok közül a kétezres évtized elején Türkmenisztán állt legközelebb a szultanisztikus rezsimek ideáltípusához. Üzbegisztán politikai rendszere szintén mutatott fel szultanisztikus vonásokat, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán ugyanakkor közelebb álltak az autokráciák intézményesült típusához (Cummings, 2002a, p.8.). Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy Türkmenisztánban *Szaparmurat Nyijazov* halála óta *Berdimuhamedov* elnök, törekszik az elnöki hatalom nagyobb fokú intézményesítésére, így Türkmenisztán eltávolodott az extrém személyközpontúsággal jellemezhető szultanisztikus modelltől. Ezzel szemben az utóbbi pár évben Üzbegisztánban és Kazahsztánban egyértelműen felerősödtek a perszonalisztikus tendenciák.

A személyközpontú és intézményesített politikai diktatúrák megkülönböztetésére *John Ishimaya* a *neopatrimoniális* és *korporatív autoriter rezsimek* terminust alkalmazza. A korporatív autoriter rezsimek rendelkeznek egy kidolgozott politikai ideológiával, az állampolgárok politikai mobilizációját pedig ellenőrzött bürokratikus intézményi csatornák biztosítják. A döntéshozatalba pedig intézményes úton biztosítják bizonyos foglalkozási csoportokat reprezentáló érdekszervezetek bevonását. A politikai hatalom elsősorban intézményekhez és nem konkrét személyekhez kötődik. Ezzel szemben a neopatrimoniális rezsimekben a politikai hatalmat elsősorban személyek és interperszonális patronázs hálózatok hordozzák. A politikai folyamatok alapvető dinamikáját a patrónus-kliens viszonyrendszer logikája határozza meg: a közhivatalokat a patrónustól személyes szolgálatok ellenében, kvázi jutalomként lehet elnyerni, amiért cserében kliensek feladata például választások idején a szükséges számú szavazó mobilizálása patrónusuk támogatására. Mint *Ishimaya* rávilágít a neopatrimoniális rezsimek kialakulása politikai átmenetek periódusában, szilárd intézményi környezet hiányában, különösen jellemző - gyarmati sorból felszabadult államok esetében szinte tipikusnak nevezhető. A politikai rezsimek neopatrimoniális jellegét erősítő tényező lehet a járadékgazdaság kialakulása is, hiszen a politikai vezető(k)höz kötődő patronázs hálózatok jelentik az elsődleges közvetítő csatornát a külső jövedelmek és a hazai gazdaság között (Ishimaya, 2002, pp.43.-45.).

Michael Bratton és Nicholas Van de Walle poszt-koloniális afrikai rezsimeket összehasonlító tanulmányukban négy altípusát különítik el a neopatrimoniális rezsimeknek, mégpedig két faktor: a rendszer által támogatott politikai mobilizáció mértéke, illetve a hatalmon lévő politikai elit pluralizmusa avagy monolit jellege alapján. A *személyközpontú diktatúrákban* a politikai vezető szinte abszolút hatalommal rendelkezik és a potenciálisan rivális hatalmi pólust jelentő intézmények (hadsereg, állampárt) tudatos intézményi gyengítésére törekszik. A politikai döntések érvényesítésének tényleges közvetítői sokkal inkább az interperszonális érdekhálózatok, mintsem az intézményes csatornák. A személyközpontú diktatúrákat a hatalmi elit monolit jellege, és a politikai mobilizáció alacsony foka jellemzi. Az *oligarchikus* rezsimeket elsősorban a politikai elit nagyobb fokú pluralizmusa különbözteti meg a személyközpontú diktatúráktól. Bár az állampolgári mobilizáció foka itt is alacsony, a politikai hatalom mégsem egy személy, hanem egy szélesebb kör, gyakran egymással is rivalizáló elitscsoportok kezében koncentrálódik. Az előtérbe tolt vezető gyakorta csak inkább „első az egyenlők között”, a fontosabb döntéseket a hatalmat gyakorló csoport, vagy junta kollektív módon, kabinet elv szerint eljárva hozza meg. A *plebiszitariánus egypártrendszerekben* ezzel éppen ellenkezőleg, a politikai elit fragmentáltságának mértéke alacsony, egyszemélyi, monolit jellegű politikai vezetés érvényesül. A tömegmobilizáció mértéke ugyanakkor magas lehet, a politikai vezető rituálészerű népszavazásokon illetve egypárti - ellenjelölt nélküli népszavazásszerű választásokon erősíti meg hatalma legitimációját. Végül a *versengő egypártrendszerekben* a politikai mobilizáció mellett, az elit soraiban a versengés elemei is megjelennek, a parlamenti vagy elnökválasztásokon akár több jelölt is mérkőzhet egymással, bár ezek közül jellemzően egynek a dominanciája érvényesül. A demokratikus átalakulás esélyei is értelemszerűen ez utóbbi rezsím típusban a legígéretesebbek (Bratton – Van de Walle, 1994).

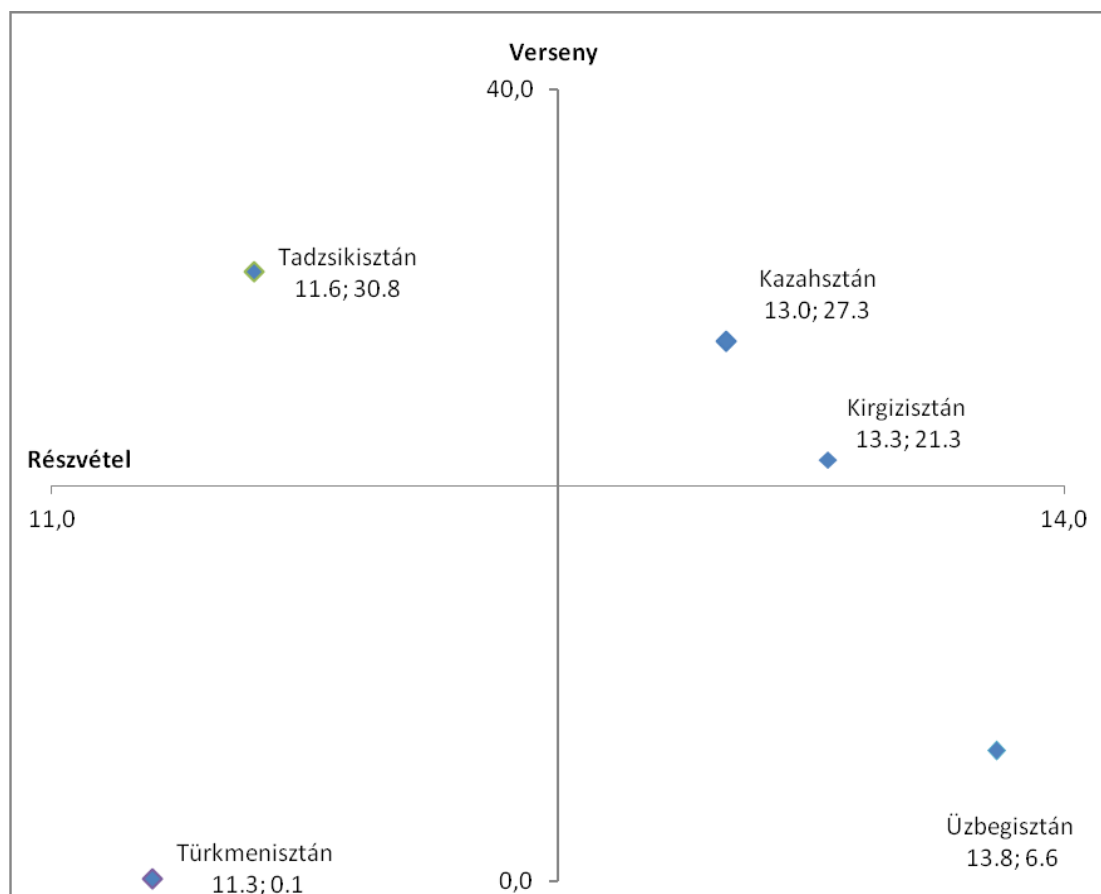
Ishimaya a fenti elemzési keretet a közép-ázsiai neopatrimoniális rezsimek esetére is alkalmazhatónak tartja. A politikai mobilizáció mértékét a választási részvételi adatok és a Freedom House politikai szabadságjogok érvényesülését mérő értékeit kombináló „participációs indexel” fejezte ki. A politikai rendszer pluralizmusát, a választási versengés során az elnökre illetve az elnököt támogató pártra jutó szavazatok arányában állapította meg. Ennek alapján a kilencvenes évek adatait feldolgozó vizsgálat Türkmenisztánt személyközpontú diktatúráként,

Tádzsikisztánt oligarchikus rendszerként, Üzbegisztánt plebiszcitáriánus egypártrendszerként, míg Kazahsztánt és Kirgizisztánt versengő egypártrendszerként sorolta be (Ishimaya, 2002, p.51.).

Ország	Freedom House politikai és polgári jogok indexének átlaga 1991-98	Részvétel (átlagos választási részvételi arányok az 1990-es években) = szavazók/választókorú népesség	Részvételi index = részvétel/ Freedom House pontszám	Verseny = 100 [(az elnök által kapott szavazatok %-a a legutóbbi választáson + a támogató frakció által birtokolt képviselőhelyek %-a a törvényhozásban)/2]	Elnöki hatalmi erőssége
Kazahsztán	5.00	64.3	12.97	27.3	15.5
Kirgizisztán	3.85	51.2	13.30	21.3	15.5
Tádzsikisztán	6.25	72.4	11.58	30.8	13.0
Türkmenisztán	6.50	73.6	11.30	0.1	18.5
Üzbegisztán	6.25	86.2	13.79	6.6	17.0

6. A közép-ázsiai rezsimok participációs és kompetíciós indexe a '90-es években

(forrás: Ishimaya, 2002, p.51)

7. A közép-ázsiai neopatrimoniális rendszerek elhelyezkedése a participációs/kompetíciós mátrixban

(forrás: Ishimaya, 2002, p.52.).

Ishimaya módszerét követve politikai mobilizáció mértéket illetve a választások versengő jellegét a 2000-2014 közötti időszakra vetítve is megvizsgáltam. A participációs indexet a 2000-2014 közötti időszak parlamenti és elnökválasztásainak részvételi adatainak⁸⁷ átlagából és a Freedom House demokrácia indexének⁸⁸ hányadosából számítottam. A politikai rendszer pluralizmusának mérőszámául pedig a 2000-2014 közötti időszak választásai során az elnökre illetve elnököt támogató pártra⁸⁹ jutó szavazatok átlagát 100-ból kivonva kapott értéket választottam. Ennek alapján úgy tűnik a kétezres évtizedben Kazahsztánban és Üzbegisztánban egyértelműen felerősödtek a személyközpontú tendenciák: a politikai mobilizáció szintje csökkent, a politikai hatalom monolit jellege erősödött. Így ez a két állam az Ishimaya féle mátrix napjainkban leginkább a személyközpontú diktatúrák közé sorolható. Ebben a kvadránsában maradt a mátrixnak Türkmenisztán is, noha a politikai rendszer extrém monolitása a *Nyijazov* halálát követően valamelyest oldódott, a kilencvenes évtizedhez képest a participációs index értéke is valamelyest emelkedett. Tádzsikisztán és Kirgizisztán a kétezres évtizedben alapvetően az oligarchikus és a versengő egypárti modell között oszcilláltak. Tádzsikisztán ma már az Ishimaya által kidolgozott indikátorok alapján közelebb áll a versengő egypárti modellhez. Kirgizisztán a kétezres évtized közepén az oligarchikus modellhez kezdett közelíteni, de a 2010-es forradalom utáni időszak mind az állampolgári részvételt, mind a politikai rendszer pluralizmusát felerősítette. A politikai rendszer személyközpontúsága, tehát az öt vizsgált államból háromban az elmúlt két

⁸⁷ A választási részvételi adatoknál a teljes választókorú népességre vetített adatokat (VAP turnout) vettem figyelembe. Institute for Democracy and Electoral Assistance Voter Turnout Database <http://www.idea.int/vt/viewdata.cfm> [letöltve: 2014.02.21.]

⁸⁸ Pontosabban a politikai jogok és polgári szabadságjogok indexéből vont átlagokból *Freedom House* Freedom in the World Comparative and Historical Data: <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world#.UwczUIX3bcY>

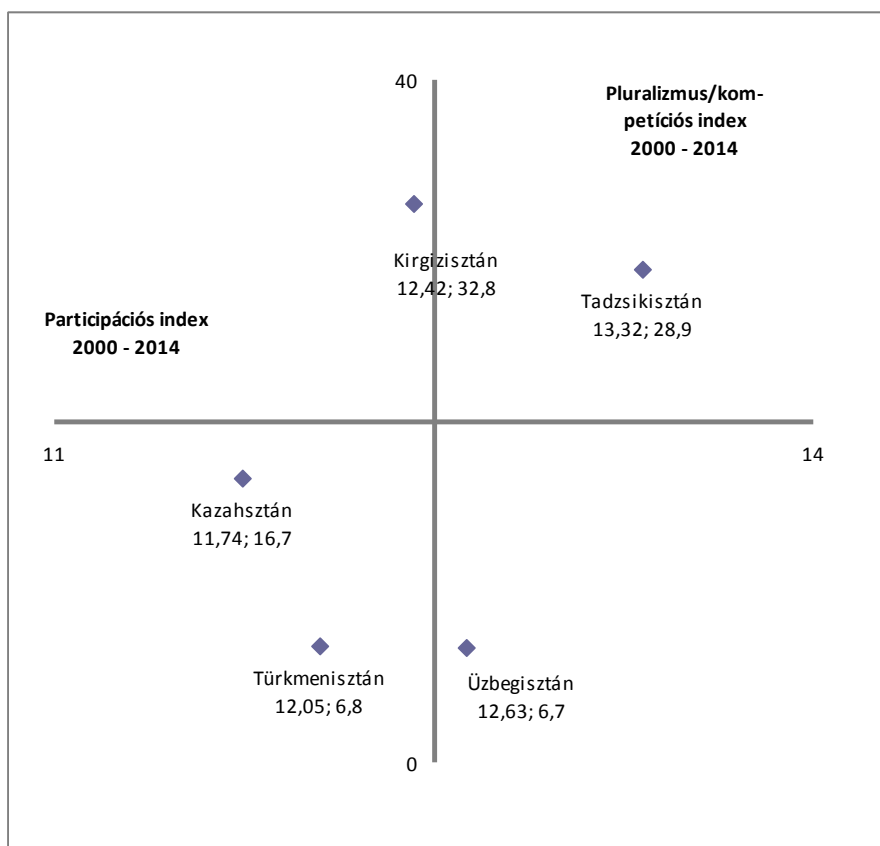
⁸⁹ A vizsgálatot elsősorban az elnökválasztások hivatalos eredményeire alapoztam. A parlamenti választások eredményét Kazahsztán és Tádzsikisztán kapcsán vettem figyelembe, ebben a két országban van jelen ugyanis olyan számottevő parlamenti ellenzék, hogy az elnököt támogató párt százalékbán kifejezett választási eredményéből a politikai verseny erősségére vonatkozó érdemi következtetés levonható legyen. Az egypártrendszerű Türkmenisztánban illetve Üzbegisztánban ahol mindegyik párt az elnököt támogatja a parlamenti mandátum arányok nem szolgáltatnak érdemi információt a politikai rendszer pluralizmusának mértékéről. Kirgizisztánban a 2007-es pártlistás választási rendszerre való áttérést megelőzően a formálisan pártfüggetlen képviselők nagy száma miatt a választási eredmények tükrében ugyancsak nehéz egzakt képet alkotni az elnök törvényhozásban élvezett valódi támogatásának mértékéről. Így Kirgizisztán esetében az elnökválasztások eredményei mellett, csak a 2007-es és 2010-es parlamenti választások eredményét vettem figyelembe. A 2010-es választások esetében a Szociáldemokrata Párt, a Köztársaság Párt, az *Ar-Namisz* és az *Ata-Meken* pártra, mint az elnököt támogató koalícióra együttesen jutó szavazatokkal kalkuláltam. A választási eredményeket lásd: Parline database of national parliaments <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp> [letöltve: 2014.02.21.]

évtizedben meghatározó jellemzőnek bizonyult. Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban ez a tendencia kevésbé érvényesült, ami meglátásom szerint elsősorban a politikai elitek nagyobb fokú megosztottságával, az informális „klán-struktúrák” közötti intenzívebb rivalizálással magyarázható.

	Választási részvétel 2000 - 2014	Participációs index 2000 - 2014	Pluralizmus/kompetíciós index 2000 - 2014
Kazahsztán	64,6%	11,74	16,7
Kirgizisztán	64,6%	12,42	32,8
Tádzsikisztán	75,16%	13,32	28,9
Türkmenisztán	84,35%	12,05	6,8
Üzbegisztán	85,9%	12,63	6,7

8. A közép-ázsiai rezsimek participációs és kompetíciós indexe a 2000-es évek átlagában

(saját kalkuláció)

9. A közép-ázsiai neopatrimoniális rendszerek elhelyezkedése a participációs/kompetíciós mátrixban a 2000-es évek átlaga alapján

(saját kalkuláció alapján)

3.4 Informális érdekhálózatok politikaformáló ereje

A neopatrimoniális karakterű közép-ázsiai politikai rendszerekben a valódi hatalmat nem az alkotmányos intézmények hanem a perszonalizált érdekhálózatok hordozzák. A közép-ázsiai köztársaságokkal foglalkozó politikatudományi szakirodalomban éppen ezért kitüntetett figyelem övezi ezeket az informális politikaalakító struktúrákat. Ezen érdekhálózatok természetét illetően a szakirodalom alighanem egyik legtöbbet vitatott kérdése, hogy vajon indokolt-e vonatkozásukban a „klán” terminus használata. *Kathleen Collins* a következő definícióját adja a klán fogalmának: olyan *informális* szociális hálózat, melynek alapját a –gyakran fiktív – rokonsági kapcsolatok képezik (Collins, 2006, p.25.). *Collins* szerint a klán fogalmának megértéséhez nagyban hozzájárulhat annak a tudatosítása, hogy Közép-Ázsiában a család és rokonság tradicionális fogalma kapcsolatok sokkal szélesebb körét fogja át, mint a nyugati kultúrkörben: a klánok tényleges vérrokonokból álló magjához elsősorban házassági és lakóközösségi kapcsolatok révén a fiktív rokonságnak egy szélesebb hálózata kapcsolódik. A klánok jellemzően hierarchikus struktúrák, melyek vertikálisan keresztbe metszik a társadalmi osztályokat. Ebből fakadóan a klán kapcsolatok lényegi elemét képezi a patronázs: a klánok feje általában egy vagy több a társadalmi elit soraiba tartozó gazdag patrónus, akiktől függenek a klán alacsonyabb társadalmi státusú kliensei. A klán fogalmát éppen ezért, sokan hajlamosak azonosítani a *klientelizmussal*⁹⁰ és korrupcióval, holott *Collins* szerint a klánokat alapvetően megkülönbözteti a pusztán politikai avagy gazdasági alapú patrónus-kliens hálózatoktól, hogy a klán a közös leszármazás tudaton alapuló identitásközösség is egyben. A klán alapú identitás nem szabadon választható: a klánokba beleszületni lehet, esetleg későbbiekben házasság révén lehet bekerülni egy adott klán tagjai közé (Collins, 2006, pp. 26.-28.).

A klán terminust *Collins* szerint érdemes fogalmilag lehatárolni a törzs és a maffia koncepciójától is. A törzsek a klánokhoz hasonlóan identításalapú szociális formációk, melyek a közös leszármazás tudatán alapulnak, ám a klánoknál szélesebb jellemzően katonai-politikai célzattal létrejött szövetségek. Míg a klánok szinte minden esetben szubetnikai struktúrák, addig egyes törzsek (például Afrikában)

⁹⁰ A klientelizmus *Collins* definíciója szerint asszimetrikus patrónus-kliens viszonyban álló aktorok között kölcsönös szívességek cseréjén alapuló *társadalmi gyakorlat*, amely ugyanakkor nélkülözi a közös identitáson alapuló szolidaritás elemét (Collins, 2006, p.38.).

egész etnikai csoportokat felölelnék. A törzsek valamikor Közép-Ázsiában is releváns politikai struktúrát képeztek, mindenekelőtt a sztyeppi és sivatagi nomád népesség körében. Ugyanakkor *Collins* értékelése szerint Közép-Ázsiában a radikális szovjet modernizáció, mindenekelőtt a nomádok erőszakos letelepítése a törzsi struktúrák felszámolásához és fragmentálódásához vezetett. A törzsi alatti szerveződési szintet képező klán-alapú szolidaritási csoportok ugyanakkor intaktak maradtak (*Collins*, 2006, pp. 36.-38.). A klánokat sokszor hajlamosak – tévesen – a maffia fogalmával is azonosítani. A maffia kimondottan egy bűnszervezet, amelyik rendszeresen folyamodik az erőszak eszközéhez és alapvetően illegális tevékenységet folytat. Bár kétségtelen, hogy a klánok is működhetnek maffiaszerű módon, a klánok érdekérvényesítése se nem szükségképpen erőszakos, és nem is feltétlenül illegális. Emellett a maffiák – bár alapulhatnak a klánokhoz hasonlóan rokonságon – korántsem minden esetben képeznek közös leszármazás tudaton alapuló identitásközösséget (*Collins*, 2006, p.42.).

A klánok mint alapvetően premodern társadalmi struktúrák, minek köszönhetően maradtak fent a poszt-szovjet Közép-Ázsiában, miközben például Kelet-Európában felszámolta őket a modernizáció? Európában a klán struktúrák felszámolása alapvetően a modernizáló nemzetállamok kialakulásához köthető. Így a klánok közép-ázsiai fennmaradásának legfontosabb magyarázó faktora alighanem a késői állam és nemzetfejlődésben keresendő. Modern, szuverén nemzetállamok Közép-Ázsiában a történelem során először 1991-ben születtek meg. A Szovjetunióon belül a közép-ázsiai tagköztársaságok bár rendelkeztek a nemzetállami lét bizonyos – elsősorban szimbolikus – attribútumaival, de *Collins* szerint alapvetően mégis egy gyarmati jellegű perifériális alávetettséget kényszerítettek rájuk. Márpedig a koloniális jellegű függés a tapasztaltok szerint az ún. harmadik világ összes régiójában konzerválta a tradicionális társadalmi struktúrákat. Emellett a megkésett és felülről vezérelt nemzetépítés folyamat során nem voltak képesek felszámolni a Közép-Ázsiában olyannyira virulens szubnacionális identitásokat. A modern piacgazdasági viszonyok általában szintén a klánok struktúrák felszámolásának irányában hatnak. Ezzel szemben a szocialista hiánygazdaság viszonyai közepette a társadalom tagjai részéről gazdaságilag is racionális döntés volt „behúzódni” a klán alapú szolidaritás kínálta szociális védőernyő alá (*Collins*, 2006, pp. 335.-337.).

Olivier Roy meggyőzően levezeti, hogy a tradicionális szolidaritási csoportok felszámolására törekvő szovjethatalom, a mezőgazdaság kollektivizálásának és a

nomádok letelepítésének révén szándékolatlanul, de tulajdonképpen maga is hozzájárult a tradicionális „klán-alapú” identitások konzerválásához, sőt bizonyos esetekben egyenesen megerősítéséhez. A nomádok erőszakos letelepítése és a kolhozosítás során a közép-ázsiai klán-alapú társadalmak alapegységei⁹¹ jellemzően intaktak maradtak egy-egy kolhozként illetve a kolhozon belüli alegységként (*ucsatszka*). Sőt a korábban a közös leszármazás és rokonság alapján számon tartott hálózatok, most a territorializálás révén effektív megerősítést is nyertek. Ahogy korábban a vérségi alapú klánok, úgy a szovjet korszaktól kezdve a kolhozok funkcionáltak a közép-ázsiai társadalmak elsődleges szolidaritási csoportjaiként. *Olivier Royt* idézve a „*kolhoz lett az új törzs*” (Roy, 2000, p.89.). Roy szerint a kolhozok a szovjet korszakban meglepően nagyfokú informális autonómiával bírtak, vezetőiket a kolhoz lakossága választotta, az adott klán ill. közösség legtekintélyesebb vezetői közül. Az állami adminisztráció és erőszakos szervezetek (pl. KGB) képviselői általában a közigazgatás kolhoz feletti szintjén (*rajon* = kerület) voltak jelen. Így a kolhozok vezetői tulajdonképpen a paraszti földközösség és az állam közötti tradicionális közvetítő szerepet látták el, akárcsak a premodern közép-ázsiai államok esetében a bégek. Figyelemre méltó, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságokban a kolhozok elnökeit soha nem kívülről nevezték ki (mint az a szláv tagköztársaságokban gyakorta előfordult), hanem mindig az adott kolhozból származtak. Informálisan felelőséggel tartoztak a közösség tagjainak, legitimációjukat a kolhoz jóléte biztosította (Roy, 2000, pp. 92.-94.).

A *korenyizacija* politikájának jegyében az 1920-as évektől kezdve igyekeztek az egyes tagköztársaságok pártapparátusát címzett nemzetiségi káderekkel feltölteni. Ezek a pártfunkcionáriusok szinte minden esetben egy lokális szolidaritási csoporthoz (egy tágabban vett régióhoz, azon pedig általában egy konkrét kolhozhoz ill. klánhoz) kötődtek., és ezek érdekeit próbálták képviselni a „nagypolitika” szintjén is. Így a *korenyizacija* politikája nyomán a közép-ázsiai tagköztársaságok pártapparátusa a legkülönbözőbb lokális kötődésű frakciók lobbiharcának terepévé vált. A közép-ázsiai informális politika meghatározó vonása így módon mind a mai

⁹¹ Ezeket a klán alapú szolidaritási csoportokat a tradicionális közép-ázsiai társadalmakban igen változatos megnevezésekkel illették. A városi szartok körében *mahalla* (szomszédság, lakóközösség) volt a bevett megnevezés, a letelepült turkesztáni üzbégek és tádzsik népesség *avlodokba* avagy *urugokba* szerveződött, míg például a nomád sztyeppi kazahok körében az *aul* volt a leggyakrabban használt terminus. Ami valamennyi struktúra esetében lényegi elem a közös leszármazás valamiféle tudata és a közös lakóhely (Collins, 2006, p.76.; Roy, 2000, pp. 18.-22.).

napig a lokalizmus (*meszticesztvo* – Roy, 2000, p.97.). A minden egypárti berendezkedést jellemző párton belüli frakcióharcok a közép-ázsiai tagköztársaságokban sohasem ideológiai törésvonalak mentén (pl. keményvonalasok – liberális reformerek ellen), hanem szinte kizárólag minden esetben regionális kötődésű lobbicsoportok között zajlottak (Roy, 2000, p.107.). *Kathleen Collins* egyetértésben *Olivier Roy*val szintén a kolhozosításban, a nomádok erőszakos letelepítésében valamint a „nemzetiségiesítés” elvét követő szovjet káderpolitikában látja azt a három tényezőt, amely a szovjet korszakban a klánok informális megerősödéséhez vezetett (Collins, 2006, p.64.).

Pauline Jones Luong vitatja azt az álláspontot, miszerint a szovjet korszak modernizációja a tradicionális szolidaritási csoportok szándékolatlan megerősítésével járt volna együtt. Szerinte a szovjet korszak modernizációja a premodern identitásokat és struktúrákat alapvetően felszámolta, így azok az elemzések amelyek a poszt-szovjet korszakban ezen premodern (törzsi, klán vagy éppen vallási alapú) identitások újjáéledését prognosztizálták alapvetően tévesnek bizonyultak. A poszt-szovjet közép-ázsiai politikai identitások szerinte alapvetően a szovjet korszak konstrukciói és az ekkor létrehozott regionális szintű adminisztratív közigazgatási egységekhez (*oblaszty* vagy *okrug*) kapcsolódnak. Ennek *Jones Luong* szerint a fő oka, hogy a regionális szintű vezető pártfunkcionáriusok (az oblasztyok pártbizottságának, az ún. *obkomok* titkárai) kitüntetett szerepet élveztek a patronázs hálózatok működtetésében és a patronázs javak elosztásában. Az ő felelősségük volt a tagköztársasági kormányzat- tehát végsősoron a moszkvai centrum – által előírt termelési kvóták teljesítése. Mivel a szovjet választási rendszerben a választókerületek határai egybeestek az adminisztratív régiókéval, így az obkom titkárok feladata volt a tagköztársasági szovjetválasztásokon a választási folyamat felügyelete és a pártvezetés által kiszemelt jelöltek – akik gyakran maguk az obkom titkárok voltak – támogató szavazóinak mobilizálása. Mindezeket figyelembe véve érthető, hogy ha a politikai lojalitás elsősorban ezen regionális vezetők személyéhez kapcsolódott és az informális érdekhálózatok is elsősorban az adminisztratív régiók keretei mentén határolódtak le (*Jones Luong*, 2002, pp.63.-74.). Ezek a regionális identitások a poszt-szovjet korszakban is erősebbnek bizonyultak a vallási, etnikai de a premodern klán identitásoknál is, a poszt-szovjet közép-ázsiai politikának éppen ezért a *regionalizmus* a meghatározó vonása (*Jones Luong*, 2002, p.56.). *Kathleen Collins* szerint *Jones Luong* félreérti a „klánok” természetét, amikor azok alapvető

strukturális keretének az adminisztratív régiókat tartja. Ezek ugyanis olyan adminisztratív entitások, melyekhez nem fűződnek valódi identitások. A klánok ezzel szemben olyan *informális* identitásközösségek, melyeknek jellemzően – bár nem szükségszerűen – van valamiféle lokális kötődése is, de nem a szovjetek által kialakított adminisztratív határokhoz igazodnak (Collins, 2006, pp.57.-58.).

Idil Tuncer-Kilavuz szerint sem „klán”, sem a „regionalizmus” terminus nem fejezi ki megfelelően ezen informális hálózatok komplexitásának valódi mélységét. Bár a közép-ázsiai országokban a mindennapi szóhasználat során a politikai szereplők, csakúgy mint az egyszerű állampolgárok gyakorta illetik „klán” elnevezéssel a különböző politikai frakciókat illetve lokális érdekhálózatokat, *Tuncer-Kilavuz* szerint a terminus mégsem alkalmazható tudományos elemzési kategóriaként (Tuncer-Kilavuz, 2009, p.330.). Mint rámutat a klán fogalmának definitív eleme a közös leszármazás tudat és a (valós vagy fiktív) rokonsági kapcsolat. Így szerinte *Collins* a konceptuális túlfeszítés módszertani hibájába esik, amikor a klán kifejezést kiterjesztő módon olyan informális érdekhálózatokra alkalmazza, amelyek az esetleges rokonsági kapcsolatokon túl lokális kötődésekre, iskolai-baráti ismeretségekre, rokonsági elemet nélkülöző patrónus-kliens viszonyokra, illetve nyers politikai-gazdasági érdekekre egyaránt épülhetnek. Mint kimutatja Üzbegisztánban a megközelítőleg „klán” értelemben használt *avlod* illetve *urug* kifejezés általában nagycsaládi kapcsolatokat jelöl, de soha nem utal lakóhely szerinti közösségre *mahallára* (szomszédság) avagy faluközösségre (*kislok*) melyeket *Collins* – szerinte tévesen – szintén a klán fogalma alá sorol (Tuncer-Kilavuz, 2009, p. 324.). Ahogy a rokonsági kapcsolatokat, úgy *Tuncer-Kilavuz* érvelése szerint a regionális meghatározottságot sem lehet a szóban forgó informális érdekhálózatok kizárólagosan jellemző vonásának tekinteni. Egyrészt a hálózatok tagjait identitásuk jellemzően nem pusztán egy régióhoz (*oblaszty*), hanem azon belüli szűkebb lokalitásokhoz kapcsolja. Bár ezeknek a lokális kötődéseknek a fontosságát a közép-ázsiai társadalmak vonatkozásában aligha szabad alábecsülni, ám különösen az elitek az érdekszövetségek és politikai frakciók szerveződésében szintjén szerepük messze nem kizárólagos. Az azonos régióból származó politikusok gyakran nem szövetségesei, hanem éppen, hogy riválisai egymásnak. A *Tuncer-Kilavuz* által felhozott példát idézve a tádzsik polgárháború folyamán nem minden garmi vagy badahszáni támogatta az ellenzéket, de a kulobiak között is volt olyan frakció amelyik nem sorakozott fel Rahmonov mögé. A politikai frakciók

formálódásában a származás mellett, a baráti kapcsolatok és asztaltársaságok (üzbégül *gap* és *os*), valamint a pusztá érdekek és pozíció szerzési vágy is meghatározó szerepet játszanak. Amint *Tüncer-Kilavuz* egyik anonim interjú alanya fogalmazott az üzbég politikai elit egyik prominens tagjáról „...*Ő taskenti származású, de nem a taskenti klán tagja. Ő a szamarkandi csoporthoz tartozik. Sokan vannak ilyenek. Ezek a csoportok, nemcsak a regionális identitás alapján nyugszanak...*” (Tüncer-Kilavuz, 2009, p.330). Az egyes személyek elköteleződése gyakran nem is végleges: ha a „patrónus” nem képes kliensei számára az elvárt patronázs javak biztosítására, akkor az elégedetlenek szövetséget is válthatnak és akár az egész hálózat széteshet. Tádzsikisztánban a hudzsandi (leninabadi) származású *Abdudzsalil Hamidov* a leninabadi oblaszty végrehajtó bizottságának elnökeként a hudzsandi klán tagjának és *Abdumalik Abdullojonov* támogatójának számított a kilencvenes évek elején. A kulobi *Emomali Rahmonov* elnökválasztásokon aratott győzelmét követően azonban átállt a kulobi „klánhoz” és így újra elnyerte a leninabadi oblaszty kormányzói székét (Tüncer-Kilavuz, 2009, p.329.).

Bármilyen legyen is a fentiekben felsorakoztatott szerzők álláspontja a szóban forgó szubnacionális partikularizmusok pontos természetével kapcsolatban, abban alapvetően egyetértenek hogy a függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságokban a politikai dinamika elsődleges hajtóerejévé – sokak várakozásával ellentétben - nem az etnikai nacionalizmus, nem is a szekuláris erők és iszlám fundamentalisták küzdelme, hanem a szubnacionális érdekhálózatok vetélkedése vált (Jones Luong, 2002, pp.51.-53.). A poszt-szovjet közép-ázsiai politikai rendszerek fejlődését az elitek ideológiai orientációja (autoriter vs. demokrata) is csak rövidtávon, a kilencvenes évek elején volt képes befolyásolni, ekkor az öt közép-ázsiai köztársaság pályáíve még látszólagosan nagymértékű divergenciát mutatott. Hosszabb távon, a kilencvenes évtized közepétől azonban egyre szembetűnőbben érvényesült a klánok politikaformáló ereje, mind az öt vizsgált köztársaság egy hasonló „klán alapú” modell felé konvergál (Collins, 2006, p.51.). *Collins* értékelése szerint a közép-ázsiai köztársaságok függetlenség elnyerését követő politikai pályáívét, mindenekeelőtt a rezsimstabilitás dimenziójában, a „klánok” közötti vetélkedés dinamikája határozta meg. A közép-ázsiai rezsimek stabilitását mindenekeelőtt a politikailag és gazdaságilag jelentősebb erőt képviselő „klánok” – vagy inkább politikai frakciók – közötti valamiféle hatalmi egyensúlyt szavatoló informális paktumok biztosították.

Ilyen informális „klán közű” paktumok garantálják mind a mai napig a kazah, az üzbég és a türkmén rezsim – sokak szerint csak látszólagos - stabilitását. Ezek a paktumok a rezsimstabilitást rövid, vagy akár középtávon is képesek szavatolni, ugyanakkor az informális struktúrák dominanciája hosszabb távon erodálólág hat a formális intézményekre. A versengő politikai rendszerekben (mint például a 2010 utáni Kirgizisztánban) a politikai pártok tulajdonképpen csak a klánszerű érdekhálózatok fedőszervezeteiként funkcionálnak. De a személyközpontú autoriter diktatúrákban is csupán látszólagos az egyszemélyi vezetők nagyfokú autonómiája, akinek valójában a rivális klánok által kijelölt szűk mozgástérben kell egyensúlyozniuk. Így a politikai rendszer „klán-alapúvá” válása, végsősoron mind a demokratikus, mind az autoriter rezsimkonszolidációt aláássa (Collins, 2006, pp.51.-53.). Ezt jól szemlélteti Tádzsikisztán és Kirgizisztán példája: ezekben az országokban az informális politikai frakciók az államra szinte kizárólag mint patronázs jövedelmek forrására tekintettek. Miután ezek a jövedelmek Tádzsikisztánban rögtön a SZU összeomlását követően, Kirgizisztánban kicsit később, a kilencvenes évek második felétől kezdtek elapadni, kiélesedett a klánok közötti küzdelem a fogyatkozó politikai és gazdasági erőforrások feletti ellenőrzésért. Ez Tádzsikisztánban nyílt polgárháború kitöréséhez, Kirgizisztánban pedig két alkalommal is erőszakos rezsimváltásokhoz vezetett. Mindez jól szemlélteti, hogy a közép-ázsiai politikai rendszerekben a szubnacionális érdekhálózatok informális hatalmát a járadékgazdasági forrásból származó állami jövedelmek táplálják. Így a vizsgált politikai rendszerek neopatrimoniális, „klán alapú” jellege szorosan összefügg a járadékgazdaság jelenségével.

3.5 „Járadékos” és „fél-járadékos” államok

Egy állam, vagy politikai rendszer stabilitása akkor biztosított, hogy ha a fennállásához és funkcionálásához elégséges erőforrást tartósan rendelkezésre állnak – állapítja meg *Giacomo Luciani* (Luciani, 1990, p. 66.). Az állam működése, így a politikai rendszer jellege szempontjából sem közömbös kérdés, hogy az állam bevételei, milyen forrásokból származnak, milyen logika szerint és milyen csatornákon keresztül kerülnek (újra)elosztásra a társadalom tagjai között. A „járadékgazdaság” (*rentier economy*) és „járadékos állam” (*rentier state*) fogalmát ideáltípus elemzési kategóriaként az 1970-es években dolgozták ki, elsősorban a közel-keleti és Perzsa-öböl menti olajtermelő és exportáló államok példájából kiindulva. A közgazdaságtanban „járadék” alatt olyan jövedelmet értünk, amely nem termelő munkából, hanem közvetlenül a természeti javak értékesítéséből származik (*Marshallt* idézi Beblawi, 1990, p. 85.). A közgazdaságtanban és társadalomtudományokban számos szerző (Marxtól, Weberig) hangsúlyos értékalapú megkülönböztetést vont a termelő munkából származó kereset és a produktivitást nem igénylő – és éppen ezért pejoratív fogalomként kezelt „járadék” között.

„Járadékgazdaság” alatt tehát olyan nemzetgazdaságot értünk, ahol az állami bevételek nagyobb része tipikusan valamilyen természeti erőforrás (pl. szénhidrogének) exportjából származik. A járadékgazdaság forrása, jellemzően valamilyen természeti kincs, bár tulajdonképpen más jellegű *külső* forrás is lehet (például vendégmunkások hazautalásai). *Luciani* szerint a „járadékgazdaság” tulajdonképpen megkülönböztető vonása, tehát nem is elsősorban a nyersanyag export, hanem, hogy a nemzetgazdaság jövedelmei döntő részben külső, a hazai termelő szektoroktól független forrásokból származnak (Luciani, 1990, p.71.). A „járadékgazdaság” még nem feltétlenül vonja maga után „járadékos állam” kialakulását. A járadékos állam” esetében a külső jövedelmek nem közvetlenül a társadalom tagjaihoz folynak be (mint például a vendégmunkások hazautalásai esetében), hanem társadalomnak egy szűk felső vezetőrétege, végső soron maga a kormányzat az amelyik rendelkezik az elosztásuk felett. A közel-keleti olajmonarchiákban például a teljes népesség körülbelül 2-3%-a rendelkezik az olajexport bevételek felett, melyek az adott államok GDP-jének akár 80-90%-át is kiteszik (Beblawi, 1990, p. 89.). *Luciani* éppen ebben a jövedelmek társadalmi allokációjában látja a járadékos államok legfontosabb társadalmi funkcióját, így ő a

terminológia szintjén is az *allokatív* és *produktív* államok közötti megkülönböztetést javasolja (Luciani, 1990, p. 71.). Az *allokatív* államokban a kormányzat nem adóztatja az állampolgárokat, hanem éppen ellenkezőleg: alanyi jogon pénzbeli jövedelemben és természetbeni juttatásokban részesíti őket. Éppen ezért nem sorolja az allokativ államok sorába a vendégmunkások külföldi hazautalásaitól függő járadékgazdaságokat, mivel a hazautalásokból az állam legfeljebb indirekt módon az otthonélő családtagok megadóztatásával tud bevételekre szert tenni (Luciani, 1990, p. 72.). Az állam allokativitásának avagy produktivitásának mértékéről leginkább a kormányzati szociális kiadások éves GDP-hez viszonyított aránya árulkodik, ami például a közel-keleti olajexportőr államokban a hetvenes-nyolcvanas években igen tetemes hányadot (30-50% között) tett ki (Luciani, 1990, pp. 72.-74.).

Az állam allokativ vagy produktív jellege a tapasztalatok szerint összefüggést mutat a politikai berendezkedés jellegével is. Ahol az állami jövedelmek elsődlegesen a társadalom termelő rétegeinek megadóztatásából származnak, ott a ott hosszabb távon a regnáló rezsimek aligha nélkülözheti a demokratikus legitimáció valamilyen formáját, mint azt a mára már történeti szállóigévé lett „Nincs adózás képvisélet nélkül” jelszava is illusztrálja (Luciani, 1990, p. 75.). Az allokativ vagy járadékos államok esetében a szükséges legitimációt már önmagában az is megteremti, hogy az állampolgárok egzisztenciálisan függenek a mindenkori kormányzattól, amelyik gyakran igen nagyvonalú juttatásokban részesíti polgárait. Mivel az állampolgárok függenek gazdaságilag az államtól, nem pedig fordítva, így a politikai vezetés nincs „rászorulva” a demokratikus legitimációra. Az allokativ rezsimok az „adózás nélkül nincs képvisélet” logikája alapján gyakran a demokratikus képvisélet látszatát sem biztosítják. A „járadékos államok” vertikális irányú patrónus-kliens logikájának működéséhez a képviseleti demokráciánál megfelelőbb keretet biztosít egy neopatrimoniális karakterű autoriter politikai berendezkedés. A járadékos állam jellemzően a politikai rendszer autoriter vonásait erősíti. Az állam járadékos jellege ilyen módon járult hozzá a Perzsa-öböl térségében a napjainkban meglehetősen anakronisztikusnak ható patrimoniális monarchiák konzerválódásához (Luciani, 1990, pp. 79.-80.).

Beblawi a közel-keleti nem olajtermelő államokra (Egyiptom, Tunézia, Marokkó) példájából az ún. *féljáradékos* megjelölést alkalmazza. *Beblawi* „féljáradékos” kategóriája nagyjából megfeleltethető *Luciani* „járadékgazdaság” fogalmának. Olyan országokról van tehát szó, melyek GDP-jében jelentős hányadot

tesznek ki a külföldi forrásból érkező – de nem nyersanyag exportból származó – bevételek: külföldi (akár katonai, akár pénzügyi) segélyek, tranzitdíjak (például áthaladó csővezetékek, vagy éppen a Szuezi csatorna használatáért), az ország infrastruktúrájának bérbeadása (például repterek vagy kikötők rendelkezésre bocsátása külső államoknak katonai bázis létesítése céljából), végül de nem utolsósorban a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásai. Mint a hazautalások példája is illusztrálja a fél-járadékos államok esetében a kormányzat szerepe a külső jövedelmek elosztásában korántsem olyan kizárólagos, mint a járadékos államok esetében. Így a fél-járadékos rezsimek kevésbé nélkülözhetik a demokratikus legitimációnak legalább a látszatát, politikailag pedig jellemzően instabilabbak mint a neopatrimoniális karakterű járadékos rezsimek. Mindamellet a fél-járadékos államokat is jellemzi a kormányzattól függő széleskörű klientúrahálózat, gyakran mesterségesen felduzzasztott és korrupt bürokrácia formájában (Beblawi, 1990, p.97.).

A fenti „járadékgazdaság”, „járadékos” és fél-járadékos” állam fogalmaira alapozott elemzési keret *Vojtek Osztrovszki* szerint kiválóan alkalmazható az öt poszt-szovjet közép-ázsiai köztársaság utódállam példájára is. *Osztrovszki* szerint a közép-ázsiai köztársaságok esetében a járadékgazdaság, illetve a járadékos állam jelleget döntően két tényező alapozta meg. Egyrészt betudható a szovjet korszak örökségének, nevezetesen annak, hogy a SZU-n belül a közép-ázsiai tagköztársaságokra a szláv területeken fekvő ipari centrumok nyersanyagokkal (pl. szénhidrogének, gyapot stb.) történő ellátásának feladatát szabták. A közép-ázsiai gazdaságok járadékos jellegét tovább erősítette a SZU összeomlását követő piaci árliberalizáció, mely a nyersanyag árak drasztikus emelkedését eredményezte és a ezáltal a szóban forgó országokat egyfajta gazdasági de-diverzifikációra ösztönözte (*Ostrowski*, 2011, pp. 285.-286.).

Közép-Ázsiai országok - Külkereskedelmi mérleg (millió USD)

	2002	2007	2012
Kazahsztán	-12,42	7013,53	35151,31
Kirgizisztán	-60,34	-1187,63	-3252,79
Tádzsikisztán	-129,82	-1787,87	-3629,13
Türkmenisztán	698,00	4647,00	10150,12
Üzbegisztán	142,00	701,00	-981,99

10. A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi mérlege

(forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>)

A kilencvenes évtized első felének gazdasági összeomlása után, a kétezres évtized a közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmének abszolút számokban mérve jelentős kibővülését hozta. Ez nem jelentette azonban szükségszerűen ezen nemzetgazdaságok nyitottabbá válását, hiszen az export és import rendszerint tapasztalható számszerű növekedését arányaiban megközelítette vagy akár felül is múlta gazdasági növekedési ütemük. Az energia és nyersanyag árak 1999 és 2008 közötti illetve 2009 utáni újbóli emelkedésének köszönhetően a három nettó energiaexportőr közép-ázsiai állam Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán exportjának értékvolumene látványosan növekedett – akár 50-100%-al is – az import értékvolumenéhez képest. A két nettó energia importőr állam Kirgizisztán és Tádzsikisztán exportját és külkereskedelmi cserearányait viszont mindez - elsősorban a megemelkedő üzemanyag árak melletti növekvő szállítási költségek és a megdrágult import energia miatt - kedvezőtlenül befolyásolta (Mogilevskii, 2012, pp. 7.-12.).

Közép-Ázsiai országok - Export (millió USD) - (%GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11576,90	47	51837,61	49	96882,56	48
Kirgizisztán	635,54	40	2012,05	53	3202,51	48
Tádzsikisztán	799,36	65	766,93	21	1644,16	22
Türkmenisztán	3081,00	69	9548,00	75	25760,63	73
Üzbegisztán	2985,00	31	8851,00	40	14251,92	28

Közép-Ázsiai országok - Import (millió USD) - (%GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11589,31	47	44824,08	43	61731,24	30
Kirgizisztán	695,88	43	3199,68	84	6455,31	98
Tádzsikisztán	929,17	76	2554,79	69	5273,29	69
Türkmenisztán	2383,00	53	4901,00	39	15610,51	44
Üzbegisztán	2843,00	29	8150,00	37	15233,91	30

11. A közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmi nyitottsága

(forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>)

Kazahsztán és Türkmenisztán esetében a szénhidrogén szektor még dominánsabb pozícióra tett szert a gazdaságon belül, mint a függetlenség elnyerése előtt. Kazahsztán az ország északnyugati észén felfedezett Kasangani olajmezők

révén a Közel-Keleten kívül a jelenleg ismert legnagyobb még ki nem aknázott kőolajkészletekkel rendelkezik (Afanasyeva, 2012) és napjainkban a 19. legjelentősebb olajtermelő ország, készletei azonban földgázból is jelentősek. Kazahsztán kereskedelmi exportjában a szénhidrogének aránya értékvolumenben a kilencvenes évek közepén mért 25%-os arányról a kétezres évtized derekára 66%-ra emelkedett.⁹² Ezen kívül Kazahsztán tekinthető napjainkban is a réz, cink valamint uránérc egyik vezető kitermelőjének világban⁹³ (Olcott, 2010, p.169.).

Türkmenisztán földgáztartalékai a 2006-ban felfedezett *Dél-Jolotan* és *Oszman* óriásmezők felfedezésével a hatodik legnagyobbak számítanak a világon Türkmenisztán pedig immár a világ negyedik legjelentősebb földgáz exportőr állama Oroszország, az USA és Irán mögött.⁹⁴ Türkmenisztán esetében szénhidrogének aránya napjainkban már a teljes export 80%-át is meghaladja.⁹⁵ A térség államai közül az elmúlt évtizedben Türkmenisztán könnyelhetette el külkereskedelmi forgalmának legnagyobb, már-már drámai mértékű bővülését. 2000 és 2010 között a türkmén export értékvolumene megháromszorozódott, míg az import közel

⁹² The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2009 <http://www.rojasdatabank.info/wdi2009/tab4.4.pdf> [letöltve: 2014.02.22.]

⁹³ A kazah export mindenekelőtt a szénhidrogének és érc elsősorú felvevőpiacának továbbra is az „EU 27” országai, valamint Kína számítanak: 2012-ben az EU-ba irányult a teljes kazah export több mint 50%-a (!), a második legfontosabb célország Kína a kazah export 17,9%-át szívta fel, míg Oroszország a harmadik helyre szorult (7,3%). Az áruimport legfontosabb tételei közé a műszaki berendezések és gépek, feldolgozott élelmiszerek, vegyi anyagok és a részben a hazai fogyasztást kielégítő, részben reexporta kerülő energiahordozók számítanak. Ezek legjelentősebb hányadát (38,4%) Kazahsztán továbbra is Oroszországtól szerzi be, amely így továbbra is az ország elsősorú import partnerének számít – ezt a pozícióját Oroszországnak a Vámunió megalakítása nyilvánvalóan tovább erősítette, mindenekelőtt a feltörekvő Kínával (16,8%), valamint az EU 27 országaival (16,8%) szemben. WTO Country Profiles Kazakhstan

<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ,KG,TJ,TM,U> (letöltve: 2014. 11. 26.)

⁹⁴ U.S. Energy Information Administration /Turkmenistan 2012.01.25. <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> [letöltve: 2014.02.22.] A türkmén áruexport termékstruktúrájának dediverzifikálódásával párhuzamosan ugyanakkor az utóbbi évtized sikeres csővezeték építési projektjeinek köszönhetően a türkmén export térszerkezete jelentősen diverzifikálódott: A türkmén külkereskedelem térszerkezete jóval nagyobb mértékű átrendeződést mutat. Oroszország a kilencvenes években még a türkmén gázexport lényegében kizárólagos felvásárlója volt, ezzel szemben ma már a türkmén gázexport legfeljebb harmada irányul Oroszország felé. Egyes szakértők becslései szerint a türkmén gázexporton ma már Oroszország, Irán és Kína hozzávetőlegesen 30:30:40 százalékos arányban osztozik. Összességében Türkmenisztán legjelentősebb exportpartnerei 2010-es adatok alapján Irán (21,7%), Oroszország 18%, Törökország (16,4%) és Kína (10%) (Dzsumajev, 2012, pp. 7.-11.). Ugyanakkor a jelenlegi lekötött földgáz-export szerződési kapacitások ismeretében⁹⁴ prognosztizálhatjuk, hogy hamarosan Kína válik Türkmenisztán elsősorú exportpiacává (Peyrouse, 2012, pp. 182.-184.).

⁹⁵ The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2004 <http://www.rojasdatabank.info/wdi2004/ch4.pdf> [letöltve: 2014.02.22.]

négyszeresére növekedett. Így a kereskedelmi forgalom értéke a GDP több mint 50%-ra rúg. A dinamikus növekvő energiaexportnak köszönhetően a vizsgált időszakban az ország külkereskedelmi mérlege mindig jelentős (a GDP 20%-át meghaladó) többletet mutatott (Mogilevskii, 2012, p. 23.).

Türkmenisztánban a teljes egészében állami ellenőrzés alatt álló földgáz kitermelő szektor által generált állami bevételeket a türkmén rezsim széleskörű lakossági ártámogatásokra és szociális transferekre fordította. A türkmén állam 1993 óta ingyen biztosítja polgárai számára az ivóvíz, a gáz illetve az elektromos energia ellátást. Javarészt a földgázexport bevételeiből szubvencionálják a még napjainkban is a munkaerő mintegy 50%-át, foglalkoztató, monokultúras gyapottermelésen alapuló mezőgazdasági szektor működését⁹⁶ (Pomfret, 2006, pp.90.-97.). Így az öt közép-ázsiai köztársaság közül Türkmenisztán emlékeztet legjobban a járadékos államok „klasszikus példáját” képező közel-keleti olajmonarchiákra.

A kétezres évtized Üzbegisztán számára a külkereskedelmi forgalom dinamikus növekedését hozta, az export kibocsátás csaknem megháromszorozódott, míg a behozatal megduplázódott. A kivitel gyorsabb bővülésének köszönhetően az ország jelentős – még ha Kazahsztánnál és Türkmenisztánnál jóval szerényebb mértékű – külkereskedelmi többletet (nagyjából a GDP 5%-a) halmozott fel. Ennek eredményeképpen az üzbég gazdaság nyitottsága a 2002-ben becsült 12%-os szintről az évtized végére mintegy 20%-ra emelkedett. Ennek dacára az üzbég gazdaság tekinthető a külkereskedelemtől legkevésbé függő, leginkább zárt nemzetgazdaságnak a régióban (Mogilevskii, 2012, p.26.), ami azért jelentősen árnyalja az *Osztrovski* által Üzbegisztánról, mint „járadékos államról” festett képet. Helyesebb lenne Üzbegisztánt, ha nem is „járadékos”, de a járadékos államokhoz hasonló patronázs logika alapján működő rezsimként leírni.⁹⁷

⁹⁶ Az agrárszektor nagymértékű állami szubvencionálása ellenére az ország az alapvető élelmiszerek csaknem 70%-át importálni kénytelen. Az erőltetett öntözés miatt pedig az egyébként is igen csekély kiterjedésű türkmén termőterületeket nagymértékű szikesedés sújtja. A kilencvenes évtizedben így nem volt ritkaság Türkmenisztánban az élelmiszerhiány (Ochs, 1997, p.343.).

⁹⁷ Bár jelen disszertációnak nem célja a közép-ázsiai köztársaságok külpolitikájának vizsgálata, ide kívánczó megjegyzés, hogy az üzbég gazdaság diverzifikáltabb, ugyanakkor zártabb jellege nyilvánvalóan kihatással bírt rá, hogy az összes közép-ázsiai utódállam közül külpolitikai téren Üzbegisztán válhatott talán a leginkább szuverén szereplővé a nagyhatalmakkal, mindenekeelőtt Oroszországgal szemben (Anchieschi, 2010)

Az üzbég áruexportot alapvetően még mindig a nyersanyagok kivitele dominálja. A földgáz, színesfémek és gyapot adják együttesen az export 67,6%-át ez az arány 2000 óta lényegében változatlan. A nyerstermékeken belül figyelemre méltó módon, csaknem megduplázódott a szénhidrogén alapú energiahordozók aránya (a 2000-ben mért 12%-ról 2010-re 25%-ra emelkedett). A fosszilis energiahordozókból korábban elsősorban önellátásra törekvő ország mára regionális szinten jelentős földgáz-exportőrré vált. Így napjainkban a korábban domináns gyapot helyett immár a földgáz Üzbegisztán elsőszámú exportcikke. Az üzbég mezőgazdaságban, így az agrárexportban is, a gyapot rovására nagyobb teret nyertek a zöldségek és gyümölcsök. Az exporton belül mintegy 25%-os stabil részesedést képvisel a különféle színesfémek, elsősorban az arany kivitele (Anderson – Klimov, 2012, pp. 18.-20.).

A munkaerő foglalkoztatás arányát tekintve ugyanakkor még mindig az üzbég nemzetgazdaság domináns szektorának tekinthető a gyapottermesztés, amely javarészt még mindig nagyüzemi keretek között, állami termelészövetkezetekben⁹⁸, öntözéssel zajlik. A teljes mezőgazdasági termőterületen belül az öntözött földterületek aránya 88%, ami az egyik legmagasabb érték az egész világon. Az üzbég kormányzat pedig láthatóan meg van győződve róla, hogy a mezőgazdaságban bármiféle privatizáció egyenes úton latifundiumok kialakulásához és akár fegyveres konfliktusokkal járó vízmegosztási vitákhoz vezetne (Olcott, 2005, p.120.). Az üzbegisztáni gyapottermelés kevésbé gépesített, a gyapot betakarítása jellemzően még mindig kézi erővel történik, ugyanakkor az *International Crisis Group* egy tanulmányának becslése szerint a gyapot export bevételeinek legfeljebb 10-15%-a jut vissza a termelőkhez.⁹⁹

2000-2005 között a Karimov rezsim szintén számottevő devizabevételre tett szert a hánábádi (korábbi szovjet) légibázis bérbeadása révén (Spelcher – Spelcher,

⁹⁸ A kétezres évtized közepén az üzbég gyapottermelés 60%-át a *sirkatnak* nevezett termelészövetkezetek szolgáltatták. Ebben elvileg a parasztnak részesedésük volt, ám a gyakorlatban a nyomott állami felvásárlási árak miatt, a legtöbb szövetkezet veszteséget termelt. Az állam a magángazdaságok számára is kötelező jelleggel előírhatja a gyapottermesztést, elégtelen termésmennyiség esetén pedig akár vissza is veheti a földet. The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, *International Crisis Group*, 2005.02.28. http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture [letöltve: 2014.02.22]

⁹⁹ The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, *International Crisis Group*, 2005.02.28. http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture [letöltve: 2014.02.22]

2009, p.366.). Ezek után érthető, hogy egyes hírek szerint az üzbég vezetés ismét szívesen látna amerikai bázist saját területén és ezért még CSTO tagságát is hajlandó volt felfüggeszteni 2012 júliusában.¹⁰⁰

Az üzbég rezsím karaktere abban a tekintetben a járadékos államokéhoz hasonló patrimonális logika alapján működik, hogy láthatólag az alapvető fogyasztási cikkekre kiterjedő rögzített árrendszertől és a széleskörű lakossági szubvencióktól reméli a társadalmi béke megőrzését. Az üzbég állam az éves GDP - fejlődő országok mércéjével mérve - igen tekintélyes hányadát fordítja szociális transferekre illetve egészségügyi és oktatási kiadásokra. A 2000-es évek elején például a GDP 6%-át fordították szociális, míg 7%-át egészségügyi és oktatási kiadásokra. A pénzbeli költségeken túl az üzbég állam még jelentős természetbeni juttatásokkal (könyvek, táskák, csizmák stb.) segíti például a gyermekek iskoláztatását (Olcott, 2005, p.119.). Emellett az üzbég rezsím bevételeinek jelentős részét a közép-ázsiai összehasonlításban is különösen kiterjedtnek mondható, és a represszív, autoriter hatalomgyakorlás fenntartásában kulcsszerepet játszó belbiztonsági apparátus fenntartására fordítja (Ostrowski, 2011, p.289.).

Míg az elmúlt két évtizedben a nyersanyagokban bővelkedő kazah, türkmén és üzbég gazdaságokra épülve a neopatrimonális rezsimek, illetve a mögöttük álló informális érdekhálózatok többé-kevésbé sikerrel stabilizálták hatalmukat, addig az erőforrásokban szűkölködő Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban jóval instabilabb, bár külső támogatástól továbbra is alapvetően függő „fél-járadékos” rezsimek alakultak ki. Kirgizisztán és Tádzsikisztán volt az egykori Szovjetunió két legszegényebb tagköztársasága. Még a SZU felbomlásának évében is a Kirgiz SZSZK költségvetésének 35%-át, míg a Tádzsikisztáni SZSZK büdzséjének megközelítőleg 46%-át (tehát csaknem felét!) a moszkvai centrum szubvenciói biztosították (Collins, 2006, p.157.). Ellentétben a másik három köztársasággal,

¹⁰⁰ Az andizoni tüntetések vérbefojtása miatt 2005-ben az amerikai kormányzat visszatartott Üzbegisztánnak járó 11millió dollárnyi katonai segélyt. Erre adott reakcióként Karimov elnök felszólította az amerikaiakat a hanabádi légitámaszpont kiürítésére. 2012-ben viszont Üzbegisztán mindenki számára váratlanul felfüggesztette tagságát a Moszkva által dominált Kollektív Biztonsági Együttműködés Szervezetében (Collective Security Treaty Organization – CSTO). a döntést azzal magyarázzák, hogy Üzbegisztán szeretne részesülni az Afganisztánból kivonuló amerikai csapatok hátrahagyott fegyverzetéből illetve, hogy egy Üzbegisztán területén létrehozandó amerikai bázisról is már tárgyalások folynak – melynek létesítéséhez azonban Üzbegisztánnak CSTO tagként szükséges lenne elnyernie a többi CSTO tagállam, mindenekelőtt Oroszország hozzájárulását. Litovkin, Viktor: Uzbekistan wants American weapons and suspends CSTO membership, Valdai Discussion Club, 2012.07.06. http://valdaiclub.com/near_abroad/45740.html

amelyek tulajdonképpen jól jártak a nyersanyagárak piaci liberalizációjával, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a SZU széthullásának gazdaságilag alighanem a legnagyobb vesztesei lettek. Az utóbbi két államban a kétezres évtized folyamán jelentős külkereskedelmi deficit halmozódott fel, melyet az érintett országok alapvetően a nagyszámú külföldön dolgozó vendégmunkásaik hazautalásai, az informális határmenti kereskedelem és reexport bevételei, nemzetközi segélyek illetve Tádzsikisztán esetében vélhetően az illegális narkotikumok tranzitkereskedelmének bevételei révén voltak képesek finanszírozni.

(Mogilevskii, 2012, pp. 7.-12.). Mint *Vojtek Osztrovski* megállapítja Kirgizisztán és Tádzsikisztán a „neoliberális projectből” kirekesztett „globális dél” országaihoz kezdtek hasonulni, melyek leginkább csak egy sajátos – pénzmosáson, illegális migráción és drogkereskedelmen alapuló – árnyékgazdaságon keresztül integrálódnak a globális világ gazdaságba (Ostrowski, 2011, p.286.).

Tádzsikisztán már a szovjet időkben is az iparilag legkevésbé fejlett tagköztársaságnak számított, ám a polgárháború a meglévő csekély ipari infrastruktúrát is jórészt elpusztította. Napjainkban Tádzsikisztán iparát tekintve a vízierőművekre épülő elektromos energiatermelést és exportot, valamint a magas elektromos áram igényű alumínium gyártást tarthatjuk említésre méltónak. A *Vaks* folyó vízierőműre települt *tursunzodai* alumíniumkohók jelentőségét mutatja, hogy az innen exportált alumíniumból származik Tádzsikisztán (hivatalos) exportbevételének a fele, valamint az üzem egymagában felhasználja az országban megtermelt elektromos energia 40%-át (Olcott, 2005, p.115.). Bár az ország területének alig 7%-a művelhető, a mezőgazdasági szektor a népesség 49,8%-át foglalkoztatja. A szovjet időszakban a mezőgazdaságra itt is a gyapottermesztés erőltetése nyomta rá a bélyegét, így az ország élelmiszerekből máig behozatalra szorul. Az élelmiszernövények arányának növelésére a kolhozok átfogó privatizációja nélkül Tádzsikisztánban sincs sok remény, ugyanakkor ez utóbbi komolyabban fel sem merülhetett, hiszen a polgárháború lezárásának egyik garanciája az volt, hogy az egyes hadurak visszavonulásuk zálogául megkapták – rendszerint szülőfalujuk vagy származási régiójuk – kolhozainak irányítását, mintegy „hűbértartók” gyanánt (Olcott, 2005, p.114.).

Jelentős ipar és jól működő mezőgazdaság híján Tádzsikisztánban a munkanélküliség óvatos becslések szerint is meghaladja a 40%-ot. A polgárháborút követő évtizedekben a tádzsik lakosságnak lényegében három forrásból nyílt

lehetősége jövedelemszerzésre: egyes szerencsések munkát kaptak valamelyik az országban működő NGO-nál, vagy külföldre (rendszerint Oroszországba) emigrált családtagjuk hazautalásaiból éltek vagy bekapcsolódtak az illegális – de valójában az ország gazdaságának egyik legszilárdabb pillérét alkotó – kábítószer kereskedelembé (Olcott, 2005, p.113.). Napjainkban mintegy 1,5 millió (tehát átlagban minden ötödik) tádzsik állampolgár dolgozik külföldön, a migránsok aránya a teljes népességhez viszonyítva itt a legmagasabb a volt Szovjetunióban, sőt az egész világon (Erich, 2006). Hazautalásaik összege 2005-ben meghaladta a 600millió dollárt és egyes becslések szerint napjainkban is mintegy 42%-át teszi ki az ország GDP-jének¹⁰¹. A tádzsik háztartások legalább 15%-a kizárólag a hazautalásokból él (Nazriev- Manzarshoeva, 2009). Az ország másik ehhez mérhetően jelentős bevételi forrása a drogkereskedelem. Tádzsikisztán mintegy 1800 km hosszúságú meglehetősen gyengén őrzött határszakaszon osztozik a világ jelenleg elsőszámú ópium és heroin termelő országával Afganisztánnal. A becslések szerint akár évi 90 tonna heroin (az Afganisztánban előállított heroin körülbelül 30%-a) is átáramlik a tádzsik-afgán határon útban Oroszország felé. A drogkereskedelemből származó bevételek pedig az éves tádzsik GDP 30-50%-át is elérhetik. Bár *Emomali Rahmon* elnök közvetlen érdekeltiségére a drogkereskedelemben nincs bizonyíték, de a helyi tisztségviselők a regionális biztonság fenntartásáért cserében minden bizonnyal szabadon bonyolíthatják drogügyleteiket. Így a drogkereskedelem – ellentétben Mexikó példájával – Tádzsikisztán esetében sajátos módon hozzájárult a polgárháború után a központi hatalom stabilizálódásához és az erőszak megszűnéséhez.¹⁰²

Kirgizisztán gazdasági fejlődését – hasonlóan Tádzsikisztánhoz – már a szovjet tagköztársaságként is számos tényező hátráltatta, mindenekelőtt izolált földrajzi helyzete és természeti erőforrásainak – köztük a fosszilis energiahordozók – szűkösége. Talán ennek is köszönhető, hogy a szovjet korszak erőltetett iparosítása – annak minden áldásos és kártékony hatásával együtt – Kirgizisztán gazdaságának fejlődésre kevésbé nyomta rá a bélyegét, mint több másik tagköztársaságéra. Bár a

¹⁰¹ The World Bank Country Brief Tajikistan 2012
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKISTANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html>
 [letöltve: 2014.02.23.]

¹⁰² Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. *The Economist*, 2012.04.21.
<http://www.economist.com/node/21553092> [letöltve: 2014.02.23.]

megművelhető földterület aránya itt is igen csekély, a mezőgazdasági szektor - azon belül is a nomadizáló állattartás - súlya igen jelentős maradt. Még napjainkban is a mezőgazdaság foglalkoztatja a kirgiz népesség csaknem 40%-át és szolgáltatja a tagköztársaság GDP-jének legalább az egyharmadát.¹⁰³

Az ország az energiahordozókat hagyományosan Oroszországtól, míg a fogyasztási cikkeket egyre nagyobb arányban Kínától importálja. Kirgizisztán exportja összesen csupán mintegy 29%-al növekedett 2000-2010 közötti időszakban, míg importja ugyanebben a periódusban két és félszeresére emelkedett. Ennek köszönhetően a kétezres évek elején még nagyjából külkereskedelmi egyensúlyban lévő ország mára a GDP-je 10%-át is meghaladó külkereskedelmi deficitet halmozott, melyet csak az egyre nagyobb számú külföldön dolgozó kirgiz vendégmunkás hazautalásai és a növekvő informális reexport révén tud finanszírozni. Az import erőteljes növekedésének köszönhetően a kirgiz gazdaság nyitottsága is fokozódott, a GDP 40-50%-át is eléri.

A függetlenség elnyerése óta számottevő nemzetközi tőkebefektetést Kirgizisztánban is csak két ágazat az aranykitermelés és vízenergia export vonzott. A legnagyobb egyszeri beruházást a kanadai *Cameco* konzorciummal kötött megállapodás eredményezte a több mint 4000 méteres tengerszint feletti magasságon fekvő és rendkívül nehezen megközelíthető *Kumtor* aranybánya lelőhelyeinek kiaknázásáról. A koncessziós szerződés értelmében a kitermelésből származó profit 70%-a kirgiz államot illeti meg, amelyek a kirgiz költségvetés bevételeinek 26%-át teszi ki és a köztársaság exportjának is mintegy 40%-át az aranyexport adja.¹⁰⁴ A Narin folyón épült vízierőművek ma már orosz energiaóriás a RAO-UES tulajdonába tartoznak. Az erőművek révén Kirgizisztán elektromos energiát exportál Kazahsztánba, ugyanakkor a saját energiafogyasztását csak számottevő orosz gáz és olaj importjával tudja fedezni (Olcott, 2005, p.111.).

A közép-ázsiai köztársaságok közül talán Kirgizisztán külkereskedelmében játssza a legjelentősebb szerepet a reexport. Ennek egy jelentős részét képezi az olcsó kínai fogyasztási tömegcikkek, informális, statisztikákban sem feltüntetett

¹⁰³ World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot 2012 p.6.
http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf
 [letöltve: 2014.02.23.]

¹⁰⁴ World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot 2012 p.9.
http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf
 [letöltve: 2014.02.23.]

határ menti kereskedelme¹⁰⁵. A formális reexport főbb tételeit gépek és műszaki berendezések, valamint üzemanyagok képezik. Az eddigi jelentős kirgiz üzemanyag reexportot magyarázó egyik tényező az idén megszűnő *manaszi* amerikai légibázis üzemanyag és utánpótlás igényének kiszolgálása volt. A másik faktor amelynek köszönhetően a fosszilis energiahordozókban szegény Kirgizisztán a szénhidrogén termékek egyik fő regionális elosztó központjává válhatott, nem más, mint, hogy a szoros orosz-kirgiz kapcsolatoknak köszönhetően Kirgizisztán számos szomszédjánál, különösen Üzbegisztánnál olcsóbban juthat az orosz benzinhoz, gázolajhoz és kerozinhoz. A kirgiz fosszilis energia export esetében, minden bizonnyal az orosz import reexportjáról van szó, hiszen Kirgizisztánnak magának nemcsak a kőolaj és földgáz készletei, de a finomító kapacitásai is rendkívül szerények (Mogilevskii, 2012, p.20.).

A bővülő formális és informális reexport mellett még a nemzetközi segélyek és a vendégmunkások hazautalásai jelentettek fontos bevételt a kirgiz járadékgazdaság számára. A mindenkori „elnöki klánok” a nemzetközi segélyekre tipikusan mint patronázs jövedelmek forrására tekintettek, elosztásukat például *Aszkar Akajev* elnökségének időszakában, az elnök feléségének alapítványai koordinálták (Engvall, 2011, p.32.). A vendégmunkások hazautalásai pedig 2007-ben a kirgiz GDP 27%-át tették ki, amely a negyedik legmagasabb arányt jelenti a világ országai között (Marat, 2009, p.8.). 2000-től fontos új külső deviza bevételi forrást jelent a kirgiz vezetés számára az Afganisztán elleni hadművelet keretében Biskek melletti *Manasz* légitámaszponton létesült amerikai katonai bázis. Érdekes módon épp a nyugati média által ünnepeelt „tulipános forradalom” révén hatalomra jutott *Bakijev* elnök tette először kérdéssé a manaszi amerikai bázis fennmaradását, amivel vélhetően csak magasabb bérleti díjat akart kizsarolni az amerikai kormányzattól¹⁰⁶ (Beehner, 2005). A busás deviza juttatások ellenére úgy tűnik az

¹⁰⁵ A közép-ázsiai „informális” vagy határmenti kereskedelemben az olcsó kínai fogyasztási cikkek játsszák a főszerepet. Ezek legfontosabb regionális elosztó helyének napjainkban a kirgizisztáni *Dordoj* és *Karaszu* piacok tekinthetők. A reexportra kerülő kínai áruk általában vámmentesen vagy minimális 1-5% vámtarifák mellett léphetnek be Kirgizisztánba ill. Tádzsikisztánba. Kirgizisztánból elsősorban Oroszországba, Kazahsztánba és Üzbegisztánba, míg Tádzsikisztánból elsősorban Afganisztánba és Üzbegisztánba exportálják azokat. A re-exportra kerülő áruk általában nem szerepelnek az érintett közép-ázsiai országok import statisztikáiban, így leginkább csak közvetetten, a kínai export statisztikákból következtethetünk értékvolumenükre, amely 2006-ban egyes becslések szerint a hét milliárd dollárt is elérte (Mogilevskii, 2012, pp. 38.-46.)

¹⁰⁶ Bakijev elnök, az általa szimbolikusnak tekintett évi két millió dolláros bérleti díj, százszorosára (!) emelését követelte az amerikaiaktól. Mindeközben orosz részről is érezhetően erősödött a kirgiz

amerikaiaknak az idei évben el kell hagyniuk a bázist, mivel az oroszbarátként számon tartott *Atambajev* elnök 2014-ig adott határidőt az USA-nak a manaszi légitámaszpont kiürítésére.¹⁰⁷ A bázis felszámolása előreláthatólag a előzetes menetrendnek megfelelően 2014 júliusáig befejeződött.¹⁰⁸

Mindezen adatok tükrében *Osztrovszkival* egyetértve úgy véljük napjainkban két utódállam Kazahsztán és Türkmenisztán egyértelműen mint nyersanyag exportőr járadékos államok írhatóak le, míg az exportálható nyersanyagokban szegény, mindazonáltal külső forrásokra nagymértékben ráutalt Kirgizisztán és Tádzsikisztán beleillenek a „fél-járadékos” államok elemzési kategóriájába (Ostrowski, 2011, p.286.). Osztrovszkitól eltérően azonban úgy vélem Üzbegisztán példája –a külkereskedelmi adatok tükrében – nem meríti ki a járadékos állam, de talán a járadékgazdaság fogalmi kritériumait sem, noha az üzbég politikai elitcsoportokat is jól láthatóan egyfajta járadékvadász logika vezérli. Mindettől nyilván nem független, hogy mint azt a fentiekben már vázoltam, politikai berendezkedését tekintve a két járadékos államban (Kazahsztán és Türkmenisztán) aránylag stabil neopatrimoniális – sőt egyes szerzők szerint egyenesen szultanisztikus – jellegű autoriter rezsimek alakultak ki, míg Üzbegisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a másik három rezsimmél potenciálisan lényegesen ingatagabb, ám összességében autoriter karakterű oligarchikus, „klán alapú” rendszer maradt.

kormányzatra nehezedő nyomás, hogy mondják fel az amerikaiakkal kötött bérleti megállapodást. Végül is 2009 februárjában Bakijev elnök bejelentette a manaszi amerikai bázis bezárását. Ezzel csaknem egyidejűleg láttak napvilágot hírek egy új orosz-kirgiz hitelmegállapodásról, amelynek keretében Moszkva csaknem két milliárd dollár értékű gyorssegélyt volt kész folyósítani a Bakijev kormányzat számára. Bakijev le is hívta az orosz hitel első részletét, majd utána, nem kevéssé felbőszítve az oroszokat, váratlanul meghosszabbította az amerikaiak manaszi bérletét. Egyes spekulációk szerint Bakijev kétkulcsos politikája közrejátszott benne, hogy a 2010-es zavargások alkalmával Oroszország kvázi „áldását adta” a kirgiz elnök megbuktatására.

¹⁰⁷ Atambaev Says No Foreign Troops At Manas After 2014. *Radio Free Europe*, 2012.02.20. http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan_president_says_no_foreign_troops_manas_2014/24490080.html [letöltve: 2014.02.24.]

¹⁰⁸ U.S. Air Base At Manas Starts Closing Shop. *Eurasianet.org* 2014.02.12. <http://www.eurasianet.org/node/68045> [letöltve: 2014.02.24.]

3.6 A politikai iszlám Közép-Ázsiában

Ahogy azt a disszertáció civilizációtörténeti fejezetében már kifejtettem, Közép-Ázsiában az iszlámot történetileg egy sajátos kettőség jellemezte. Ez a kettőség mindenekeelőtt az oáziscivilizációk városlakói és a sztyeppi illetve sivatagi nomádok közötti hagyományos ellentétből táplálkozott. *Dobrovits Mihály* megfogalmazásával az Iszlám „...eleve városi és kereskedői környezetben alakult ki és virágzott fel, s a nomádokhoz való viszonya kezdettől fogva ambivalens volt. Ez az ellentét az iszlám vallás későbbi történetén is végighúzódik. A szunnita ortodoxia, amely államtól független vallási hierarchiával sosem rendelkezett, alapvetően könnyvallás. Vegytiszta formában csak olyan környezetben él meg, ahol az írásbeliségnek kellő hagyományai vannak... E centrumtól való földrajzi vagy művelődésbeli távolodás függvényében a vallás egyre több népvallási elemet, s gyakran iszlám előtti reliktumokat szív magába; kimondható, hogy a nomádok közt ez a fajta népvallás, illetve igen gyakran a felszínesen iszlamizált törzsi hagyomány jelentette magát az iszlám vallást.” (Dobrovits, 2011a, p.18.).

A turkesztáni „kánságok” és egyéb premodern államalakulatok esetében a vallásjogtudós *ulemák*, a szunnita ortodoxia „kvázi-klerikus” rétegének tagjai töltötték be hagyományosan az államigazgatási pozíciókat. Így a vallási vezetők és az állami bürokrácia nem váltak egymástól külön. A cári orosz adminisztráció, majd a későbbiekben a szovjethatalom is folytatójává vált az ulema réteg állami „funkcionáriusítását” célzó politikának (Roy, 2000, p.53.). Legális muszlim vallási élet a szovjet Közép-Ázsiában egészen 1990-ig tulajdonképpen csak a Sztálin által 1943-ban életre hívott taskenti székhelyű *Közép-Ázsiai és Kazahsztáni Muszlim Vallási Igazgatóság* (továbbiakban KÁKMVI) keretei között folyhatott. (Khalid, 2007, p.78.). Az elvekben a közép-ázsiai muszlim vallási közösségek önszerveződésének útján létrejött KÁKMVI tevékenységét az 1944-ben létrehozott *vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa*, áttételesen pedig SZKP KB propagandaosztálya felügyelte. A KÁKMVI legfontosabb feladatai közé tartozott a lakosság alkalmankénti mobilizációja a rendszer támogatására, a népi vallásosság megnyilvánulásaival szemben folytatott teológiai harc és a külföld irányában folytatott propaganda tevékenység. Ennek legfőbb eszközei a KÁKMVI élén álló *főmufti* által kibocsátott ún. *fatvák* (vallásjogi dekrétumok) voltak (Wagner, 2012, pp. 37.-41.). Ezeket a fatvák azonban rendszerint a lakosság szemében nem bírtak

semmilyen szakrális karakterrel, bennük csupán állami rendeleteket láttak, mint ahogy lényegében azok is voltak (Babadzsanov, 2002, p. 304.).

A szakirodalomban rendszerint „hivatalos iszlámként” (Abdullaev, 2002, p. 255.; Babadzsanov, 2002, p.304.; Roy, 2000, p.150.; Wagner, 2012, p.13.). aposztrofált formális intézményi struktúrák felülről kinevezett képviselői, a helyi közösségekben jellemzően csekély mértékű társadalmi beágyazottsággal és vallási tekintéllyel bírtak. Személyükben a hívők – a valóságnak megfelelően – egyszerűen az államhatalom képviselőit látták illetve látják ma is. Az államtól való közvetlen függőségét ezeknek az egyházi struktúráknak az is jól illusztrálja, hogy a SZU dezintegrálódásának Közép-Ázsiában éppen a KÁKMVI lett az első intézményi áldozata. A muftiátus tagköztársasági szintű *kaziátusait* a függetlenedő köztársaságok már 1990 folyamán igyekeztek önálló – de természetesen az államnak továbbra is teljes mértékben alárendelt – „nemzeti muftiátusokká” szervezni (Abdullaev, 2002, p. 263.).

A „hivatalos iszlám” mellett azonban a közép-ázsiai iszlámnak létezik egy másik szférája is, melyet a szakirodalomban változatos elnevezésekkel illetnek, annak függvényében, hogy a komplex jelenség melyik aspektusát kívánják kihangsúlyozni. „Népi iszlám” vagy „mindennapi iszlám” alatt a lakosság körében a szovjet korszak idején is továbbélt hiedelmek, rítusok és szokások összességét értjük, melyek gyakorlását – a „hivatalos iszlám” képviselőinek folyamatos kárhóztatása mellett - de alapvetően tolerálta. *Olivier Roy* érzékletes példákon mutatja be, hogy a család vagy a helyi közösség körében rendszerint még a kommunista pártfunkcionáriusok is gyakorolták a tradicionális muszlim rítusokat¹⁰⁹ (Roy, 2000, pp.152.-153.).

A vallásgyakorlat „hivatalos iszlámon” kívül eső terrénumának jelölésére bevett terminusoknak számítanak a „párhuzamos” (Roy, 2000, p.151.) avagy „nem hivatalos” (Abdullaev, 2002, p.255.) jelzők is, amelyek ebben a vallási tevékenység illegális keretek között zajló, „földalatti” jellegét illetve a „hivatalos iszlám” formális intézményeivel való strukturális párhuzamosságot fejezik ki. *Wagner Péter*

¹⁰⁹ A szovjet korszakban mindvégig a pártfunkcionárius családok körében is a fiúgyermekek körülméletlésének gyakorlata. A temetéseken is mindig jelen volt – még ha csak a kolhoz egyszerű tagjaként is – egy mullah, aki rendszerint egy rövid imát is elmondott. A szülők és nagyszülők gyermeküket rendszerint megismertették az iszlám vallás alapjaival. Ugyanakkor a disznóhús evés, és alkohol ivás tilalmát, valamint a napi ötszöri ima előírását a vallásosabb közép-ázsiai családokban is kevésbé tartották be (Roy, 2000, pp.152.-153.).

megfogalmazásában: „...beletartozik a magánlakásokban berendezett, vagy kultúrházakká alakított mecsetekben folyó nem engedélyezett közösségi vallásgyakorlás, a magánszerveződésben létrejövő hittanoktatás, vagy azok a mollák, akik állami jóváhagyás nélkül végeztek oktatói tevékenységet, gondozták közösségüket. A párhuzamos iszlám kifejezése ily módon egy fokkal szűkebb a népi iszlám kifejezésénél, mivel azon nem feltétlenül értem az átlagember hitrendszerének elemeit, vallásgyakorlásának sajátosságait, hanem csak azokat a személyeket és intézményeket, amelyek állami jóváhagyás nélkül vettek részt a szakrális ismeretek megtartásában, továbbélésében...” (Wagner, 2012, p. 14.).

Olivier Roy szerint ugyanakkor a szovjet illetve poszt-szovjet Közép-Ázsiában a „hivatalos” és „nem hivatalos” iszlám párhuzamossága korántsem jelentett antagonisztikus szembenállást. A „hivatalos” és „párhuzamos” iszlám képviselői gyakran ugyanazokból a családokból származtak, rokoni szálak fűzték őket össze. A „hivatalos iszlám” képviselői fiatakorukban gyakran maguk is valamelyik „földalatti” Korán iskolában tanultak egy illegális tanító útmutatásával (Roy, 2000, p. 151.). A párhuzamos „földalatti” iszlám egyik legnagyobb tekintélyének számító Muhammadzsan Rusztamov „Hindusztáni” (1892-1989) maga is egy „hivatalos” mecset kinevezett imámja volt Dusanbéban (Babadzhanov, 2002, p.306.). A hivatalos iszlám legfelső szintű vezetői sem minden esetben bizonyultak az államhatalom feltétlenül lojális kiszolgálóinak. A független Üzbegisztán első főmuftija Muhammad Szodik (hivatali nevén Muhammad Juszuf) például korántsem mutatott egyértelmű lojalitást Karimov elnök irányában. Például többször is támogatásáról biztosította a tádzsik ellenzéket és egy egységes turkesztáni állam gondolatát. Komoly kísérleteket tett hivatalának átszervezésére és a mindenkori kormánytól való függetlenítésére is, ami 1993-ban végül is kényszerszüneti kényszerűséghez vezetett (Abdullaev, 2002, p. 258.). A tádzsikisztáni polgárháború folyamán pedig az állam legmagasabb rangú hivatalos vallási előjárója Akbar Turadzsonzoda kázi pedig nyíltan a fegyveres ellenzék támogatója volt, éppen ezért a Népi Front erőinek katonai győzelmét követően száműzetésbe kényszerült, ahonnan a béke megállapodást követően már mint az *Islám Újjászületés Pártjának* egyik vezető politikusa tért vissza.

Míg a „népi iszlám” jellemzően apolitikus természetű, addig a „párhuzamos iszlám” mint a fenti példák is mutatják – már erősen átpolitizált lehet. Ennek ellenére mint a vallásgyakorlás egy formáját szükséges megkülönböztetnünk a *politikai*

iszlámtól, amely viszont alapvetően egy politikai ideológiai irányzat (Roy, 1994, p. ix.). A politikai iszlám – avagy rövidebben *iszlamizmus* – központi gondolata az iszlám vallás tanításaira, pontosabban az iszlám vallásjogra a *sariára* – még pontosabban ennek az iszlamisták által adott értelmezésére - alapozott társadalom és politikai rendszer létrehozása (Naumkin, 2005, location 259). A politikai iszlám megjelölésére ugyancsak változatos terminusokkal találkozhatunk a szakirodalomban, melyeknek széleskörű áttekintését adja *Vitalij Naumkin* a közép-ázsiai iszlamista szervezeteket elemző művében (Naumkin, 2005). A politikai iszlám fogalmát gyakran azonosítják az *iszlám fundamentalizmussal*. *Naumkin* az iszlám fundamentalizmus megjelölésére a *szalafista*¹¹⁰ terminust ajánlja, mivel a fundamentalizmus fogalma más vallásokhoz is kapcsolható, míg a szalafizmus csak specifikusan az iszlámhoz (Naumkin, 2005, location 271). Mint minden vallási fundamentalizmus, úgy a szalafista irányzatok legfőbb célja a vallás megtisztítása az idők során „rárakódott”, ám annak eredeti szellemével össze nem férő újításoktól (*bida*), lényegében tehát a Mohamed próféta és a négy „igaz” kalifa korának általuk tételezett eredeti, „tisza” iszlámjához való visszatérés. A modernkori politikai iszlám képviselői rendszerint vallási fundamentalisták is egyben, ugyanakkor a fundamentalizmus nem feltétlenül rendelkezik politikai töltettel (Naumkin, 2005, location 235).

Mind az iszlám fundamentalizmus, mind a politikai iszlám koncepciójától érdemes elhatárolni a *dzsihadizmus* fogalmát. A dzsihadisták alatt olyan radikális, militáns iszlamista csoportokat értünk akik a *dzsihad* fogalmát a „hitetlenek” (azaz más vallások követői) valamint az Iszlám előírásait megszegő muszlim vezetők ellen viselt háborúként értelmezik. A dzsihadisták eszköztárának ily módon szerves részét képezi a politikai erőszak és terrorizmus. A dzsihadisták szinte minden esetben szalafista ideológiai alapon állnak, ugyanakkor létezik jópár olyan szalafista csoportosulás is, amelyik elutasítja a politikai erőszakot. Így a dzsihadizmus fogalma nem azonosítható sem a fundamentalizmussal, sem a politikai iszlámmal (Naumkin, 2005, location 254).

Bahtyar Babadzsanov felhívja rá a figyelmet, hogy az orosz nyelvű szakirodalomban és sajtóban a szalafista, iszlamista és dzsihadista irányzatok

¹¹⁰ Az arab *szalaf*-ösök kifejezésből (Naumkin, 2005, location 228)

megjelölésére egyaránt széleskörben alkalmazzák a *vahhabita*¹¹¹ megjelölést (Babadzhanov, 2002, p.310.). A vahhabita jelzőt *Muhammadzson Rusztamov „Hindusztáni”* a közép-ázsiai „párhuzamos iszlám” egyik legnagyobb formátumú vallástudósa kezdte el alkalmazni a közép-ázsiai iszlamista mozgalmak vonatkozásában (Babadzhanov, 2002, p. 308.) A közép-ázsiai iszlamista és dzsihadista csoportosulások radikális vallási purizmusa valóban rokonítja őket a szaúdi vahhabita mozgalommal és a vallási radikálisok szaúdi kapcsolataira és szponzorációjára is találhatunk példákat, összességében azonban véleményem szerint a vahhabita jelző ilyen általános érvényű használata – egy tudományos dolgozatban legalábbis – a fogalom konceptuális túlfeszítéséhez vezetne.

Jevgenyij Abdullajev tekintettel arra, hogy a politikai iszlám a közép-ázsiai kontextusban jellemzően mindig ellenzéki pozíciót foglal el az *ellenzéki iszlám* terminus használatát javasolja az Iszlám vallásra nézve szerinte dehonesztáló iszlamizmus kifejezés helyett (Abdullaev, 2002, p.247.). A magam részéről úgy vélem azonban a szalafizmus illetve a politikai iszlám kapcsán az ellenzéki jelző használata nem minden esetben helytálló. Nem csak az ellenzéki vagy éppen a párhuzamos iszlám képviselői vallhatnak fundamentalista nézeteket. A fiatalkorában szaúdi-arábiai tanulmányokat folytató *Zijauddin Babahanov* a KÁKMVI 1957-82 közötti főmuftija a tradicionális népi iszlám elleni teológiai harc vezéralakjának számított és a közép-ázsiai hanafita iszlám hagyományosan toleráns kontextusában meglehetősen radikálisnak ható purista nézeteket vallott. Az általa kiadott fatvákból gyakran hivatkozta egy XIII. századi szalafista teológus *Ahmed ibn Tamija* írásait, de még a hanbalita mahdab¹¹² alapítójának *Ahmed ibn Hanbal* a munkáit is. *Babadzsánov* éppen ezért *Babahanovot* Közép-Ázsia első „hivatalos vahhabitájaként” aposztrofálja (Babadzhanov, 2002, p.306.). Ezzel szemben a párhuzamos „ellenzéki” iszlám talán legnagyobb hatásúnak tartott vallástudósa *Muhammadzson Rusztamov „Hindusztáni”* a hanafita és szúfi tradíciók védelmezőjeként lépett fel az általa „vahhabitának” minősített teológiai purista

¹¹¹ A vahhabizmus a 18. században a mai Szaúd-Arábia területén uralkodóvá vált fundamentalista muszlim vallási irányzat. Elnevezését *Muhammad ibn Abd al-Wahhab* prédikátorról kapta. Napjainkban a vahhabita iszlám tekinthető Szaúd-Arábia tulajdonképpeni államvallásának. Ugyanakkor Oroszország és a FÁK térség sajtójában a vahhabi jelzőt a dzsihadista terrorizmust támogató szélsőséges csoportok gyűjtőneveként használják – meglehetősen pontatlanul (Khalid, 2007, p.46.).

¹¹² A négy vallásjogi iskola közül a hanbalitát szokás a legkonzervatívabbnak és legszigorúbbnak tekinteni. A szaúdi vahhabiták is a hanbalita mahdab követői.

reformtörekvésekkel szemben és általánosságban elutasítással viselkedett a vallás átpolitizálásával szemben (Babadzhanov, 2002, pp. 306.-308.).

A közép-ázsiai párhuzamos iszlám berkeiben a szalafista irányzatok térhódításának kezdete nagyjából a hetvenes évtizedre tehető és elsősorban egy a Fergána régióban aktív vallástudós *Hakimdzsan kári Margiláni* tanítványi köréhez, név szerint elsősorban *Ramatullah allamához* és *Abduvali kári Mirzojevhez* köthető. Az alapítói által *mudzsadidijának* azaz „megújulásnak” nevezett mozgalom a közép-ázsiai iszlám fundamentalista szellemiségű megtisztítását tűzte ki célul. A mudzsadidijja mozgalom képviselői hevesen kritikával illették a közép-ázsiai hivatalos iszlám képviselőit, „hangjuk” különösen az 1979-es iráni iszlám forradalom győzelme és az afganisztáni szovjet invázió megindulása nyomán erősödött fel. Az 1980-as évtizedben már egy jól kitapintható „hanafita-vahhabita” törésvonal alakult ki a közép-ázsiai párhuzamos iszlám vallási establishmentjén belül. Az utóbbiak pozíció a nyolcvanas évek végére elsősorban a Fergána régióban többek között Andizson, Kokand, Margilán és Namangan városában váltak erőssé (Babadzhanov, 2002, p. 311.).

A poszt-szovjet periódusban a politikai iszlám a közép-ázsiai utódállamok közül elsősorban Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban vált számottevő politikaformáló erővé, a másik három köztársaságban legfeljebb szporadikus aktivitásukról van tudomásunk. Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban a politikai iszlám igen széles spektrumát reprezentáló ideológiailag mérsékeltnek mondható iszlamista pártra (pl. a tádzsik *Iszlám Újjászületés Pártja*), az ideológiailag radikálisabb pozíciót képviselő, ám a politikai erőszakot elvető illegális iszlamista mozgalomra (*Hizb-ut Tahrir*) valamint dzsihadista terrorszervezetekre (*Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom*) egyaránt találhattunk példát az elmúlt két évtizedben. Ezeknek a politikai szervezeteknek a részletesebb bemutatására a következő fejezetekben a vonatkozó ország tanulmányok keretében teszek kísérletet.

4 Országtanulmányok

4.1 Kazahsztán egy „felvilágosult” autokrácia?

A kilencvenes évek elején, alighanem a legtöbb elemző egyetértett volna abban, hogy a közép-ázsiai szovjet utódállamok közül az etnikai összecsapások kirobbanásának potenciális fenyegetése és ezáltal a „bukott állammá” válás veszélye Kazahsztánban a legnagyobb. Itt ugyanis nemcsak regionális ill. etnikai-nyelvi különbségek feszítik belülről a társadalmat: a kazahok és szlávok közötti különbség ennél egy mélyebb kulturális-vallási törésvonalat képez. Az országnak ezzel szemben a függetlenség első huszonöt éve alatt nem csak a bukott állammá válást sikerült elkerülnie, hanem Kazahsztán a legimpozánsabb gazdasági fejlődést produkálta az öt közép-ázsiai köztársaság közül. *Nurszultan Nazarbajev* elnök pedig óvatosan taktikus külpolitikai vonalvezetésével sajátos tekintélyt vívott ki óriási területű, ámde igencsak ritkán lakott¹¹³ állama számára, melyre Üzbegisztán mellett egyre többen tekintenek, mint lehetséges regionális hegemonra. Az persze nem egyértelmű, hogy a külpolitikában láthatóan a „soft-power” eszköztárát előnyben részesítő kazah vezetés mennyiben ambicionálja ezt a regionális vezető szerepet, az mindenestre kétségtelen, hogy a kazah politikai modell fejlődése nagyban kihatással van a többi közép-ázsiai politikai rendszerre is. Mivel a kazah alkotmányos berendezkedés is sok tekintetben az országot függetlenné válása óta irányító *Nazarbajev* elnök „személyére szabott, így a kazah politikai rendszer elemzését *Nazarbajev* elnök politikai karrierjének és hatalomra jutása körülményeinek ismertetésével célszerű kezdenünk.

Nurszultan Nazarbajev 1940-ben született az Alma-Atához közeli Csemalgonban paraszti családban. Már 1962-ben belépett a kazah kommunista pártba, 1967-ben mérökként diplomázott, majd hosszabb időn keresztül a karagandai acélműveknél dolgozott, de nem mint mérnök, hanem pártbürokrataként, mint az acélművek pártbizottságának elnöke. Ezután szabályos pártkarriert futott be. A tehetséges és ambíciózus pártfunkcionáriust láthatóan feltehetően már ekkor utódjául szemelte ki a Kazahsztáni SZSZK-ban 1964 óta „uralkodó” pártfőtitkár

¹¹³ Kazahsztán területe nagyjából megegyezik Indiáéval, ámde népessége ehhez képest rendkívül csekély, csupán 17 millió.

Dinmuhamed Kunyajev. Alighanem ennek köszönhető, hogy Nazarbajev a Kazahsztáni SZSZK minisztertanácsának elnöke, azaz kvázi kormányfője és a Kunyajev utáni első embere lett 1984-ben, mindössze 44 évesen. Az ifjú technokrata szemléletű, reformpárti politikus úgy érezhette, hogy eljött a ő ideje Gorbacsov hatalomra kerülésével: 1986 januárjában a Kazahsztáni Kommunista Párt XVI. Kongresszusán támadást intézett a pártfőtitkár bátyja, *Aszkar Kunyajev*, a Kazah Tudományos Akadémia elnöke ellen, annak tehetetlensége és konzervativizmusa miatt. Kunyajev pártfőtitkár hátbatámadásként élte meg a történeteket és személyesen utazott Moszkvába, hogy ott Nazarbajev leváltását követelje, miközben a fiatal „trónkövetelő” támogatói éppenhogy Kunyajev elmozdításáért lobbiztak Gorbacsovnál (Cummings, 2002b, p. 60.). Gorbacsov a vitát, salamoni döntéssel zárta le: 1986 decemberében a Kazah SZSZK romló gazdasági mutatói miatt távoznia kellett a Gorbacsov által inkompetensnek és korruptnak tartott, de a kazah népesség körében igen népszerű Kunyajevnek.¹¹⁴ Utódjául viszont nem Nazarbajevet nevezték ki, hanem egy, a kazahsztáni belpolitikában teljességgel outsidernek számító jelöltet, az oroszországi – egyébként etnikailag csuvas származású – *Gennagyij Kolbint* (Rashid, 1994, p. 118.). A kézi vezérléssel irányítható Kolbin kinevezésétől Gorbacsov feltehetően a korrupció felszámolását és a Brezsnyev korszak informális klánjai hatalmának gyors letörését remélte, ám a döntés nem várt viharokat kavart a kazahsztáni népesség szélesebb köreiben is.

Etnikai identitásuk késői genezise mellett, a XX. század első felében a kazah népességet sújtó demográfiai katasztrófák illetve a nagymértékű szláv bevándorlás, és mindennek következtében saját köztársaságukban relatíve alacsony számarányuk is rontotta a kazah nemzetépítés folyamatának perspektíváit. Kazahsztán volt az egyetlen olyan közép-ázsiai szovjet tagköztársaság, amelyben a címzett nemzetiség (a kazah) még relatív többséget sem alkotott. Az első szovjet népszámláláson 1926-ban Kazahsztán (akkor Kirgiz ASZSZK) területén az orosz nemzetiségűek a lakosság még csak 20%-át tették ki. 1939-ben ez már 40% volt (köszönhetően a kazah népesség soraiban a kollektivizálás alatt bekövetkezett óriási veszteségeknek).

¹¹⁴ Bár Kunyajev egészen 1994-ben bekövetkezett haláláig sem bocsátotta meg a hátbatámadást Nazarbajevnek, ez nem akadályozta meg a későbbi kazah elnököket abban – hogy az üzbég Rasidov példájához hasonlóan – egyfajta sajátos személyi kultuszt építsenek ki elődje köré. 2002-ben Kunyajev kilencvenedik születésnapján például országszerte megemlékezéseket tartottak az egykori pártfőtitkár tiszteletére, sőt egy személyének szentelt múzeum is megnyitotta kapuit (Furman, 2002, p. 249.).

1959-ben az oroszok számaránya, köszönhetően a hrucsovi „szűz földek feltörése” programja generálta bevándorlásnak tovább emelkedett. Egészen a nyolcvanas évekig az oroszok tették ki a Kazah SZSZK népességének relatív többségét 40%-ot meghaladó számarányukkal (a kazahok számaránya 1959-ben 30%, 1970-ben 36,2% volt). Az 1989-es szovjet népszámlálás volt az első amikor az etnikai kazahok aránya (39,7%) először meghaladta az oroszokét (37,8%) (Olcott, 2010, p. 174.). Ugyanakkor az „orosz nyelvűek” aránya a teljes népességen belül, még ekkor is több mint 50% volt, hisz ne feledjük számos kazah etnikumú anyanyelve nem a kazah, hanem az orosz volt (Olcott, 1997, p. 207.).

Ennek tükrében érthető, hogy a kazahok igen érzékenyen reagáltak minden olyan lépésre, melyről azt hitték, hogy a tagköztársaságon belüli tituláris pozíciójukat veszélyezteti. 1986 decemberében Kunyajev leváltása és Kolbin kinevezése elleni tiltakozásul Alma-atában nagyszabású demonstrációk bontakoztak ki, melyek igen hamar átcsaptak (elsősorban oroszellenes) etnikai zavargásokba. A lázongásokon végül a hadsereg bevetésével sikerült csak úrrá lenni, és a beavatkozás legalább 30 halálos áldozatot követelt, Kazahsztán bizonyos városaiban pedig egészen 1987 végéig katonai szükségállapot maradt érvényben. (Haghighi, 1997, p. 188.). Az alma-atai zavargások jelentették a nyitányát a peresztrojka időszakát végigkísérő etnikai konfliktusoknak, és sokkolták a szovjet vezetést, amely addig Kazahsztánra, mint az etnikai harmónia „mintaállamára” tekintett.¹¹⁵

Kolbinnak végsősoron nem sikerült önálló hatalmi bázist kiépítenie a kazah tagköztársaságban, személye rendkívül népszerűtlen maradt. Pártfőtitkárságának rövid időszakát „miniatűr 1937”-ként emlegették a nagyarányú politikai tisztogatások miatt (Furman, 2002, p. 198.). Végül is a Gorbacsov politikai szövetségeséből, fokozatosan riválisává váló *Jegor Ligacsev* bukása a nagyarányú korrupció ellenes politikai tisztogató kampányok alkonyát is jelentette. Ezzel Kolbin napjai is meg lettek számlálva. Gorbacsov számára Nazarbajev mint alapvetően kompromisszumkész technokrata hírében álló – és nem utolsósorban etnikai kazah származású – politikus logikus választásként adódott, amikor a rendkívül népszerűtlen Kolbin utódját kereste a pártfőtitkári székbe. 1989 júniusában Nazarbajev lett a Kazahsztáni Kommunista Párt főtitkára, majd szeptemberben a

¹¹⁵ Nazarbajev szerepe a zavargások kirobbanásában azóta sem tisztázott. Egyes szóbeszéddek szerint, valójában ő szervezte azokat, így kívánván kiprovokálni Kolbin eltávolítását. Más vélemények szerint éppen a nacionalista demonstrációk elfojtásában játszott kulcsszerepet (Furman, 2002, p. 249.).

Legfelső Szovjet elnökeként annak tulajdonképpen államfője is. 1990 márciusában Gorbacsov példáját követve a Kazahsztáni SZSZK első elnökévé választotta magát a Legfelső Szovjettel (Cummings, 2002b, p. 60.). *Nazarbajevnek* nemcsak honfitársai körében sikerült viszonylag hamar jelentős népszerűsége szereznie, de a közép-ázsiai tagköztársaságok vezetői közül egyedülként Gorbacsovval is sikerült jó kapcsolatot kialakítania. Támogatta a peresztrojka programját, illetve Gorbacsovnak az új unió létrehozására vonatkozó elképzeléseit. Az 1991 augusztusi puccs során ugyanakkor hezitáló magatartást tanúsított: 36 órán keresztül nem nyilatkozott, ám amikor Jelcin nyíltan fellépett a puccsisták ellenében, *Nazarbajev* is elítélte a hatalomátvételt. *Nazarbajev* mint *Gorbacsov* politikai szövetségese valószínűleg a legkevésbé sem szimpatizált a puccsal, óvatosságát azzal magyarázhatjuk, hogy tartott saját köztársaságának orosz lakosaitól akiknek többsége támogatta a keményvonalasokat. Így *Nazarbajev* óvatos taktikusságról tanúbizonyságot téve addig várt a színvallással, amíg Oroszországon belül egyértelművé váltak az erőviszonyok (Rashid, 1994, p. 119.). A puccsot követően Kazahsztánban is sort került a kommunista párt önfeloszlatására, pontosabban inkább átnevezésére „Szocialista Pártra”. Az átnevezésnél a pártállami korszakkal való komolyabb szakítást jelzett, hogy *Nazarbajev* elnök is kilépett a pártból, demonstrálni kívánván, hogy ezentúl „minden kazahsztáni” elnöke kíván lenni (Furman, 2002, p. 203.).

A többi közép-ázsiai vezetőtől eltérően *Nazarbajev* a puccsot követően sem kezdett nacionalista húrokat pengetni: a kazahok körében az országot óvatosan a nemzeti függetlenség felé terelő államfő, többek között már csak etnikai kazah származása miatt is népszerű volt, ugyanakkor személyére a kazahsztáni oroszok többsége is mint a szovjet korszak etnikai harmóniájának kontinuitását biztosító legfőbb garanciára tekintett. Egyes felmérések szerint 1990-91 folyamán *Nazarbajev* volt a legnépszerűbb politikus nemcsak Kazahsztánban, de az egész Szovjetunióban (Furman, 2002, p. 201.). *Nazarbajev* az Unió fenntartását, legalábbis a felszínen, az utolsó pillanatig támogatta (Haghayeghi, 1997, p. 138.), sőt neve állítólag még Gorbacsov lehetséges utódjaként is felmerült az Unió elnöki székében. Ezzel is magyarázható, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságok közül utoljára éppen Kazahsztán deklarálta függetlenségét 1991 december 16.-án (Rashid, 1994, p. 119.).

Az ország multietnikus jellege - részben a kazahok magasabb természetes szaporulata, részben a szlávok elvándorlása miatt - a függetlenség elnyerése óta csökkenő tendenciát mutat. A kilencvenes évek második fele óta a kazahok

számaránya meghaladja az abszolút többséget: az 1999-es népszámláláson átlépte az 53%-ot, 2004-re 57%-ra nőtt, míg 2007-ben már csaknem a 60%-ot is elérte. A kazahok aránya a teljes népességen belül 1989 és 2007 között több mint 40%-al nőtt, míg szinte az összes többi nemzetiségé csökkent.¹¹⁶ Az oroszoké például 35%-al, így arányuk a teljes népességen belül nagyjából 25%-ra esett (Olcott, 2010, p. 293.). Elvándorlásuk gazdasági következményeit súlyosbítja, hogy elsősorban a fiatalabb és magasabb képzettségű oroszok hagyják el Kazahsztánt: 1985 és 1993 között a szakképzett munkások létszáma országosan mintegy 44%-al csökkent (Olcott, 2010, p. 171.). Ezzel együtt Észak-Kazahsztán oblasztyban és számos nagyvárosban (így például Alma-atában, Karagandában vagy éppen Petropavlovszkban) még napjainkban is az oroszok alkotják a lokális többséget. Az orosz szeparatizmus veszélye Kazahsztán számára pedig továbbra is élő probléma, mivel az orosz kisebbség nem egyenletesen szóródik az ország területén, hanem jól körülhatárolható etnikai tömböket alkot, melyek jellemzően az ország nagyvárosaiban illetve északi, Oroszországgal határos régióiban koncentrálnak.

A Kazah SZSZK orosz lakossága a kezdetektől fogva komoly ellenérzésekkel tekintett Kazahsztán függetlenedésének lehetőségére. 1989-ben a kazahot a Kazah SZSZK hivatalos nyelvénévő határozatra válaszul a *Jedinsztvo* (Egység) elnevezésű kazahsztáni orosz nacionalista szervezet felhívta az Orosz SZSZSZK-t az orosz többségű észak kazahsztáni régiók anektálására. A kezdeményezéssel az orosz közvélemény jelentős része is szimpatizált, így például támogatásáról biztosította azt *Alekszandr Szolzsenyicin* orosz író is (Haghyeghi, 1997, p. 188.). 1990-ben az északkelet kazahsztáni *Uszty-Kamenogorszk* város vezetése fenyegetőzött a körzetük Kazahsztántól való elszakadásával. 1991 szeptemberében az uralszki kozákok felhívást tettek közzé, egy Szibéria déli és Kazahsztán északi régióit magában foglaló „Kozák Köztársaság” kikiáltására. A feszültségek Kazahsztán 1991 decemberében történt függetlenné válása után sem csillapodtak: 1994-ben az Alma-ata környéki kozák falvak például „határállomásokat” állítottak fel. *Borisz Szuprunyuk* kozák vezető Petropavlovszkban pedig egy 800 fős „kozák

¹¹⁶ Az ukránoké 3,14%-ról 2,86%-ra, a volgai németeké 1,59%-ról 1,44%-ra míg a krími tatároké 1,56%-ról 1,44%-ra zsugorodott. Ugyanakkor az üzbégek és az ujjurok aránya enyhe emelkedést mutat. [OLCOTT 2010; 293.p.]. Érdekes tendencia, hogy az orosz kivándorlás alapvető tendenciája mellett a 2000-es években orosz bevándorlás is megfigyelhető volt. Ez részben a Kazahsztánból Oroszországba vándorolt egyes családok visszatelepülésével, másrészt a többi közép-ázsiai utódállamból Kazahsztánba vándorlással magyarázható (Olcott, 2010, p. 175.).

hadsereg” létrehozásával kérkedett. 1992-ben és 1993-ban pedig erőszakos összecsapásokra is sor került a Bajkonuri űrkikötő személyzetének orosz és kazah származású tagjai között, miután az utóbbiak megalázó bánásmódról panaszkodtak az oroszok részéről (Haghyeghi, 1997, p. 189.). Az ország vezetése számára az orosz szeparatista törekvésekhez hasonló mértékben aggasztó perspektivaként értékeli a kazah többség esetleges radikalizálódását (amely nyilván méginkább elidegenítené a kazah államtól annak igen számottevő nemzeti kisebbségeit). Talán ennek is köszönhető, hogy míg a csak kevésbé burkolt szeparatista célokat hirdető kozák szervezetekhez (*Jedinsztvo, Vozrozsdenyije*) hasonlóan a pántörök nacionalizmus eszméit iszlamista ideológiai elemekkel vegyítő és programjában a muszlim „Nagy Turkesztán” megteremtését célul kitűző *Alas* párt ellen is több alkalommal is kemény rendőri eszközökkel léptek fel (Olcott, 1997, p. 211.).

Így Nurszultan Nazarbajev kazah elnök országa irányítása során folyamatosan óvatos egyensúlyozásra kényszerült a kazah többség egyre magabiztosabban megfogalmazott hatalmi és kulturális igényei és az orosz nemzeti kisebbség érzékenységének figyelembe vétele között, miközben a tekintettel kell lennie nagyhatalmú szomszédja, Oroszország szempontjaira is a nemzetiségi kérdésben. Abból a szempontból az elmúlt két évtized kazah nemzetiségpolitikája mindenképpen sikeresnek tekinthető, hogy az etnikai feszültségek nagyobb arányú robbanását mindezidáig sikerült elkerülni.

Az egyik legérzékenyebb kérdés – csakúgy mint az összes többi szovjet utódállamban – Kazahsztánban is az államnyelv ügye volt. A Kazah ASZSZK Legfelső Szovjetje 1990-ben fogadta el azt a törvényt amelynek értelmében a tagköztársaság (azaz az államigazgatás és a közoktatás) hivatalos nyelve a kazah lett. Az orosz többségű régiók 1994-ig kaptak haladékot az átállásra. A kazah hivatalos államnyelvi státuszát az 1992-es és 1995-ös alkotmányok is megerősítették, az utóbbi azzal a némileg homályos értelmű kiegészítéssel, hogy a kazah mellett az orosz a köztársaságban a „etnikumközi kommunikáció” nyelve (Olcott, 1997, p. 211.). A felmérések szerint az országban még napjainkban is az orosz a legszélesebb körben beszélt nyelv, számos etnikai kazah is jobban beszél oroszul, mint kazahul. Ezzel együtt ma már a kazah nyelv ismerete alapfeltétele bármilyen államigazgatási pozíció betöltésének, így a kormányzati szektorból az etnikai oroszok egyre inkább kiszorulnak, miközben még mindig ők alkotják az ország műszaki és gazdasági értelmiségének, valamint városi középosztályának nagyobb részét. Az orosz

kisebbséghez tartozók igen csekély hajlandóságot mutatnak a kazah nyelv elsajátítására, körükben a kazah nyelvek bírók aránya az utóbbi években nem emelkedett, sőt egyenesen csökkent. A nyelvkérdés ügye az interetnikai kapcsolatokon túl érdekes módon az intraetnikai viszonyokat is nagyban befolyásolja, hiszen például a déli „Nagy Horda” leszármazottai általában sokkal jobban beszélnek kazahul, mint az orosz kulturális hatásoknak régebb óta és intenzívebben kiszolgáltatott „Kis” és „Középső Horda” tagjai (Olcott, 2010, pp. 179.- 180.).

A nyelvkérdéshez sok tekintetben hasonlóan sarkalatos problémát képezett az orosz-kazah kettős állampolgárság ügye. Bár Oroszország Kazahsztánra erőteljesen nyomást gyakorolt a kérdésben, de kazahok a többi közép-ázsiai utódállamhoz hasonlóan határozott elutasító álláspontra helyezkedtek a kettős állampolgárság intézményével kapcsolatban¹¹⁷, amelyre mint államuk egységét aláásó súlyos fenyegetésre tekintettek. A kazah törvényhozás 1995-ig adott haladékot orosz állampolgársággal is rendelkező lakosainak, hogy válasszanak kazah illetve orosz állampolgárságuk között. A döntés jelentős feszültségeket okozott nem csak a kazah állam és az orosz kisebbség, hanem Kazahsztán és Oroszország között is. A kettős állampolgárság ügyét végül is egy Nazarbajev és Jelcin elnökök által aláírt 1995-ös megállapodással sikerült megnyugtatóan rendezni, melynek értelmében a kettős állampolgárságot Kazahsztán továbbra sem ismeri el, ugyanakkor a két állam kölcsönösen lehetővé teszi egymás állampolgárai számára a tulajdonszerzést, a szabad mozgást, illetve az állampolgárság cseréjét is könnyített feltételekkel (Olcott, 1997, p. 216.).

Nazarbajev vélhetően a szeparatista törekvések vélelmezett veszélye miatt állt ellen minden olyan elképzelés megvalósításának is, amely Kazahsztán valamiféle föderalista átalakítását célozta volna, így az ország multietnikus mivolta és a nagymértékű belső regionális különbségek ellenére is szigorúan unitárius berendezkedésű maradt (Olcott, 2010, p. 62.). Az 1995-ös kazah alkotmány által életrehívott *Kazahsztán Népeinek Gyűlése* (továbbiakban Népi Gyűlés) elnevezésű testület, amely az etnikai kisebbségek intézményes képviselőtét van hivatva biztosítani alapvetően csak konzultatív funkciókkal rendelkezik, nem tekinthető

¹¹⁷ Jelenleg a közép-ázsiai szovjet utódállamok közül egyedül Tádzsikisztán ismeri el a kettős állampolgárság intézményét (Olcott, 2010, p.56.).

valódi törvényhozó intézménynek. Egy 2007-es alkotmánymódosítás ugyan megteremtette annak lehetőségét, hogy a kétkamarás kazah törvényhozás alsóháza a *Mazslisz* 107 képviselői helyéből kilencet ill. a második kamara szerepét betöltő *Szenátus* mandátumaiból nyolcat a Nép Gyűlés delegáltjai töltsenek be. Ezzel együtt a politikai elit köreiben, például a parlamenti képviselők között az etnikai oroszok számának visszaszorulása az alapvető tendencia (Olcott, 2010, p. 75.).

A SZU felbomlása tehát végsősoron a legkevésbé sem rengette meg Nazarbajev Kazahsztánon belüli hatalmi pozícióit. Sőt a pártállami modell helyett – miként a többi közép-ázsiai utódállamban is – a politikai rendszer személyközpontú jellegének megerősödése volt a jellemző tendencia. 1991 decemberében (még a függetlenség kikiáltása előtt) Nazarbajev a többi közép-ázsiai vezetőhöz hasonlóan úgy látta jónak, ha közvetlen nép általi elnökválasztások révén is megerősíti legitimációját. A kazah elnök ugyanakkor a kilencvenes évtized elején élvezett rendkívüli népszerűsége dacára óvakodott attól, hogy valódi versengő választásokon mérethesse meg magát. Nazarbajev úgy tűnik rendkívüli mértékben tartott attól, hogy a versengő többpárti demokrácia térnyerése országában egyszersmind az etnikai alapú politizálás katalizátoraként is működne (Olcott, 2010, p. 247.). Így Kazahsztán történetének első közvetlen elnökválasztásán végül *Nazarbajevvel* szemben egyetlen ellenzéki csoportosulás sem állított ellenjelöltet,¹¹⁸ így a hivatalban lévő államfő a leadott voksok 98%-át kapta (Olcott, 2010, p. 93.). A törvényhozó szerv ekkor még az 1990-ben megválasztott és a volt kommunista párttagok által dominált 350 tagú Legfelső Szovjet volt.

Nazarbajev elnök a függetlenség első éveiben a konzervatív törvényhozásban látta gazdasági liberalizációs reformpolitikája legfőbb kerékkötőjét és egyben személyi hatalma egyetlen számottevő ellensúlyát. A Szovjet számos fontos kérdésben engedett az elnöki nyomásgyakorlásnak, így 1992 januárjában hozzájárult, hogy tartományi szinten a végrehajtó hatalmat az oblasztyok szovjetjeinek választott végrehajtó bizottságai helyett az elnök által kinevezett kormányzók (*akimok*) gyakorolják. Ezzel kulcsfontosságú eszközt adott Nazarbajev kezébe, az elnök személyi hatalmának kiépítéséhez. A testület mégsem pusztán csak az elnöki hatalomgyakorlás „díszleteként” funkcionált, mint Üzbegisztánban vagy

¹¹⁸ *Haszen Hozmahmetov* az ellenzéki *Zseltokszan* párt ugyan belekezdett a jelöltséghez szükséges 100000 aláírás összegyűjtésébe, ámde a hatóságok megvádolták a kampány szabályainak megsértésével és elkobozták a már összegyűjtött negyvenezer aláírást (Furman, 2002, p. 204.).

Türkmenisztánban. 1991 decemberében például kimondottan Nazarbajev akaratával szemben választották házelnökké *Szerikbolszin Abdildin* egykori keményvonalasnak számító kommunista politikust házelnökké. A független Kazahsztán első, 1993 januárjában elfogadott alkotmánya is egy sajátos kompromisszumot tükrözött az elnök és a Szovjet között, amely igazából egyik felet sem elégítette ki. Az ellenzéki érzelmű képviselők már ekkor diktátornak titulálták Nazarbajevet, aki viszont továbbra is kötve érezte kezét az általa túlon túl konzervatívnak és reformellenesnek tartott testület által (Furman, 2002, p. 209.).

Az alkotmány elfogadása után a törvényhozás és az elnök közötti ellentétek tovább fokozódtak. Nazarbajev több alkalommal is az elnöki jogkörök kiterjesztését indítványozta a parlamentnek, amit az rendre visszautasított. Eközben a túlnyomórészt elnöki befolyás alatt álló sajtó ösztöztet zúdított a Legfelső Szovjetre, de még az ellenzéki, liberális médiumok is a gazdasági reformok legfőbb akadályaként láttatták a testületet. Végül 1993 novemberében Kazahsztán rubel zónából való kilépését követő pénzügyi összeomlás megadta a végső lökést a törvényhozással való leszámoláshoz: az ekkora már végletesen demoralizálódott Legfelső Szovjet eleget téve az elnöki nyomásgyakorlásnak, 1993 decemberében – ötéves mandátumának lejártá előtt – kimondta önfeloszlatását (Furman, 2002, p. 210.).

1994 márciusában sor került az új egykamarás 177 tagú parlament megválasztására. Az 1993-as alkotmányos szabályozás értelmében 40 képviselőt maga az elnök nevezhetett ki, ráadásul a helyi szintű választási bizottságok összeállítását és működését immár az elnök által kinevezett akimok kontrollálták. Ennek ellenére az új parlament politikai összetétele nem felelt meg maradéktalanul Nazarbajev várakozásainak. Bár, a törvényhozásban többségbe kerültek az újonnan alakult elnököt támogató „függetlenek” formáció a *Népi Egység Uniójának* jelöltjei (Olcott, 2010, p. 295.), a megválasztott parlamenti képviselők mintegy 40%-a ellenzéki beállítottságúnak volt tekinthető. A korábbi házelnök Szerikbolszin Abdildin vezetése alatt újjáalakult Kommunista Párt ugyan regisztrációjának hatóságok általi késletetése miatt nem indulhatott el a választásokon, de bejutott a korábbi állampárt mérsékeltebb utódpártjának tekinthető Szocialista Párt, valamint szintén ellenzéki, de alapvetően centrista, pragmatikus programot hirdető *Kazahsztáni Nemzeti Kongresszus* párt. Szintén a parlamenti ellenzék sorait

gyarapították az etnikai orosz szavazókat tömörítő *Lad* mozgalom képviselői, a baloldali szakszervezetek jelöltjei, valamint az Agrárpártiak.¹¹⁹

Mivel az új parlament nem sorakozott fel kellően egységesen *Nazarbajev* elnök privatizációs programjának támogatása mögött így 1995 elején *Nazarbajev* elnök elérte, hogy az Alkotmánybíróság bizonyos választási szabálytalanságokra hivatkozva kimondja az 1994-es választások érvénytelenségét: Tatyjana Kvijatovszkaja alma-ata-i újságíró az alma-ata-i *Abilajkan* választókerület egyik képviselőjelöltje az Alkotmánybírósághoz benyújtott panaszában komoly visszaélésekre hívta fel a figyelmet, ill. annak a kifogásának is hangot adott, hogy szerinte a fővárosban a választókerületek aránytalanul lettek kialakítva. Bár a hivatalos panasz alapvetően egyetlen választókerületre vonatkozott, az Alkotmánybíróság a választókerületek aránytalanságára hivatkozva az egész választást érvénytelenítette (Olcott, 2010, p. 109.). *Nazarbajev*, akinek tulajdonképpen presszionálásra a döntés megszületett, a nyilvánosság előtt megdöbbenését és sajnálkozását fejezte ki, de mivel „nem tehetett mást” feloszlatta a parlamentet (Furman, 2002, p. 214.).

Nazarbajev kezdeményezésére 1995 áprilisában - működő törvényhozás hiányában - népszavazás útján új alkotmányt fogadtatott el, amely tovább erősítette az államfő hatalmi jogosítványait. Kazahsztán kormányformája az ország 1995-ös – és legutoljára érdemben 2007-ben módosított – alkotmánya alapján elnöki köztársaság. Az állam unitárius berendezkedésű, területi ill. etnikai autonómiákat nem ismer el. A törvényhozás szerve a kétkamarás parlament, melynek alsóháza a *Mazslisz* 107 képviselővel, míg második kamarája a 47 tagú Szenátus. A *Mazslisz* 98 képviselőjét pártlistás rendszerben 7%-os bekerülési küszöb mellett az állampolgárok választják¹²⁰, 9 képviselői helyet a Kazahsztán Népi Gyűlése delegáltjai tölthetnek be. A Szenátus 47 tagja közül hetet az elnök nevez ki, további 40 szenátort a 19 tartomány (*akim*) és főváros gyűlései delegálnak (akimonként kettőt-kettőt). Ezenkívül élethosszig tartóan szenátorok lesznek a volt államfők is,

¹¹⁹ A kazah politikai élet alapvetően alacsony fokú pártosodottsága, a pártfüggetlen képviselők nagy száma és a gyenge pártfegyelem miatt a képviselők elnököt támogató avagy ellenzéki mivolta korántsem volt egyértelmű. A házelnöki tisztségre A. *Kekilbajevet* *Nazarbajev* jelöltjét választották meg ugyan, ám ellenlábasát G. *Aldamzsarovot* a képviselők közel 40%-a támogatta (Furman, 2002, p. 254.).

¹²⁰The Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan http://election.kz/portal/page?_pageid=153.75186&_dad=portal&_schema=PORTAL [letöltve: 2014.02.07.]

bár az államfő személyének változására mindezidáig nem volt precedens. A szenátorok mandátuma 6 évre szól, 3 évente cserélődik le a választott szenátorok fele (a következő választás esedékes éve 2014).

A végrehajtó hatalom feje az elnök, ő nevezi ki a miniszterelnököt és a kormány (Minisztertanács) tagjait. Az államfő hivatali mandátuma jelenleg öt év, egyszer újraválasztható (a legutóbbi 2011-es elnökválasztások után, tehát 2016-ban várható a következő). Egy korábbi 1998-as alkotmánymódosítás 7 évre emelte az elnöki mandátum hosszát. Ezt 2007-ben ismét 5 évre korlátozták, ekkor került be az alkotmányszövegbe az egyszeri újraválaszthatóság korlátja is. Ezen szabály alól kivételt képez *Nurszultan Nazarbajev* aki egy 2000-ben elfogadott törvény értelmében mint a független Kazahsztán első (és mind a mai napig egyetlen) államfője korlátlan alkalommal újraválasztható (Olcott, 2010, p. 119.). Az 1995-ös alkotmány a kétkamarás parlament döntéseivel szembeni vétójogot garantál az elnök számára (az elnöki vétót csak mindkét kamara kétharmados többséggel elfogadott döntése írhatja felül). Az alkotmányos szabályozás elnöki beleegyezéshez köti a kormánnyal szembeni bizalmatlansági indítványt, mint ahogy elnöki hatáskör maradt az oblasztyok vezető tisztségviselőinek kinevezése is (Olcott, 2010, p. 99.). Az alkotmány 22. cikkelye rendelkezik az elnök „becsületének és méltóságának sérthetetlenségéről” is, hivatalból való eltávolítását pedig csak betegség illetve hazaárulás vádjában teszi lehetővé. Az új alkotmány értelmében eltörölték az alelnöki hivatalt is (Furman, 2002, p. 215.).

Az 1995-ös alkotmány rendelkezett egy új politikai döntéshozó intézmény a *Kazahsztán Népi Gyűlése* létrehozásáról is: konzultatív testületről van szó, amely Kazahsztán etnikai közösségeit van hivatva reprezentálni (Pannier, 2007). A 384 fős testület törvényjavaslatokat terjeszthet a parlament elé és 9 tagját delegálhatja a törvényhozás első kamarájába. Az új alkotmány jelentősen csökkentette ugyanakkor az Alkotmánybíróság súlyát, amelyet hivatalosan immár *Alkotmánytanácsnak* nevezik és 9 tagját az elnök nevezi ki, így a gyakorlatban teljesen a végrehajtó hatalomnak alárendelten működik (Furman, 2002, p. 216.).

Az 1995-ös új alkotmányról tartott népszavazás *Nazarbajev* elnöki mandátumát is meghosszabbította egészen 2000-ig. 1995 decemberében pedig immár az új szabályozásnak megfelelő parlamenti választásokat tartottak, amelynek eredményeképpen immár az elnököt támogató pártok illetve független jelöltek kerültek túlnyomó többségbe a törvényhozásban. Az 1995-ös év tehát bizonyos

értelemben cezúrát jelentett a kazahsztáni politikai rendszer függetlenség utáni történetében. Véget ért a kilencvenes évek elejét jellemző viszonylagos politikai pluralizmus időszaka, mindinkább felerősödött a kazah politikai rendszer monolit, személyközpontú jellege. A Nazarbajev rezsim immáron legfeljebb gazdasági értelemben maradt liberális, politikai téren a hatalomgyakorlás mind leplezetlenebbül autoriter jelleget öltött. Az 1995-ös alkotmánymódosítások a kormányzati rendszer tekintetében a jelcini Oroszországhoz hasonló „szuperprezidenciális” berendezkedést hoztak létre Kazahsztánban. Az elnököt 1999-ben, 2005-ben, majd a 2007-es alkotmánymódosítások után 2011-ben harmadszor is újraválasztották, több mint 90%-os többséggel.¹²¹ A választások tisztaságát nyugati megfigyelők részéről igen sok kritika érte, akárcsak a korábbi elnökválasztások alkalmával.¹²²

2010-ben *Nazarbajev* elnök hetvenedik születésnapja alkalmából a *Nazarbajev* rendszerét addig nem jellemző személyi kultusz jelei is feltűntek: az elnök képmásai és a tőle származó idézetek jelentek meg szinte minden nyilvános helyen, kormányhivatalban, oktatási intézményben. Hivatalosan *Nazarbajevnek* tulajdonítják az ország nemzeti himnusza megkomponálását, valamint ő az új főváros *Asztana* főépítész. Az „Elnök becsületének és méltóságának megsértése” az ország büntető törvénykönyvének 318. Cikke értelmében bűncselekménynek minősül, melyet akár szabadságvesztéssel is szankcionálhatnak. Az „Elnök becsületét védő” törvénynek a weboldalak moderátorai és internetes blogok szerzői is hatálya alá esnek, valamint igen gyakran szolgál újságírók ellen indított eljárások alapjául, jól példázva egyben a kazahsztáni média pluralizmusának korlátait (Dave, 2010).

Az elnökválasztásokhoz képest a parlamenti választások másodlagos jelentőségűnek tekinthetők, hiszen Kazahsztánban a törvényhozás 1995-öt követően sohasem képezte valódi ellensúlyát az elnöki hatalomnak. Ráadásul a kazah politikai rendszer vonatkozásában aligha beszélhetünk a nyugati értelemben vett versengő pártrendszerrel vagy akár csak „valódi” politikai pártokról. Bár a kilencvenes évek

¹²¹Presidential election, Nazarbayev wins with 95% of the votes. *AsiaNews* 2011.04.04. <http://www.asianews.it/news-en/Presidential-election,-Nazarbayev-wins-with-95-of-the-votes-21201.html> [letöltve: 2015.02.07]

¹²²Republic of Kazakhstan Early Presidential Election 3. April 2011. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw 2011.06.16. <http://www.osce.org/odihr/elections/78714> [letöltve: 2015.02.07.]

közepétől jellemezni mintára kísérlet történt egy erős elnöki párt létrehozására, a számos alkalommal újrászervezett ill. átnevezett formáció sem áll szilárd ideológiai alapokon, képviselőit és tagjait sokkal inkább a *Nazarbajev* elnök személye iránti lojalitásuk köti össze, mint bármi más. A kazahsztáni állampártot az 1991 augusztusi puccs bukása után Szocialista Pártra nevezték át. Az 1994-es parlamenti választásokon egy újjászervezett formációval a Népi Egység Uniójával lépett színre *Nazarbajev*, a párt 1995-ben már a Népi Egység Pártja nevet viselte. Az 1999-es választásokon a Népi Egység Pártja egyesült más *Nazarbajevet* támogató pártokkal (pl. Demokrata Párt) és a *Szergej Terescsenko* egykori miniszterelnök vezetése alatt újjáalakuló formáció ekkor vette fel az *Otan* „Szülőföld” nevet. A Szülőföld párt elveiben elsősorban az állami alkalmazottakat volt hivatva reprezentálni, emellett alakultak további „kvázi érdekképviselői szervezetként” specifikus társadalmi rétegeket megszólítani igyekvő elnöki pártok is: a parlamentbe jutó szintén *Nazarbajevet* támogató „Civil Párt” az üzletembereket, míg az Agrár Párt értelemszerűen a mezőgazdasági szektort kívánta képviselni. Végül az elnöki pártok további fúziójával a 2007-es választásokra megszületett a *Nur Otan* „Haza Fénye” formáció, mely nevet mind a mai napig viseli az elnöki párt (Olcott, 2010, pp. 295.-297.). Nyugati megfigyelők különösen sok kritikával illették a 2007-es parlamenti választásokat, amely eredményeképpen a szigorú (7%-os) bejutási küszöbnek köszönhetően effektív egypártrendszer jött létre a 2007-2012-es parlamenti ciklusban (Dave, 2010). Éppen emiatt módosították úgy a választási szabályokat, hogy 2012-ben a második helyen végző párt, akkor is bejusson a törvényhozásba, ha nem lépte át a 7%-os küszöböt. Igaz erre nem volt szükség, mivel a 2012-es parlamenti választásokon a szavazatok 81%-át megszerző *Nur Otan* mellett még a kommunisták és az ellenzéki *Ak Zsol* (Fényes Út) párt is átlépték a 7%-os bejutási küszöböt (Kanbolat, 2012.). A kétezres évtized folyamán tehát a kazah pártrendszer igen hasonló jelleget öltött az oroszországi „elnöki párt” által dominált hegemon pártrendszerhez. Ugyanakkor *Dmitrij Furman* szerint fontos különbség, hogy *Nazarbajevnek* igazából soha nem kellett szembenéznie az oroszországihoz hasonló ideológiai alapon álló kommunista-nacionalista „vörösarna” ellenzéki koalícióval (Furman, 2002, p. 212.). *Olcott* meglátása szerint az országban tulajdonképpen az egyetlen jelentősebb, nyugati értelemben vett, ideológiai alapon szerveződött politikai pártnak tekinthető formációt az ellenzéki kommunisták alkotják (Olcott, 2010, p. 94.), de ideológiai tekintetben sokkal mérsékeltebbek oroszországi

megfelelőiknél. Az üzbegisztáni és türkmenisztáni elnöki diktatúrákhoz képest ugyanakkor különbséget képez, hogy Nazarbajev a „kvázi érdekképviselési szervekként” funkcionáló elnöki párt(ok) mellett, ha marginálisan is, de a bizonyos esetekben megtűri az ellenzéki pártok működését, sőt mint a kommunisták példája mutatja, még akár parlamenti jelenlétét is.

Ami az illegalitásban tevékenykedő ellenzéket illeti a militáns dzsihadizmus fenyegetése az öt közép-ázsiai utódállam közül alighanem a legkevésbé vallásos Kazahsztánban a legcsekélyebb. Illegális szalafista csoportosulások bár léteznek, mindeztidáig számottevő aktivitást jobbra csak az interneten fejtettek ki.¹²³ A Nazarbajev rezsim az 1999-es taskenti merényletek illetve az IMU kirgizisztáni offenzívái nyomán kezdte komolyabban venni a globális dzsihadizmus fenyegetését. A 2001 szeptember 11.-i terrortámadást követően Kazahsztán rendelkezésre bocsátotta légerét és reptereit az Afganisztán elleni hadműveletek során. Ezen túlmenően Kazahsztán egyike volt azon három muszlim országnak (Azerbajdzsán és Albánia) mellett, amelyek tagjai voltak az USA Irak elleni háborús koalíciójának is (még ha csak egy szimbolikus 30 fős kontingenssel is).¹²⁴ Kazahsztán emellett támogatta a FÁK Kollektív Biztonsági Szerződésének részes államai terrorizmus elleni együttes fellépés jegyében egy közös anti-terrorista műveleti erő felállításáról hozott döntését. A közös anti-terrorista egység négy zászlóaljból alakult meg, melyből Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán állított ki egyet-egyet. 2008-ban ezt kibővítették 10 zászlóaljra, melyből immár ötöt Oroszország, kettőt-kettőt Kazahsztán és Tádzsikisztán, míg egyet Kirgizisztán ajánlott fel. A közös védelmi erő a kirgizisztáni Kant légitámaszponton állomásozik (Malashenko, 2013, location 983). 2014 márciusában Nazarbajev elnök aláírta az „extrémizmus és terrorizmus” elleni törvény módosítását, amely lehetővé teszi többek között a terrorista tevékenységgel kapcsolatba hozott szervezetek betiltását és vagyonának elkobzását, valamint a terrorizmus gyanújába került kazah illetve külföldi állampolgárságú személyek Kazahsztánba történő be és kiutazásának korlátozását.

¹²³ A magát *Dzsund al-Kilafah* néven azonosító csoportfelelősséget vállalt három 2011 októbere és decembere között elkövetett robbantásos merényletért Atyrau, Taraz és Alma-ata városokban, melyek több áldozat közöttük állami hivatalnokok életét is követelték. A példátlan merényletek az első és mindez idáig az egyetlen dzsihadista támadások volt a független Kazahsztán történetében (Zenn, 2012).

¹²⁴ Iraq Coalition Troops”. *GlobalSecurity.org*.
http://www.globalsecurity.org/military/ops/iraq_orbat_coalition.htm [letöltve: 2015. 02. 10.]

Az új törvény alapján a kazah hatóságok már mintegy 70 személytől tagadták meg az országba való beutazást. Szakértők becslése szerint egyébként napjainkban mintegy 250 kazah származású dzsihadista harcol a Közel-Keleten az Iszlám Állam soraiban (Baizakova, 2014).

Ugyanakkor a rezsim ellenzéke a kilencvenes évek második felétől jellemzően már nem ideológiai alapon, hanem az informális „klánalapú” törésvonalak és személyközi ellentétek mentén szerveződött. Az egyik jellemző tendencia a kilencvenes évtized végén – kétezres évtized elején az oroszországihoz hasonló „ellenzéki oligarchák” felemelkedése és bukása volt. Ennek háttéréül fontos látni, hogy Kirgizisztán mellett Kazahsztán volt a térség másik országa, ahol nyomban a függetlenség elnyerését követően nagyszabású privatizációs programba kezdtek. Az oroszországihoz hasonló kuponos rendszerrel 1991-92-ben a lakosság megvásárolhatta a lakásokat és üzlethelyiségeket, 1993-95 között hasonló módszerrel privatizálták a kis és középüzemeket, majd a privatizáció harmadik hullámában 1996 és 2001 között sor került az ipari termelés oroszlánrészét adó nagyüzemek magánosítására is. A privatizációs program eredményeképpen 1999-re már a kazah gazdaság 75%-át a magánszektor tette ki, így a kisvállalatok több mint 80%-a és a nagyvállalatoknak is több mint fele magánkézbe került, valamint a magánszektor foglalkoztatta immár a munkaerő több mint 60%-át (Olcott, 2010, p. 137.).

A függetlenség elnyerése óta a kazah ipari szektor – de az egész kazah gazdaság – messze legtöbb nemzetközi tőkebefektetést vonzó ágazatának is egy nyersanyagtermelő szektort, a szénhidrogén ágazatot tekinthetjük. Napjainkban Kazahsztán rendelkezik a világon legnagyobb feltárt, de még ki nem aknázott szénhidrogén készletekkel.¹²⁵ A földgáz tartalékok nagysága a becslések szerint eléri a hetven trillió köbmétert, míg az olajkészletek mintegy harminc-negyven milliárd hordó nagyságúra rúgnak (a még fel nem tárt, de valószínűsített Kaszpi tengerfenéki

¹²⁵ Az északnyugati kazahsztáni Kasagan olajmező az utóbbi 20 évben felfedezett legnagyobb tartalékokat rejt. Mivel a Tengizi olajmezőkről Oroszországon keresztül exportálják az olajat, így a kazah politikai vezetés és egyes nyugati stratégiák tranzitdiverzifikációs terveiben is kitüntetett figyelmet kapott az az elképzelés, hogy távolabbi a kasagani mezők egy Oroszországot elkerülő transz-kaszpi olajvezeték ellátását biztosíthatnák. (Cornell-Tsereteli-Socor 2005, p. 33.). A mezőn a nagyobb arányú kitermelés megtérülése azonban mind kétségesebb a rendkívül magas kitermelési költségek és a jelenlegi alacsony olajárak mellett. The sour gas eating Kashagan oil profits, *Reuters*, 2013.11.14.

<http://www.reuters.com/article/2013/11/14/kazakhstan-kashagan-idUSL5N0IY2Y920131114>
[letöltve: 2015.02.07.]

olajmezőket nem számítva). Kazahsztán célja, hogy 2020-ig évi 170 millióra fokozza olajtermelését, amikor reményeik szerint a kazah szénhidrogén szektor már teljes mértékben privatizált lesz (Olcott, 2010, p. 148.).

A busás privatizációs bevételekből Nazarbajev elnök és szűkebb körének tagjai óriási vagyonokat halmoztak fel. Így lett multimilliárdos például Nazarbajev két korábbi miniszterelnöke - az egyébként etnikai ukrán származású, de a kazah nyelvet is kiválóan beszélő – *Szergej Terescsenko* (min.elnök 1991-93), valamint *Akezsan Kazhegeldin* (min.elnök 1994-97) Nazarbajev nagyszabású privatizációs és liberalizációs gazdasági programjának levezénylője. Kazhegeldin múltja több ponton meglehetősen homályos, a függetlenség előtt szolgált a KGB soraiban, de kiterjedt kapcsolatokat ápolt az oroszországi demokratikus ellenzék bizonyos köreivel is. Kazahsztán függetlenségének elnyerését követően betöltötte a kazah Gyáriparosok és Vállalkozók Szövetségének elnöki tisztét, de úgy tűnik óriási személyes vagyonát már elsősorban miniszterelnökként halmozta fel. Miniszterelnökként a gazdasági liberalizáció és privatizáció élharcosának számított, ugyanakkor a politikában cseppet sem volt liberális és nem bánt kesztyűs kézzel az ellenzékkel sem. Ne feledjük: az ő miniszterelnökségének idejére esett a kazah parlament kétszeri idő előtti feloszlata és a pártpolitikai pluralizmus tulajdonképpen felszámolása. Ilyentén ebben az időszakban Nazarbajev egyik legszorosabb politikai szövetségeseinek és legbiztosabb támaszának számított. Ugyanakkor Kazhegeldin miniszterelnökként talán túlságosan nagy önállóságról és kezdeményezőkézségről tett tanúbizonyságot. Ahogy Furman idézi egy orosz újságíró szavait „...a valódi ellensúlya [Kazahsztánban] a korlátlan elnöki hatalomnak nem a parlament, hanem – bármilyen különös is - a miniszterelnök, akinek gazdaságpolitikája meglehetősen önálló...” (Furman, 2002, p. 226.).

Kazahsztánban is jellemzővé vált azonban az az oroszországi politikai életet jellemző dinamika, hogy a hatalom szövetségeseiként meggazdagodó oligarchák egyre inkább félteni kezdik kivívott önállóságukat – és megszerzett vagyonukat is – a „mindenható” elnöki hatalomtól és megkockáztatják a szembefordulást egykori politikai patrónusukkal. Kazhegeldin miniszterelnöki tisztségből történő leváltása még korántsem biztos, hogy erre adott reakcióként értelmezhető, hiszen a közép-ázsiai elnöki diktatúrákban, így Kazahsztánban is jellemzőnek volt tekinthető a vezető államhatalmi tisztségviselők gyakori fluktuációja. Nazarbajev elnök is előreszeretettel hátrította a népszerűtlen gazdaságpolitikai intézkedések miatt viselt

felelősséget kormányfőire (Furman, 2002, p. 225.). Kazhegeldin azonban leváltása után sem vonult vissza a politikától, sőt lebegtetni kezdte indulását a 2000-ben esedékes elnökválasztásokon. Ennek lehetőségét Nazarbajev is rendkívül komolyan vette, hiszen Kazhegeldin potenciálisan túlon túl is veszélyes rivális volt: korábbi miniszterelnök, aki dúsgazdag, ugyanakkor etnikai kazah származású, viszont felesége orosz, mindennek tetejébe még kiváló nyugati kapcsolatokkal is rendelkezett. Kazhegeldin nyíltan kritizálni kezdte az akimok kinevezésének gyakorlatát és az ellenzéki pártok képviselői, valamint a politikailag háttérbe szorított Kis és Középső Hordához kötődő személyiségek kezdtek mögötte felsorakozni. Végül Nazarbajev az elnökválasztások egy évvel korábbi 1999-es megtartása mellett döntött, hogy mind népszerűbb ellenzéki kihívójának ne legyen ideje „felépítenie” magát. A választási kampány során egymást követték a Kazhegeldin elleni incidensek: sajtófőnökét ismeretlen tettesek megverték, megjelenés előtt álló könyvét betiltották, végül annak ürügyén, hogy részt vett egy nem regisztrált politikai szervezet nagygyűlésén a Központi Választási Bizottság magát Kazhegeldint is eltiltotta az elnökjelöltségtől. Ezt követően korrupciós vádak alapján büntetőeljárás is indult ellene, mentelmi jogát felfüggesztették és parlamenti mandátumát is elveszítette. Tiltakozásul pártja a *Kazahsztáni Köztársasági Párt* bojkottálta az 1999-es parlamenti választásokat, melyen így a két mandátumot szerző kommunistákon kívül lényegében ismét csak a Nazarbajevet támogató elnöki pártok jutottak be a parlamentbe (Furman, 2002, pp. 228.-229.).

A kétezres évtizedben Nazarbajev legveszélyesebb politikai ellenlábasa immár saját családjának legszűkebb belső köréből került ki. A kazah politikai rendszerre is jellemző, hogy az elnöki hatalom fő forrása az alkotmányosan „túlsúlyos” döntéshozói jogkörök mellett a „klánalapú” informális érdekhálózatokban rejlik. Mint a korábbiakban már részletesebben is kifejtettük A nomád kazahok az orosz hódítást megelőzően három egymással is erőteljesen rivalizáló törzsszövetségi alakulatba az ún. Kis-, Középső és Nagy Hordába tömörültek. A kazah hordák a XVIII. század közepén nem tudtak ellenállni a mongol eredetű *kalmük* nomádok támadásának. A kalmük mongolokkal szemben először 1726-ban *Abul-Hair* a Kis Horda kánja fordult védelemért az Orosz Birodalomhoz. 1798-ra az oroszok a Középső Hordát is leigázták. Végül 1820-ban a Kokandi Kánság hódító törekvéseit elkerülni próbáló Nagy Horda is orosz protektorátus alá helyezte magát (Olcott, 2010, p. 202.).

A cári Oroszországnak korábban behódoló Kis és Középső Horda tagjai érthető módon hosszabban és erőteljesebben voltak kitéve a russzifikációs hatásoknak, mint a Nagy Horda leszármazottai, akiknek körében intaktabban megmaradtak a tradicionális klán struktúrák. A szovjet korszak modernizációja, mindenekelett a kollektivizálás és a nomádok erőszakos szedentarizációja tovább ronsolta a tradicionális kazah társadalom szövetét, ennek ellenére Kazahsztán legtöbb etnikai kazah polgára kötődik valamelyik hordához illetve azon belüli klánokhoz. Egyes becslések szerint az etnikai kazah népesség körülbelül negyven százaléka a Középső, harmincöt a Nagy, huszonöt százaléka pedig a Kis Horda leszármazottjának tartja magát. A Nagy Horda leszármazottainak körében a tágabb család napjainkban is akár több száz rokont magában foglalhat, míg a Kis és Középső Horda esetében ez legfeljebb néhány tucatra rúg. (Olcott, 2010, p. 184.).

További jelentős különbség, hogy az 1917-20 között felívelő kazah nacionalista mozgalomban és az ún. Alas Orda kormányokban elsősorban a Kis és Középső Horda russzifikáltabb, modernebb szemléletű tagjai vállaltak szerepet. Mindenekelett ezzel magyarázható, hogy a bolsevikok az polgárháborút követően egyértelműen a politikailag passzívabb Nagy Horda klánjait preferálták. Ezzel magyarázható, hogy a kazahsztáni kommunista párt, majd a függetlenné vált Kazahsztán politikai vezetése – így *Nazarbajev* elnök családja is – hagyományosan az egykori Nagy Horda leszármazottai közül kerül ki, ugyanakkor a Kis és Középső horda tagjai is számottevő gazdasági pozíciókat birtokolnak. A Kis Horda családjai elsősorban az olajszektorban, míg a Középső Horda tagjai a fémfeldolgozó szektorban töltnek be prominens posztokat (Olcott, 2010, p. 186.). Ugyanakkor számos szakértő szerint a modern Kazahsztánban hiba lenne túlbecsülni a három Horda jelentőségét. Bár *Nazarbajev* elnök a Nagy Hordához kötődő *Saprazti* klánból származik, felesége a befolyásos *Sara Alpiszovna* a Középső Horda tagja. *Nazarbajev* egykori miniszterelnöke *Akezsan Kazhegeldin* a Középső, míg utódja a kormányfői székben *Nurlan Balgimbajev* a Kis Hordából származik. Fontos tehát szem előtt tartanunk, hogy a mai Kazahsztánban a „klánok” legalább annyira a szovjet korszak produktumai, mint amennyire tradicionális struktúrák és nem feltétlenül az egykori törzsszövetségi törésvonalak, hanem sokkal inkább a szovjet korszakban kiépült politikai és gazdasági szövetségek mentén szerveződnek.

A kétezres évtizedtől kezdve Kazahsztánban is mind nyilvánvalóbbá vált az a közép-ázsiai „klánalapú” rezsimeket általánosságban is jellemző tendencia, hogy a

politikai és gazdasági patronázspozíciók birtoklóinak köre az elnök mind közvetlenebb környezetére szűkül le. A Nazarbajev rezsimre különösen jellemző, hogy az elnök családtagjai töltenek be politikai és gazdasági kulcspozíciókat. Kazahsztánban a „Család” fogalma [értsd: Nazarbajev család] szinonímájává vált a kormányzati korrupciónak és nepotizmusnak. Az elnök sógora *Szaginbek Turszunov* vezette éveken keresztül az elnöki adminisztrációt. Felesége másik rokona *Szizdik Abisev* volt a független Kazahsztán első külgazdasági minisztere. *Timur Kulibajev* Nazarbajev elnök *Dinara* nevű lányának férje irányítja a kazah állami olaj és gáztársaságot a *TransNefteGazt*. *Nazarbajev* nevelt lányának *Darigának* a korábbi férje *Rahat Alijev* pedig az ország adóhatóságát vezette, valamint az Állambiztonsági Bizottság elnökhelyetteseként a titkosszolgálatok tevékenységére is rálátással bírt. Az adóhatóság vezetőjeként Alijevnek kulcsszerepe volt a Kazhelgedin elleni korrupciós büntetőeljárásban. A Nazarbajev legvalószínűbb lehetséges utódjaként is mind gyakrabban emlegetett politikus azonban a jelek szerint túlságosan is mohónak és türelmetlennek bizonyult. A kazah politikai elit csaknem minden tagjáról, így magáról az idős elnökről is kompromittáló adatokat igyekezett gyűjteni, majd feltehetően zsarolási céllal ezek kiszivárogtatásába kezdett. Ezzel azonban túl messzire ment: a nyugati sajtóban „Kazakhgate” címen elhíresült botrány ugyan Nazarbajev amerikai és svájci bankszámláinak befagyasztásához vezetett, ám az agresszív zsarolási manőverek Alijevvel szemben egyesítették a vezető klánokat. 2007-ben *Alijevet* leváltották összes jelentősebb pozíciójából, majd Kazahsztán ausztriai nagykövetévé nevezték ki, amely döntés többek értékelése szerint lényegében száműzetéssel ért fel. Ezt követően nem sokkal korrupciós ügyekben vádat emeltek ellene, diplomáciai mentességeitől megfosztották, az osztrák kormány ugyanakkor politikai menekültként tekintett rá és nem volt hajlandó őt kiadni Kazahsztánnak (Olcott, 2010, p. 229.). Az elnök nevelt lánya, a kiterjedt média érdekeltségekkel rendelkező *Dariga*¹²⁶ ugyanakkor politikailag továbbra is igen aktív maradt. Neve Nazarbajev unokaöccsével *Kajrat Szaltubalgival*¹²⁷ együtt rendre

¹²⁶ Ha bár egyes értesülések szerint Rahat Alijev száműzetésével bizonyos mértékig Dariga is kegyvesztetté vált. Rákényszerítették, hogy elváljon férjétől, feloszlatták az általa szervezett Nazarbajevet támogató *Aszar* pártot, 2007-ben pedig azt sem engedték, hogy képviselőjelöltként induljon a parlamenti választásokon. Ennek ellenére a kazah médiában fenntartott széleskörű érdekeltségei megmaradtak (Franke – Gawrich – Alakbarov, 2009, p. 125.).

¹²⁷ Nazarbajev öccsének 1970-ben született fia volt már az új főváros Asztana polgármester helyettese, az állami olajvállalat a *Kazakhoil* elnöke, valamint a Nemzetbiztonsági Bizottság

felmerül a Nazarbajev utódlásával kapcsolatos találgatásokban (Olcott, 2010, p. 228.). A kazah politikai rendszer jövőjével kapcsolatos igen komoly kérdőjelek, egyike, hogy itt vajon mekkora az esélye egy olyan kvázi dinasztikus utódlásnak, mint amilyennek például Azerbajdzsánban tanúi lehettünk.

korruptió ellenes részlegét is évekig vezette. Ebben a minőségében minden bizonnyal a Nazarbajev család gazdasági érdekeltségeinek védelme volt a legfőbb feladata (Olcott, 2010, p. 188.).

4.2 Üzbegisztán: látszólagos stabilitás, potenciális törékenység

Üzbegisztán a poszt-szovjet közép-ázsiai térség legnépesebb és katonailag is legerősebb állama. Határai között találhatjuk a régió legjelentékenyebb egykori civilizációs központjait, és a cári valamint a szovjet időszakban is Taskent volt a Turkesztáni főkormányzóság fővárosa, majd a későbbiekben szovjet Közép-Ázsia legfontosabb adminisztrációs és logisztikai központja. Így tehát Kazahsztán mellett, minden bizonnyal Üzbegisztán aspirálhat a legnagyobb eséllyel a regionális vezető szerepre a közép-ázsiai köztársaságok közül. Ennél fogva az üzbég politikai rendszer jellege is nyilvánvaló módon kihatással van az összes többi közép-ázsiai utódállam fejlődésére, és talán a jelenlegi üzbég rezsim testesíti meg legesszenciálisabban mindazt, amit jelen munkában „standard közép-ázsiai modell” alatt értünk. A jelenlegi üzbég modell kialakulásának gyökerei is a peresztrojka időszakra nyúlnak vissza, így ezt az esettanulmányt is ezzel az időszakkal, *Iszlom Karimov* elnök hatalomra jutásának ismertetésével célszerű kezdenünk.

Karimov elnök 1938-ban született, édesapja üzbég, édesanyja viszont tádzsik volt. Ám szüleit fiatalon elveszítette és egy szamarkandi árvaházban nőtt fel, majd tipikus pártkarriert futott be.¹²⁸ Állítólag az üzbég nyelvet sokkal rosszabbul beszéli mint az orosz (Rashid, 1994, p.93.). Az eredetileg műszaki végzettségű *Karimov* 1960-ban 22 évesen a taskenti repülőgépgyárban helyezkedett el mérnökként. Itt hat évig dolgozott, és ezzel párhuzamosan közgazdasági tanulmányokat is folytatott, majd ezt követően az Üzbég SZSZK gazdasági irányítószervein keresztül emelkedett a legmagasabb politikai pozícióba (Wagner, 2013, p.195.). 1966-ban az Üzbég SZSZK Állami Tervhivatalának az ún. *Goszplannak* az alkalmazásába szegődött, a nyolcvanas évek elején pedig az intézmény vezetője lett.

Az Üzbegisztáni SZSZK belpolitikájában, talán az összes többi tagköztársaságnál explicitebb módon megnyilvánult a regionális „klánok” hatalmi vetélkedése. Üzbegisztánban a regionális identitásoknak tradicionálisan nagyon erős a szerepe politikában, ugyanakkor a „klánok”, mint arra *Kathleen Collins* is felhívja a figyelmet, a már premodern korszakban is javarészt szedentarizálódott üzbég társadalomban kevésbé alapultak vérrokonsági kapcsolatokon, inkább regionális

¹²⁸ A szovjet hatóságok az árvaházakból előszeretettel válogattak ki gyerekeket –akikből családi és klán kötődések híján – könnyen nevelhettek a kommunista párthoz maximálisan lojális kádereket.

gazdasági-politikai érdekcsoportokat jelentettek. Ha egy üzbegisztáni lakost származásáról-hovatartozásáról kérdezzük, akkor nagy valószínűséggel, nem valamilyen „törzset”, hanem az ország adminisztratív régióinak valamelyikét fogja említeni: „Szamarkandlik”, „Buharalik”, „Taskentlik”, „Ferganalik” stb. (Collins, 2006, p.76.; p. 254.). Az üzbég tagköztársaság politikailag és gazdaságilag leginkább domináns három klánja a taskenti, a fergánai és szamarkand-dzsizzaki csoport volt. Ebből a két „klánból” került ki a függetlenség elnyerését megelőzően az Üzbegisztáni SZSZK pártfőtitkárainak túlnyomó többsége. A folyamatosan leghosszabb ideig hatalmon lévő üzbég pártfőtitkár (hivatalban 1959-83) Brezsnyev kedvenc közép-ázsiai kliense, a gyapotbotrányba belebukó *Sarif Rasidov* a Szamarkand-Dzsizzak érdekcsoport tagja volt. Jurij Andropov, valamint a gyapotbotrány kirobbanását követő tisztogatásokat levezénylő *Jegor Ligacsov* meg kívánták törni, a „szamarkandi klán” oly hosszan élvezett hatalmi monopóliumát, ezért *Inamzon Uszmanhodzsajevet* egy fergánai kötődésű politikust tettek meg üzbég pártfőtitkárrá. Bár 1985-88 között körülbelül harminc ezer, elsősorban a korábbi szamarkandi klánhoz kötődő pártfunkcionáriustól tisztították meg a pártot, Uszmanhodzsajev úgy tűnik mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel 1988-ban őt magát is korrupcióval vádolták meg és elmozdították pozíciójából. Utódja, Gorbacsov jelöltje *Rafik Nisanov* egy taskenti származású, ámde az üzbég belpolitikában mégis outsidernek számító diplomata lett, aki karrierjének nagy részét, az Üzbég SZSZK-án kívül, a moszkvai Külügyminisztériumban futotta be. Nisanov rövid pártfőtitkársága alatt kiteljesedett a tisztogató kampány, egyes becslések szerint az Üzbegisztáni SZSZK pártapparátusának állománya kilencven százalékban lecserélődött. Több ezer közvetlenül Moszkva által kinevezett, javarészt orosz származású káder foglalta el a megüresedett pozíciókat. A moszkvai centrum ilyen mértékig direkt beavatkozására egy tagköztársaság belügyeibe a sztálini idők óta nem volt példa (Collins, 2006, pp. 114.-115.).

Amin Nyijazov	1950–55	Üzbég	Fergána
Nuritdin Muhidinov	1955–57	Üzbég	Taskent
Szabir Kamalov	1957–59	Üzbég	Taskent
Sarif Rasidov	1959–83	Üzbég	Szamarkand-Dzsizzak
Inomzson Uszmanhodzsajev	1983–88	Üzbég	Fergána
Rafik Nisanov	1988–89	Üzbég	Taskent (klán támogatás nélkül)
Iszlom Karimov: (első titkár, elnök)	1989. június – 1991. december; 1991. december–jelen	Üzbég (Tádzsik)	Szamarkand

12. Az Üzbegisztáni SZSZK első titkárai és elnöke

(forrás: Collins (2006), p. 109.)

A nisanovi tisztogatások Karimov karrierjét is megtörni látszottak: az Uszmanhodzsajev pártfőtitkársága idején még a pénzügyminiszteri tárcát és az államfőhelyettesi pozíciót is elnyerő kádert vidékre, *Kaskandarja* oblaszty pártfőtitkári pozíciójába helyezték, ami a körülményeket tekintve felért egy száműzetéssel (Kangas, 2002, p. 133.). A Moszkva egyszerű végrehajtójának tekintett Nisanov pártfőtitkár népszerűsége ugyanakkor mind az Üzbég SZSZK „klánelitjeinek”, mind szélesebb lakosságának körében rendkívül hamar erodálódott. A tisztogatásokat úgy értelmezték, mint a moszkvai centrumnak az üzbég autonómia elleni támadását. Nisanov ráadásul legfőbb moszkvai támogatóját is elveszítette Jegor Ligacsov személyében, miután az alulmaradt a Gorbacsovval szembeni hatalmi küzdelemben. Így Nisanov leváltáshoz már lényegében csak az ürügyet szolgáltatta 1989-ben a Fergána völgyben az üzbégek és mesketi törökök között kirobbant etnikai zavargások¹²⁹ kezelése kapcsán mutatott alkalmatlansága (Fierman, 1997, p.369.).

A Fergána völgyben kirobbant üzbegisztáni és kirgizisztáni etnikai zavargások nyomán Gorbacsovot igen hamar meggyőzték tanácsadói, hogy a stabilitás helyreállításához legcélszerűbb lesz újra a helyi káderek kezébe helyezni az

¹²⁹ 1989 júniusában Fergána város egyik bazárjában véres erőszakba torkollott egy vita az eper áráról. Ezt követően a Fergána medence több városában, így Kokandban, Andizsonban és Namanganban is etnikai zavargások robbantak ki a két közösség között. Az egy hónapon át tomboló pogromok több mint 100 halálos áldozatot követeltek, és végül az üzbég hatóságoknak 14ezer mesketi törököt ki kellett telepítenie a Fergána völgyből (Haghighi, 1997, p.193.).

irányítást. Az újabb fordulat első áldozata Nisanov pártfőtitkár lett, leváltása nem is volt kérdéses, az már annál inkább, hogy lesz az utódja. 1989 júniusában egy sor informális találkozóra került sor a legbefolyásosabb klánok vezetői között Nisanov utódlásának megvitatásról. Felmerült *Iszmoil Dzsurbekov* a szamarkandi klán „erős emberének”, *Sukrullo Mirszaidovnak* a taskenti klán vezetőjének és *Rusztam Ahmedovnak* a fergánai csoport fejének neve is. Ám ezen klánvezérek elkötelezettsége túlságosan is egyértelmű volt ahhoz, hogy kompromisszumos jelöltként komolyabban számításba vehetők lehettek volna (az egyeztetésekből kihagyták ugyanakkor a horezmi, karakalpaksztáni, kaskandarjai és szurhandarjai régiók reprezentánsait: figyelemre méltó módon ezek azok a klánok, melyek aztán a Karimov rezsim alatt is legfeljebb helyi szinten juthattak patronázs pozíciókhoz).

A klánvezérek egy olyan kompromisszumos figurát kerestek, aki nem volt teljes mértékig elköteleződve egyik klán irányában sem, ugyanakkor mégis rendelkezett annyi lokális beágyazottsággal, hogy ne lehessen Moszkva bábjának tekinteni. Ezenkívül a gyapotbotrány kirobbanása óta kialakult akut gazdasági válság körülményei közepette nagy súllyal esett a latba a gazdasági szakértelem és válságmenedzselés képessége. Így esett végül is a választás az ekkor másodvonalbeli kádernek számító Iszlom Karimovra. Karimov származását tekintve a szamarkand-dzsizzaki klánhoz kötődött, ám árvaként és szovjet nevelésű káderként valamelyest ki is szakadt a „klánközi kontextusból”. Ilyentén remélhető volt, hogy a moszkvai centrummal szemben törekedni fog az üzbég autonómia érdekeinek védelmére, valamint klánközi hatalmi egyensúly fenntartására. Karimov javára szólt még, hogy mint az üzbegisztáni Goszplan egykori vezetőjét elsősorban pragmatikus technokrataként tartották számon, így jelöltségét Gorbacsov sem ellenezte. Karimov jelölését a „királycsinálónak” és sokáig Karimov szürke eminenciásának tekintett Dzsurbekov és *Muhammad Szodik* mufti terjesztették Gorbacsov elé (Collins, 2006, p. 122.-123.).

A 1989 júliusában pártfőtitkárrá választott Karimov személyes hatalmát, valamint a SZU-n belüli üzbég autonómiát megerősítendő 1990 tavaszán, a tagköztársasági pártvezetők közül elsőként követte Gorbacsov személyes példáját és 1990 március 24.-én az Üzbegisztáni SZSZK Legfelső Szovjetje által elnökké választotta magát (egyúttal a „klánközi egyensúly” megőrzésének jegyében alelnökévé nevezte ki Sukrullo Mirszaidovot, a taskenti klán egyik prominens vezetőjét). Gorbacsov állítólag örjöngött a hír hallatán, ennek ellenére 1990

folyamán az összes többi közép-ázsiai pártvezető követte Karimov példáját (Collins, 2006, p. 129.). 1991 augusztusában a Gorbacsov elleni puccs kirobbanásakor éppen külföldi (dél-koreai) látogatáson tartózkodó Karimov elnök taktikusan kiváráó álláspontra helyezkedett, Nazarbajevtől és Akajevtől eltérően óvakodott attól, hogy nyíltan elítélje a puccsistákat. Ehelyett inkább a bizonytalanság napjait arra igyekezett felhasználni, hogy a személyétől függő hatalmi struktúrákat erősítse. Így a szovjettől a végrehajtó hatalmi ághoz rendelt újabb jogköröket, az orosz tisztek által irányított hadsereg és KGB rovására pedig az 1991 elején megszervezett elnöki gárdát illetve Üzbég Védelmi Bizottságot igyekezett erősíteni. Karimov elnöknek a konzervatív puccsisták iránti látens szimpátiáját jól mutatja, hogy a SZU felbomlását vehemensen ellenző üzbég vezetés, a puccs bukását követően augusztus 31.-én (a közép-ázsiai tagköztársaságok közül elsőként) az Üzbég SZSZK Legfelső Tanácsa deklarálta az ország függetlenségét. 1991 szeptember 14.-én a kommunista pártot is betiltották, a párt azonban – mint az elnöki akarat végrehajtó mechanizmusa – *Nemzeti Demokrata Párt*, majd *Üzbég Demokrata Néppárt* néven változatlanul tovább funkcionált.

Az 1989 és 1991 közötti politikai átmenet időszaka azért is kivételes periódus az üzbég politikai rendszer történetében, mivel rövid időre, ha korlátozott mértékben is, de teret nyert a politikai pluralizmus, melyre soha korábban és azt követően nem volt példa. Az 1989-91 közötti rövid időszakban ugyanis ellenzéki szervezetek is nyilvánosan tevékenykedhettek. 1988 folyamán kezdett megszerveződni a balti országok nemzeti frontjainak mintájára, majd 1989-re a politikai ellenzék vezető erejévé vált a *Birlik* (Egység) mozgalom. A *Birlik* kezdetben a politikai diskurzus relatíve legkevésbé veszélyes térréumának számító környezetvédelmi kérdések mentén igyekezett tematizálni a közéletet: különösen az Aral-tó kiszáradásának látványos ökológiai katasztrófáját igyekeztek a közvélemény fókuszába állítani. A környezetvédelmi kérdések mellett, azonban a *Birlik* retorikájában hamarosan felszínre került az általánosabb szovjet ellenesség egyfajta antikolonialista nacionalizmussal párosulva. Mind hangsúlyosabbá vált az üzbég nemzeti kultúra és nemzeti nyelv védelmének ügye is. A *Birlik* társadalmi bázisa elsősorban az üzbég akadémiai értelmiség szűk köreiből, az Üzbég Tudományos Akadémia tagjai és a Taskenti Állami Egyetem oktatói közül került ki. Legmeghatározóbb politikusai *Muhammad Salih* író-költő és egy testvérpár *Abdurrahman* és *Abdumannob Polatov* nyelvészprofesszorok voltak. Ennek ellenére demonstrációikon képesek voltak

szélesebb társadalmi rétegeket is mozgósítani. 1990 márciusában a *Birlik* több mint 5000 szimpatizánsa tüntetett a mesketi törökök áttelepítéséért, a hatóságok végül tüzet nyitottak a tiltakozókra. Az incidenst követően a szervezet érezhetően radikalizálódott, mind programjában, mind retorikájában és immár Üzbegisztán teljes nemzeti függetlenségét követelték (Collins, 2006, pp. 147.-148.). Ezzel már a mérsékeltebb *Muhammad Salih* – ekkor már a Gorbacsov által kreált Népi Küldöttek Kongresszusának üzbegisztáni képviselője Moszkvában - már nem tudott azonosulni, kivált a *Birlikből* és megalapította a mérsékeltebb *Erk* (Szabadság) pártot. Az *Erk* kiválásában az ellenzék radikálisabb szárnya, természetesen Salih Karimov általi korrumpálását és az egységes ellenzéki mozgalom tudatos megosztására való törekvést látott. Karimov hatalmát ebben az időszakban nem csak a parlamenten kívüli nacionalista ellenzék irányából, hanem az őt hatalomra juttató klánok soraiból is érte kihívás. A függetlenség kikiáltását követően saját alelnöke Sukrullo Mirszaidov az elnököt, „mint a kommunista múlt rekvizitumát” lemondásra szólította fel. A kezdeményezés súlyát, jól mutatja, hogy az elnök visszavonulását követelő petíciót, mintegy 200 a taskenti klánhoz kötődő képviselő – az üzbegisztáni Legfelső Szovjet küldötteinek csaknem fele!- aláírásával támogatta. Mondanunk sem kell Karimov elnök nem tett eleget a felszólításnak, cserébe leváltotta első – és mindez idáig egyetlen alelnökét- a rebellis képviselőktől pedig legkésőbb 1994-ben megszabadult, amikor is az új alkotmány értelmében megfelezték a parlamenti képviselők létszámát (Kangas, 2002, p. 140.).

A függetlenség elnyerését követően Karimov arra törekedett, hogy immár közvetlen nép általi elnökválasztásokon is legitimálja hatalmát. 1991 december 31.-re kitűzött választások egyben a politikai pluralizmus rövid epizódjának végét is elhozták Üzbegisztánban. A *Birlik* mozgalmat az üzbég hatóságok politikai pártként nem, csupán társadalmi szervezetként voltak hajlandóak regisztrálni. Ennek következtében a *Birlik* nem, csupán a belőle kivált és „mérsékeltebb” (azaz *Karimovhoz* lojálisabb) *Erk* párt állíthatott Karimovval szemben ellenjelöltet – *Muhammad Salih* személyében – az 1991-es választásokon (Fierman, 1997, p.367.). Karimov a súlyos visszaélésektől és csalásoktól sem mentes választásokon a szavazatok 86%-át kapta, Salih azonban így is a hatóságokat meglepően sok 13%-nyi szavazatot tudott begyűjteni, elsősorban saját régiójából Horezmből (Collins, 2006, p.195.). Az 1991-es elnökválasztásokat követően rövidesen mindkét ellenzéki

csoportosulást betiltották és vezetőiket emigrációba kényszerítették (Melvin, 2000, 36.p.).

Az 1991-es elnökválasztásokat követően Karimov immár joggal érezhette konszolidálva személyes hatalmát és nekilátott, hogy az alkotmányos szinten is az elnöki hatalom alárendeltévé tegye a többi politikai intézményt. Üzbegisztán kormányformáját tekintve, 1992-ben elfogadott alkotmánya értelmében prezidenciális köztársaság, ahol formálisan érvényesül a hatalmi ágak elválasztásának elve, a gyakorlatban azonban a törvényhozás és az igazságszolgáltatás teljes mértékben a végrehajtó hatalomnak alárendelten működik. 2011-ig közvetlenül az elnök nevezte ki a kormány minisztereit és az alkotmánybíróság tagjait, mint ahogy a bírák és a helyi igazgatás tisztségviselői is felülről történő kinevezéssel nyerik el pozíciójukat. 1994-ben parlamenti választásokat tartottak, amelynek eredményeképpen az új *Olij Madzslisz* váltotta fel régi Legfelső Szovjetet, a képviselők létszámát megfelezték, 500-ról 250-re csökkentették. 2004 óta az Olij Madzslisz kétkamarás struktúrában működik: a 150 fős alsóház képviselői közül 135-öt közvetlenül az állampolgárok választanak, míg 15 hely az Üzbegisztáni Ökológiai Mozgalom számára van fenntartva. A száz fős Szenátus tagjai közül 84-et a tartományok (*velajjat*) kormányzótanácsai delegálnak, 16 szenátort pedig közvetlenül az elnök nevez ki. Karimov elnök megvétózhatja a parlament döntéseit és fel is oszthatja a testületet. Igaz erre mindeztáig vajmi kevés szükség volt. Egy alkalommal fordult elő, amikor a parlament az elnök „ellenében” szavazott, mégpedig 1995-ben, amikor is a képviselők arra kérték Karimovot, hogy ne álljon elnöki mandátumának, rendkívüli 2000-ig népszavazás útján történő meghosszabbításától (Kangas, 2002, p. 135.). Így 1995-ben népszavazás eredményeképpen *Karimov* hivatali mandátumát 2000-ig meghosszabbították. 2000-ben az elnököt ismét elsőprő többséggel újraválasztották, egy 2002-es alkotmánymódosítás pedig hivatali idejének hosszát 5 évről 7 évre emelte. Ennek megfelelően legutoljára 2007-ben tartottak Üzbegisztánban elnökválasztásokat, melyen *Karimov* a szavazatok 88%-át szerezte meg. Mivel 1991-es megválasztására még az alkotmány elfogadása előtt került, sor az 1995-ös népszavazás pedig az elnök hivatali mandátumának egyszeri és rendkívüli meghosszabbításáról rendelkezett. Így alkotmánytechnikai értelemben véve csak a 2000-es és 2007-es választások voltak valódi „elnökválasztásnak” tekinthetőek. Az üzbég alkotmánybíróság értelmezése szerint ráadásul a 2002-es az elnök hivatali

idejét meghosszabbító alkotmánymódosítás kvázi „nullifikálta” az első két hivatali periódust, így a most 76 éves államfő nekivághat akár az újabb 2015-ben esedékes elnökválasztásnak (Noonan, 2014).

Ugyanakkor, mint arra *Nyikolaj Boriszov* már idézett tanulmányában felhívja a figyelmet, Iszlom Karimov, akinek országában a kilencvenes évtizedben még a Krouwel skála szerint mért intézményes elnöki hatalomkoncentráció legmagasabb értékét mutatta a közép-ázsiai köztársaságok közül, 2011-ben egy sor alkotmánymódosítás eredményeképpen ma már kirgiz államfő után „alkotmányosan” a leggyengébb elnöki hatalommal rendelkezik. *Umida Hasimova* szerint az elnöki jogkörök észrevétlen gyengítése már Karimov 2007-es újraválasztását követően kezdetét vette, amikor az alkotmány 89. cikkelye az elnököt már nem mint kimondottan a kormány a végrehajtó hatalom fejét, hanem általánosságban „csak” mint államfőt nevesített (Hashimova, 2014). A 2011-es alkotmánymódosítások számos elnöki jogkört a kormányfőhöz ill. a parlamenthez delegáltak. A 93. cikkely értelmében immár az elnök nem hozhat létre végrehajtó struktúrákat, és nem nevezheti ki illetve válthatja le a legfőbb ügyészt sem. Az elnök jogköreinek akadályoztatása esetén a Szenátus házelnöke lesz automatikusan az ideiglenes államfő és három hónapon belül kell új elnököt választani. Végül, de nem utolsósorban a 98. cikkely értelmében a választásokon többséget szerzett politikai erő kapta meg a kormányalakítás és a miniszterelnök kijelölésének jogát (melyet korábban az elnököt illette meg). A parlament két háza kétharmados többségű bizalmatlansági indítvánnyal meg is foszthatja a kormányfőt hivatalától. A funkcionális hatalommegosztás erősítése Karimov elnök hatalomgyakorlásának eddigi jellegét ismerve, valóban zavarbaejtő fejlemény. Egyes vélemények szerint a változtatások alapvetően csak a politikai rendszer „kozmetikázását” jelentik, céljuk az ország nemzetközi megítélésének javítása lehet. Egy más lehetséges magyarázat szerint Karimov a parlament erősítésén keresztül a pártok – esetlegesen a későbbi állampárt szerepére kiszemelt Liberális Demokrata Párt – szerepét próbálja növelni, így kívánván kitörni az informális „klánok” szorításából (Hashimova, 2014). *Nyikolaj Boriszov* inkább arra az álláspontra hajlik, hogy az elnöki jogkörök gyengítése és a miniszterelnöki pozíció erősítése, Karimov egyre inkább esedékes utódlásának az előkészítését szolgálhatja (Borisov, 2011, p. 65.), esetleg éppen a posztot jelenleg betöltő bizalmi embere *Savkat Mirzizajev* javára. Ugyanakkor *Hasimova* szerint a „Putyin-Medvegyev tandem” példáját követve a „helycserés”

foratókönyv sem kizárható: ebben az esetben Karimov óvakodna egy újabbvoltaképpen alkotmányellenes – elnöki terminusnak nekifutni, helyett a 2014-15-ös választásokon a képviselői helyek egyharmadát megszerző liberális demokraták őt jelölnék miniszterelnöknek, a meggyengített államfői pozíciót pedig átengedné valamelyik bizalmasának - könnyen lehet, hogy éppen Mirzizajevnek (Hashimova, 2014).

A kazah és az üzbég rezsim elnyomó jellege közötti fokozatbeli eltérést jól jelzi, hogy míg Kazahsztánban a hatalom „garantálja” az elnöki párt jó eredményét a választásokon és ennek révén mindenkori hegemoniáját a törvényhozásban, ugyanakkor az országban valódi ellenzéki csoportosulások is működhetnek, sőt szerezhettek adott esetben még parlamenti képviseletet is. Hatósági korlátozások csak a csekély támogatottságú iszlamista radikálisok tevékenységét akadályozzák. Ezzel szemben Üzbegisztánban valódi politikai ellenzék nem, csupán elnöki kezdeményezésre létrehozott pártok látszat pluralizmusa működik. A kilencvenes évtized folyamán az *Üzbég Demokrata Néppárt* (a korábbi kommunista párt utódpartja) mellett létrehozták az *Üzbég Liberális Demokrata Pártot*, valamint a *Milli Tiklanish* (Nemzeti Újjászületés), az *Adolat* (Igazság), a *Fidoklar* (Önfeláldozók) és a *Vatan Tarakiati* (a Szülőföld Haladása) pártokat (Kangas, 2002, p. 136.). További elnöki pártnak tekinthető tulajdonképpen az Ökológiai Mozgalom, melynek funkciója, hogy a nagypolitika szintjén demonstrálja a *Karimov* rezsim elkötelezettségét a környezetvédelmi ügye iránt (Ivanovna – Sattarova, 2009).

Jogosan felmerülhet mindezek után a kérdés, hogy végsősoron mi az értelme ennek a fajta látszat pluralizmusnak a fenntartására? Egyes elemzők szerint Karimov elnök így kívánja biztosítani a nemzetközi közvélemény előtt, az üzbég politikai rendszer demokratikus-versengő jellegének legalább a látszatát. Azonban Karimov aligha lehet annyira naiv, hogy komolyan azt higgye, hogy ezeknek a látszat pártoknak a létét, a nyugati közvélemény a valódi politikai pluralizmus jeleként fogja értékelni. *Kathleen Collins* alternatív magyarázata szerint az új pártokkal az elnök a kommunista párt összeomlása nyomán keletkezett ideológiai vákuumot igyekezett inkább kitölteni, illetve az informális klánok hatalmát kívánta segítségükkel valamiféleképpen megtörni. Mikor a kellő ideológiai koherencia hiányában egy a kommunista párthoz hasonló, állampárt jellegű elnöki párt megszervezése kudarcba fulladt, Karimov további hatalmi pártok létrehozása mellett döntött, amelyek elviekben különböző társadalmi csoportokat reprezentálnak: így a *Fidoklar* az

„ifjúságot”, a Milli Tiklanish az értelmiséget, az Adolat a nyugdíjasokat, míg a Vatan Tarakiati az üzletembereket és vállalkozókat képviseli (Collins, 2006, p. 258.). Az utóbbi alakulat egyébként 2000-ben hivatalosan feloszlatta magát és egyesült a Milli Tiklanishal, az ifjúsági Fidoklar párt pedig a két legutóbbi választáson, már „nem került be” a parlamentbe. Így a 2014-15-ös parlamenti választásokat követően úgy tűnik ismét négy „párt”, a Demokrata Néppárt, a Liberális Demokraták, a Milli Tiklanish és az Adolat lesz jelen a törvényhozásban.¹³⁰ Bár *Karimov* 1996-ban kilépett a Demokrata Néppártból, hogy országának, legalább formálisan „pártfüggetlen” államfője legyen (Melvin, 2000, p.33.), az elnöki kezdeményezésre létrejött pártok közül valamennyi deklaráltan támogatja az elnököt: a legutóbbi 2007-es elnökválasztáson például *Karimov* hivatalosan nem a Demokrata Néppárt, hanem a liberális demokraták jelöltjeként indult. 2008-ban még maga *Karimov* elnök is megróttá ezeket a hivatalos pártokat, hogy programjuk alapján alig lehet közöttük különbséget tenni. Ennek következtében a választásokat meglehetősen érdektelenség és apátia övezi az állampolgárok körében, bár a hivatalos adatok rendre 90% körüli részvételt mutatnak. Ez többek között annak is betudható, hogy Üzbegisztánban nemegyszer börtönbüntetéssel szankcionálják a választásoktól való távolmaradást (Pannier, 2010)..

Mindezek után feltehető a kérdés: ha *Karimov* elnök diktatórikus hatalomgyakorlása ma már nem elsősorban alkotmányos jogkörein nyugszik és a másik három közép-ázsiai elnöki diktatúrától eltérően még egy igazán domináns pozícióban lévő elnöki pártra sem támaszkodhat, akkor mi képezi az elnöki hatalom tulajdonképpeni bázisát? A kulcsot – úgy gondolom – mint Közép-Ázsiában jellemzően, úgy itt is az erőszakszervezetek és az informális érdekhálózatok feletti ellenőrzés jelenti. Mint a fentiekben arról már esett szó, *Karimov* hatalomra kerülését tulajdonképpen a taskenti, szamarkandi és bizonyos fergánai klánok informális paktuma tette lehetővé. Ezek azok az érdekcsoportok, melyek tagjai a kilencvenes és kétezres évek jórésztében a jövedelmező és befolyásos patronázspozíciók döntő többségét birtokolták.

¹³⁰ A képviselőház tagjait kétfordulós egyéni kerületi, abszolút többségi rendszerben választják. A legutóbbi választás első fordulójára 2014 decemberében, míg a második fordulóra 2015 januárjában került sor. Liberal democrats get majority of seats in Uzbek parliament, *Trend news Agency*, 2015.01.05. <http://en.trend.az/casia/uzbekistan/2349976.html> [letöltve: 2015.01.12.]

A klánközi paktum fő haszonélvezőinek bizonyos taskenti és szamarkandi érdekcsoportok bizonyultak. A sokáig „királycsinálónak” és Karimov mögötti „szürke eminenciásnak” tartott Iszmoil Dzsurbekov birtokolta a kilencvenes években – az egyébként túl sok érdemi hatáskörrel nem járó – miniszterelnök helyettesi pozíciót, de ami ennél lényegesebb, az ő klánja tartotta és tartja még mindig ellenőrzés alatt a kőolaj és földgáz exportot bonyolító *Uzneftgaz* állami vállalatot, a gyapot export jelentős részét és informálisan kontrollálják a bazári kereskedelmet, valamint az Afganisztánból és Tádzsikisztánból érkező heroin tranzitját is. Szintén Dzsurbekov klánjához kötődik *Zokirzson Almatov* aki immár hosszú évek óta a hadseregnél tulajdonképpen jóval erősebb karhatalomnak számító, összesen mintegy nyolcvanezres, nehézfegyverekkel is felszerelt állomány felett rendelkező Belügyminisztérium vezetője. Brezsnyev egykori „helytartója” a szintén szamarkandi kötődésű Rasidov családjának tagjai szintén befolyásos pozíciókat töltöttek be a kilencvenes évek elején. Így például az egykori pártfőtitkár lánya *Szajora Rasidova* 1996-ig a külgazdasági kapcsolatokért felelős miniszter volt, utána pedig az emberi jogokért felelős ombudsman lett belőle. Egy másik Rasidov rokon *Abdulaziz Komilov* több éven keresztül az üzbég titkosszolgálat élén állt, majd onnan a külügyminiszteri székbe távozott. *Timur Alimov* a legerősebb taskenti klán befolyásos vezetője, sokáig formálisan is a Karimov kormányzat káderpolitikáért felelős államtitkára volt. Alimov hálózatának érdekkörébe tartozik az üzbég bankrendszer nagy része, ezenkívül a kilencvenes évek végétől az ő befolyásuk alá került a Külgazdasági Minisztérium, az adóhatóság és a főügyészi hivatal. A nagyhatalmú Dzsurbekov klán ellensúlyozásaként Karimov a taskentiek szövetségesének tartott *Rusztam Inojatovra* bízta a nemzetbiztonsági szolgálat irányítását. A Fergánai klánoknak tett engedményként a Nemzeti Bank élére *Rusztam Azimov* kokandi származású üzletember került. A gazdaságilag hátrányos helyzetű Fergána régió irányába tett gesztusként értelmezhető, hogy az egyik legnagyobb üzbegisztáni külföldi beruházás, a Daewoo autógyár helyszínéül Karimov *Andizson* városát jelölte ki, noha az andizsoni és namangani klánok az elnökkel szemben hagyományosan ellenséges érzületet táplálnak és sokan a helyi iszlamisták támogatóinak tartják őket.¹³¹ A kilencvenes évek elején még Karimov nacionalista

¹³¹ Az andizsoni és namangani *Gafur* és *Szalim* klánok a kilencvenes évek elején állítólag szintén megkötötték a maguk paktumát Karimovval. Annak a fejében, hogy távol tartják magukat az országos

ellenlábasait támogató Horezmi régiót, a gazdaságilag súlytalan Karakalpaksztánt, és a tádzsik többségű Kaskandarja és Szurhandarja régiók politikailag továbbra is perifériálisnak számítanak, az itteni érdekhálózatoknak legfeljebb a helyi szintű patronázspozíciók betöltésére nyílnak esélye (Collins, 2006, pp. 263.-265.).

A helyi szintű tisztségviselők kinevezésekor elsősorban a klán-hovatartozás szempontjai érvényesülnek (Pannier, 2010). A helyi szintű érdekhálózatok kiépítésében is ellenőrzésében kulcsszerepet játszanak az elnök által kinevezett *hokimok*, azaz tartományi kormányzók. Ahogy a központi kormányzat szintjén az elnök, a tartományi szintű végrehajtó hatalom képviselői primátust élveznek a tartományi szovjetekkel és igazságszolgáltatással szemben. Ők felügyelik a bírakat, a tartományok erőszakszervezeteit, a bankok és állami vállalatok helyi szintű kirendeltségeit, de jellemzően még a kolhozok szintjén is beleszólhatnak az irányításba. A kilencvenes években például a Karimov által kinevezett hokim a saját hűbértokokaként irányította Horezm tartományt, minden fontosabb döntéshozói pozícióba saját rokonait ültetve. A kormányzóság elnyeréséért nem csekély összeget hatszáz ezer dollárt kellett fizetnie Karimov elnöknek, ám az így is rendkívül megtérülő befektetésnek bizonyult, mivel Taskent közbeiktatása nélkül nagy tételben exportálhattak gyapotot Iránba és Indiába. A gazdasági területen kvázi szabad kezett kapó kormányzónak csak arról kellett gondoskodnia, hogy Muhammad Solih száműzetésbe kényszerített ellenzéki politikus egykori klánjának tagjait távol tartsa a politikától (Collins, 2006, p. 268.).

Ugyanakkor Üzbegisztánban is megfigyelhető az a tendencia, hogy „klánközi alku” eredményeképpen hatalomra került elnök, idővel igyekszik függetleníteni magát az őt hatalomra segítő klánoktól és rovásukra erősíteni saját illetve személyes klánja, rokonsága és családja mind szűkebb körének pozícióit. Ennek az egyik első és legbeszédesebb jele Karimov elnök részéről 1998-ban a „szürke eminenciás” *Dzsurbekov* elmozdítása a miniszterelnök helyettesi pozícióból. Ahhoz azonban Karimov elnök nem bizonyult elég erősnek, hogy Dzsurbekov klánját az export szektorban élvezett jövedelmező patronázs pozícióktól is megfosszák, így az ország gazdasága szempontjából létfontosságú szénhidrogén és gyapot exportot nagyobb

nagypolitikától, zavartalanul folytathatják jobbra illegális üzemeiket, mindenekelőtt a drogkereskedelem és prostitúció területén. De meghatározó a befolyásuk az Üzbegisztánban nagy népszerűségnek örvendő küzdősportok, mindenekelőtt a birkózó és ökölvívó szövetségekben is (Collins, 2006, p. 265.).

részt továbbra is ők tartják kézben. Karimov alulmaradását a „Dzsurbekov klánnal” szemben sokak szerint az is ékesen bizonyítja, hogy a politikust végül a miniszterelnök helyettesi pozícióba is visszahelyezték.¹³² Nem járt ilyen szerencsésen a „fergánai klán” akiknek a képviselőit például *Bahtiyar Hamidov* védelmi minisztert vagy éppen *Szultonov* miniszterelnököt szintén elmozdították a kormányzati pozíciókból. A kétezres évtizedben, talán a türkmén Nyijazov példáját követve, Karimov is mind inkább általános gyakorlattá tette a tartományi hokimok mind gyakoribb áthelyezését. 2004 januárja és júliusa között például négy tartomány – Taskent, Andizson, Szurhandarja és Szamarkand – kormányzóját is elmozdították miután Karimov elnök az állami televízió adásában éles korrupció ellenes kirohanásokat intézett velük szemben (Collins, 2006, p. 273.).

Ezzel párhuzamosan az elnök legbelső körének, közvetlen családtagjainak mind inkább növekedett a gazdasági patronázshatalma és politikai befolyása. Kisebbik lánya *Lola*, Üzbegisztán UNESCO-hoz delegált nagykövete, míg idősebb lánya, *Gülnara* volt már a külügyminisztérium tanácsadója, Oroszországi nagykövet, valamint 2008 és 2011 között Üzbegisztán ENSZ-hez delegált nagykövete Genfben (egyben a Svájcban élő 10 leggazdagabb személy egyike). Gülnara számos gazdasági érdekeltségre is szert tett, megszerezte például az ellenőrzést az állami távközlési vállalat az ötvenegy milliós értékűre becsült *Uzdunrobita* felett is - és ha mindez még nem lenne elég hazájában *Gugusha* néven popénekesi karriert is befutott (Pannier, 2010). Az excentrikus és agresszív személyiségként leírt Gülnara Karimovát az utóbbi években Karimov elnök lehetséges utódjaként is egyre többen emlegették, ám úgy tűnik mégis túl sok befolyásos érdekkör és személyiség útját keresztezte. Állítólag összeütközésbe került Rusztem Inojatovval a titkosszolgálat nagyhatalmú vezetőjével is, talán ennek köszönhető, hogy a tavalyi évben Gülnarát minden kormányzati tisztségétől megfosztották és háziőrizetbe helyezték. Így Inojatovot most sokan Karimov legesélyesebb utódjelöltjének tartják. A titkosszolgálat mellett mostmár a vámhatóságot és a határőrséget is irányító Inojatov esélyeit növeli, hogy a nemzetközi közvélemény szemében elsősorban régi riválisa Zokir Almatov belbiztonsági főnök lett a 2005-ös andizsoni mészárlás fő felelőse,

¹³² Egyesek az 1999-es Karimov elleni taskenti bombamerényletek elkövetésével is összefüggésbe hozzák Dzsurbekovot, mivel arra éppen az elmozdítása alatti hónapokban került sor. A hivatalos kormányzati narratíva ugyanakkor a merényletekért, mind a mai napig az iszlamista szélsőségeket teszi felelőssé (Collins, 2006, p. 271.).

noha a véres megtorlásból a titkosszolgálat egységei éppúgy kivették a részüket. További lehetséges utódként veszik még számításba Savkat Mirzijojev jelenlegi miniszterelnököt, Karimov régi bizalmi emberét és *Rusztem Azimov* pénzügyminisztert is (Noonan, 2014). Ugyanakkor amikor Karimov utódlását latolgatjuk, nem szabad szem elől tévesztenünk az üzbég politikai rendszernél is nagyobb fokú Türkmenisztán utódlási tapasztalatait, ahol Türkmenbasi örököse végül is a politikai elit másodvonalából jószerivel a teljes ismeretlenségből lépett elő.

A Karimov rezsím legitimációjának másik forrásává, a "klánok" kínálta informális felhatalmazás mellett a peresztrojka időszakában az államilag propagált üzbég nacionalizmus vált. Karimov más konzervatív közép-ázsiai pártvezetőkkel - például a tádzsik Nabijevvel - ellentétben, jó érzéktől vezérelve nem helyezkedett szembe a feltámadó nacionalizmus hullámával inkább meglovagolta azt. Bár a nacionalista ellenzéki szervezetekkel leszámolt, de azok követeléseit – például az 1989-es nyelvtörvény formájában – beépítette saját politikájába. Így a kommunista párt összeomlása nyomán keletkezett ideológiai vákuumot az üzbég nacionalizmussal, mindenekelőtt az „üzbég nemzeti hősként” piedesztálra emelt nagy közép-ázsiai birodalom alapító *Timur Lenk* utóbbi húsz évben kialakított kultuszával igyekszik kitölteni. *Timur Lenk* emlékműve áll most Taskent központi terén, a Marx-szobor egykori helyén, az üzbég sajtó pedig előszeretettel von párhuzamot a nagy államalapító Timur és *Karimov* elnök között (Melvin, 2000, p.46.-52.). Sajátos állami kultusz épült ki a „gyapot-botrány” áldozatává váló *Szafar Rasidov* pártfőtitkár személye köré is, aki az üzbég közvélemény szemében a moszkvai centrummal szemben az üzbég nemzeti érdekeket védő hőssé vált (Rashid, 1994, p.93.). A hivatalos adatok szerint a függetlenség elnyerése után 1992-ben Üzbegisztán lakosságának 71%-a tartozott az államalkotó üzbég etnikumhoz, a legnagyobb etnikai kisebbség az orosz (8%) és a tádzsik (5%) volt (Haghighi, 1997, p.206.). Becslések szerint azonban a tádzsik etnikum aránya a valóságban akár a hivatalos adatok többszöröse is lehet, mivel már a szovjet korszak évtizedei alatt is bevett gyakorlat volt az Üzbég SZSZK-ban, hogy a tádzsik etnikumú gyermeket üzbég névvel anyakönyvezték (Haghighi, 1997, p.196.). Az orosz kivándorlásnak köszönhetően az orosz kisebbség aránya ma már öt százalék közelire csökkent, míg

az üzbégeké a magasabb természetes szaporulat következtében 80% fölé emelkedett.¹³³

Az üzbég állam elviekben elismeri a területi alapú etnikai autonómia elvét, azonban területiális autonómiát csak az etnikai tudatukat mára lényegében elveszített *karakalpak* közösség számára biztosítanak: így a szovjet korszakban elnyert területiális autonómia örökségeként létezik továbbra is a csaknem 165000 km² területű (azaz az ország területének mintegy harmadát kitevő) *Karakalpakisztáni Autonóm Köztársaság*, miközben a karakalpak etnikum aránya ma már elenyésző (kevesebb mint 3%).¹³⁴ A Karimov rezsím ugyanakkor a tádzsikokra, mint Üzbegisztán területi egységére nézve valódi fenyegetést jelentő tényezőre tekint, éppen ezért számukra nem biztosítanak semmiféle területi autonómiát, de még egyénileg gyakorolható kisebbségi (pl. szabad nyelvhasználati) jogokat sem. Az üzbegisztáni tádzsikok legjelentősebb politikai szervezetét, az 1989-ben *Uktum Bekmammedov* által alapított – és szeparatista követeléseket is megfogalmazó - *Szamarkandi Tádzsikok Kulturális Egyesületét* a hatóságok 1991 folyamán erőszakos eszközöket sem mellőzve lényegében felszámolták (Haghighi, 1997, p.197.). 1997 óta pedig az üzbég alkotmány kimondottan tiltja a nemzetiségi alapon létrejött pártok és politikai szervezetek működését. A tádzsik kisebbséggel szembeni elnyomó politika folyamatos feszültségforrást jelent Üzbegisztán és Tádzsikisztán kapcsolatában, ugyanakkor erőszakos összecsapásokra az üzbég és tádzsik etnikum tagjai között a függetlenség elnyerése óta nem került sor. A tádzsik közösség tagjait – lévén rendszerint kétnyelvűek – az üzbég nyelvet kizárólagos államnyelvvé emelő 1989 és 1995-ös nyelvtörvények is sokkal kevésbé érzékenyen érintették mint például az oroszokat (Melvin, 2000, p.50.). Talán ennek is köszönhető, hogy a jelenlegi üzbég rezsím az etnikai szeparatizmus veszélyét úgy tűnik kevésbé fenyegető kihívásként értékeli, mint az iszlám fundamentalizmus régióbeli térnyerését.

Napjainkban a Karimov rezsím a hatalmát fenyegető legveszélyesebb tényezőnek láthatóan az illegálisba kényszerített iszlamista radikalizmust tekinti. Mindez nem zárja ki, hogy Karimov elnök legitimációjának megerősítése végett,

¹³³ Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Uzbekistan* <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html> [olvasva: 2014.01.24.]

¹³⁴ Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Uzbekistan* <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html> [olvasva: 2014.01.24.]

alkalmanként ne fordulna maga is az iszlámhoz. Az állami televízió gyakran mutatja őt mecsetekben imádkozni, beszédeibe rendszeresen beépít Korán-idézeteket, sőt a függetlenség elnyerését követően egyszer még Mekkába is elzarándokolt. Az üzbég alkotmány azonban kategorikusan rendelkezik a vallási alapon szerveződő pártok működésének tilalmáról. Míg a nacionalista ellenzék, szekuláris ellenzék létét a Karimov rezsim egy rövid ideig tolerálta, addig a rendszer iszlamista ellenzéke soha nem működhetett legálisan. Jellemző epizód, hogy 1990-ben az egész SZU-t lefedni kívánó pániszlamista *Iszlám Újjászületés Pártjának* alapító kongresszusát is eredetileg Taskentben szándékozták tartani, és csak miután ez az elképzelés az üzbég hatóságok ellenállása miatt megghiúsult, esett a választás Asztrahánra.¹³⁵ Tádzsikisztánhoz képest döntő különbséget jelentett, hogy Üzbegisztánban a hivatalos vallási establishment feje sem karolta fel az iszlamista ellenséget. A persztrójka időszakában, 1989-ben a vallási előjárók nyomására kinevezett, Karimovval szemben alapvetően ellenzéki beállítottságúnak, egyszersmind óriási teológiai tekintélynek tartott új üzbég mufti *Muhammad Szodik Muhammad Juszuf* alapvetően elhatárolta magát a „szalafita nézetektől” és ellenezte egy iszlám politikai párt létrehozását (Babadzhanov, 2002, p.313.).

Ennek ellenére egyfajta spontán alulról szerveződő módon mégiscsak lezajlott az üzbég társadalomban egyfajta vallási reneszánsz, melynek hatása különösen a Fergána régióban mutatkozott erősnek. A termékeny, de túlnépesedett Fergána völgyben már a premodern korszakban is erős hadállásokkal rendelkeztek a vallási radikálisok, gondoljunk csak a lázadó dervisek által megszervezett Kokandi kánságra vagy éppen „Polat kán” oroszellenes felkelésére. A szociálisan meglehetősen konzervatív régió klánjai ráadásul a szovjet időkben gazdaságilag is háttérbe szorítottak érezték magukat a szamarkandi vagy éppen taskenti érdekhálózatokhoz képest. Mindezek folytán a Karimov rezsim támogatottsága a régióban sosem volt igazán szilárd. A függetlenség elnyerését követően gombamód szaporodni kezdtek – részben szaúdi finanszírozásból – az új mecsetek. A fergánai városokban válaszul a drasztikusan romló közbiztonságra, a népszerű küzdősportok egyletek tagjainak aktív közreműködésével sorra alakultak meg a „polgárőrség jellegű” önvédelmi és rendfenntartó iszlamista milíciák, melyek aztán „*saját szerepüket kiterjesztő módon*

¹³⁵ A párt végül is a nemzeti-tagköztársasági törésvonalak mentén feldarabolódott és a későbbiekben a közép-ázsiai utódállamok közül egyedül Tádzsikisztánban fejtett ki érdemi aktivitást (Fierman, 1997, p.374.). A tádzsik IRP szerepéről bővebben lásd a Tádzsikisztánról szóló fejezetben.

értelmezve...” kezdték számonkérni a lakosságon az iszlám általuk helyesnek tekintett gyakorlatát. Megdorgálták az utcára fejkendő nélkül merészkedő nőket, a férfiakat szakáll viseletre és a napi ötszöri ima betartására igyekeztek rászorítani, felléptek az alkohol árusítás ellen stb. (Wagner, 2013b, p.9.). Namangan városában a helyi iszlamista szervezet az *Adolat* (Igazság) gyakorlatilag átvette a hatalmat az állami erőszakszervezetektől. Híveik elfoglalták a korábbi kommunista pártszékházat, miután a polgármester megtagadta az engedélyt, egy új szaúdi pénzből finanszírozott mecset építésétől (Rashid, 2002, p. 137.).

A namangani Adolat vezetői az üzbég dzsihadista mozgalom vezéralakjaivá váltak. *Tohir Abdulholatovics Juldasev* egy briliáns szónok híréban álló mullah a „földalatti iszlám” világából volt a szervezet főideológusa. Társa *Dzsumaboj Ahmadzsanovics Hodzsajev*, későbbi mozgalmi nevén *Dzsuma Namangani* egykori szovjet deszantos és afganisztáni veterán pedig idővel a dzsihadista ellenállás katonai vezetőjévé vált. A függetlenség kikiáltása után helyzeté láthatóan még bizonytalannak érző Karimov rezsim néhány hónapig eltűrte az Adolat namangani uralmát, sőt 1991 áprilisában személyesen el is látogatott Namangan városába, a helyi radikálisok által szervezett politikai nagygyűlésre. A hamar elmérgesedő vita során az Adolat radikálisai lehetetlen követeléseket támasztottak: például, hogy Karimov deklarálja az iszlám állam kikiáltását és egész Üzbegisztánban vezessék be a saría alapú törvénykezést. Szemtanúk beszámolóí szerint a radikálisok rendkívül udvariatlanul, sőt már-már fenyegetően léptek fel az elnökkel szemben. A gyűlés egy pontján állítólag Juldasev egyszerűen kiragadta Karimov kezéből a mikrofont és ráordított az elnökre: *„Most végre maga lesz, aki hallgat és mi beszélünk!”* (Babadzhanov, 2002, p. 316.). A megszégyenült Karimov megígérte, hogy a parlament meg fogja vitatni a követeléseket, majd sietve távozott a helyszínről.

A megtorlásra sem kellett sokáig várni. Miután Karimov 1991 decemberében a közvetlen nép általi elnökválasztás révén megszilárdította hatalmát, nekilátott az iszlamistákkal való leszámolásnak. 1992 márciusában betiltották az Adolatot és többi fergáni iszlamista szervezetet, sőt még az érintett boks és birkozóegyesületeket is (Wagner, 2013b, p. 10.) A betiltott szervezetek tagjait tömegével tartóztatták le, Juldasev, Namangani és legelszántabb követőik pedig a polgárháború sújtotta Tádzsikisztánba menekültek, ahol hamarosan bekapcsolódtak a harcokba az IRP oldalán. Az iszlamista ellenzék katonai vereségét követően Juldasev követte az IRP

vezérkarát Afganisztánba. Ezt követően beutazta az egész Közép és Közel-Keletet Pakisztántól Szaúd-Arábián és Csecsenföldön keresztül Törökországig és mindenhol értékes kapcsolatokat épített ki a globális dzsihadista szervezetekkel, beleértve Oszama bin Laden hálózatát is (Rashid, 2002, p. 140.). Ennek beszédes jeleként 1998-ban már a tálib kormányzat vendégeként tért vissza Kabulba, ahol végül is újra találkozott Dzsuma Namanganival. Namangani egészen az 1997-es fegyverszünet megkötéséig kitartott a tádzsik hadszíntéren, részt vett a Tavildara völgyi harcokban *Mirzo Zinovjev* IRP hadúr mintegy „jobbkezeként”. A polgárháború végeztével után egy időre felhagyott a gerilla élettel. A Taviladara völgyben farmot vásárolt, családot alapított és szállítmányozási vállalkozóként állítólag a drog tranzit kereskedelemből is jelentősen kivette a részét. Végül azonban engedett egykori harcostársai- köztük Juldasev – rábeszélésének engedve ő is áttette székhelyét Afganisztánba, ahol 1998 júliusában Juldasevvel együtt jelentették be az *Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom* (Islamic Movement of Uzbekistan – IMU) megalakítását. A militáns dzsihadizmus fő térségbeli képviselőjének tekintett IMU 1999 és 2001 között tádzsik és kirgiz területekről több alkalommal is fegyveres támadásokat intéztek a Fergána medencében elhelyezkedő üzbég enklávák ellen.¹³⁶ 1999-ben – a később többször megismételt forgatókönyv szerint – Namangani átkelt egységeivel Afganisztánból Tádzsikisztánba, ahol ismerős terepen a Tavildara völgyben ütötte fel nyári főhadiszállását. Innen kiindulva csapott le többször is a Kirgizisztáni Batken régióban, túsul ejtve többek között a kirgiz belbiztonsági alakulatok egyik magasrangú parancsnokát és négy japán geológust. A túsok később – feltehetően tetemes váltságdíj fejében szabadultak – Namangani pedig csapatai élén, a tádzsikisztáni orosz határőrök asszisztálása mellett visszatért Afganisztánba. A hadműveletet 2000 nyarán megismételték, ekkor azonban már nemcsak az enklávákra, hanem üzbég területekre is csapást mértek. Namangani erői hónapokra bevették magukat a Szurhandarja hegység főlreeső, hegyi-tádzsikok által lakott területére, egy kisebb létszámú diverzáns egység pedig lecsapott két Taskent környéki üdülőfalura. A fővárostól kevesebb mint 50km-re elkövetett akció során

¹³⁶ Megoldatlan határviták miatt négy de facto üzbég enklávát – *Szok, Sakimardan, Kalacs, Dzsangail* - jött létre a kirgizisztáni Batken régió területén. Hasonlóképpen Üzbegisztánban is található egy kirgiz (*Barak*) és egy tádzsik (*Sarvan*) enklávát, mint ahogy Kirgizisztánban keletkezett további két tádzsik enklávát (*Voruh* és *Nyugat-Kalacs*). *Enclaves of the World: <http://enclaves.webs.com/centralasia.htm>* [letöltve: 2014.01.24.] az enklávák felett a gyakorlatban nem igazán érvényesül az üzbég központi igazgatás hatalma.

több katonát megöltek illetve túsul ejtettek, nem kis pánikot keltve az üzbég közvéleményben (Rashid, 2002, pp. 159.- 180.). Az IMU támadásaira az üzbég vezetés a kirgiz-üzbég határ elaknásításával reagált, valamint az üzbég légierő kirgiz és tádzsik területeket bombázott, ami tiltakozást váltott ki a két érintett ország kormánya részéről (Wagner, 2013b, p. 12.). A hivatalos üzbég kormányzati narratíva az IMU-t a teszi felelőssé az 1999 februárjában 13 ember életét kioltó és feltehetően *Karimov* elnök likvidálását célzó taskenti robbantásos merényletekért is (Rashid, 2002, pp.162-186.), noha elképzelhető itt inkább valamiféle „klánközi” leszámolás, a kormányzati hatalomból ideiglenes eltávolított Iszmoil Dzsurbekov állt a háttérben (Collins, 2006, p. 271.). A merényletek után az iszlamistákkal szemben már addig is engesztelhetetlen¹³⁷ *Karimov* elnök minden addiginál keményebb rendőri fellépésre utasított. A következő két év folyamán mintegy 7000 személyt tartóztattak le vallási radikalizmus vádjával, közülük többeket pusztán tradicionális öltözetük alapján (Olcott, 2005, p.49.). 2005-ben az elnök szintén az iszlamistákhoz igyekezett kötni az *Andizsonban*, helyi üzletemberek letartóztatása miatt kitört zavargásokat, melyek kirobbanásában azonban minden valószínűség szerint nem az iszlám radikálisok, sokkal inkább a szociális elégedetlenség és a kirgízi „tulipános forradalom” eseményeinek továbbgyűrűző hatása játszott főszerepet (Daly, 2005). Az afganisztáni tálib rezsim bukása végletesen meggyengítette az IMU-t is. Dzsuma Namangani már a 2001-es amerikai hadművelet során életét veszítette feltehetően a Kunduz környéki bombázásokban. Ezt követően Juldasev egyedül, immár pakisztáni törzsi területekről irányította tovább, a néhány száz fős létszámúra csappant – tagságának összetételét tekintve mind kevésbé üzbég, mind inkább multinacionális dzsihadista jellegű – IMU-t, míg nem vele is egy pilóta nélküli amerikai repülőgépek feltehetően 2009 folyamán. A szervezet ekkora teljesen elveszítette üzbég karakterét, egy az al-Káidába integrálódott nemzetközi dzsihadista alakulattá vált¹³⁸, melynek fő műveleti területét jelenleg a pakisztáni törzsi területek, azon belül is a vazirisztáni

¹³⁷ „...az ilyen embereket fejbe kell lőni! Ha Ti nem tudjátok megoldani, Én magam fogom őket fejbelőni!” fogalmazott 1998-ban az üzbég parlamentben egy „vahhabiták” ellen intézett kirohanása során *Karimov* elnök. (Melvin, 2000, p.56.). A merénylet után pedig így nyilatkozott „*Ha az én fiam lépne ilyen útra [mármint belépne egy iszlamista szervezetbe], saját kezűleg vágnám le a fejét!*” (Rashid, 2002, p.150.).

¹³⁸ Juldasev utódja a szervezet élén *Abbasz Manszúr* kirgiz, míg az IMU vallási vezetője *Abu Zar al-Burmi* pakisztáni származású. Az IMU 2011-ben nyilvánosságra hozott mártírjainak névsora, túlnyomó többségében afgánok neveit tartalmazta és csak négy volt közülük üzbég (Wagner, 2013b, p. 14.).

régió képezi, bár kiképzőtáboraikban európai öngyilkos merényletekre is készítene fel terroristákat (Wagner, 2013b, p. 15.).

A jelenleg illegalitásban működő szervezetek közül talán érdemes még kiemelni a *Hizb ut-Tahrir al-Islami* (Iszlám Felszabadítás Pártja) elnevezésű pániszlámista mozgalmat, melynek fő célkitűzése egész Közép-Ázsia- sőt végsősoron az egész muszlim *umma* egyesítése egy iszlám kalifátusban. A mozgalom bázisát jellemzően a városi értelmiségiek képezik, és bár a szervezet ideológiája meglehetősen utópikusnak tűnik, a politikai erőszakot elvetik, és nincs kötődésük a militáns dzsihadista csoportosulásokhoz sem – bár az egyszerű tagság szintjén természetesen lehetséges átjárás. Nem sorolhatóak a szaúdi szponzorálású vahhabita szervezetek közé sem, önmeghatározásuk szerint ideológiailag inkább az 1930-as évek egyiptomi Muszlim Tesvériséghez állnak közel (Rashid, 2002, pp. 115 – 123.). A Hizb ut-Tahrir közép-ázsiai aktivitására utaló első szórólapok és propaganda anyagok a kilencvenes évek derekán tűntek fel Üzbegisztánban, ugyanakkor a szervezet illegális és konspiratív jellege miatt nagyon nehéz tényleges befolyásáról képet alkotni, de akár csak létszámáról is közelítő becslést adni. A Hizb ut-tahrir állítása szerint a Karimov elleni 1999-es merényleteket követően több mint százezer tagjukat tartóztatták le az üzbég hatóságok, ugyanakkor az amerikai Külügyminisztérium becslése szerint a letartóztatottak valós száma 5000 körül lehetett. Ezzel egybecseng emberi jogi civil szervezetek becslése is, akik szerint körülbelül 5000 a Hizb-ut-Tahrirhoz kötődő fogvatartott lehetett 2000-2001-ben Üzbegisztánban (Rashid, 2002, p. 127.). Éppen ezért nehezen felmérhető, hogy például az üzbég rezsim esetleges utódlási konfliktusok miatt bekövetkező esetleges jövőbeni instabilizálódása nyomán, a Hizb ut-Tahrir és a hozzá hasonló, minden valószínűség szerint meglehetősen szétaprózott iszlámista csoportosulások mekkora erőt lennének képesek mozgósítani.

4.3 *Türkmenisztán „hiperprezidenciális” rendszere*

A poszt-szovjet közép-ázsiai térséggel foglalkozó szakirodalmi kánonban konszenzusos álláspontnak tekinthető, hogy a függetlenné válást követően Türkmenisztán maradt a leginkább izolált és elnyomó jellegű politikai rezsim a szovjet utódállamok közül. Számos szerző, így *Sally N. Cummings* és *Nicholas Kunysz* egyenesen a weberi szultanisztikus ideáltípushoz sorolják a türkmén politikai rendszert, legalábbis *Szaparmurat Nyijazov* uralmának időszakában (Cummings, 2002, p.8.; Kunysz, 2012). A Nyijazov korszakkal kapcsolatos diskurzusokban rendszerint előkerül a „totális diktatúra” minősítés is, amit többek szerint a türkmén rezsim monolit jellege, a politikai ellenzék és pluralizmus teljes hiánya, valamint kiterjedt sztálinista jellegű személyi kultusz indokol. Ugyanakkor, mint *Sebastien Peyrouse* is rámutat (Peyrouse, 2012, p.83.) a Nyijazov rendszert nem vezérelte valamiféle koherens társadalomátalakító programideológia, a rezsim elsődleges célja a politikai hatalom megtartása volt, ami az arendti klasszifikáció szerint inkább az autoriter rendszerek sajátja. A nyijazovi Türkmenisztánnal sokszor párhuzamba állított Észak-Koreához vagy sztálini Szovjetunióhoz képest a türkmén rezsim sokkal kevésbé volt erőszakos, nem tartotta fent koncentrációs táborok kiterjedt hálózatát és nem generált mesterségesen éhínséget sem. Minden brutalitása dacára a türkmén rendszernek nagyságrendekkel kevesebb halálos áldozata van, mint az észak-koreai sztálinista rezsimnek, nem is beszélve magáról a sztálini Szovjetunióról. Így személy szerint a szultanisztikus minősítést magam is helytállóbbnak tekintem, a totális diktatúránál, Türkmenisztán vonatkozásában.

Az országra függetlenség első 15 évében olyan mértékig nyomta rá bélyegét „*Türkmenbasi*” elnök személyisége, hogy az ő hatalomra jutásának ismertetésével célszerű kezdenünk a türkmén politikai rendszer bemutatását. *Nyijazov* elnök életpályája bizonyos vonatkozásokban érdekes párhuzamokat mutat *Iszлом Karimov*éval. *Szaparmurat Nyijazov* 1940-ben született, családját korán elveszítette az Asgabatot sújtó 1948-as nagy földrengésben. *Karimov*hoz hasonlóan ő is egy szovjet árvaházban nevelkedett egy rövid ideig, majd gazdag nagybátyja, egy tekintélyes kolhoz igazgató vette magához. Ennek köszönhetően a legjobb iskolákba járhatott, lehetősége nyílt Oroszországban tanulni, a Lenigrádi Műszaki Főiskolán szerzett diplomát. Ezt követően a Türkmenisztáni SZSZK-ban gyorsan ívelt felfelé karrierje: 1980-ban a türkmén kommunista párt asgabati szervezetének főtitkára lett,

az akkori türkmén pártfőtitkár *Muhammadnazar Gapurov* támogatását élvezve. 1985-ben a gorbacsovi tisztogatások megnyitották az utat Nyijazov számára a türkmén tagköztársaság legfelső pártvezetésébe: először a Minisztertanács elnökévé választották, majd a következő évben ő váltotta a menesztett Gapurovot a Türkmén SZSZK pártfőtitkári pozíciójában. Így a posztszovjet közép-ázsiai államok vezetői közül ő volt az egyetlen, aki lényegében még a peresztrojka hullámának elején került hatalomra és a gorbacsovi reformok idején, sőt a függetlenség elnyerését követően is meg tudta tartani hatalmát (Peyrouse, 2012, pp. 82.-83.).

A tagköztársasági pártvezetők közül politikailag a leginkább konzervatívok közé tartozott: 1989-ben a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusán élesen ellenezte az SZKP hatalmi monopóliumát eltörölő alkotmánymódosítást. 1990-ben a többi tagköztársaságban is követett forgatókönyv szerint a Türkmén SZSZK Legfelső Szovjetje Nyijazovot egyhangúlag elnökké választotta. Így Nyijazov már elnökként felügyelte az 1991 márciusi a SZU jövőjéről rendezett népszavazás lebonyolítását, amelyen a Türkmén SZSZK lakosságának 98%-a az unió egybentartása mellett szavazott. Az 1991-es puccs alatt, *Kahar Mahamov* tádzsik pártfőtitkárhoz hasonlóan ő is a keményvonalasokat támogatta, a puccs összeomlását követően azonban gyorsan visszakozott. Az addigi kommunista állampártot formálisan itt is betiltották, ugyanakkor ez a gyakorlatban Üzbegisztán példájához hasonlóan nem jelentett többet pusztán átnevezésnél, a *Türkmenisztáni Demokrata Párt* jogilag is megörökölte a korábbi kommunista párt tagságát. Türkmenisztán végül is 1991 októberében deklarálta függetlenségét, utolsó előttiként a szovjet tagköztársaságok közül (Peyrouse, 2012, p.70.).

Immár megfosztva a kommunista ideológia biztosította legitimációtól Nyijazov nekilátott, hogy hatalmát új intézményi és legitimációs alapokra helyezze. Az összes közép-ázsiai utódállam közül a független Türkmenisztánban fogadtak el elsőként új alkotmányt 1992 májusában (Peyrouse, 2012, p.70.). Az új türkmén alkotmány intézményi szinten – talán nem túlzás a jelző – „hiperprezidenciális” jellegű berendezkedést hozott létre, ahol minden érdemi döntéshozatali jogkör az elnök kezében illetve az elnöki adminisztráció szűk körében összpontosult. Nyijazov elnök volt az állam és kormányfő, a hadsereg főparancsnoka, sőt még a Tudományos Akadémia elnöke is egy személyben. Az alkotmány az elnököt rendkívül széles kinevezési jogkörrel ruházta fel. Nyijazov nevezeti ki pozíciójukba az állami vállalatok igazgatóit, az egyetemi tanárokat, a Tudományos Akadémia tagjait,

valamint a tartományok kormányzóit (az ún. *hakimokat*), valamint sok esetben a helyi szintű igazgatás alsóbb fokú tisztviselőit is. Az igazságszolgáltatás is a végrehajtó hatalomnak alárendelten működött. Nyijazov elnök fenntartotta magának a legfőbb Ügyész, a Legfelső Bíróság tagjainak valamint az alsóbb fokú bírák kinevezésének és leváltásának kizárólagos jogát. Az ítélkezés igen gyakran az alapvető eljárási szabályok figyelmen kívül hagyásával és a nyilvánosság kizárásával folyt. Nemzetközi szervezetek értékelése szerint, mind a mai napig Türkmenisztáné az egyik legkevésbé transzparens igazságszolgáltatási rendszer az egész világon (Peyrouse, 2012, p.71.).

1992-ben *Nyijazovot* közvetlen nép általi választás is megerősítette elnöki pozíciójában, ellenjelöltet ez alkalommal sem állítottak vele szemben. Elnöki mandátuma öt évre szólt, ám Nyijazov haláláig újabb elnökválasztásokra már nem került sor. 1994-ben egy rendkívüli népszavazáson meghosszabbították elnöki mandátumát 2002-ig. Fontos megjegyezni, hogy a türkmén alkotmányos szabályozás elvileg nem biztosított ilyen lehetőséget, ennek ellenére a szavazók 99,99%-a támogatta az elnöki mandátum rendkívüli meghosszabbítását. A hivatalos adatok szerint az egész országban összesen 212-en szavaztak ellene (Anceschi, 2009, p.36.). Az elnök legitimációjának biztosítása szempontjából úgy látszik ezt a megoldást kézenfekvőbbnek találta, mint egy újabb ellenjelölt nélküli elnökválasztást 1997-ben (Ochs, 1997, p. 328.). Végül 1999-ben a kvázi törvényhozói funkciókat gyakorló Népi Tanács (*Halk Maslahati*) felhatalmazásából az ekkor magát már hivatalosan is *Türkmenbasi*-nak azaz „Türkmenek Atyjának” címetető elnök élethosszig szóló elnöki mandátumot kapott (Olcott, 2005, p.39.).

Nyijazov elnöksége idején az igazságszolgáltatáshoz hasonlóan a törvényhozás is teljes mértékben a végrehajtó hatalomnak alárendelten működött, sőt a kétezres évtizedben a törvényhozás intézményi különállását is lényegében felszámolták. A törvényhozás szerve 1990-94 között a 175 tagú Legfelső Tanács, majd 1994 után a mindössze 50 tagú *Mazslisz* volt. Ugyanakkor 1992-től kezdve a választott törvényhozással párhuzamosan működött egy meglehetősen sajátságos testület, a több mint 2500(!) tagú, évente egyszer ülésező Népi Tanács (*Halk Maslahati*) amely szintén kvázi törvényhozói funkciókat gyakorolt. A nemzetközi szerződések megerősítése, hadüzenet deklarálása, alkotmánymódosítás, népszavazás kiírása valamint a parlament által hozott törvények jóváhagyása egyaránt hatásköre tartozott. Bizonyos esetekben a testület igazságszolgáltatási jellegű funkciókat is

gyakorolt: jogában állt például bárkit a „szülőföld árulóinak” nyilvánítani és akár élethossziglani börtönbüntetésre ítélni (Peyrouse, 2012, p. 73.). Ezenkívül a Népi Tanács felügyelte a választások lebonyolítását és választotta meg az Országos Választási Bizottság tagjait. A testület hatásköreiben tehát keveredtek a törvényhozói, végrehajtói és bírói funkciók, amit jól jelzett a Tanács összetétele is: soraiban foglaltak helyet az összes „hatalmi ág” képviselői így a választott parlamenti képviselőkön kívül a kormány tagjai, valamint az elnök által kinevezett bírúk, állami vállalatok vezetői, helyi tisztségviselők, valamint a Türkmenisztáni Demokrata Párt és a Nemzeti Újjászületési Mozgalom (*Galkünýüs*) ugyancsak az elnök által kinevezett tagjai. A Népi Tanács tehát nem választott testület volt, tagjainak többségét az elnök által kinevezett tisztségviselők alkották. Legfőbb funkciója lényegében nem volt más, mint hogy az elnök számára szolgáljon a politikai nyilvánosság monumentális díszleteként, egyszersmind a politikai intézményrendszer szintjén is megtestesítve a „türkmén nemzeti sajátosságokat”. (Ochs, 1997, p. 319.). Végül 2003-ban immár a hatalommegosztás minimális látszatára sem adva *Nyijazov* a parlament minden döntéshozói funkcióját a Népi Gyűlésre ruházta. Bár képviselő választásokat továbbra is tartottak – például 2004-ben - a parlament mint önálló döntéshozó intézmény megszűnt funkcionálni és lényegében beolvadt a Népi Tanácsba (Olcott, 2005, p.158.).

Türkmenisztán abban a tekintetben egyedülállónak számít a közép-ázsiai utódállamok között, hogy egészen 2010-ig formálisan is egypártrendszer maradt. Az 1992-ben elfogadott türkmén alkotmány ugyan elismerte a szabad pártalapítás jogát, de hivatalos regisztrációt mind a mai csak egy alakulat, az elnöki Türkmenisztáni Demokrata Párt kapott a hatóságoktól. Az ország másik hivatalos politikai formációja a Nemzeti Újjászületési Mozgalom (*Galkünýüs*) hivatalosan nem politikai pártnak minősül. A gyakorlatban ennek nem sok jelentősége van, hisz a két szervezet tagsága jelentős részben lefedi egymást illetve vezetőjük is ugyanaz a személy, nevezetesen az államfő (Bohr, 2010). Ugyanakkor aligha fejezné ki a *Nyijazov* rezsim lényegét, ha Türkmenisztánról mint „állampárti” rendszerről beszélnénk, hiszen a szovjet időktől eltérően a politikai hatalom és döntéshozatal voltaképpen centruma a, nem a „párt”, hanem az elnök és az elnöki adminisztráció volt. *Nyijazov* országa függetlenné válását követően tudatosan törekedett az elnöki párt lehetőség szerinti minél nagyobb fokú deideologizálására, és a „párt” mint önálló hatalmi centrum jelentőségének csökkentésére. A párt szerepének drasztikus

csökkenését jól jelzi az 1994-es parlamenti választások eredménye: az ötven képviselői helyre, összesen 51 jelölt jutott (Peyrouse, 2012, p.72.), akik – egy kivételével – formálisan valamennyien az elnöki párt jelöltjei voltak, ugyanakkor a megválasztott képviselők közül csupán 9 volt ténylegesen párt kádernek tekinthető. A képviselők további mintegy 20%-a az elnök által kinevezett és személyesen Nyijazovhoz lojális helyi tisztségviselők közül került ki. A 2004-es választásokat követően már ők tették ki a választott képviselők több mint ötven százalékát, miközben a pártkáderek száma háromra csökkent (Anceschi, 2009, pp. 38.-39.).

A szakirodalomban erősen vitatott kérdés – és az extrém fokon zárt türkmén politikai rendszer kapcsán nem is könnyű feladat pontos képet alkotni róla – hogy Nyijazov elnök hatalomgyakorlása során milyen mértékig támaszkodott a regionális kötődésű, „klánalapú” érdekhálózatokra. A tradicionális türkmén társadalomban a szubnacionális törzsi és klánalapú identitások meghatározó szerepet játszottak. A türkmén klánok hagyományosan öt törzsszövetségi csoportra tagolódtak, ezek voltak a *Tekke*, *Jomut*, *Erszar*, *Csodur* és *Szarik* törzsszövetségek. Ezek a törzsek, mint a klánok közötti politikai szövetségek meglehetősen képlékeny alakulatok voltak, a közöttük lévő törésvonalakat, a szovjet korszakban kialakított területi közigazgatás bizonyos esetekben elfedte, bizonyos esetekben inkább elmélyítette. Amit tehát fontos szem előtt tartanunk, hogy a mai Türkmenisztán területi igazgatása, az öt tartomány (*velajat*) – úgy mint *Ahal*, *Mari*, *Balkan*, *Dasoguz* és *Lebap* – határai, nem a „törzsek” település területének megfelelően kerültek kialakításra. Így tehát a mai regionális kötődésű „klánok” sem feleltethetők meg egy az egyben a történelmi „törzseknek”. A legnépesebb a hagyományos törzsek közül a mai Türkmenisztán déli, Iránnal határos régióban élő *Tekke* volt, ők teszik ki a többséget a főváros környéki *Ahal* és a délkeleti *Mari* tartományban. Az 1882-ben megszervezett transzkaspi oblaszty területén élő Tekkék a protektorátusok fennhatósága alatt álló többi türkmén törzsnél már korábban közvetlen orosz fennhatóság alá kerültek, russzifikációjuk nagyobb mértékben előrehaladt. Ennek tudható be, hogy a szovjet uralom évtizedeiben a Türkmén SZSZK kommunista pártjának vezetését az *Ahal-Tekkék* dominálták. Nyijazov elnök maga is az *Ahal-Tekke* klánból származik, ugyanakkor árvaként, majd Oroszországban képzett kommunista kádereként – sok tekintetben kiszakadt a tradicionális kontextusból. 1985-ben többek között azért is eshetett személyére, mint pártfőtitkár a választás mert – csakúgy mint Üzbegisztánban Karimov elnök – kissé kívül állt a klán ellentéteken (Ochs, 1997, pp.

317.-318.). A *mervi Tekkék* ezzel szemben, különösen a főváros környéki Ahal-Tekkékhez viszonyítva jelentősen háttérbe voltak szorítva. Az Ahal-Tekkékhez képest a szovjet időkben sokáig politikai diszkrimináció sújtotta, a korábban a khívai kánság iránt lojális és a bolsevikokkal szemben ádáz ellenállást tanúsító *Jomut* törzs tagjait, akik ma elsősorban a Kaszpi melléki *Balkan* tartományt illetve az északi *Dasoguz* régiót népesítették be. Mivel az ország értékes szénhidrogén készleteinek nagyobb része a Kaszpi mellékén rejtőzik, így a balkáni jomutok idővel befolyásos pozíciókra tettek szert az energetikai szektorban, az északi jomutoknak is nevezett Dasoguz klán tagjai viszont továbbra is meglehetősen marginalizált helyzetben maradtak. Végül az ötödik nagyobb törzsszövetségi eredetű csoport az Amu-Darja folyó és a mai üzbég határ mentén található *Lebap* tartományt benépesítő *Erszari* klán, akiknek tagjai a szovjet korszakban elsősorban az erőszakszervezetekben, mindenekelőtt a tagköztársasági KGB soraiban nyertek reprezentációt (Peyrouse, 2012, pp. 51.-54.; p. 81.).

Sebastien Peyrouse értékelése szerint a kilencvenes évek elején, Nyijazov hatalmának biztosítása végett, még törekedett egyfajta klánközi egyensúly megteremtésére, a kilencvenes évek második felében azonban, hatalmának megszilárdulásával, kezdetét vette az *Ahal-Tekke* dominancia totálissá tétele, a politikai hatalmat gyakorlók köre az elnöki klán egyre belsőbb körére szűkült (Peyrouse, 2012, p.21.). *Nicholas Kunysz* ezzel szemben rámutat, hogy az *Ahal-Tekke* dominancia voltaképpen Nyijazov utódja, *Gurbanguli Berdimuhamedov* elnöksége alatt teljesedett ki. Nyijazov elnöksége idején, akár a kabinet összetételét, akár a tartományi kormányzók és helyi tisztviselők származását tekintjük, abban az öt régió reprezentációja kiegyensúlyozottabbnak tekinthető, mint a Berdimuhamedov rezsim alatt. Nyijazov szultanisztikus rendszerében ugyanis az elnök iránti személyes lojalitás, minden más szempontot, így még az olyannyira meghatározó klánkötődéseket is felülírta. Nyijazov előszeretettel nevezte ki a többi régió szülötteit is magas kormányzati tisztségekbe, ami pedig a tartományi kormányzói pozíciókat illeti, itt láthatóan tudatosan törekedett rá, hogy egy adott velajat élére lehetőleg mindig egy másik régióból ill. klánból származó tisztségviselő kerüljön. A központi hatalomtól független regionális érdekhálózatok kialakulásának és stabilizálódásának megakadályozását szolgálta a káderek rendkívül nagymértékű fluktuációja is. Egy kormánytag vagy tartományi kormányzó a kétezres években átlagosan legfeljebb 7-9 hónapig maradhatott hivatalban. Ráadásul a kegyvesztett

tisztviselőkre sok esetben bebörtönzés és vagyonekobzás várt, miniszteri tárcát vagy kormányzói pozíciót vállalni Nyijazov elnökségének utolsó éveiben tehát igen kockázatos vállalkozásnak bizonyult (Kunysz, 2012, pp. 4.-10.).

	Átlagos hivatali idő	Áthelyezett/lefokozott	Elbocsájtott/felmentett	Elítélt/bebörtönzött
Ahal	9	0	7	2
Mari	9	1	7	0
Balkan	9	4	4	1
Dasoguz	7	0	4	3
Lebap	6	2	3	1
Total	40	7	25	7

13. Tartományi kormányzók fluktuációja Nyijazov elnöksége alatt

(forrás: Kunysz (2012). p. 8.)

Ha nem is az elnöki párt és még csak nem is az „elnöki klán” tagjai, akkor kik alkották a hatalom legbelső körét Nyijazov uralma idején? Mint fentebb már utaltunk rá a kulcs az elnök iránti közvetlen és feltétlen lojalításban volt keresendő. „Türkmenbasi” legbelső bizalmi emberei, jellemzően helyi kötődésekkel, klán beágyazottsággal nem rendelkező, éppen ezért kizárólag az elnök személyes jóindulatától függő tanácsadók és külföldi üzletemberek voltak. Ezenkívül természetesen, mint minden diktatúrában, kulcsszerep jutott az erőszakszervezetek feletti ellenőrzésnek is. Nyijazov elsőszámú támasza a helyi KGB utódja a *Nemzetbiztonsági Szolgálat*, azaz a titkosszolgálat volt. A kilencvenes évek folyamán a titkosszolgálat állományának létszáma 60%-al növekedett, míg belügyi alakulatok és a védelmi minisztérium állományának létszámát csökkentették. A titkosszolgálat vezetője *Muhammad Nazarov* tábornok koordinálta lényegében a hadsereg irányítását és a külügyeket is, egészen 2002-es menesztéséig. Ekkorra Nyijazov úgy tűnik jobbnak látta megszabadulni, talán túlságosan is nagy hatalmúvá nőtt tábornokától, akit a titkosszolgálat több más vezetőjével együtt súlyos börtönbüntetésre ítélték. Ezt követően egyes források szerint a titkosszolgálat állományának több mint 80%-át lecserélték, a szervezet hatásköreinek jelentős részét az *Akmurat Redzsepov* által irányított elnöki gárdához delegálták. Redzsepov volt kétségkívül Nyijazov egyik leghűségesebb kádere aki 1985 óta minden tisztagatást túlélte. Az elnöki gárda amelynek 2-3000 fős állománya legnagyobbbrészt külföldi

(orosz, török, arab, kaukázusi) származású veterán zsoldosokból és testőrökből állt, Nyijazov elnökségének utolsó éveiben valóságos mindenható testületté vált, az elnöki gárda vezetője, pedig Türkmenbasi után a legnagyobb hatalmú személy volt az egész országban (Peyrouse, 2012, pp. 75.-76.).

A külföldi tanácsadók közül az egyik legbefolyásosabbnak tartott, meglehetősen kétes hírű figura *Ahmet Csalik* török üzletember, aki számos Törökország és Türkmenisztán körüli gazdasági tranzakció nyélbeütése körül bábáskodott. 1993-ban zavaros üzleti ügyei miatt távozni kényszerült Törökországból és végleg Türkmenisztánban telepedett le. 1998-tól már mint textilipari miniszter kézben tartotta az egész türkmén szőnyegexportot, 2001-től egy ideig az Állami szénhidrogén Ügynökséget is irányította, építőipari vállalata a *Gap Ishaat* pedig Nyijazov monumentális fővárosi építkezéseinek volt az egyik fő kivitelezője. Kezében futottak tehát össze a türkmenisztáni nemzetgazdaság kulcsszektorait szálai. Egy másik hasonlóan nagyhatalmú tanácsadó volt *Joszif Majman* izraeli üzletember, korábbi Moszad ügynök. Befektetési bankja a *Merhav* elsősorban Nyijazov és a türkmenisztáni földgáz szektor befektetni szándékozó (elsősorban nyugati és izraeli) cégek közötti közvetítőként játszott kulcsszerepet. Tanácsadóként személyesen is lobbizott- igaz végsősoron sikertelenül - a transzkaspi gázvezeték megvalósításáért, valamint az ő vállalata újította fel Türkmenisztán legnagyobb olajfinomítóját és az ahhoz kapcsolódó polipropilén üzemet (Peyrouse, 2012, pp. 74.-75.). Ezen kívül érdemes még kiemelnünk a közvetlen elnöki adminisztráció három orosz származású tanácsadóját *Alekszandr Zsadan*, *Vlagyimir Umnov* és *Viktor Hramov* szerepét. Zsadan kezelte állítólag az elnök személyes számláit, így valószínűleg ő volt az egyetlen ember aki pontos képet alkothatott „Türkmenbasi” üzleti érdekeltségeiről és magánvagyonának mértékéről. *Vlagyimir Umnov* felügyelte a káderpolitikát, tehát a kormányzati tisztviselők fentiekben taglalt folyamatos rotációját. Végül *Viktor Hramov*, aki már a nyolcvanas években is a Türkmen SZSZK kommunista pártjának propaganda osztályát vezette, a függetlenség elnyerését követően is a nyijazovi rezsím tulajdonképpeni főideológusa maradt. Így nevéhez köthető a Nyijazov körüli, a poszt-szovjet közép-ázsiai kontextusban is példátlanak tekinthető, sztálinista típusú személyi kultusz kiépítése (Horák – Sír, 2009, p.15.).

Az emblemikus *Türkmenbasi* - Türkmenek Atyja” - melléknév kilencvenes évek elején történő felvételét már említettük¹³⁹, ezt követően hamarosan már utak, terek, iskolák viselték a *Türkmenbasi* nevet, illetve az elnök képmását. Az iskolákban a tanítást minden nap a „*Halk, Watan, Türkmenbasi*” - „Nép, Haza, Türkmenbasi” – szlogen skandálásával kezdték a tanulók. Az ország nyugati kapuját képező, orosz alapítású Kaszpi tengeri kikötőváros, az egykori Krasznovodszk is *Türkmenbasi* nevét vette fel. Sőt az elnök saját magáról ill. családtagjairól nevezett el naptári hónapokat is.¹⁴⁰ *Türkmenbasi* képmása díszítette a türkmén nemzeti valuta a *manat* bankjegyeit és pénzérméit, és az elnök arcéle tűnt fel az állami televízió logójában is (Olcott, 2005, p.40.). A totális diktatúrák világát idéző személyi kultusz, mind közül talán legnótóriusabb szimbóluma, az Asgabat középpontjában emelt emlékmű, az ország hivatalos külpolitikai doktrínájává emelt „Pozitív Semlegesség”¹⁴¹ bizarr mementója a „Semlegesség Diadalív”, melyet Türkmenbasi aranyozott mindig a sugárzó Nap irányába forduló szobra koronázott (Peyrouse, 2012, p.83.).

Nyijazov egy vele készült interjúban a mindent elborító sztálinista személyi kultuszt érintő kérdés kapcsán így fogalmazott: „*Személy szerint ellenzem, hogy a képeimet és szobraimat az utcán látom. De az emberek ezt akarják*” (McKay, 2009). Egy másik alkalommal a személyi kultusz alkalmazásának szükségességét a következőképpen indokolta: „...*Ez a fajta [személyi] kultusz jobb mint a káosz, tiltakozásmánia és a mindent megdönteni akarás...ez a portré mánia véget fog érni, amint egy tulajdonosi osztály felemelkedik az államon belül. Nekik már nem lesz Nyijazovra, mint bálványra szükségük...*” (Ochs, 1997, p. 330.). *Nyijazov* úgy érvelt, hogy ideológiai és vallási kohézió hiányában a személyi kultusz szolgáltathat egy biztos igazodási pontot a türkmén társadalom számára. Egyes elemzők szerint

¹³⁹ A Türkmenbasi emlékezet hivatalosan a Halk Maslahati adományozta az elnöknek 1993 októberében. 2001-től *Nyijazov* titulusa hivatalosan *Szaparmurat Türkmenbasi, a hatalmas* lett (Peyrouse, 2012, p.82.).

¹⁴⁰ *Cracks in the Marble: Turkmenistan's Failing Dictatorship*, 2003, p.5. http://www.unhcr.org/refworld/country_JCG_TKM_4562d8cf2.3efde7354.0.html [letöltve: 2014.01.30.]

¹⁴¹ A *Nyijazov* elnök 1994-ben hirdette meg „pozitív semlegesség” külpolitikai doktrínáját, melynek értelmében országa jó kapcsolatokat kíván ápolni minden állammal ugyanakkor nem lesz részese semmilyen multilaterális együttműködésnek. Türkmenisztán semlegességét 1995-ben az ENSZ Közgyűlés határozatban ismerte el. U. N. General Assembly Resolution on Permanent Neutrality of Turkmenistan <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm> [letöltve: 2014.12.14.]. A semlegesség Diadalívet Berdimuhamedov elnök 2010-ben elbontatta. [<http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8466622.stm>]

Nyijazov tulajdonképpen a türkmén társadalmat erőteljesen megosztó törzsi törésvonalakat kívánta áthidalni saját személyének ilyen hangsúlyos előtérbe helyezésével.

Ezzel együtt is nehéz racionális magyarázatot találni *Nyijazov* elnök számos – elsősorban uralmának későbbi szakaszában hozott – intézkedésére. Bár 1992-ben, feltehetően muszlim hitének demonstrálása végett, kormánya több tagjának kíséretében elzarándokolt Mekkába (Rashid, 1994, p.198.), Nyijazov láthatóan egy sajátos vallást is igyekezett felépíteni saját személye köré. Számos muszlim ország közvéleményének felháborodását váltotta ki, miután saját magáról azt kezdte híresztelni, hogy próféta, sőt egyre fiatalodik és halhatatlan (Olcott, 2005, p. 40.). 2003-ban jelentette meg *Ruhnama* (A lélek könyve) című művét, melyet állítólag saját maga írt, és egyfajta spirituális életvezetési kalauznak szánta a türkmén családok számára. A *Ruhnamát* hamarosan a Koránnal egyenrangú szent könyvként kellett tisztelni Türkmenisztánban. A főváros kivételével Türkmenbasi bezáratta országában a könyvtárakat, mondván, hogy a türkmén embereknek a Koránon és a *Ruhnamán* kívül más könyvre úgy sincsen szükségük. A *Ruhnama* tanulmányozása a következő években az elemi, középiskolai, sőt az egyetemi oktatásban is mind inkább kizárólagos tananyaggá vált, a felsőoktatásban évekre megszűnt a szakmai képzés.¹⁴² 2005-re a függetlenedéskor, még negyven ezres egyetemi diákság létszámát 3000 főre korlátozták, de az ő diplomaikat sem ismerték el sehol külföldön (Peyrouse, 2012, p.97.). Az elnök a vidéki kórházakat szintén bezáratta, azzal az indoklással, hogy fenntartásuk túl drága és a fővárosi kórházak éppen elegendőek. Az orvosoknak 2005-től a hippokratészi eskü helyett, Türkmenbasira kellett felesküdniük.¹⁴³ Nyijazov uralmának utolsó éveire az oktatási és egészségügyi rendszer közel került a teljes összeomláshoz. Az elnök az egészségügy és oktatás mellett a kultúra területét is célba vette: 2001-ben betiltották a színházat, balettot, operát valamint a kortárs zenét és irodalmat is. Az állami televízió és rádió a politikai propagandán kívül lényegében csak népzene és népi táncokat sugározhatott (Peyrouse, 2012, p. 98.).

¹⁴² Az egyetemi képzések hosszát két évesre korlátozták, a további két évet „gyakorlati üzleti és szakmai tapasztalatok” megszerzésére kellett fordítani, ami gyakorta egyet jelentett azzal, hogy a diákokat kihajtották dolgozni a gyapotföldre (Peyrouse, 2012, p. 96.).

¹⁴³ Turkmen Doctors Pledge Allegiance to Niyazov. Radio Free Europe. 2005.11.15.
<http://www.rferl.org/content/article/1062955.html> [letöltve: 2014.12.14.]

Az elnöki hatalom „kvázi-vallási” legitimációjának a megteremtésére való törekvésbe jól illeszkedett Nyijazov iszlámmal kapcsolatos politikája. A nyilvános vallásgyakorlat lényegében csak a „hivatalos iszlám” intézményi kereti között volt lehetséges. A legfőbb vallásügyi intézmény a *Vallási Ügyek Tanácsa* (az ún. *Dzsenges*), a hivatalos vallási hierarchia tagjait és kormányzati tisztségviselőket is magában foglal. Mullahok kinevezése csak a testület hozzájárulásával lehetséges. A hivatalos vallási hierarchia élén álló kázit pedig személyesen Nyijazov elnök nevezte ki és válthatta le tetszése szerint. Az egyébként üzbég származású *Nasrullah ibn Abdullah* kázit például azonnal menesztették, amikor 2004-ben felemelte szavát a Ruhnama kultusz ellen (Peyrouse, 2012, p. 99.). A vallási felekezetek és mecsetek működését állami regisztrációhoz kötötték, a hivatalosan regisztrált mecseteken kívüli privát vallásoktatást betiltották. Felsőfokú teológiai képzést is egyedül az asgabati egyetem bölcsész kara nyújthatott, a türkménabati és dasoguzi medreszét bezárták. Szintén megtagadták a regisztrációt - és ezáltal bezárásra kényszerítették azon mecseteket, amelyek mullahjai nem voltak hajlandók Ruhnama idézeteket felvinni a falakra, illetve a Ruhnama példányaikat a korán mellé helyezni. Bár mint a fentiekből kitűnik a többségi szunnita muszlimok vallásgyakorlásának szabadsága sem volt biztosított, a vallási kisebbségek kimondott üldözésnek voltak kitéve. A síita iszlám gyakorlását törvényileg is tiltották, de rendszerint megtagadták a regisztrációt a keresztény vallásfelekezetektől is. Egyedül az orosz ortodox egyháznak és a római katolikusoknak működhetek templomai illetve egy imaháza a fővárosban (Peyrouse, 2012, pp. 98. – 102.).

A vallási kisebbségekhez hasonlóan az etnikai kisebbségeket is kíméletlen elnyomás sújtotta Türkmenbasi uralma idején. A kilencvenes évek elején még úgy tűnhetett, hogy Türkmenisztán függetlenné válása után is megmaradhat az ekkor még számottevő – az 1989-es népszámlálás adatai szerint mintegy háromszáz ezres, a teljes népesség 9,5%-át kitevő – orosz nyelvű kisebbség szovjet korszakban élvezett privilegizált helyzete. 1993-ban a Nyijazov és Jelcin elnökök által aláírt kétoldali megállapodás a közép-ázsiai utódállamok közül, Tádzsikisztán mellett egyedülként biztosította az orosz kisebbségek számára a kettős állampolgárság lehetőségét. Több mint százezer orosz nemzetiségű élt is ennek lehetőségével. A kilencvenes évek derekán azonban a Nyijazov-rezsim nemzetiségpolitikája mind intoleránsabbá vált, az orosz kisebbséggel szemben is egymás után születtek a diszkriminatív intézkedések. 1994-ben az orosz közszolgálati ORT kivételével

beszüntették az orosz nyelvű műholdas csatornák sugárzását. 1997-ben a rezsimszócsövének tekinthető orosznyelvű *Neutalnyj Turkmenisztan* kivételével kivonták valamennyi orosznyelvű nyomtatott sajtóterméket a forgalomból. Végül 1998-99 folyamán az ORT sugárzását is betiltották az orosz nyelvű rádióállomásokkal együtt. A kilencvenes években még csaknem 50 középiskolában folyt orosz vagy részben orosz nyelven az oktatás, 2001-ben egy fővárosi intézmény kivételével valamennyit betiltották. Végül 2003-ban Türkmenisztán váratlanul visszalépett a kettős türkmén-orosz állampolgárságról szóló megállapodástól, és választás elé állították a kettős állampolgárokat, hogy orosz vagy türkmén állampolgárságukat tartják-e meg. Az orosz állampolgárságot választókat a Nyijazov rezsim vagyonekobjázzal sújtotta és az ország elhagyására kényszerítette. A diszkriminatív intézkedések hatására 2005-re az orosz nyelvű kisebbség lélekszáma körülbelül százötvenezer főre, arányuk az össznépességen belül 2-3%-ra zuhant. Így Türkmenisztán legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbsége ma már az üzbég. Az 1995-ös népszámlálás adatainak tükrében a nagyjából ötszázezres üzbég etnikai közösség az össznépesség 10%-át teszi ki. Elsősorban az üzbég határ menti régiókban koncentrálódnak, Dasoguz tartományban arányuk a 40%-ot is meghaladja. 2004-ben Türkmenbasi elnök az utolsó üzbég nyelvű iskolákat is bezáratta, üzbég kulturális egyesületek sem működhetnek az országban, még az üzbég etnikumú mullahokat is leváltották a mecsetek éléről (Peyrouse, 2012, pp. 91.-93.).

A türkménisztáni politikai rendszer monolit jellegét fokozza, a mindenfajta politikai ellenzék csaknem teljes hiánya. A többi tagköztársaságtól eltérően a Türkmen SZSZK-ban Nyijazov a peresztrojka időszakában sem engedett teret ellenzéki szervezetek színrelépésének. Az egyetlen kivételt ez alól, a főként fővárosi értelmiségiek által szervezett nacionalista *Agzibirlik* (Egység) mozgalom volt, amely 1989 folyamán Türkmenisztán függetlensége és a türkmén államnyelvvé tétele mellett szállt síkra. A szervezetet azonban Nyijazov, annak első nagyobb tömegeket megmozgató – az egykori gyök-tepei csatatéren rendezett – demonstrációjuk után betiltotta 1990 januárjában (Anceschi, 2009, p.35.). Innentől kezdve egészen napjainkig türkmén ellenzéki szervezetek gyakorlatilag csak emigrációban működtek. A türkmén politikai emigráció egyik centruma Moszkva. Ennek vezetője

a kilencvenes években *Avdi Kulijev*¹⁴⁴ a független Türkmenisztán első külügyminisztere, aki 1992-ben vonult száműzetésbe és 1997-ben a különböző fragmentált moszkvai emigráns politikai csoportosulásokból (Kommunisták, Szociáldemokrata Párt, Türkmenisztáni Oroszok Közössége stb.) megszervezte a *Türkmenisztáni Egyesült Demokratikus Ellenzéket* (United Democratic Opposition of Turkmenistan – UDOT). 2001-ben Kulijevet egy újabb külügyminiszter – az egyébként örmény származású – *Borisz Sihmuradov* követte a moszkvai emigrációba. Ő azonban nem volt hajlandó együttműködni a „régienellenzékkel” és megalapította saját pártját a *Türkmenisztáni Népi Demokratikus Mozgalom*. Sihmuradov egy Nyijazov elleni sikertelen merényletet követően 2002-ben váratlanul visszatért Türkmenisztánban, ahol azonnal letartóztatták, további sorsáról azóta sem tudni semmi bizonyosat. Egykori pártja azonban *Türkmenisztáni Köztársaság Párt* néven azóta is tovább működik Moszkvában. A széttagozott emigrációt tovább gyengíti, hogy a Nyijazov rendszerben korábban politikai szerepet vállaló figurákkal, az egykori Agzibirlik jellemzően skandináv országokba települt vezetői továbbra sem hajlandók együttműködni. Így nem csoda, hogy a különböző ellenzéki csoportok Nyijazov elnök váratlan halálakor sem voltak képesek összehangolt politikai cselekvésre (Peyrouse, 2012, pp. 78.-80.).

Szaparmurad Türkmenbasi halálhírére 2006 december 21.-én jelentették be a türkmén állami televízióban.¹⁴⁵ Az alkotmány értelmében az elnök halála esetén a törvényhozás elnöke *Övezgeldi Atajev*, kellett volna, hogy ügyvezető államfőként Nyijazov örökébe lépjen. Ám a hatalomgyakorlók legbelsőbb körének – „december 21. embereinek” ahogy később aposztrofálták – ekkor már úgy tűnik készen állt egy másik forgatókönyvük. Nyijazov tanácsadójának és a sokak által voltaképpen „királycsinálónak” tekintett Akmurat Redzsepov (az elnöki gárda vezetője) jelöltje az elnöki posztra *Gurbanguli Berdimuhamedov* lett. A kiszemelt utód korábban Türkmenbasi személyi fogorvosa, politikailag pedig eredendően minden bizonnyal Redzsepov protezsáltja volt. Ennek köszönhetően az egészségügyminiszteri tárcát is

¹⁴⁴ Kulijev Türkmenbasi halálát követően nem sokkal, 2007 áprilisában elhunyt, ami tovább gyengítette az addig sem túl potens türkmén politikai emigrációt (Horák – Sír, 2009, p. 18.).

¹⁴⁵ Bár a saját halhatatlanságát híresztelő diktátor állítólag súlyos szívbeteg volt, hirtelen halála kapcsán azóta sem szűnnek a spekulációk. A híresztelések egyik táptalaja, hogy végül is utódja, egyik korábbi orvosa lett. Arra nézve, hogy az uralmának vége felé egyre irracionálisabb intézkedéseket hozó Nyijazov, valamiféle konspiráció áldozata lett, semmiféle konkrét bizonyíték nem került elő, és valószínűleg nem is fog (Horák – Sír, 2009, p.16.).

elnyerte Nyijazov kabinetjében, egyike volt azon kevés kormánytisztviselőknek, akiket Nyijazov legfeljebb csak szórványosan illetett nyilvános kritikával. Állítólag ő felügyelte Dasoguz és Lebap tartományokból, több ezer etnikai üzbég kényszer áttelepítését a Karakum sivatagba (Horák – Sír, 2009, p.15.)

Türkmenbasi halálának másnapján a legfőbb ügyész vádat emelt Atajev házelnök, ellen akinek mentelmi jogát rövid úton visszavonták, majd öt év börtönbüntetésre ítélték. Ezt követően a *Halk Maslahati* december 26.-i ülésén módosították az alkotmányt, melynek értelmében az ügyvezető államfő kijelölésének joga – az addigi alkotmányszövegben nem is szereplő – *Állambiztonsági Tanácsé* (azaz az egykori tanácsadóké és az elnöki gárda vezetőjé) lett. A Népi Tanács ülésén az elnökválasztás új rendjét szabályozó törvényt is elfogadtak. Ennek köszönhetően a független Türkmenisztán történetében először 2007 február 11.-én többes jelölésű elnökválasztást tartottak. A Népi Tanács december 26.-i ülésén hat elnökjelöltet mutattak be, az öt velajat illetve a főváros képviselőit. Berdimuhamedov elvileg a Galkünyüs Nemzeti megújulási mozgalom, illetve Mari tartomány jelöltje volt –amely régióhoz egyébként semmilyen módon nem kötődött (Horák – Sír, 2009, p. 21.). Berdimuhamedov a szovjet időkben megszokott szavazati arányokkal, 99%-os részvétel mellett 89%-os támogatottsággal elnökké választották.¹⁴⁶ Hatalmának konszolidációját jelzi, hogy 2012-ben, egy újabb patyomkin választáson, a hivatalos adatok szerint már 97%-ot szerzett, újabb öt évvel meghosszabítva ezzel elnöki mandátumát.¹⁴⁷

Berdimuhamedov hatalomra kerüléséhez a nyugati közvélemény és sajtó egy része felfokozott várakozásokat fűzött, a szultanisztikus hatalomgyakorlással és a személyi kultusszal való gyökeres szakítást, egyfajta „hruscsovi enyhülést” remélve az új elnöktől (Peyrouse, 2012, p.108.). Bár *Berdimuhamedov* a nyijazovi személyi kultusz legszembeötlőbb megnyilvánulásait fokozatosan felszámolta, illetve érvénytelenítette elődje legirracionalisabb intézkedéseit, a hatalomgyakorlás jellege sok tekintetben változatlan maradt. Az új elnök „uralkodását” nagyarányú politikai tisztogatásokkal kezdte, ennek keretében 2007 folyamán megszabadult az öt

¹⁴⁶ New Turkmen President Sworn In. Radio Free Europe 2007.02.14. <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html> [letöltve: 2014.12.15.]

¹⁴⁷ Turkmenistan president wins re-election with 97% of vote. *The Guardian*. 2012.02.13. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true> [letöltve: 2014.12.15.]

hatalomba segítő szürke eminenciásoktól. Letartóztatták Akmurat Redzsepovot, az elnöki gárda egykori mindenható vezetőjét fiával együtt, majd az Állambiztonsági Bizottság szinte összes tagját, köztük *Hozamurat Annagurbanov* belügyminisztert, *Geldimammed Asimammedovot* a titkosszolgálat vezetőjét és *Muhammedguli Okszukov* államügyészt (aki az Akajev házelnök elleni vádemeléssel tulajdonképpen megnyitotta az utat Berdimammedov utódlása előtt). Ugyanakkor Nyijazov titkos tanácsadói így Alekszandr Zsadan, Vlagyimir Umnov és Viktor Hramov az új elnök környezetében maradhattak, mint ahogy megőrizhette befolyását és üzleti érdekeltségeit Ahmet Csalik is (Peyrouse, 2012, pp. 110.-112.).

Berdimammedov személyes hatalmának megszilárdítását követően módosításokat eszközölt a türkmén alkotmányos berendezkedésben is, igaz az alkotmánymódosítások nem feltétlenül az elnöki hatalomkoncentráció csökkentése irányába mutattak. 2007 március 30.-án a Halk Maslahati 20. ülésén Berdimammedovot aki ekkor már állam és kormányfő volt egy személyben, emellett az Állambiztonsági Tanács elnöke is, megválasztotta a Népi Tanács elnökévé, a Türkmenisztáni Demokrata Párt valamint a Galkünjüs Nemzeti Megújulási Mozgalom élére is. 2008 szeptemberében új alkotmányt fogadtak el. Ennek rendelkezései alapján továbbra is az elnököt illeti meg a kormányzók, alsóbb fokú helyi tisztségviselők, valamint tartományi és városi bíróságok bírának kinevezése. Az új alkotmányban foglalt legnagyobb horderejű intézményi átalakítás a Halk Maslahati megszüntetése volt, a testület addigi hatásköreit az elnök és a helyreállított 125 választott képviselőből álló parlament örökölte meg. A törvényhozás, alkotmánymódosítás, az elnökválasztások kiírása, a költségvetés elfogadása és a nemzetközi szerződések ratifikálása újra a törvényhozás hatásköre lett. Ugyanakkor a parlamenti képviselők továbbra is elsősorban az elnök által kinevezett helyi tisztségviselők közül kerülnek ki, így a gyakorlatban a végrehajtó hatalom törvényhozás felett élvezett dominanciája nem sokat változott. Továbbra is Türkmenisztán maradt az egyetlen poszt-szovjet köztársaság ahol nem működik alkotmánybíróság és nem létezik ombudsmani hivatal sem (Peyrouse, 2012, p. 115.). A türkmén politikai rendszer monolit jellegét „kozmetikázó” intézkedésnek tekinthető, hogy 2010-ben elmozdulás történt az egypárti modelltől. Elnöki kezdeményezésre létrejött az *Agrárpárt*, melynek célja deklaráltan is az elnök által véghezvitt mezőgazdasági reformok támogatása, 2012-ben pedig megalakult a *Gyáriparosok és Vállalkozók Pártja*, amely szintén felesküdt Berdimammedov

elnökre. 2013-ban sor került Türkmenisztán történetének első többpárti parlamenti választására is. A mandátumok közel egyharmadát a Türkmenisztáni Demokrata Párt jelöltjei szerezték meg, a fennmaradó képviselői helyek a Gyáriparosok és Vállalkozók Pártjának, valamint különböző társadalmi szervezeteknek (mint a Türkmenisztáni Nőszövetség, vagy a Szakszervezetek Uniója) jutottak (Gurt, 2013). A türkmén pártrendszer és parlamenti paletta, tehát igen hasonlatossá vált az Üzbegisztáni látszat pluralizmushoz: az elnöki kezdeményezésre létrejött, inkább „kvázi érdekképviselői szervezetekként” funkcionáló pártokkal, amely ugyanakkor továbbra is a valódi demokratikus verseny és a valódi ellenzék teljes hiányával párosul.

Berdimuhamedov a hatalom külsőségeit is igyekezett valamelyest „Nyijazov mentesíteni”. *Türkmenbasi* képmása eltűnt a pénzekről, a híradó logójából, a himnusz szövegéből és számos közterületről, elsősorban a fővárosban. Érvénytelenítették a Türkmenbasi által bevezetett új naptárt, visszaállítottak több szovjet ünnepnapot, így Győzelem Napját és a Nemzetközi Nőnapot. 2010-ben elbontották a Türkmenbasi aranszobrával ékesített Semlegesség Diadalívet is (Bohr, 2010a). A Ruhnama kultuszt ésszerűbb keretek közé szorították, különösen az oktatás szférájában. Újra megnyitotta kapuit a Tudományos Akadémia és visszaállították a négyéves egyetemi képzéseket, bár a vidéki városok hallgatóit betakarítási időszakban még mindig kivezényelik dolgozni a gyapotföldekre (Peyrouse, 2012, p.124.). Mindez ugyanakkor nem jelentett teljes szakítást a személyi kultusz gyakorlataival, Türkmenbasit még továbbra is az állam alapító atyjaként tisztelik, valamint megkezdődött egy új – igaz elődjénél egyelőre mérsékeltebb – személyi kultusz kiépítése Berdimuhamedov személye köré is: az új elnökről is közintézményeket és közterületeket neveznek el, képmását elhelyezték az iskolák osztálytermeiben, sőt már az elnöknek szentelt múzeum is nyílt *Asgabatban* (Bohr, 2010a). A vallási és etnikai kisebbségek kíméletlen elnyomása, valamint a média totális kormányzati kontrollja sem lazult érdemben az új elnök hivatalba lépése óta.

Ezek után joggal feltehető a kérdés, hogy vajon a személyi kultusz legszélsőségesebb megnyilvánulásainak visszafogása, valamint az alkotmányos intézményrendszer inkább csak „kozmetikai” jellegű átalakítása mellett változott-e bármit érdemben a türkmén rezsim hatalomgyakorlásának jellege a Nyijazov korszakhoz képest? *Nicholas Kunysz* szerint Berdimuhamedov hivatalba lépése óta

a politikai hatalom mélystruktúráit érintő fontos változások is lezajlottak, noha ezek nem feltétlenül a nyugati közvélemény által elvárt demokratikus normák felé közelítették a rezsim működését. Kunysz vonatkozó tanulmányából különösen három adatot találtunk figyelemreméltónak (Kunysz, 2012, pp. 4.-10.).

1. *A hakimok és más helyi tisztviselők hivatali idejének hossza.* Míg Türkmenbasi elnökségének utolsó éveiben a tartományi kormányzók átlagos hivatali ideje 7-9 hónap hosszúságú volt, addig Berdimuhamedov eddigi elnöksége alatt a 30 hónapos megbízatás sem volt szokatlan. A kormányzóknak és alsóbb szintű helyi tisztségviselőknek ennyi idő alatt, már bőven nyílt lehetőségük rá, hogy önálló klientúra hálózatot építsenek. Berdimuhamedov szakított továbbá a leváltott hakimok bebörtönzésének Nyijazov uralma alatt általánossá vált gyakorlatával. A menesztett tisztségviselőket bebörtönzés helyett, jellemzően inkább valamilyen súlytalan pozícióba helyezik, mint történt az például Balkan velajat 2010-ben leváltott kormányzójával, aki menesztését követően a Nemzeti Választási Bizottság elnökhelyettese lett.
2. A fenti adat még sokatmondóbb annak fényében, hogy Berdimuhamedov elnöksége alatt általános gyakorlattá vált, hogy a vezető tartományi tisztségviselőket, a *helyi bürokrácia* soraiból nevezik ki. Mint a fentiekben már említettük, Nyijazov uralmának idején egy tisztviselőnek vajmi kevés esélye nyílt rá, hogy a saját szűkebb pátriájában fusson be karriert. A vezető tartományi patronázspozíciókba, tudatosan mindig más tartományok szülőtteit nevezték ki. Gyakran a központi kormány valamelyik, miniszterét, vagy egy állami vállalat igazgatóját helyezték számukra teljesen idegen velajatok élére. Ezzel szemben a Berdimuhamedov hivatalba lépése nyomán kinevezett hét tartományi kormányzó közül hat annak a velajatnak a szülőtte volt, melynek az élére állították, és előtte valamennyien a helyi bürokráciában futottak be karriert. A hakimok tehát immár nem csupán az elnök „helytartói” a tartományokban, hanem legalább annyira a regionális érdekhálózatok reprezentánsai és lobbistái a központi kormányzat irányában. A regionális patronázshálózatok megszilárdulásának kedvez a a reform is, amely a választott települési és városi tanácsok számára immár lehetővé teszi az elnök által kinevezett hakimok személyének megvétózását (igaz a tényleges elmozdításhoz kell az elnöki hozzájárulás is, és Berdimuhamedov

hatalomrakerülése óta összesen egy esetben volt példa, egy „fentről” kinevezett tisztségviselő „alulról” kezdeményezett tényleges leváltására).

3. Míg helyi szinten a Berdimuhamedov rezsím szélesebb teret enged a regionális érdekhálózatok érvényesülésének, addig a központi kormányzat szintjén egyértelműen erősödött az Ahal-Tekke dominancia. Míg Nyijazov elnöksége idején az energetikai szektort és az erőszakszervezeteket felügyelő hat miniszteri tárcából, 1-1-et töltöttek be a fővárosból származó illetve az Ahal-Tekke klánhoz kötődő politikusok, addig Berdimuhamedov alatt a szóbanforgó hat kulcstárcából már négy áll az Ahal-Tekke klán ellenőrzése alatt. A Nyijazov rezsím extrém személyközpontúsága dacára sem volt jellemző, hogy az elnök közvetlen családtagjai politikai szerepet vállaltak volna.¹⁴⁸ Ezzel szemben Berdimuhamedov számos rokona kulcsfontosságú patronázspozíciókat tölt be: két sógora közül az egyik Türkmenabat város kormányzója, míg a másik korábban a belügyminisztériumi pozíciót töltötte be, aztán Asgabat város rendőrfőnöke lett. Az elnök egyik unokatestvére pedig megkapta a kormányban az egészségügyi tárcát.

Türkmenisztán politikai rendszere a hipercentralizált, extrém személyközpontúsággal jellemezhető Nyijazovi szultanisztikus modell irányából Berdimuhamedov elnöksége alatt elmozdulni látszik a „standard közép-ázsiai modell” által képviselt, neopatrimoniális-klánalapú logika irányába. Miközben a helyi szintű kormányzásban nagyobb szerephez juttatják a lokális patronázshálózatokat, tehát zajlik egyfajta „informális decentralizáció” addig a központi kormányzatot az elnöki klán mind szűkebb belső körei sajátítják ki. Másrészt a türkmenisztáni rezsím politikai utódlás során tanúsított szilárdsága, óvatosságra intheti mindazokat az elemzőket, akik a térség többi autoriter rezsímje - mindenekelőtt Kazahsztán és Üzbegisztán – kapcsán a jelenleg hivatalban lévő elnökök halála esetére elkerülhetetlen politikai földindulást prognosztizálnak. Ameddig a szénhidrogén exporton alapuló türkmén járadékos állam gépezete zavartalanul működik, addig a Berdimuhamedov által véghezvitt klánalapú konszolidáció is fenntarthatónak tűnik.

¹⁴⁸ Türkmenbasinak például saját fiával, a playboy életmódot folytató *Murat Nyijazovval* vélhetően nem is ápolt túl jó személyes kapcsolatot, mivel minden hivatalos pozíciójától megfosztotta így a fiú neve az elnöki utódlásnál sem merült fel a lehetséges jelöltek között (Peyrouse, 2012, p. 108.).

4.4 Tádzsikisztán: polgárháború és konszolidáció

A szakirodalomban konszenzusos álláspontnak tekinthető, hogy a kilencvenes évtizedben Tádzsikisztán egyikévé vált a „bukott államoknak”, és mint ilyen megtestesítette mindazt a veszélyt, amit a többi közép-ázsiai utódállam vezetői el akartak kerülni (Rashid, 1994, p.178.). Tádzsikisztánban fordult elő először, hogy hivatalban lévő államfőt politikai erőszak révén megfosztottak hivatalától, sőt ideiglenesen megtört a szovjet korszak pártelitjének hatalmi monopóliuma. Tádzsikisztán volt a térség egyetlen országa, ahol ha rövid időre is, de kormányzati hatalomhoz jutottak az iszlámisták. Ez valamint a polgárháború kitörése együttesen az afganisztáni konfliktuszóna erőszakspiráljának Közép-Ázsiára való továbbgyűrűzésének veszélyével fenyegetett. Tádzsikisztán példája a kilencvenes évtizedben hivatkozási alapul szolgált a többi közép-ázsiai utódállam vezetője számára a „stabilitást” garantáló diktatórikus hatalomgyakorlásuk igazolásához. Az alábbiak során arra próbálok meg választ találni, hogy milyen tényezők magyarázzák a tádzsik polgárháború kirobbanását, milyen logika vezérelte annak dinamikáját valamint, hogy mennyire tekinthető eredményesnek a polgárháborút követő rendezés: tartós konszolidáció következett be avagy fenyeget a polgárháború kiújulása?

Christoph Zürcher monográfiájában *Collier* és *Höffler* (Collier- Hoeffler, 2001) illetve *Fearon* és *Laitin* (Fearon-Laitin, 2003) nagy esetszámú, kvantitatív összehasonlító vizsgálatainak eredményeit alkalmazta a poszt-szovjet térség fegyveres konfliktusainak elemzéséhez. Ennek alapján hat faktort azonosít be, melyek a Szovjetunió széthullását követően azok utódállamain belül vagy esetleg utódállamai között erősen megnövelték a fegyveres konfliktus kirobbanásának valószínűségét (Zurcher, 2009, pp. 42.-57.):

- Az alacsony szintű gazdasági fejlettség
- Az állam ideiglenes vagy tartós meggyengülése politikai átmenet idején
- Rendelkezésre állnak az erőszak finanszírozását lehetővé tevő erőforrások, a nyersanyag termelés dominanciája a gazdaságban
- Korábbi fegyveres konfliktusok tapasztalatai
- Soknemzetiségű társadalom, egy adott etnikai csoport politikai dominancia törekvései

- Hegyvidéki domborzat

Tádzsikisztán esetében a fenti „polgárháborúra hajlamosító” tényezők szinte mindegyike fennállt. Tádzsikisztán volt az egykori SZU egy főre jutó GDP alapján mértén legszegényebb és külső transzferekre leginkább ráutalt tagköztársasága. 1991-ben a központi szövetségi szubvenciók aránya a Tádzsik SZSZK költségvetésének csaknem felét, 47%-át is elérte (Rubin, 1998, p.132.). A Szovjetunió megszűnésével drámaian kiélesedett a küzdelem a tádzsik politikai eliten és társadalmon belül az egyre szűkösebb erőforrásokért. A nemzeti függetlenség elnyerése és a kibontakozó politikai átmenet szintén fokozták Tádzsikisztán sérülékenységét: *Fearon* és *Laitin* becslése szerint a polgárháború kitörésének esélye egy államban ötször nagyobb a függetlenség elnyerését követő első két évben, mint utána (idézi Zurcher, 2009, p.48.). Az autokráciából demokráciába (vagy fordítva történő) politikai átmenet bizonyos számítások szerint csaknem 3,5-szörösére emeli az államon belüli fegyveres konfliktusok kockázatát (Zurcher, 2009, p. 48.). A nyersanyag termelő jelleg a monokultúrák alapvetően gyapot és alumínium exportra berendezkedő tádzsik gazdaság esetében szintén adott volt.

A Tádzsik SZSZK társadalmának multietnikus jellegét, mint meghatározó faktort persze lehet vitatni, hiszen bár a domináns tádzsik etnikum mellett számottevő (üzbég, orosz) etnikai kisebbségek is jelen voltak-vannak az országban a polgárháború mégsem elsősorban interetnikai, hanem intraetnikai jelleget hordozott (Haghighi, 1997, pp.198.-201.). A nyugati szakirodalomban domináns narratíva elsősorban a konfliktus regionális meghatározottságát hangsúlyozza és annak fő okaként az egyes régiókhoz kötődő „klánoknak” az államhatalom ellenőrzéséért folytatott rivalizálását jelöli meg (Collins, 2006; Heathershaw, 2009; Jonson, 2006; Roy, 2001). Ugyanakkor mint *Akiner* és *Barnes* felhívják rá a figyelmet a konfliktust – Hegyi-Badahszán tartomány autonómia törekvéseit leszámítva - alapvetően mégsem a szeparatista tendenciák jellemezték, annak dinamikája inkább az államhatalom egésze feletti ellenőrzésért ideológiai alapon vívott polgárháborúkéval mutat rokonságot (Akiner – Barnes, 2001, p.17.). Mindenesre a regionális kötődésű szubetnikai szolidaritási hálózatok küzdelme - a marginalizált Garm és Hegyi-Badahszán tartományok lázadása a gazdaságilag és politikailag domináns hudsandi-

kulobi szövetség ellen – alapvetően az interetnikai alapú identitás konfliktusokéhoz hasonló logika mentén zajlott.

A polgárháború kitörését megelőző évtizedekben nem zajlott a Tádzsik SZSZK területén fegyveres konfliktus, a polgárháborút megvívó generációnak tehát nem lehetett ilyenről első kézből szerzett élménye. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a tádzsik tagköztársaság déli és keleti végein tartotta magát legtovább – egészen az 1930-as évekig – a baszmacs gerillamozgalom. Éppen azokban a régiókban (Tavildara, Garm, a Pamír hegység) tehát, melyek a polgárháború idején is az ellenzéki fegyveres ellenállás legfőbb bástyaivá váltak. Végül de nem utolsósorban a gerilla típusú hadviselésnek nyilvánvaló módon kedvező hegyi terep meglétét, talán különösebben nem is szükséges bizonygatnunk egy olyan ország esetében, mely felszínének alig 7%-a fekszik 1500 méteres tengerszint feletti magasság alatt (Lynch, 2001, p.52.).

Barnett Rubin szintén elsősorban strukturális determinánsokban keresi a polgárháború kitörésének magyarázatát. Ezek között említi a tádzsik társadalomnak a szovjet időkben is megőrződött tradicionális nagycsaládon alapuló agrártársadalom jellegét, ahol a regionális identitást hordozó szolidaritási csoportok a többi tagköztársaságnál fokozottabb mértékű kényszerített népesség transzferek ellenére – vagy éppen azoknak köszönhetően – is megőrződtek. Emellett hangsúlyozza, hogy a fejletlen és központi szubvencióktól függő tádzsik gazdaságot, már a szovjet időkben is egy „kvázi-járadékos” logika alapján működött milyen mélyen érintette a Szovjetunió összeomlása, amely Tádzsikisztán esetében az állam adminisztratív kapacitásainak is drámai mértékű hirtelen leépülését eredményezte (Rubin, 1998, pp. 122.-132.) A független tádzsik állam gyengeségét fokozta az ország, mint politikai közösség egészét legitimáló tádzsik nemzeti identitás gyengesége illetve az ideológiai megosztottság.

Idil Tüncer-Kilavuz alapvetően vitába száll a fenti struktúra orientált magyarázatokkal. Szerinte a *Rubin*, *Collins*, *Collier-Hoeffler* stb. szerzők által említett strukturális determinánsok önmagukban külön-külön, de még együttesen sem magyarázzák kielégítően a polgárháború kirobbanását. A szóbanforgó tényezők, úgy mint a nemzeti identitás gyengesége, *relatív* életszínvonalbeli elmaradottság (a SZU többi részéhez képest), a monokultúras nyersanyagtermelő gazdaság és függés

a központi szubvencióktól¹⁴⁹, a „klánalapú” politizálás éppígy fennálltak a többi közép-ázsiai tagköztársaságban, ezeket mégsem sújtotta polgárháború. Sőt 1989-90 folyamán Tádzsikisztán politikailag jóval stabilabbnak tűnhetett, mint a szomszédos tagköztársaságok, Kirgizisztán vagy Üzbegisztán. Éppen ezért *Tüncser-Kilavuz* szerint a polgárháború kirobbanása mögött nem strukturális kiváltó okokat célszerű keresni, hanem egyfajta folyamat orientált szemléletet segítségül hívva a politikai aktorok cselekvéseinek és döntéseinek analízisével tárható fel az erőszak eszkalációjához vezető események láncolata. Míg ugyanis Üzbegisztán esetében a regionális kötődésű elitcsoportok „klánok” között a peresztrojka időszakában egy hatalommegosztáson alapuló paktum kötött, amely hosszabb távra is biztosította a politikai stabilitást, addig Tádzsikisztánban ugyanennek a paktumnak a megkötése elmaradt. Üzbegisztánban *Iszlom Karimov* elnök kezdetben alábecsülte saját hatalmi bázisának erejét és ezért óvatos politikával ellenfeleinek megosztására és egymás ellen való kijátszására törekedett. Ezzel szemben Tádzsikisztánban a negyvenes évektől kezdve hatalmon lévő hudsandi elit túlértékelt saját erejét és jelentősen alábecsülte az ellenzék mozgósítási potenciálját, amely ellenzék viszont éppen a hatalmon lévők hajthatatlanságát látva döntött az erőszak eszkalációja mellett. A kérdéses elitcsoportok szerint nem kizárólagosan regionális alapon szerveződtek, ugyanakkor szélesebb tömegbázisuk már regionális alapon rekrutálódott. Így a kezdetben még elsősorban a nómenklátúra elit-rendszerváltó csoportok, illetve ideológiai törésvonalak mentén strukturálódó konfliktus már a polgárháború folyamán „regionalizálódott” fokozatosan (*Tüncser-Kilavuz*, 2011). Bár *Tüncser-Kilavuz* idézett tanulmányában a folyamat orientált megközelítés relevanciáját hangsúlyozza, gondolatmenete mégsem nélkülöz bizonyos strukturalista premisszákat: hiszen az üzbég és tádzsik elitcsoportok közötti alkufolyamatok eltérő kimenetele – mint a szerző is állítja – jelentős részben ezen elitcsoportok különböző szerkezetéből volt levezethető. Üzbegisztában a peresztrojka időszakára kialakult valamiféle hatalommegosztáson alapuló egyensúly a fontosabb regionális klánok között, míg Tádzsikisztában ez a viszony sokkalta asszimetrikusabb volt.

Bár a polgárháború kezdeti, fővárosra koncentrálódó szakaszában igen fontos szerepet játszottak a kommunista-rendszerváltó, illetve szekuláris-izlamista ideológiai törésvonalak, mint a fentiekből reményeim szerint kitűnik, a tádzsik

¹⁴⁹ Ezek aránya Üzbegisztánban is elérte a 43%-ot (Rubin, 1998, p.132.)

polgárháború dinamikájának megértésben nehezen megkerülhető a régiók szerepe, így a diakron eseménytörténet ismertetése előtt ezekről ejtenék néhány szót.

Mint a történeti fejezetekben már említést nyert a Tádzsikisztáni ASZSZK-t 1929-ben emelték teljesjogú tagköztársaság rangjára.¹⁵⁰ A Tádzsik ASZSZK területe eredetileg csak az egykori Buharai emírség déli és keleti periferiáit (lényegében a mai Katlon, Garm és Hegyi-Badahsán régiókat) foglalta magában. Mivel a SZU alkotmányának értelmében egy teljes jogú tagköztársaság létrehozásának feltétele legalább egymillió lakos volt, így a Tádzsik SZSZK-hoz hozzácsatoltak az gazdaságilag értékes, tádzsik többségű Fergána völgybeli Hudzsand régiót. A Tádzsik SZSZK ugyanakkor, bár igényt támasztott rá, nem kapta meg a két legfontosabb tádzsik (perzsa) nyelvű kulturális centrumot Szamarkandot és Buharát, melyek az Üzbegisztáni SZSZK határai között maradtak. Mint Rubin megállapítja ez igen komoly érvágást jelentett a leendő tádzsik állam számára, mivel ezen fontos intellektuális centrumok elvesztésével, a Tádzsik SZSZK éppen attól a nemzeti értelmiségtől fosztották meg, amely a többi tagköztársaságban oly fontos szerepet játszott a saját nemzeti nyelv, kultúra, múlt és identitás megkonstruálásában. A tádzsik nemzeti tudat kialakítása éppen ezért jóval haladt nehezkesebben Tádzsikisztánban, mint a többi közép-ázsiai tagköztársaságban. A tádzsik kommunista elit identitása alapvetően tehát nem nemzeti-etnikai, hanem regionális-lokális kötődésű maradt (Rubin, 1998, p.129.). *Sahram Akbarzadeh* meglátása szerint a többi közép-ázsiai tagköztársaság elitjével ellentétben, a tádzsik nómenklátúra elit a peresztrojka időszakában sem lovagolta meg a feltámadó etnikai nacionalizmus hullámát, hanem egyenesen szembefordult azzal, amit a szerző a tádzsik polgárháború tulajdonképpeni legfontosabb kiváltó okának tart (Akbarzadeh, 1998, p. 1126.).

Tádzsikisztán óriási hegláncoktól szabdalt területén legalább négy történeti régió különül el markánsan (Akiner – Barnes, 2001, p.18.). Az ország legészakibb tartománya a Fergána medencébe ékelődő egykori *Leninabad* oblaszty, 2000-től hivatalosan immár *Szugd* névre hallgat, de a szakirodalomban legnagyobb városa (az egykori Leninabad – ma *Hudzsand*) után gyakran csak mint hudzsandi régióra, vagy egyszerűen csak Hudzsandra utalnak rá. Leninabad oblaszty területe az 1876-ban

¹⁵⁰ Sztálin célja ezzel a döntéssel vélhetően az volt, hogy a SZU-nak legyen egy perzsa nyelvű tagköztársasága is, amivel a perzsa nyelvű Irán és a brit befolyási övezetbe tartozó Afganisztán számára kívánt vonzó példát állítani (Rubin, 1998, p.128.).

megszüntetett Kokandi kánsághoz tartozott, így a mai Tádzsikisztán többi részénél (melyek a Buharai Emírség fennhatósága alatt álltak) csaknem ötven évvel korábban került közvetlen orosz fennhatóság alá. Az 1926-os szovjet népszámlálás adatai alapján a régió lakosságának 58%-a volt tádzsik és 38%-a üzbég nemzetiségű, ugyanakkor a területet történelmileg sokkal szorosabb kötelékek fűzték a Fergána régióhoz és Üzbegisztánhoz, mint az újonnan kreált Tádzsikisztán többi tartományához. A leninabadi régióban az iparosítás is korábban megkezdődött mint a mai Tádzsikisztán más vidékein. Leninabad vált az egész Tádzsik SZSZK iparilag legfejlettebb régiójává, 1926-ban itt volt található a Tádzsik SZSZK 4 legnépesebb városa (Rubin, 1998, p.129.). A szovjet hatóságok a leninabadi régióban beszélt tádzsik dialektust tették meg az egész tagköztársaság hivatalos tádzsik irodalmi nyelvének alapjává. (Akiner – Barnes, 2001, p.19.). A kommunista párt számára is leginkább csak a hudzsandi régió szolgáltatott elegendő képzett kádert, így az az 1930-as évek nagy tisztogatásait követően a hudzsandi káderek szinte teljesen kisajátították a Tádzsik SZSZK kommunista pártjának irányítását: a párt főtitkári posztját 1946 és 1992 között folyamatosan leninabadi politikusok töltötték be (Heathershaw, 2009, p.22.).

Első titkár/ Elnök	Hivatalban töltött évek	Nemzetiség	Klán kötődés
Abdukadir Muhiddinov	1924–25	Buharai	Buhara
Borisz Tolipigo	1925–27	Orosz	–
Mumin Hodzsajev és Ali Sirvani (megbízott titkárok)	1927–29	Azerbajdzsáni	–
Mirza Daud Guszejnov	1929–34	Azerbajdzsáni	–
Grigorij Brojdo	1934	Orosz	–
Szuren Saduntsz	1935–36	Örmény	–
Urumbaj Asurov	1936–37	Tádzsik	Pamíri
Dmitrij Protopopov	1937–46	Orosz	–
Bobodzson Gafur	1946–56	Tádzsik	Leninabad
Turszunboj Uldzsabajev	1956–61	Tádzsik	Leninabad
Dzsabbor Raszulov	1961–82	Tádzsik	Leninabad
Rahmon Nabijev	1982–86	Tádzsik	Leninabad
Kahar Makhamov (első titkár és elnök)	1986–90; 1990. december – 1991. augusztus	Tádzsik	Leninabad
Kadriddin Aszlonov (ügyvezető elnök)	1991. szeptember – november	Tádzsik	Garm
Rahmon Nabijev (elnök)	1991. november – 1992. szeptember	Tádzsik	Leninabad
Akbarszo Iszkandarov (a Nemzeti Egységkormány miniszterelnöke, ügyvezető elnök)	1992. szeptember – 1992. november	Tádzsik	Pamíri
Emomali Rahmonov (a Legfelső Szovjet elnöke, majd elnök) (1992. november – 1994. november; 1994. november – jelen	Tádzsik	Kulob (Dangharin)

14. A Tádzsikisztáni SZSZK első titkárai és elnöke

(forrás: Collins (2006). p. 110)

Hudzsand mellett a másik régió, melynek nemcsak identitását de adminisztratív különállását is sikerült végig megtartania a szovjet korszak évtizedeiben a keleti *Hegyi-Badahsán Autonóm Oblaszty*. A terület a Pamír hegység rendkívül ritkán lakott vidékét foglalja magában, éppen ezért sokszor hivatkoznak rá egyszerűen Pamíri régióként is. A tartomány a Tádzsik SZSZK területének 44%-át, ugyanakkor népességének csupán 3%-át adja. A csekély létszámú pamíri népesség nyelvileg igen fragmentált: körükben hét önálló nyelvi közösség különül el, akik az irodalmi tádzsiktól különböző, kelet-iráni pamíri nyelv különböző változatait beszélik. A pamíriak vallásilag is elkülönültek a többségi tádzsik etnikumtól: míg a tádzsik többség szunnita muszlim, addig a pamíriak a hétimámos iszmáilita siítizmus követői (Rashid, 1994, p.162.). A pamíriak már 1895-ben az Orosz birodalom protektorátusa alá kívánták magukat helyezni a buharai emírral szemben (Rubin, 1998, p. 128.). A szovjet etnográfusok a pamíriakat is a tádzsikokhoz sorolták, így hivatalosan sem az önálló pamíri etnikum(ok), sem az önálló pamíri nyelv(ek) létét

nem ismerték el, ennek ellenére a Tádzsik SZSZK-n belüli korlátozott területi autonómiájukat garantálta a szovjet vezetés.¹⁵¹ A pamíriak, mind gazdaságilag, mind politikailag meglehetősen marginalizált helyzetben voltak a Tádzsik SZSZK-n belül. Ugyanakkor a hetvenes évektől kezdve a szovjet vezetés viszonylag nagy arányban toborozta őket a Tádzsik SZSZK KGB-jének és Belügyminisztériumának állományába, ahol a szovjeteknek lojális elemnek tekintették őket és a hudsandi pártvezetés ill. a kulobi alvilág szemmel tartása volt a feladatuk.¹⁵² Pozícióikat a nyolcvanas években tovább erősítette, hogy a pamíriakkal rokon afganisztáni iszmaeliták a szovjetek által támogatott kommunista kormánnyal rokonszenveztek a szunnita mudzsaheddinek ellenében (Rubin, 1998, p.141.)

Szemben Leninabaddal és a Pamírral a két déli oblaszty *Kulob* és *Kurgan-Tyube* adminisztratív különállását a hudsandi pártvezetés a 1950-es évek folyamán felszámolta: a déli *rajonokat* (nagyjából a „járási” szintnek megfelelő közigazgatási egységek) közvetlenül a tagköztársasági kormányzat irányítása alá helyezték. Ezzel a két szóbanforgó oblaszty lokális elitjét évtizedekre megfosztották értékes patronázspozícióiktól. *Kulob* és *Kurgan-Tyube* oblaszty adminisztratív egységét végül is 1973-ban illetve 1975-ben helyreállították (Roy, 2000, p.113.), nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a korábban a Tádzsik SZSZK legszegényebb régiójának számító térség gazdaságilag felértékelődött, jelentős gyapottermesztő régióvá vált. Több szerző szerint erre az időszakra tehető a „hudsandi-kulobi” szövetség kialakulása. *Rubin* szerint a hudsandiak elsősorban a kulobi régióból szerezték be a feldolgozásra szánt gyapotot, cserébe a déli tartományok fontosabb adminisztratív pozícióit a kulobiaknak engedték át (Rubin, 1998, p.140.). *Shahram Akbarzadeh* szerint nem elsősorban gazdasági érdekek álltak a formálódó szövetség mögött, hanem a leninabadi frakció – rájátszva a szunnita kulobiaknak az iszmailita pamírokkal szemben táplált hagyományos bizalmatlanságára és a garmiakkal fennálló konfliktusaira - a Kulobbal kötött szövetség révén próbálta tudatosan megosztani a vele addig egységesen szembenálló déli és keleti tartományokat (Akbarzadeh, 1998, p. 1113.). A gazdaságilag mind

¹⁵¹ Így az Azerbajdzsánhoz tartozó Nahicseván mellett, talán Hegyi-Badahsán volt az egyetlen olyan adminisztratív közigazgatási egység az egykori Szovjetunióban, amelyik hivatalosan nem nyelvi-etnikai, hanem „csak” területi alapon rendelkezett autonómiával (Zurcher, 2009, p.153.).

¹⁵² A polgárháború kitörésekor is a pamíri származású *Mamadajoz Navzsujanov* töltötte be a belügyminiszteri pozíciót (Rashid, 1994, p.175.).

inkább prosperáló és politikailag is egyre befolyásosabb kulobi régióval szemben a délnyugati *Kurgan-Tyube* tartomány a hetvenes évekre a lokális ellentétektől talán leginkább terhelt vidékévé vált egész Tádzsikisztánnak. A gyapottermesztési potenciálja miatt szintén kiemelt gazdasági jelentőségű, ugyanakkor munkaerőhiánnyal küzdő – eredendően egyébként üzbég többségű - Kurgan-Tyube vidékére a szovjet hatóságok 1920 és 1960 között több hullámban jelentős számú tádzsik paraszti háztartást költöztettek át elsősorban a szomszédos *Kulob* tartományból, az üzbég többségű *Hisszar* völgyből illetve a gazdaságilag perifériális, de relatív túlnépesedéssel küzdő *Garm* régióból.¹⁵³ A betelepített garmi és kulobi családok jellemzően nem keveredtek egymással, és elkülönült kolhozokba tömörülve őrizték továbbra is sajátos regionális identitásukat. Nem véletlen, hogy a polgárháború legvéresebb összecsapásai éppen a *Kurgan-Tyube* régióban a posztkommunistákkal szimpatizáló üzbégek és kulobiak illetve az ellenzékét támogató garmiak közösségei között zajlottak, *Olivier Roy* ezért is aposztrofálta a tádzsik polgárháborút, mint “kolhozok háborúját” (Roy, 2000, p.88.).

Mint a fentiekből is kitűnik a politikailag és gazdaságilag is talán leginkább marginalizált régiója a tádzsik SZSZK-nak a földrajzilag egyébként központi fekvésű *Garm* volt. Az ötvenes években a déli tartományokhoz hasonlóan *Garm* oblasztyot is felszámolta a Tádzsik SZSZK pártvezetése, *Taviladra*, *Dzsirgatal*, *Komszolabad* stb. rajonokat közvetlen tagköztársasági irányításnak vetve alá. A garmiakat sújtották legnagyobb mértékben a kényszerű áttelepítések. Mivel mind saját régiójukban, mind a déli Kurgan-Tyubében ki voltak zárva a fontosabb politikai és gazdasági patronázs pozícióból, a garmiak nagyobb mértékben fordultak a féllégális magánvállalkozások illetve a felemelkedést ígérő értelmiségi pályák felé. A fővárosi egyetemisták és formálódó tádzsik nemzeti értelmiség soraiban így felülreprezentáltak voltak a garmi származásúak. A peresztrojka időszakában felélénkülő tádzsik nacionalizmusnak is következképpen garmi származású értelmiségiek voltak a legelkesebb szószólói (Rubin, 1998, p.141.).

¹⁵³ Az 1926-ban még összesen harminc ezres népességű Kurgan-Tyube lakossága 1989-ben már több mint száz ezer főt számlált, ami nem írható kizárólag a természetes szaporulat számlájára, hiszen még a népszaporulat átlaga a Tádzsik SZSZK-ban évi 2,5% volt, addig Kurgan-Tyubében ez az érték 5,5%, míg Garmban , a nyugati Hisszar völgyben, vagy éppen Kulobban a nemzeti átlag kétharmadát sem érte el. A különbséget nyilvánvalóan a kényszerített belső migráció magyarázza (Rubin, 1998, p.125.).

A peresztrojka időszakában a többi közép-ázsiai tagköztársasághoz hasonlóan a Tádzsik SZSZK-t is súlyos gazdasági válság sújtotta. A központi szubvenciók csökkenése nyomán sorra zárták be kapukat az egyébként veszteséges üzemek és kolhozok, elharapózott a munkanélküliség. 1990-ben a hivatalos adatok szerint is meghaladta a munkanélküliség aránya a 20%-ot, Kulob, Kurgan-Tyube és Hegyi-Badahszzán tartományokban pedig csaknem a 30%-ot is elérte (Akbarzadeh, 1998, p. 1107). A gazdasági és szociális gyökerű elégedetlenséget tovább súlyosbította, hogy a a türkmén SZSZK mellett a Tádzsik SZSZK pártvezetése volt politikailag a legkonzervatívabb az egész Szovjetunióban.

1990 februárjának folyamán véres zavargásokra került sor a fővárosban, mivel olyan híresztelések kaptak lábra Dusanbében, hogy a kommunista kormányzat a karabahi konfliktus miatt otthonukból elűzött örményeket kíván letelepíteni az amúgy is lakásínséggel küzdő tádzsik fővárosban¹⁵⁴ (Rashid, 1994, p.173.). Az elharapózó zavargásokat végül csak katonai szükségállapot bevezetésével sikerült megfékezni, a márciusban tartott szovjetválasztásokon pedig – számos más tagköztársaságtól eltérően - nem engedélyezték ellenzéki jelöltek indulását. Így a kizárólag kommunista párttagokból álló szovjet *Kahar Mahamov* a tádzsik kommunista párt főtitkárát megválasztotta a Tádzsik SZSZK elnökévé is.

Ugyanakkor Türkmenisztántól eltérően Tádzsikisztánban a peresztrojka időszakában jelentős ellenzéki mozgalmak léptek színre és váltak mindinkább hangadókká – a politikai részvétel egyéb lehetőségeinek hiányában – az utcai demonstrációkon. Ezek közül a legkorábbiak az 1990 augusztusában főként fővárosi (de jellemzően garmi származású) nacionalista értelmiségiek által életrehívott *Tádzsikisztáni Demokrata Párt* és a *Rasztóhez* (Újjászületés) mozgalom voltak, melyek agendájukban a balti tagköztársaságok ellenzéki nemzeti frontjainak programját követték. A liberális szabadságjogok és többpárti demokrácia követelése összekapcsolódott a kultúrnacionalista jelszavakkal. A *Rasztóhez* mozgalom főként a perzsa kulturális örökség fontosságát igyekezett programja középpontjába állítani, propagálták a cirill betűs ábécéről a perzsa (arab) ábécére való áttérést és javaslatukra lett a tradicionális perzsa újév a *Novruz*, hivatalos ünnep a tádzsik tagköztársaságban (Wennberg, 2002, p. 405.). Az ellenzéki szervezetek sorait

¹⁵⁴ A hatóságok egyébként a pletykát cáfolták. Valójában összesen 35 örmény menekült érkezett és ők sem kaptak soron kívül lakást (Harangozó, 2013, p.6.).

erősítette a *La'li Badahszán* (Badahszán Ékköve) mozgalom is, amely elsősorban Hegyi-Badahszán régió és a pamíri iszmaeliták nagyobb fokú autonómiájáért küzdött. Az ellenzék pártok közül a vidéki lakosság szélesebb rétegeire is kiterjedő tömegbázissal – elsősorban az ellenzéki érületű Garm régióban¹⁵⁵ - az 1990 októberében alapított *Hizbi Nahzati Islom* (Islám Újjászületés Pártja – Islamic Reinassance Party, a továbbiakban IRP) rendelkezett. Az IRP-t egy pán-szovjet iszlamista párt létrehozásának szándékával hívták életre 1990 júniusában a Szovjetunió Muszlimjainak Kongresszusán Asztrahányban, a politikai alakulat azonban hamarosan „nemzeti” iszlamista pártokra hullott szét. Az IRP a közép-ázsiai szovjet utódállamokban nem működhetett legálisan, Tádzsikisztánban is csak 1991 októberében – éppen a széleskörű utcai megmozdulások hatására – legalizálták. A tádzsik IRP végső céljának a saría alapú jogrend, azaz az iszlám állam bevezetését tekintette, ugyanakkor célkitűzéseit békés módon, demokratikus választások útján kívánta elérni, tehát nem volt a dzsihadista erőszakot hirdető radikális iszlamista csoportosulások közé sorolható (Olimova - Olimov, 2001, pp.26.-27.). A párt alapítói és vezetői *Szajid Abdullo Nuri* és *Muhammad Sarif Himmatzoda* nem képzett vallástudósok, és nem is a hivatalos vallási establishment tagjai voltak, sokkal inkább a párhuzamos iszlám féllegális világából érkező, teológiailag képzelten, de a helyi közösségekben mégis nagy tekintéllyel és befolyással bíró személyiségek.¹⁵⁶ A tádzsik IRP súlyát jelentősen növelte, hogy a tagköztársaság legfőbb hivatalos vallási előjárója *Akbar Turadzsonzoda kázi* is mind nyíltabban támogatta a szervezet célkitűzéseit.

*Turadzsonzoda kázi*¹⁵⁷ szerepét több szerző, így *Tüncer-Kilavuz* és *Akbarzadeh* is kulcsfontosságú faktornak tekinti az események későbbi alakulása szempontjából.

¹⁵⁵ Mint *Olivier Roy* rámutat, mindez nem jelentette azt, hogy a garmi népesség szükségszerűen konzervatívabb vagy vallásosabb lett volna mondjuk a kulobi régió lakosainál. Egyszerűen csak a szovjet korszak hatalmi elitjében alulreprezentált garmi lakosai logikus módon inkább az ellenzéki pártokkal szimpatizáltak. A vallási újjáéledés folyamata ettől függetlenül a kommunista kormányzattal szimpatizáló tartományokban így Hudzsandban és Kulobban is végbement (Roy, 2000, p.156.).

¹⁵⁶ Nuri egy kurgan-tyubei garmi kolhoz nem hivatalos mullahja volt a hetvenes évektől, a polgári foglalkozását tekintve autószerelő Himmatzoda szűkebb pátriája a Garm régió volt (Wagner, 2012, p. 89.).

¹⁵⁷ Szemben Núrival és Himmatzodával *Turadzsonzoda kázi* nagy tekintélyű vallási vezetők családjából származott – édesapja szúfi vezető volt. Tanulmányait a buharai Mir Arab medreszéiben, majd később külföldön Jordániában folytatta. Még a mekkai zarándoklatra is elmehetett, így viselhette a haddzsi melléknevet. Hazatérve a KÁKMVT taskenti igazgatóságában dolgozott, majd 1988-ban került a tádzsik „nemzeti” kaziátus élére (Wagner, 2012, p.89.).

Mint *Akbarzadeh* rámutat az 1990-ben a Szovjetunió Legfelső Szovjetjének képviselőjévé választott kázi, aki kezdetben ellenezte egy iszlamista politikai párt létrehozását, próbált valamiféle kompromisszumos *modus vivendi*-t kimunkálni a kommunista kormány és az iszlamista-nacionalista ellenzék között. Az ellenzék irányában tett gesztusnak is felfogható, a vasárnapi pihenőnap péntekre való áthelyezésére ill. a *haram* ételek forgalmazásának betiltására vonatkozó javaslatait a Tádzsik SZSZK keményvonalas kommunista többsége elutasította. Válaszul a kázi megszarolta a kommunista vezetést, kilátásba helyezve, hogy a kommunista párt tagjaitól meg fogják tagadni az iszlám rítusú temetést. A konfliktusnak köszönhetően végérvényesen megromlott a tádzsik kommunista pártvezetés és Turadzsonzoda viszonya (*Akbarzadeh*, 1998, p. 1110.). Turadzsonzoda belátva a rendszer belülről való megreformálásának hiábavalóságát az immár egyértelműen az ellenzék soraiban keresett politikai szövetségeseket, amit megkönnyített a *Rasztóhez* mozgalom vezetőjével *Tahir Abdudzsabbarral* ápolt személyes jó kapcsolata. 1992 folyamán a kaziátus gyakorlatilag már mint az ellenzék és az IRP főhadiszállása működött, Turadzsonzoda pedig az ellenzék szimbolikus vezéralakjává emelkedett¹⁵⁸ (*Tuncer-Kilavuz*, 2011, p. 284.).

1991 augusztusában az egyébként pártfőtitkárként még Gorbacsov által hatalomra juttatott Mahamov elnök nyíltan támogatta a keményvonalasok puccsát¹⁵⁹, ezért lemondásra kényszerült. A kommunista hatalom megrendülését mutatta, hogy utódja a szintén kommunista párttag, ugyanakkor liberálisnak tartott *Kadriddin Aszjonov* rövid életű elnöksége alatt, sor került a Kommunista Párt időleges betiltására, illetve az IRP legalizálására (*Haghyeghi*, 1997, p.144.). Valamint *Maszúd Ikmarov* dusanbei polgármester hallgatólagos jóváhagyásával eltávolították a főváros központjában álló Lenin szobrot. *Aszjonovot* a tádzsik Legfelső Szovjet keményvonalas többsége 1991 szeptemberében megbuktatta és *Rahmon Nabijevet*, a Tádzsik SZSZK 1985 előtti pártfőtitkárát állította a helyére, aki újra engedélyezte a

¹⁵⁸ *Tuncer-Kilavuz* Turadzsonzoda példáját összeveti *Muhammad Juszufov* üzbeisztáni főmuftiával. A legfőbb üzbeiszt vallási előljáró tádzsik kollégájához hasonló tekintéllyel és személyes kvalitásokkal rendelkezett. Ugyanakkor végig konzekvensen elutasította az ellenzéki politikai iszlám képviselőivel való együttműködést. Ennek is köszönhető, hogy Üzbegisztánban az ellenzéki csoportok gyengébbek és megosztottabbak maradtak. Talán a sors iróniája, hogy a hatalommal együttműködő mufti végül ugyanarra a sorsa jutott mint Turadzsonzoda kázi: az ellenzéki csoportokkal leszámoló Karimov elnök, potenciális riválist látva benne, végül is emigrációba kényszerítette (*Tuncer-Kilavuz*, 2011, p.286.).

¹⁵⁹ A puccs napjaiban a közép-ázsiai pártvezetők közül egyedülként még Moszkvába is elutazott, hogy résztvegyen az SZKP Központi Bizottságának ülésén (*Haghyeghi*, 1997, p.143.).

Kommunista Párt működését, valamint betiltotta az IRP-t (amit aztán egy hónappal később újra legalizáltak). Szeptember 9.-én pedig a SZU elkerülhetetlen felbomlását látva – bár a kommunista Szovjet semmit sem kívánt elkerülni kevésbé – kikiáltották Tádzsikisztán függetlenségét.

1991 novemberében Nabijev úgy döntött, hogy személyes legitimációját megerősítendő közvetlen nép általi elnökválasztásokon méretteti meg magát. Nabijevvel szemben az ellenzék (az IRP, a Demokrata Párt és a La'li Badahszán) közös jelöltet állított *Davlut Hudanazarov* garmi származású filmrendező személyében. A közvetlen és versengő elnökválasztások ebben a kritikus időszakban tovább erősítette a tádzsik társadalom polarizációját. Mind egyértelműbben rajzolódtak ki a törésvonalak a Nabijevet támogató régiók (Hudzsand, Kulob) és az ellenzék bázisterületei (Garm, Hegyi-Badahszán) között (Rubin, 1998, p.133.). A vitatott tisztaságú választás végül is Nabijev 57%-os győzelmét hozta (feltehetően elsősorban a hudzsandi és kulobi régiók lakosságának, valamint az üzbég és orosz kisebbség támogató szavazataival), de az ellenzéki jelölt, elsősorban az IRP-nek tulajdonított,¹⁶⁰ 39%-os eredménye így is pánikot keltett a posztkommunista hatalmi elit soraiban (Haghyeghi, 1997, p.144.). Talán ennek is tulajdonítható, hogy 1992 első hónapjaiban a hatalom ismét ellenzéki politikusok elleni nagyszabású tisztogató hadjáratba kezdett. *Maszúd Ikmarov* dusanbei polgármestert korrupciós vádak alapján letartóztatták – bár a valódi ok sokak szerint a Lenin szobor korábbi eltávolítása volt. A Legfelső Szovjet leváltotta *Mamadajoz Navzsuvanov* pamíri kötődésű belügyminisztert. A parlamenti ülésen *Szafarali Kendzsajev* házelnök durva személyeskedő stílusban sértegette a pamíri politikust, annak tádzsik nemzeti hovatartozását is kétségbe vonva. Ezzel nemcsak Navzsuvanov, hanem lényegében az egész Pamíri régió tádzsik identitását is megkérdőjelezte.

1992 márciusától pamíri tüntetők tiltakozó demonstrációba kezdtek a korábban Leninről elnevezett, 1992-óta *Sahidon* (Mártírok) téren Kendzsajev ellen. A tiltakozó demonstrációk állandósultak és azokhoz mind nagyobb számban csatlakoztak a Demokrata Párt illetve az IRP főként garmi hívei. Miután a tüntetők túsul ejtettek 16 parlamenti képviselőt és két kormánytagot, Kendzsajev lemondott, de ez már nem

¹⁶⁰ A párt tényleges támogatottságát valószínűleg lényegesen túlbecsülték. Maga Hudanazarov a párt támogatottságát mintegy 10%-osra becsülte, a felmérések szerint a tádzsik társadalom túlnyomó többsége pedig a szekuláris államot részesítette előnyben az iszlám állam víziójával szemben (Parker, 2009, p.64.9).

állíthatta meg az erőszak eszkalációjának folyamatát (Haghighi, 1997, p.145.). Kendzsajev lemondásának hírére a kommunista kormányzat huzsandi és kulobi támogatói ellendemonstrációba kezdtek a főváros másik központi terén az *Azadi* (Szabadság) téren. A mind feszültebb helyzetben a kormányzat az erőszakszervezetek támogatására sem számíthatott. A belügyi egységek jobbra még mindig a menekült pamíri belügyminiszternek Navzsuvanovnak engedelmeskedtek. Önálló tádzsik nemzeti hadsereg pedig még nem létezett. A Dusanbében állomásozó 201.-es – korábbi szovjet - gépesített lövész hadosztály státusza tulajdonképpen tisztázatlan volt. Legénységi állománya főleg etnikai tádzsikokból, tisztikara oroszokból állt, parancsnoka a garmi származású *Mamadajoz Asurov* tábornok volt. Nem volt világos, hogy az adott helyzetben a hadosztály a tádzsik kormánytól vagy Moszkvától kapott utasításoknak engedelmeskedjen. Asurov igyekezett egységét távol tartani a későbbi összecsapásoktól, habár jópár stratégiai fontosságú létesítmény (pl. a dusanbei reptér) a polgárháború alatt mindvégig az ő ellenőrzésük alatt állt. Ugyanakkor fegyverek a hadosztály katonáitól nagy számban kerültek, mind a kormánypárti, mind az ellenzéki milíciákhoz (Brown, 1995, p.81.).

1992 május elsején Nabijev mintegy 2000 Kalasnyikov gépfegyvert osztott szét a kormánypárti tüntetők között, hogy azok az elnökhöz hű karhatalmat, „elnöki gárdát” alakítsanak. Innentől kezdve az események már egy megállíthatatlannak bizonyuló erőszakspirálba torkolltak. Május első hetében rendszeressé váltak a fegyveres összecsapások a kormánypárti és ellenzéki milíciák között, a fegyveres harcban fokozatosan a Navzsuvanov belügyi egységei által támogatott ellenzékiek látszottak felülkerekedni, kiszorították a kormánypártiakat az *Azadi* térről és elfoglalták az állami televízió épületét, valamint az elnöki palotát is. Ekkor a teljes iszlamista hatalomátvétel rémétől tartva, Moszkva utasítására közbelépett a dusanbei FÁK erők vezetése, és tárgyalások megkezdését javasolták, majd közvetítésbe kezdtek a két fél között. A tárgyalások eredményeképpen Nabijev elnök hivatalában maradhatott, ugyanakkor Nemzeti Egységkormány alakult, melyben a pozíciók egyharmadát ellenzéki politikusok kapták. Az alelnök és miniszterelnök az IRP politikusa, a garmi származású *Davlat Uszmon* lett, a televízió elnöke pedig a Rasztohez mozgalom egyik vezetője *Mirbobo Mirrahim*, akinek irányítása alatt a tádzsik állami televízió megkezdte iráni csatornák sugárzását (Roy, 2000, p.140.; Tuncer-Kilavuz, 2011, p.279.) A Nemzeti Egységkormányt (továbbiakban NEK) azonban kezdettől fogva megbénították a politikai ellentétek, hatóköre pedig nem

terjedt a fővároson túlra. Hegyi-Badahsán tartomány deklarálta függetlenségét (Heathershaw, 2009, p.23.), és próbálta lezárni a területére vezető néhány útvonalat. A huzsandiak szintén bejelentették, hogy nem ismerik el az új kormányt és lezárták az *Anzob* hágót, a régiót az ország többi részével összekötő egyetlen átjárót (Wagner, 2012, p.101.). Ezzel sikerült is Leninabadot sikeresen elszigetelni a konfliktustól, így annak területét a továbbiakban sem érintették a harci cselekmények.

1992 nyarán a fegyveres összeütközések súlypontja az ország déli részére tevődött át. A NEK hatalmát el nem ismerő Kulob tartományban szerveződtek újra a fővárosból kiszorított „prokommunista” milíciák a polgárháború talán két leghírhedtebb hadura *Fajzali Szajidov* és a kulobi alvilágot irányító, börtönviselt *Szandzsak Szafarov* avagy „Bobo” (Nagyapó) irányítása alatt¹⁶¹ *Tádzsikisztáni Népi Front* (továbbiakban Népi Front) néven szerveződtek újjá.

A polgárháború egyik legvéresebb szakasza vette kezdetét, amikor a kulobi Népi Front milíciái a helyi üzbégek támogatásával szisztematikus tisztogató hadjáratba kezdtek a Kurgan-Tyube környéki garmi kolhozok ellen. Ennek eredményeképpen több mint százezer garmi származású lakosnak kellett a fővárosban vagy Afganisztánban menedéket keresnie (Rashid, 1994, p.180.). Talán némileg csekélyebb „hatékonysággal” de a *Szajjid Abdullo Nuri* vezette IRP milíciák hasonló megtorló akciókba kezdtek a kulobiak és üzbégek ellen a szomszédos *Vaks* völgyben (Akbarzadeh, 1998, p. 1110.). A „kolhozok” háborújában az ideológiai ellentétek már alig játszottak szerepet, a konfliktus ekkor már szintisztán a regionális törésvonalak mentén zajlott.

Mindeközben a fővárosban néhány hónap nyugalom követően kiújultak a harcok. 1992 augusztusában a „Dusanbei Ifjúság” néven egyesült Turadzsonzoda kázi által koordinált szervezett bűnözői csoportok megrohamozták a parlamentet és több más kormányépületet, és kormánytisztviselőket ejtettek túsul. Az akcióval feltehetően Nabijev elnök távozását akarták elérni. A Nabijev párti képviselők nélkül

¹⁶¹ Az 1928-ban született Szafarov összesen 23 évet töltött börtönben, többek között gyilkosság elkövetésének vádjával. Az 1980-as években egy börtönt üzemeltetett, amely a kulobi alvilág fő találkozó helye volt, igaz a Kulob Oblaszty Végehajtó Bizottságának elnöke *Kurbonali Mirzoalijev* is gyakran vendégeskedett nála. Szafarov informális tekintélyét tovább fokozta számos tradicionális asztaltársaság ún. *gastak* elnöke is volt, ezenkívül szűkebb pátriájában *szajjednek* azaz a próféta leszármazottjának is tartották. Kiterjedt patronázs kapcsolatai révén gyorsan és eredményesen tudta mozgosítani a kulobi „klánokat” a harcok kitörésekor. *Fajzuli Szajidov* egy kurgan-tyubei kulobi szovhoz önvédelmi egységének vezetője volt. Édesapját elrabolták és halálra kínozták a garmiak, akik ellen később az egész polgárháború folyamán személyes bosszúhadjáratot folytatott (Nourzhanov, 2005, pp. 113.-116.).

összeülő „csonka parlament” egy határozatban meg is fosztotta az elnököt hivatalától, aki – bár ekkor már a FÁK erők főhadiszállásán keresett menedéket-lemondani nem volt hajlandó. Nabijev elnök végül szeptember 7.-én helyzetének tarthatatlanságát belátva megkísérelt eljutni a dusanbei reptérre, hogy Leninabadba távozzon, azonban konvoját az IRP milicistái egy rövid tűzharcban feltartóztatták, majd Nabijevvel saját gépkocsija tetején aláírták lemondási nyilatkozatát (Rashid, 1994, p.178.). Az ügyvezető elnök pozícióját a pamíri *Akbarszo Iszakandarov* a parlament elnöke vette át. A központi kormányzat azonban ekkora lényegében teljes egészében megszűnt funkcionálni, a hatalmi küzdelmet pedig végül a milíciák közötti katonai erőviszonyok döntötték el.

A kurgan-tyubei harcok lezárulását követően a Szafarov vezetése alatt egyesült kulobi milíciák kiegészülve Kendzsajev, korábbi házelnök hiszsar völgyi üzbég fegyvereseivel már 1992 októberében kísérletet tettek rá, hogy katonai erővel visszafoglalják Dusanbét. Ezt a kísérletet a NEK erői (tehát lényegében az IRP fegyveresei) ekkor még vissza tudták verni, de a Népi Front erői blokádot vontak a főváros köré (Heathershaw, 2009, p.29.). A mind inkább szorongatott katonai helyzettel szembesülve november 10.-én lemondott Iszkandarov vezette ügyvivő kormány. A Legfelső Szovjet november 16. és 18. között rendkívüli ülésre ülték össze Leninabadban, melyen részt vett a 24 legerősebb hadúr mindkét harcoló fél oldaláról (Nourzhanov, 2005, p. 118.). Szafarov az ülésen éles hangú kirohanást intézett a jelenlévő Turadzsonzoda kázi és a demokrata párt vezére *Sodmon Juszuif* ellen, őket téve felelőssé a polgárháború kirobbantásáért (Akbarzadeh, 1998, p. 1110). A parlament ezt követően jóváhagyta annak az informális hatalommegosztási paktumnak a főbb pontjait, melyet lényegében Szafarov kovácsolt össze a hudzsandiak, kulobiak és hiszari üzbégek között. Ennek értelmében a Legfelső Szovjet jóváhagyta Nabijev lemondását, egyben eltörölték a közvetlenül választott elnöki pozíciót, ezzel gyakorlatilag a parlamentáris kormányformára történő áttérést valósítottak meg. A kormányfői pozícióban megerősítették *Abdulmalik Abdullajonov* leninabadi üzletembert, a hudzsandi régió reprezentánsát, aki még Iszkandarov rövid életű elnöksége idején nyerte el ezt a hivatalt. A Legfelső Szovjet elnöke, és ezzel az államfői jogkörök gyakorlója Szafarov nyomására, a politikailag addig jelentéktelen figurának számító, *Emomali Rahmonovot* a kulobi szovjet elnökét választották. A minisztertanácsnak nevezett új kormányban lényegében egy garmin miniszter kivételével csak kulobi, hudzsandi és hiszari üzbég politikusok kaptak pozíciókat.

Az erőszakszervezeteket felügyelő kulcsstárcaikat, például a polgárháború kirobbanásakor kulcsszerepet játszó belügyminisztériumot kulobi politikusok felügyelték. A rebellis Kurgan-Tyube oblaszty adminisztratív különállását felszámolták és Katlon tartomány néven egyesítették Kulobbal¹⁶² (Nourzhanov, 2005, p.118.). A hudzsandi-kulobi szövetség tehát még fennállt, de érzékelhető hatalmi súlypont eltolódás következett be a harcot a prokommunista tábor számára megvívó kulobi régió javára.

Végül 1992 decemberében a Népi Front erői elszánták magukat Dusanbe ostromára. Ebben komoly szerepet játszott a mind határozottabb külső támogatás, amit a „prokommunisták” Üzbegisztántól és Oroszországtól kaptak. Az üzbég vezetés tartott tőle, hogy a tádzsik polgárháború elhúzódása esetén az instabilitás átgyűrűzhet Üzbegisztán területére is, és a tádzsik iszlamisták sikerei erősíthetik a Fergána régió iszlamistáit is. Üzbegisztán hathatósan közreműködött mind a Népi Front haderejének, mind az új tádzsik titkosszolgálatnak a megszervezésében, ezenkívül a Dusanbe elleni offenzívában az üzbég hadsereg szárazföldi és légi támogatást nyújtott a Népi Front erőinek. Oroszország is hírszerzési információkkal segítette a hadműveletet, amit a tádzsik antikommunista ellenzék árulásként élt meg, hiszen ne feledjük: 1991-ben még ők szimpatizáltak Jelcinnel a puccsistákat támogató Nabijevvel szemben. Az orosz vezetést ekkor azonban már jobban aggasztotta, hogy a polgárháború minél gyorsabb lezárása nélkül Tádzsikisztán egy második Afganisztánná válhat. Ezenkívül Moszkvát aggodalommal tölthette el az egykor négyszázazres – igaz a polgárháború alatt javarészt emigráló – orosz kisebbség sorsa, és a tádzsik nacionalista politikusok, így például a demokrata párti Sodmon Juszuf esetenkénti oroszellenes megnyilatkozásai (Akbarzadeh, 1998, pp. 1118.-1120.; Rubin, 1998, p.143.).

Az ostromot követően a fővárosban tömegmészárlásokra került sor, Szafanov milicistái az „*identity killing*”¹⁶³ módszerével pamíri és garmi civilek százaival végeztek ezekben a napokban (Rashid, 1994, p.182.). Több mint kétszázezer tádzsik

¹⁶² Tádzsikisztán közigazgatása tehát területileg centralizáltabb mint a szovjet korszak évtizedeiben. Az ország jelenleg négy nagyobb közigazgatási egységre tagolódik: Szugd (korábbi Leninabad) tartomány, Katlon, Hegyi-Badahsán és a központi kormányzat közvetlen igazgatásának alárendelt területek. A polgárháború vesztes régiói Kurgan-Tyube és Garm adminisztratív különállását nem állították helyre.

¹⁶³ Az igazoltatásoknál a személyi okmányokban feltüntetett születési hely alapján „vadásztak” az ellenzéki régiókból, így Garmból vagy a Pamírból származókra.

állampolgár keresett menedéket a szomszédos közép-ázsiai államokban illetve Afganisztánban. Szintén több százezer váltak az országhatáron belüli menekültté. Különösen súlyos humanitárius katasztrófa alakult ki Kurgan-Tyube tartományban ahol *Fajzali Szajidov* kulobi milíciának megtorlása elől menekülve elől csaknem hetvenezer kockáztatták meg az átkelést a jeges Amu-Darja folyón. A helyzet délen olyannyira tarthatatlanná vált, hogy 1993 márciusában személyesen Szafarov utazott le Kurgan-Tyubéba, hogy véget vessen Szajidov véres átokfutásának. A két hadúr találkozásánál végül máig sem tisztázott körülmények között vita, majd tűzharc robbant ki, amelyben Szafarov és Szajidov egyaránt életüket veszítették. Sokak szerint az egész incidenst valójában *Emomali Rahmonov* tervelte ki, aki előtt a két legerősebb kulobi hadúr likvidálásával, megnyílt az út személyes hatalmának kiépítése előtt (Nourzhanov, 2005, p. 118.).

A kormány ellenőrzése alatt álló területeken megkezdődött az állami erőszakszervezetek és a közigazgatás „kulobizációja”: a kulobi származású döntéshozók aránya az államhatalmi csúcsszervekben (a törvényhozásban, a kormányban és az elnöki adminisztrációban) 1993 és 1995 között megháromszorozódott, meghaladta a 40%-ot. A kulobi *Jakubjon Szalimov* lett a belügyi egységeket irányító belügyminiszter, 1995-ben pedig az ugyancsak kulobi *Gafar Mirzojev* vezetése alatt 1500 fős elnöki gárda alakult (Nourzhanov, 2005, p. 120.).

A Rahmonov kormány hatalmának másik pillére a kulobi hadurak mellett a külső hatalmak, mindenekelőtt Oroszország volt. A Tádzsikisztáni FÁK békefenntartó kontingenst létrehozó megállapodást 1993 szeptemberében írták alá Oroszország, Üzbegisztán, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán kormányai. A huszonöt ezres létszámú békefenntartó erők legnagyobb részét orosz csapatok tették ki, a többi ország inkább csak szimbolikus léptékű kontingenssel képviseltette magát (Akbarzadeh, 1998, p. 1112.). A FÁK mandátummal felruházott orosz csapatok látták el a több mint 1000 kilométeres tádzsik-afgán határ őrzését is egészen 2005 júliusáig.¹⁶⁴ A tádzsik-afgán határ ellenőrzésének orosz részről tulajdonított kiemelkedő stratégiai jelentőségét jól illusztrálja Jelcin elnök 1993-as nyilatkozata, mely szerint „...*Tádzsikisztán déli határa Oroszorszáé is egyben...*” (Heathershaw,

¹⁶⁴ Russia wants to send border guards back to Tajikistan to protect border with Afghanistan. Central Asia General Newswire <http://business.highbeam.com/436260/article-1G1-25553845/interfax-central-asia-general-newswire> [olvasva: 2014.01.31.]

2009, p.31.). Rahmonov kormányának első védelmi minisztere 1992-95 között is egy orosz tábornok lett *Alekszandr Sisliannyikov* személyében. Egyes orosz kormányzati tisztségviselők a polgárháborút követő években Tádzsikisztánról több alkalommal mint „protektorátusról” beszéltek (Heathershaw, 2009, p.31.). Egyes számítások szerint a polgárháborút követő években Oroszország nagyobb arányban támogatta anyagilag a független tádzsik állam büdzsáját, mint a SZU a Tádzsik SZSZK-ét (Rubin, 1998, p. 121.).

A Rahmonov kormányzat 1993 elején körülbelül az ország területének 40%-át ellenőrizte (Nourzhanov, 2005, p. 119.). A fővárosból kiszorított ellenzéki erők még tartották magukat Garm egyes részein és a megközelíthetetlen Hegyi-Badahsán tartományban. 1993 folyamán Garm és Hegyi-Badahsán területét is sikerült megtisztítani az egykori iszlamista-nacionalista ellenzék fegyvereseitől. Az ellenzék világi-nacionalista szárnyának (elsősorban a Demokrata Pártnak) a vezetői Moszkvába menekültek, míg az iszlamisták Afganisztánban szervezték újra a fegyveres ellenállást *Ahmed Sah Maszúd* tádzsik hadúr védőszárnyai alatt. Az *Egyesült Tádzsik Elleznek* (United Tajik Opposition – a továbbiakban UTO) néven megalakított ellenzéki ernyőszervezet „kormányának” vezetője Szajid Abdullo Nuri IRP vezér, míg „külgyminisztere” a szintén afganisztáni emigrációba kényszerült Turadzsonzoda kázi lett (Heathershaw, 2009, p.29.).

Ekkor már *Emomali Rahmonovnak* és az új kulobi elitnek jóval nagyobb fejfájást okoztak egykori szövetségesei: a kulobi-hudzsandi-üzbég koalíció falán 1993-97 között egyre komolyabb repedések mutatkoztak. A gazdaságilag még mindig legfejlettebbnek számító és legtöbb külföldi tőkebefektetést vonzó Leninabad oblaszty vonakodott elsimerni a Rahmonov kormányzat fennhatóságát. A központi kormány 1993 folyamán megpróbálta leninabadra is kiterjeszteni fennhatóságát és kulobi irányítású rendőri egységeket kívántak a tartományba vezérelni. Válaszul *Abduzsalil Hamidov* Leninabad oblaszty végrehajtó bizottságának elnöke felrobbantotta a főváros az északi régióval összekötő egyetlen hidat és tartományt „szabad gazdasági övezetté” nyilvánították. Válaszul Rahmonov menesztette a hudzsandi régió által „delegált” *Abdumalik Abdullajonov* miniszterelnököt. 1994-ben Rahmonov és a kulobi elit a prezidenciális kormányforma és közvetlenül választott elnöki hivatal visszaállítása mellett döntött, hogy nép általi választások révén is közvetlenül megerősítést nyerjen az új vezetés legitimációja. Sokatmondó, hogy legfőbb kihívója immár a „kulobi klánnal” szembeforduló Abdullajonov volt.

Abdullajonovot támogatta az egykori ellenzék bázisterületének számító Garm és Hegyi-Badahsán lakóinak többsége is, ám a súlyos visszaélésektől sem mentes választásokon Rahmonov aratott győzelmet a szavazatok 59%-ával (igaz Leninabadban Abdullajonov szerezte meg a voksok több mint 90%-át).. Az elnökválasztásokat 1995-ben parlamenti választások követték, melyen azonban a korábbi ellenzéki pártok egyike sem vehetett részt és a mandátumok többségét a hudzsandi és kulobi bázisú kommunista párt és az elnököt támogató „független” képviselők szerezték meg. (Collins, 2006, p.282.). A két választást követően Abdullajonovtól számos korábbi támogatója – például Hamidov – is elfordult, a politikus pedig száműzetésbe kényszerült. 1996-97 folyamán Gaffar Mirzojev elnöki gárdájának hathatós közreműködésével sikerült a központi kormány hatókörét Leninabadra is kiterjeszteni, leerve két fegyveres felkelést.¹⁶⁵

Alig valósult meg Leninabad alávetése, a Rahmonov kormánynak újra délen támadtak komoly gondjai a korábbi szövetséges üzbég hadurakkal. A hiszari üzbégek vezetője, a tursunzodai alumíniumkohót saját hűbértörzsként igazgató *Ibadullo Bojmatov* és *Mahmud Hudobergyijev* kurgan-tyubei üzbég hadúr 1996 februárjában lázadást robbantottak ki az „államhatalom kulobázálása” ellen tiltakozva és sikerült is elérniük a miniszterelnök és számos további magasrangú állami tisztviselő távozását. Hudobergyijev ezt követően az egyik legádázabb ellenlábasa lett Rahmonov elnöknek: 1997 augusztusában egységével a főváros ellen vonult, 1998 novemberében pedig Üzbegisztánból betörve ellenőrzése alá vonta csaknem egész Leninabad oblasztyot. A kormányerők végül mindkét felkelést levertek, az utolsó alkalommal ebben már segítségükre voltak az UTO fegyveresei is.

A polgárháború legintenzívebb szakaszának (1992 május-december) lezárulását követően az UTO Afganisztán területéről időről-időre gerillatámadásokat indított tádzsikisztáni célpontok ellen. A legnagyobb szabású akcióra 1993 júliusában került sor, amikor is iszlamista gerillák az afgán-tádzsik határon törbe csaltak és meggyilkoltak 25 orosz határőrt (Jonson, 2006, p.44.). A Rahmonov kormánynak

¹⁶⁵ De a nyugalom így sem állt teljes mértékben helyre. Az 1997 augusztusában a tartományba látogató Rahmonov elnök ellen merényletet kíséreltek meg. Megtorlásul nagyarányú politikai tisztogatásokra került sor a leninabadi tartományi közigazgatásban. A merényletkísérletért a száműzetésben lévő Abdullajonovot tették felelőssé, akinek fivérét letartóztatták és halálra ítélték (Lynch, 2001, p.64.).

éveken keresztül elutasította a tárgyalásos rendezés lehetőségét az UTO-val, 1996-ban azonban megváltozott a rezsim hozzáállása. *Dov Lynch* tanulmányában öt tényezőt sorol fel amelyek közrejátszottak abban, hogy 1996 decemberében – többszöri megelőző kudarcos próbálkozások után – meginduljanak a béketárgyalások az UTO és Rahmonov elnök között (Lynch, 2001, pp. 58.-61.):

- A fentebb részletezett lázadások a hudzsandi, hisszori és kurgan-tyubei régiókban amelyek megrendítették Rahmonov elnök hatalmát
- Az UTO gerillái 1996 folyamán eredményes offenzívát indítottak Garm és Tavildara térségében hatvan kilométerre megközelítve a fővárost. A Rahmonov kormány hatalmának megdöntése így sem tűnt reális lehetőségnek, de mint *Akbar Turadzsonzoda* megfogalmazta „...mi a hadművelteket a nyomásgyakorlás eszközeként használjuk Oroszországgal és a dusanbei rezsimmel szemben, a politikai rendezés érdekében...” (idézi Lynch, 2001, p.56.).
- 1996-ban a pastu háttérű Talibán mozgalom afganisztáni térnyerése – főként Kabul tálibok általi elfoglalása – új dimenzóba helyezte a tádzsik konfliktust is. Egyrészt Afganisztánon belül megrendültek az UTO-t addig támogató tádzsik hadúr, Ahmed Sah Maszúd pozíciói, másrészt Oroszország attól tartott, ha nem zárják le mihamarabb a fegyveres konfliktust, akkor annak a révén a tálibok Tádzsikisztánt, sőt akár egész Közép-Ázsiát destabilizálhatják. Ezért Oroszország a tádzsik konfliktus mihamarabbi tárgyalásos lezárását kezdte favorizálni.
- Az üzbég hadúrrakkal való sorozatos konfliktusok miatt megromlott Rahmonov rezsim és az azt addig támogató Karimov üzbég elnök viszonya. 1995-ben Karimov még az UTO vezetőit is személyesen fogadta tárgyalásokon.
- Végül, de nem utolsósorban a tádzsik gazdaság katasztrofálisra forduló helyzete 1996 folyamán. Elviselhetetlen mértékűvé nőtt a bűnözés, összeomlott az oktatási rendszer és az egészségügy, az éhínség kitörését is csak a nemzetközi segélyszállítmányok akadályozták meg.

Mindezek a tényezők együtt adták meg a lökést a béketárgyalások megindításához, majd 1997-ben a Moszkvában *Megbékélésről és Nemzeti*

Egyetértésről Szóló Általános Egyezmény (a továbbiakban békemegállapodás) aláíráshoz (Heathershaw, 2009, p.32.). A békemegállapodás alapvetően négy problémakörre fókuszált, ebből hármat a megállapodás részét képező jegyzőkönyvekben a negyediket pedig pedig a tádzsik alkotmány módosítása révén igyekeztek rendezni. A *Menekültügyi Jegyzőkönyv* értelmében több tízezer – elsősorban garmi és pamíri – menekült hazatérését tették lehetővé Afganisztánból. A *Katonai Jegyzőkönyv*-ben foglaltak teljesítése már jóval vontatottabban haladt: hivatalosan 1999-re sikerült teljesíteni az UTO egykori harcosainak lefegyverzését, holott a regisztrált 6238 kombattáns csak harmadannyi (2119) fegyvert szolgáltatott be. Ennek ellenére 2004-re nagyjából sikerült teljesíteni a Katonai Jegyzőkönyv másik célkitűzését: több mint 4000 egykori UTO gerillát integráltak a tádzsik fegyveres erők kötelékébe¹⁶⁶ (Heathershaw, 2009, p.33.). Végül a békemegállapodás *Politikai Jegyzőkönyve* a kormányzati pozíciók 70:30 arányú megosztását irányozta elő a Rahmonov kormány és az UTO között. Ennek szellemében lett Akbar Turadzsonzoda miniszterelnök helyettes, *Davhut Uszmon* külgazdasági kapcsolatokért felelős miniszter, az UTO egykori katonai parancsnoka *Mirzo Zijojev* számára pedig létrehozták a Rendkívüli Helyzetek minisztériumát saját fegyveres alakulatokkal.¹⁶⁷ A kormányzati felsővezetői pozíciókban az UTO valóban kitölthette a neki szánt 30%-os kvótát, ugyanakkor az államigazgatás alsóbb szintjein a pozíciók hasonló arányú megosztását számos esetben nem hajtották végre (Abdullo, 2001, p.51.). A békemegállapodásról folytatott tárgyalásokból lényegében teljesen kihagyták a leninabadi frakciót, amely a pozíciók 40:40:20 arányú elosztását szerette volna elérni (Asadullaev, 2001, p.25.). 1998-ban Leninabadban fegyveres felkelés is kitört a Rahmonov kormányzat ellen, melyet azonban – az immár Mirzojev egykori UTO gerillái által is megtámogatott – tádzsik haderőnek sikerült levernie (Akbarzadeh, 2001, p.31.).

A negyedik *Jogi Jegyzőkönyv* lényegében a tádzsik alkotmány több ponton történő módosítását irányozta elő, mely módosításokat 1999 folyamán a tádzsik

¹⁶⁶ A békeegyezmény katonai albizottságának jelentése szerint további 1107 UTO kombattánst vontak be a Határőrség, 304-et a belügyi alakulatok, 40-et a Rendkívüli Helyzetek Minisztériumának, 464-et a Védelmi minisztérium kötelékébe. Így 1999 végén mindösszesen 6039 egykori UTO gerilla szolgált a Rahmonov rezsim különböző erőszakszervezeteinél (Lynch, 2001, p.62.).

¹⁶⁷ Számos korábbi ellenzéki hadúr részesült még értékes kormányzati patronázs pozíciókban. *Mirzohudzsa Nizomov* lett az Állam Vámbizottság Elnöke, *Hakim Kalandarov* a határőrség parancsnokának helyettese, *Szalamso Muhabbatsojev* a tádzsik állami gáz és olajtársaság elnökhelyettese (Nourzhanov, 2005, p.124.).

parlament a *Mazsliszi Oli* sorra meg is szavazta. Az 1999-es alkotmánymódosítások új kétkamarás törvényhozás felállításáról rendelkeztek: a *Mazsliszi Namojandagon*, azaz a képviselőház 63 mandátumából 22-öt pártlistákról (5%-os bejutási küszöb mellett), 41-et pedig egyéni választókerületekből (kétfordulós abszolút többségi rendszerben) töltenek be. A második kamara a *Mazsliszi Melli* 33 képviselőjét a tartományi mazsliszok delegálják, míg 8 tagját az elnök nevezi ki (Olcott, 2012, location 305). A *Mazsliszi Melli* elsősorban a régiók képviselőit volt hivatva biztosítani. Mint ahogy *Zoir* és *Newton* rámutatnak ez a módosítás a látszattal éppen ellenkezően, a törvényhozásnak az elnöki hatalommal szembeni autonómiáját voltaképpen *csökkentette*, hiszen a regionális delegáltak megválasztását Rahmonov elnök informális patronázs hálózatain keresztül kontrollálta (Collins, 2006, p.283.; Zoir-Newton, 2001, p.57.). Végezetül az új szabályozás ismét engedélyezte vallási alapon szerveződött pártok, működését így az Iszlám Újjászületés Pártja ismét legális politikai erővé válhatott és mind a mai napig az egyetlen legálisan működő iszlamista párt Közép-Ázsiában.

A vázolt alkotmánymódosítások életbeléptetését követően még ugyanebben az évben elnökválasztásokra került sor, melyen az ellenzéki pártok nem voltak képesek egységesen egy jelölt mögé felsorakozni. Az IRP jelöltje *Davlut Uszmanov* volt, míg a Demokrata Párt saját jelöltet állított *Szulton Kuvvatov* személyében. A korábbi UTO koalíció falán az igazán komoly repedéseket azonban az mutatta, hogy Turadzsonzoda miniszterelnök helyettes nem az IRP jelöltjét, hanem Rahmonov elnököt támogatta. Ezért ki is zárták az iszlamista pártból. Az egyébként erősen vitatott tisztaságú választást így valószínűleg mindenképpen Rahmonov elnök nyerte volna, bár valószínűleg nem 97%-os többséggel (Heathershaw, 2009, p.34.). A következő évben parlamenti választásokra is sor került, méghozzá immár az új kétkamarás rendszerben. Rahmonov szükségét érezte, hogy a többi közép-ázsiai rezsimhez hasonlóan Tádzsikisztánban is létrehozzanak egy erős elnöki pártot, így az általa kreált *Demokrata Néppárt* szerezte meg a mandátumok többségét (57%-át) az alsóházban. 1995-höz képest látványosan visszaszorultak a hudsandi bázisú, Rahmonov elnökkel szembeforduló kommunisták, akik mindösszesen 13 mandátumot szereztek. Némileg meglepetést okozott az IRP vártnál jóval gyengébb szereplése: az iszlamisták kevesebb mint 8%-ot szereztek, így összesen két képviselői helyre tettek szert a törvényhozásban - bár így is ők voltak az egyedüli

párt a korábbi ellenzéki koalícióból, amelynek sikerült bejutnia a parlamentbe (Jonson, 2006, p.47.).

A pártközi erőviszonyok azonban önmagukban nem tükrözik az informális klán struktúrák dimenziójában végbement hatalmi súlypont eltolódásokat. A 2000-es év abban a tekintetben jelentős vízváltásznak tekinthető a posztszovjet Tádzsikisztán történetében, hogy ekkora sikerült lényegében az összes független hadurat ténylegesen is alárendelni a központi kormányzatnak, és ezáltal megszűntek az országon belüli fegyveres csatározások is. Mára az iszlamista ellenzékhez kötődő valamennyi korábbi hadúrral vagy leszámoltak, vagy teljes visszavonulásra kényszerítették őket. 2006-ban leváltották Miro Zijojevet a rendkívüli helyzetek minisztériumának éléről, aki ekkor visszavonult szűkebb pátriájába a Tavildara völgybe. Az egykori parancsnok 2009-ben a kormánycsapatok által a térségben indított „kábitószer ellenes hadművelet” során, máig sem tisztázott körülmények között egy lövöldözésben életét veszítette¹⁶⁸ (Wagner, 2011, p.6.). 2010 augusztusában 25 bebörtönzött iszlamista kitört egy dusanbei börtönből. Hivatalosan az ő kézrekerítésükre indult nagyszabású tisztogató hadművelet a *Rast* völgyben, ahol azonban a *Kamarob* szorosban az iszlamista gerillák törbe csaltak és meggyilkoltak 35 kormánykatonát. Az incidens miatt a kormány *Mullo Abdullo* és *Ali Bedaki* egykori IRP-hez kötődő hadurakat vádolta. Mullo Abdullo kézrekerítése azért is fontos lehetett a Rahmon kormánynak, mivel egyike volt azon keveseknek az IRP részéről, akik nem fogadták el az 1997-es békemegállapodást. Egyes sajtójelentések szerint végül is 2011 folyamán a kormányerők mind Abdulloval, mind Ali Bedakival végeztek (Olcott, 2012, location 949).

De Rahmonov nemcsak az egykori ellenzéki hadurakkal volt képes leszámolni. A kilencvenes években még a kulobi hadurak bábjának tekintett elnök korábbi mentorait is mesterien játszotta ki egymás ellen és szorította ki őket a hatalomból. 2004-ben menesztette a rettegett Gaffar Mirzojevet az elnöki gárda éléről és a Kábítószerellenes Ügynökség vezetőjének súlytalanabb pozíciójába helyezte, hogy alig pár hónappal később gyilkosság és hivatali visszaélés vádjával letartóztassák (Nourzhanov, 2005, p.125.).

¹⁶⁸ Zijojevet a kormányerők közvetítésre kérték fel a hadművelet során köztük és *Nemat Azizov* – a tisztogató hadműveletek tulajdonképpeni célpontja, Zijojev egykori alvezére - bekerített fegyveres csoportja között. A közvetítés során azonban Zijojevet és Azizovot is halálos lövés érte (Wagner, 2011, p.6.).

A kétezres években jellemző tendenciává vált, hogy a tádzsik politikai elit a köröi a kulobi frakción belül is tovább szűkültek Rahmonov elnök szülőföldjének számító *Dangara* klánjára (Wagner, 2011, p. 5.). Az 1997-es békeegyezmény nyilvánvaló megsértését jelenti, hogy a 2000-es évtized közepére a kormányzati pozíciók 80-90%-a kulobi politikusok kezébe került, ezen belül is a „Dangara klán” tagjai teszik ki az elnöki adminisztráció állományának 42 és a kormányzati tisztviselők 30%-át (Collins, 2006, pp. 292.-294.). *Rahmon*¹⁶⁹ elnök rokonai és barátai töltik be a fontosabb gazdasági patronázs pozíciókat: ők igazgatják illetve tulajdonolják a fontosabb gyapottermelő üzemeket, vízierőműveket és a tursunzodai alumíniumkohókat. Rahmon elnök családja igen népes, kilenc gyermeke van és közvetlen családtagjai is fontos patronázs pozíciókat birtokolnak. Lányát *Ozoda Rahmonovát* külügyminiszter helyettesé nevezték ki, míg sógora *Haszan Szadullojev* az ország egyik legnagyobb bankját az Orienbankot igazgatja. Könnyen lehet, hogy Rahmon elnöktől a dinasztia alapítási tervek sem állnak távol. Legvalószínűbb lehetséges utódjaként egyre gyakrabban emlegetik legidősebb fiát *Rusztém Rahmont*. Rusztém tagja az elnöki párt központi bizottságának, 2010-11 között pedig a dusanbei városi tanács képviselője volt, hogy aztán mandátumát lecserélje az Állam Vámbizottság csempészet elleni részlegének vezetésére, ahol komoly tapasztalatokat szerezhet az erőszakszervezetek irányításában illetve rálátása nyílna az államilag szervezett drog tranzit kereskedelemre. Rusztém és Szadullojev között egyébként komoly rivalizálás alakult ki az Orienbank birtoklásáért, amely állítólagosan lövöldözésig fajult, amelyben Szadullojev megsebesült (Olcott, 2012, location 296). A Dangara klánnal szembeni egyetlen számottevő politikai pólust ma talán *Mahmudszaid Ubajdullojev*, jelenlegi dusanbei polgármester képezi, aki bár kulobi származású, de kívül áll az elnöki klán szűkebb körein és saját, önálló patronázs hálózattal rendelkezik, amelyet sokak szerint elsősorban a tranzit drogkereskedelem megvámolásával finanszíroz (Olcott, 2012, location 310).

Rahmon elnök hatalomkoncentrációja a kétezres évtized folyamán nemcsak az informális klán struktúrák, hanem az alkotmányos intézményrendszer szintjén is érzékelhető volt. Egy 2003-as népszavazás útján történő alkotmánymódosítás 7 év

¹⁶⁹ 2007 márciusától az elnök minden előzetes bejelentés nélkül elhagyta nevéből az oroszos –ov végződés használatát, és polgártársait hasonló lépésekre biztatta a tádzsik kulturális gyökerekhez való visszatérés jegyében. *Prezident Tadzsiszisztana otrezal ot szvoej familii russzkoje okoncsanije* Lenta.ru <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/> [olvasva: 2014.02.01.]

hosszúságúra emelte az elnöki mandátum hosszát, egyszeri újraválaszthatóság korlátja mellett, úgy hogy ebbe nem számítják bele az alkotmánymódosítás előtti terminusokat. Így Rahmon 2006-ban és 2013-ban is magabiztos fölényrel újraválasztatta magát közvetlen elnökválasztásokon, ezzel pozíciója 2020-ig biztosítottnak tűnik (Wagner, 2011, p. 5.). 2010-ben pedig a parlamenti választásokon is magabiztos többséget (63 mandátumból 55-öt) szerzett az elnököt támogató Demokrata Néppárt. Nemzetközi megfigyelők szerint mind az elnök, mind a parlamenti választásokat súlyos visszaélések kísérték. Az elnökválasztásokon a hatályos tádzsik szabályozás értelmében csak politikai pártok illetve bizonyos államilag elismert társadalmi szervezetek (mint a Szakszervezeti Szövetség vagy Tádzsikisztáni Ifjúsági Unió) állíthatnak jelölteket az elnökválasztásra, amivel Tádzsikisztán megsérti az EBESZ 1990-ben elfogadott Koppenhágai Konvencióját, amely kimondja az egyéni állampolgárok passzív választójogi korlátozásának tilalmát. A jelöltektől ráadásul igen rövid háromhetes idő alatt, a tádzsik választópolgárok öt százaléka - tehát százötven-százhatvanezer szavazó! – támogató aláírásának az összegyűjtését követelik meg (Olcott, 2012, location 248 – 264). Tiltakozásul a tisztességtelen feltételek ellen az ellenzéki pártok, így a kommunisták és az IRP nem is állítottak ellenjelöltet Rahmonnal szemben sem a 2006-os, sem a 2013-as elnökválasztásokon.

A 2005-ös parlamenti választásokon hatósági eszközökkel léptek fel prominens ellenzéki politikusok ellen. Büntetőügyi vádakkal akadályozták meg *Mahmadruzi Iszkandarov* az ellenzéki Demokrata Párt vezetőjének, és *Szulton Kuvvatov* korábbi demokrata párti politikus indulását egyéni választókerületben. Ezen kívül számos ellenzéki jelölt részéről érkeztek panaszok hatósági zaklatásokról a kampány időszakában. Hasonló visszaélések kísérték a 2010-es törvényhozási választásokat is, sok tekintetben a szabályozás is szigorodott: a jelölteknek 1700 USD értékű kauciót kellett befizetniük az induláshoz, amit akkor sem térítettek vissza, ha a jelölt nem nyert mandátumot. Az EBESZ-hez számos panasz érkezett közalkalmazottak részéről, hogy a kormánypártra való szavazásra presszionálták őket (Olcott, 2012 location 344 – 443). A kormányzat a médiát is fokozott nyomás alá helyezte választási kampányok idején. A 2005-ös kampány alatt például a tádzsik médiahatóság felfüggesztette egy a kormánytól független üzletember – egyben képviselőjelölt – *Juszuf Ahmedov* által tulajdonolt *Guli Bodom* televíziós csatorna sugárzási jogát. Helyette egy új csatorna a kormánypárti *Anisz* kezdett sugározni,

amely Ahmedov kampányáról egyáltalán nem számolt be és amely a választások után éppoly rejtélyes hirtelenséggel szüntette be működését, mint ahogy elindult (Olcott, 2012, location 389). A sajtó helyzete és színvonala általánosságban is rendkívül rossznak tekinthető Tádzsikisztánban. A nyomtató sajtót tekintve egy kisebb angol nyelvű újságtól eltekintve egyáltalán nincsenek napilapok. A lakosság nagyobb része inkább az elektronikus médiából tájékozódik: négy országos lefedettségű állami televíziós csatorna, és négy regionális állami TV adó sugároz, ezt egy országos állami rádióadó és néhány kisebb regionális lefedettségű állami rádió egészíti ki. Néhány orosz műholdas csatornától eltekintve a kormánytól független rádió és televízió csatornák működését ellehetetlenítették. Az internet penetrációja Tádzsikisztánban rendkívül csekély mértékű, kormánytól független online média lényegében nem létezik, az állami *Tadzsiktelekomnak* szolgáltatási monopóliuma van (Olcott, 2012, location 645 – 703).

Tulajdonképpen ellenzéknek a jelenlegi kormányzati ciklusban is csak a kommunisták és az IRP két-két képviselője tekinthető. Az IRP karizmatikus vezetői Szajid Abdullo Nuri és Sarif Himmatzoda 2006-ban illetve 2010-ben betegségben elhunytak. Velük a párt elveszítette rendszerellenes karakterét (Wagner, 2011, p.7.). 2008 novemberében a tádzsik parlament új az addig szabályozásnál lényegesen korlátozóbb „a lelkiismereti szabadságról és vallási szervezetkről” szóló törvényt fogadott el. Ennek értelmében az összes vallási szervezetnek újra kellett regisztráltatnia magát, és éves jelentést kell készíteniük tevékenységükről. A helyi hatóságok csak akkor engedélyezhetik ilyen szervezetek működését, ha azok alapítói legalább 10 éve az adott településen laktak (ezzel nemcsak a külföldi iszlámisták szervezkedését nehezíti jelentősen az állam, hanem például a neoprotestáns prédikátorok hittérítését is). Korlátozták a településeken működő mecsetek számát, a mekkai zarándoklatra is csak a kormány által meghatározott évi kvóta alapján utazhattak ki tádzsik állampolgárok, de még a tradicionális családi eseményekhez (esküvő, temetés) kötődő vallási szertartásokon résztvevők maximális számáról (250 fő) is rendelkezik a jogszabály. Egy 2011-es „szülői felelősségről szóló törvény” pedig kiskorú gyermeket tiltotta mindenfajta vallási szertartáson való részvételtől (Olcott, 2012, location 735 – 902). A Rahmon rezsim emellett igyekszik minden lehetséges eszközzel fellépni az általa „vallási extrémista” kategóriába sorolt szervezetek ellen. Egyes becslések szerint a Hizb-ut Tahrir nemzetközi iszlámista szervezet Tádzsikisztánban is többeszes nagyságrendű taglétszámmal rendelkezik.

2010 folyamán *Szogd* tartományban (az egykori Leninabad oblaszty) az illegális szervezet 90 feltételezett tagja ellen emeltek vádat, 2011-ben pedig 11 állítólagos vezetőjét ítélték 4-től 20 évig terjedő börtönbüntetésre. 2009-10 folyamán szintén letartóztatták a földalatti *Dzsamát ut-Tablig*¹⁷⁰ szervezet több mint 100 tagját, akiket az IMU transznacionális dzsihadista hálózatával is kapcsolatba hoztak (Olcott, 2012, location 844 – 868). Ennek ellenére sem sikerült megakadályozni 2010-ben Tádzsikisztán történetének első öngyilkos merényletének elkövetését Szugd tartományban, amelynek 4 rendőr is áldozatul esett. Az incidens a korábbi iszlamista ellenzékétől teljesen független „új generációs” dzsihadista csoportok aktivitására utal (Wagner, 2011, p.8.).

A polgárháború tapasztalatai azt mutatják, hogy a kilencvenes években Tádzsikisztánban sajnálatos módon nem a többpárti versengő demokrácia, hanem a „bukott államiség” jelentette a „standard közép-ázsiai modell” alternatíváját. A központi kormányzat helyreállítása csak jelentős külső asszisztéria mellett valósulhatott meg, ennek segítségével viszont aránylag gyorsan bekövetkezett a tádzsik államhatalom restaurációja. Ugyanakkor a polgárháborút követő konszolidációnak Tádzsikisztánban a többpárti versengés korlátozása, a mind inkább autoriter jellegű elnöki hatalomgyakorlás és a „kulobi klán” informális teljhatalmának kiépülése képezte a „politikai árát”. Összességében a 2000-es évtizedtől a tádzsik politikai rendszer fejlődése mind az államilag propagált nacionalizmust, mind a személyközpontú elnöki hatalomgyakorlást, az elnöki klán informális hatalmát és az iszlamisták csekély befolyását tekintve alapvetően konvergenciát mutat a kazah, üzbég és türkmén rezsimek által is képviselt „standard közép-ázsiai modellel”. Ugyanakkor a tádzsik járadékgazdaság az előbbi három államéval összehasonlítva jóval csekélyebb mértékű erőforrásokat képes biztosítani az államhatalom hosszútávú stabilizációjához. A szűkös anyagi erőforrások kétségkívül nem segítik elő a kazahsztáni, türkménisztáni, vagy üzbegisztáni példához hasonló széleskörű patronázs hálózatok kiépítését illetve több regionális elitcsoportot is kielégítő „klánközi” paktumok megkötését, a helyzet inkább a klánok közötti versengés kiéleződésének kedvez. A polgárháború kirobbanásának egyik fő előidézője a leninabadi klán szűklátókörű, a többi „klánt” a partvonalra szorítani

¹⁷⁰ Egy transznacionalista ugyanakkor alapvetően apolitikus szervezetről van szó, amely többek között Bangladesben, Pakisztánban és Malajziában különösen aktív és elsősorban vallásoktatással illetve oktatási intézmények fenntartásával foglalkozik (Olcott, 2012, location 860).

igyekező politikája volt. A polgárháború nyomán hatalomra került Dangara klán láthatóan hasonlóan rövidlátó, exkluzivista politikát folytat. Ráadásul nem szabad elfelejtenünk hogy Tádzsikisztán stabilitását nem csak a belső, hanem külső tényezők, az Afganisztánon belül esetlegesen kiújuló erőszak átgyűrűzése is újra destabilizálhatja. Rahmon elnök hatalmának látszólagos szilárdsága ellenére Tádzsikisztán továbbra is törékeny, gyenge, potenciálisan instabil állam maradt.

4.5 A kirgiz parlamentáris kísérlet

Az elmúlt két évtizedben a poszt-szovjet Közép-Ázsia államaival foglalkozó szakirodalomban dominánsnak tekinthető narratíva szerint a független Kirgízia valamilyen értelemben mindig is különálló helyet foglalt el – *lijphardti* terminológiával élve „deviáns esetet” képezett (Lijphardt, 1971: 691. - 692.old.) - a közép-ázsiai politikai rendszerek között. A kilencvenes években számos tanulmány Kirgizisztánt, mint a demokrácia - autoriter szomszédok által körbevett - „szigetét” aposztrofálta, elsősorban az Akajev rezsim a szomszédos országokéval összevetve valóban liberálisabb sajtópolitikájára hivatkozva. (Anderson, 1999; Huskey, 1997) A 2000-es évtized második felétől kezdve a kirgiz politikai rendszer fejlődése még látványosabban divergál a többi közép-ázsiai rezsimétől. két alkalommal, 2005-ben és 2010-ben is erőszakos zavargások döntötték meg a hivatalban lévő elnökök hatalmát, a 2010-es „forradalmat” ráadásul a déli ország részben véres etnikai összecsapások is kísérték. A 2010-es rezsimváltást mélyreható intézményi reformok követték: a kirgiz politikai elit (vagy annak legalábbis egy része) úgy tűnik komolyan szakítani kívánt az addig jellemző személyközpontú hatalomgyakorlással és ennek jegyében egy népszavazással megerősített alkotmánymódosítás révén a közép-ázsiai szovjet utódállamok között egyedülálló módon Kirgizisztánban parlamentáris kormányformát vezettek be. az alkotmánymódosítás óta pedig már egy parlamenti (2010) illetve egy elnökválasztást (2011) is lebonyolítottak, melyeket a nemzetközi megfigyelők szabadnak és tisztának minősítettek.¹⁷¹ Az persze korántsem egyértelmű, hogy ezzel Kirgizisztán valóban megindult a versengő többpárti demokráciává válás útján, mindenestre napjainkban a kirgiz politikai rendszer fejlődése mutatja a legerőteljesebb divergenciát a „megszokott” személyközpontú és autoriter közép-ázsiai modelltől. Az alábbiakban ezen rendhagyó fejlődési pálya részletesebb magyarázatára teszünk kísérletet.

A kazah után talán a kirgizisztáni a leginkább multietnikus társadalom a poszt-szovjet Közép-Ázsiában: a második világháború utáni évtizedekben a kirgiz etnikum

¹⁷¹ Aktivnije pljuralizticseszkije parlamentszkije vibori osnovu dlja balnyejszego ukreplenija demokracii. *OSCE Parliamentary Assembly* <http://www.osce.org/ru/odihr/72026> [letöltve: 2012.11.04.]; Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process, *OSCE Press Release* <http://www.osce.org/odihr/elections/84571> [olvasva: 2014.02.01]

csak relatív többséget alkotott. 1959-ben a Kirgiz SZSZK lakosságának a kirgizek 40,3%-át tették ki, szemben az oroszok 30%-os, az üzbégek 10,5%-os és az ukránok 6,6%-os arányával. A függetlenség elnyerésének idejére a kirgizek aránya már meghaladta az abszolút többséget: 1992-ben a kirgiz etnikumhoz tartozott a lakosság 52%-a, míg az oroszok aránya 21%-ra csökkent, az üzbégeké pedig 13%-ra emelkedett (Haghyeghi, 1997, p. 203.). A legutóbbi 1999-es népszámlálás adatainak tükrében a kirgizek aránya immár 64,5%, a oroszoké és ukránoké 12,5% illetve 1%, az üzbégeké pedig 13,8%.¹⁷² Így a legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbség Kirgizisztánban ma már az üzbég, akik területileg elsősorban a két déli tartományban *Osban* és *Dzsalamalabában* koncentrálódnak, itt arányuk meghaladja a 40 ill. 25%-ot. A szlávok korábban meghatározó jelenléte ugyanakkor az északi fővárosban Biskekben mára számottevően csökkent. A régióban hagyományosan az üzbég etnikum volt a letelepült-városi civilizáció hordozója, szemben a nomád kirgizekkel. A szovjet etnofederalizmus gyakorlatának megfelelően az állami adminisztratív szférában a két déli tartományban is a tituláris kirgiz etnikumnak biztosítottak elsőbbséget¹⁷³, ennek ellenére a szovjet uralom periódusa alatt is az üzbég kolhozokhoz tartoztak a legjobb termőföldek és a városokban ill. gyárakban is ők birtokolták a legjövődélmezőbb gazdasági pozíciókat. Az 1980-as és 1990-es évtizedek folyamán a vidékről déli nagyvárosokba áramló elszegényedett kirgizek úgy érezték, hogy gazdasági téren az üzbégek még jogosulatlan előnyöket élveznek.

Az interetnikai feszültségek mellett a kirgiz társadalmat jelentős inraetnikai törésvonalak is megosztották. Mind növekvő ellentét feszült az északi iparosodottabb és ruszifikáltabb régiók (*Narin*, *Talas*, *Csuj* és *Isszik-Kul*) valamint a déli Fergána medence társadalmilag elmaradottabb tartományai *Os*, *Dzsalamalab* és *Batken* oblasztyok között (Avcu, 2013, p.89.). A Kirgiz SZSZK pártvezetését hagyományosan az északi régiók, elsősorban *Narin* szülöttei dominálták, míg a déli „klánok” alulreprezentáltak voltak a politikai elitben.

A gorbacsovi peresztrojka tisztogató hulláma a Kirgiz SZSZK-t sem kerülte el: 1985-ben korrupciós vádak alapján nyugdíjazták a tagköztársaságot 1961 éve irányító és az északkeleti *Narin* régióból származó pártfőtitkárt *Turdakun*

¹⁷² Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Kyrgyzstan*

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html> [olvasva: 2014.02.01.]

¹⁷³ Ugyanakkor Az 1990-es évtized első felében *Os* és *Dzsalamalab* oblasztyban az államigazgatási pozíciók kevesebb mint 5%-át töltötték be etnikai üzbégek (Anderson, 1999, p.43.).

Uszupalijevet. Ezzel megtört a tagköztársaság pártvezetését a brezsnyevi évtizedekben domináló narini *Kocskor*, *Szaribagis* és *Bugú* klánok hatalmi monopóliuma. Uszupalijev utódja – az ekkor még Gorbacsov támogatójának számító - *Jegor Ligacsev* javaslatára a déli *Os* régióhoz kötődő *Adigine* és *Icsilik* klánok által támogatott *Absamat Maszalijev* lett. Maszalijev hatalomra kerülve nagyarányú tisztogatásokba kezdett, a köztársasági és tartományi szintű pártvezetés tisztségviselőinek mintegy 80%-át lecserélte, elsősorban a narini klán embereit cserélte le déli káderekkel. Ezzel azonban nem sikerült megtalálni az orvosolni kívánt probléma, vagyis a pártapparátus körében általános gyakorlattá vált korrupció ellenszerét, a regionális ellentéteket a kormányzati és párttiszségek újraelosztása még fel is erősítette. Az északi klánokhoz kötődő korábbi pártfunkcionáriusok és értelmiségiek „tribalizmussal” vádolták a Maszalijev fele pártvezetést (Collins, 2006, p.116.). Ennek kapcsán azt is fontos látni, hogy bár Maszalijev a gorbacsovi peresztrojka hullámán került hatalomra, ő maga egyáltalában nem volt reformer szellemiségű vezető, sőt kimondottan szoros kapcsolatokat alakított ki a szovjet pártvezetés konzervatív tagjaival, többek között a későbbi puccsistákkal és a Gorbacsov legfőbb pártbéli riválisává váló *Jegor Ligacsevv*el (Anderson, 1999m p.18.).

Első titkár/ Elnök	Hivatalban töltött évek	Nemzetiség	Klán kötődés
M. D. Kamenszkij	1924–25	Orosz	–
N. A. Uzijukov	1925–27	Orosz	–
V. P. Subrikov	1927–29	Orosz	–
M. M. Kulkov	1929–30	Orosz	–
A. O. Sahraj	1930–34	Orosz	–
M. L. Belotszkij	1934–37	Zsidó	–
M. K. Ammoszov	1937–38	Orosz	–
A. V. Vagov	1938–45	Orosz	Os
N. S. Bogoljubov	1945–50	Kirgiz	Frunze (Chu)
I. R. Razzakov	1950–61	Kirgiz	Batken (Icskilik)
Turdakun Uszupalijev	1961–85	Kirgiz	Narin (Szaribagis, Kocskor) Kochkor)
Absamat Maszalijev	1985–90	Kirgiz	Os (Icskilik)
Aszkar Akajev (elnök)	1990–2005	Kirgiz	Csu (Kemin, Szaribagis)

15. A Kirgizisztáni SZSZK első titkárai és elnöke

(forrás: Collins (2006) p. 109.)

A peresztrojka időszakában azonban nemcsak a regionális elitcsoportok közit ellentétek, hanem a kirgiz nacionalizmus erősödése következtében az etnikai feszültségek is felerősödtek. Kirgiz nacionalista szervezetek, köztük az 1990-ben alapított *Os-Ajmagi* az Os régióban az üzbég kolhozok által birtokolt földek és ingatlanok nincstelen kirgizek közötti szétosztását követelték. A fokozódó feszültségek végül 1990 májusában érték el a robbanás pontot, amikor az *Os-Ajmagi* önkényes földfoglalásokkal való fenyegetése elől meghátrálva a kirgiz hatóságok úgy döntöttek, hogy egy Os városa melletti üzbég kolhoz földjeit kirgizek között osztják szét. (Anderson, 1999, p.20.). Válaszul először a regionális többséget alkotó üzbégek támadtak rá a kirgiz településekre, majd az ország északi régióiból többek között a fővárosból érkező nacionalistákkal megerősített kirgizek rendeztek véres pogromokat az üzbégek között. Az áldozatok pontos száma máig sem ismert, a becslések szerint a zavargások mintegy 300-1000 halálos áldozatot követeltek. A rendet végül is csak több mint egy hónap múltán, Os tartományban katonai szükségállapot bevezetésével, sikerült helyreállítani (Rashid 1994, p.146.).

Az 1990-es etnikai zavargások katalizáló hatásának bizonyultak a politikai erjedés folyamatára is. Üzbég szeparatista törekvések is megfogalmazást nyertek, Os és Dzsalamalabád oblaszty egyes körzeteinek Üzbegisztánhoz való csatolását követelve. De erősödött a kirgiz nacionalista ellenzék hangja is. A kezdetben elsősorban szociális töltetű, a lakásínség ellen tiltakozó fővárosi fiatalokat képviselő *Asar* mozgalom fuzionált egyes ellenzéki értelmiségi csoportokkal és megalakították az immár kimondottan kirgiz etnikai nacionalista alapon álló *Aszaba* (Lobogó) szervezetet. Az Aszaba mindennekeelőtt a kirgiz mint államnyelv szélesebb körben történő használatát propagálta a közigazgatásban és az oktatásban, valamint „Kirgizisztán földje a kirgizeké” jelszóval az állami és szövetkezeti földek újraosztását követelte az etnikai kirgizek javára, mindennekeelőtt a déli országgrészben. Az etnikai kirgiz nacionalizmus agendáját javarészt magukévá tették a *Kirgizisztáni Demokratikus Mozgalom* (Democratic Movement of Kyrgyzstan – továbbiakban DMK) ernyőszervezet égisze alatt tevékenykedő javarészt a fővárosi intelligenciát reprezentáló ellenzéki csoportosulások is. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a kirgiz nacionalizmusnak ekkor elsősorban még üzbég, és nem szovjetellenes éle

volt,¹⁷⁴ az ellenzéki szervezetek programjukban nem elszakadt a Szovjetuniótól és teljes nemzeti függetlenséget követeltek, hanem a kirgiz etnikum nagyobb arányú reprezentációját a tagköztársaság politikai, gazdasági és kulturális életében (Collins, 2006, pp. 141.-144.).

1990 nyarán a DMK sorozatos tömegdemonstrációkat hirdetett a fővárosban Maszalijev ellen. 1990 júniusában a Kirgiz SZSZK Legfelső Szovjetje is összeült, hogy számos másik tagköztársasághoz hasonlóan elnököt válasszanak a tagköztársaság élére. Maszalijev személyes népszerűtlenségét és a kirgiz nomenklatura elit mély regionális és klánalapú megosztottságát azonban jól jelezte, hogy a másik négy közép-ázsiai tagköztársaságtól eltérően a Kirgiz SZSZK szovjetjének képviselői nem voltak hajlandóak egységesen egy jelölt, a regnáló pártfőtitkár mögött felsorakozni. Különösen az ún. „narini klán” tagjai látták elérkezettnek az időt a visszavágásra. Végül is az északi „klánok” két jelöltet is állítottak Maszalijevvel szemben. Ennek eredményeképpen sem az Isszik-Kul régióból származó *Dzsumagalbek Amanbajev*, sem Csuj oblaszty jelöltje *Apasz Dzsumagulov* sem a déli régiók által még mindig támogatott Maszalijev nem kapta meg a szükséges többséget. A kirgiz nomenklatura elit több prominens képviselője is úgy nyilatkozott a későbbiekben, hogy a „klánközi feszültségek” kritikus szintet értek el és a kirgiz politikai rend közel jutott a teljes összeomláshoz. Ekkor avatkozott közbe *Csingiz Ajtmatov* író, a kirgiz politikai elit nagy tekintélyű pátriárkája és kezdeményezte a legrangosabb klánok vezetőinek informális találkozóját, egy „kvázi öregek tanácsa” összehívását. A találkozón részt vettek többek között *Turdakun Uszubalijev* és *Turszunbek Csingujisev* a narini *Kocsor* „klán” képviselőjében, *Dasztan Szarigulov* a talaszi *Szari* „klán” vezetője, valamint *Feliks Kulov* és *Apasz Dzsumagulov* Csuj oblasztyból. A Maszalijev támogatóinak számító déli klánok képviselői ugyanakkor nem voltak jelen. A beszámolók szerint ezen a tanácskozáson vetette fel Ajtmatov az északi (csuji) gyökerű, de a kirgiz belpolitikában outsidernek számító *Aszkar Akajev*, a Kirgiz Tudományos Akadémia elnökének jelölését (Collins, 2006, pp. 126.-127.).

¹⁷⁴ Jellemző, hogy például *Topcsubek Turgunalijev* a DMK egyik vezető politikusa, a Biskeki Bölcsészettudományi Egyetem rektora, a narini Uszubalijev pártfőtitkársága idején még a Kirgizisztáni Kommunista Pártideológiai és propaganda osztályát vezette. Így ellenzéki szerepvállalásában minden bizonnyal legalább olyan erős szerepet játszottak a klán kötődések mint az ideológiai meggyőződés (Collins, 2006, p. 144.).

Akajev Leningrádban folytatta egyetemi tanulmányait valamint tudományos kutatásait, Kirgizisztánba 1976-ban tért vissza és csak 1981-ben lépett be a kommunista pártba. 1986-ban egy évig tagja volt a kirgiz kommunista párt tudományos és oktatási bizottságának. Ez volt a legmagasabb párttiszttség amit valaha is betöltött. Ilyenfórmán nem volt részese a nómenklatúra elit nyolcvanas évekbeli frakcióharcainak. Az 1990-es kirgiz belpolitikai válság idején is Moszkvában tartózkodott, mint a Gorbacsov által kreált *Népi Küldöttek Kongresszusának* delegáltja (Anderson, 1999, p.23.; Collins 2006, p.127.). Személye ily módon a *Kirgizisztáni Demokratikus Mozgalom* égisze alatt tevékenykedő ellenzéki szervezetek, de még bizonyos fókig a Maszalijevől kiábrándult déli klánok számára is elfogadható jelöltté vált (Anderson, 1999, p.19.). Miután Akajev jelölésére Gorbacsov is rábólintott, azt a Kirgiz Legfelső Szovjet elé terjesztették. A testület végül is rendkívül szoros eredményt hozó szavazáson¹⁷⁵ de Akajev jelöltségét támogatta, a pártfőtitkár Maszalijevvel szemben. Így a közép-ázsiai tagköztársaságok közül elsőként Kirgizisztánban került egy nem kommunista pártfunkcionárius múltú politikus a legfőbb döntéshozói pozícióba (Haghyeghi, 1997, p.135.).

Akajev elnök hatalomra kerülve feloszlatta az addig a kormány szerepét betöltő Minisztertanácsot és helyére új kabinetet állított, amelyben helyet kaptak mindazok a prominens klánvezetők akik őt hatalomra segítették. Így miniszteri tárcát kapott Turszunbek Csingujisev, Apasz Dzsumangulov, Csingiz Ajtmatov, Akajev alelnöke Feliksz Kulov lett. Maszalijev miután szembesült azzal, hogy immár pártfőtitkári pozíciójából nem tudja eredményesen gátolni Akajev politikáját 1991 áprilisában ebből a tisztségéből is távozott. Akajev ugyanakkor talán az északi és déli klánok közötti hatalmi egyensúly legalább látszatának biztosítása végett egy déli politikust *Naszridin Iszanovot* kérte fel miniszterelnöknek (Collins, 2006, p.130.).

A konzervatívok és az Akajevet támogató reformerök kötélhúzásának igazi próbakövét azonban az 1991 augusztusi puccs jelentette. 1991 augusztus 19.-én a Legfelső Szovjetben elmondott beszédében Akajev elnök a közép-ázsiai tagköztársaságok vezetői közül egyedülként azonnal és határozottan állást foglalt a puccsisták ellenében és támogatásáról biztosította Jelcin elnököt. A kirgiz kommunista párt új vezetője az Akajevet korábban támogató Dzsumagalbek

¹⁷⁵ A 350 küldöttből a 142 déli képviselő támogatta továbbra is Maszalijevet (Collins, 2006, p.127.).

Amanbajev ugyanakkor a puccsisták támogatására hívott fel. Mivel félő volt, hogy őt magát is egy puccsal buktatják meg a kirgiz kommunista párt keményvonalasai valamint a helyi KGB erői, menesztette hivatalából *Dzsumabek Aszankulov* tábornokot a kirgiz KGB vezetőjét. Az Akajevhez lojális Feliksz Kulov irányítása alatt álló belügyi alakulatokat a főváros stratégiai fontosságú pontjainak és középületeinek védelmére vezényelte. Kritikus jelentőségűnek bizonyult, hogy a fővárosban állomásozó különleges katonai egységek parancsnoka *Anarbek Samkejev* alezredes is lojális maradt Akajev elnökhöz, *Kriucskov* szovjet KGB főnök és *Fuzsenko* tábornok, a Taskentben állomásozó turkesztáni hadosztály parancsnokának ismételt fenyegetőzése ellenére (Collins, 2006, p.60.). A puccs bukása után azonnal betiltották a kommunista pártot, a Legfelső Szovjet pedig augusztus 31.-én deklarálta az ország függetlenségét. 1991 októberében közvetlen nép általi elnökválasztást is tartottak, ahol az ekkor óriási népszerűségnek örvendő Akajev egyedüli jelöltként indult és a szavazatok több mint 90%-át kapta (Haghyeghi, 1997, p.136.). Az elnök elsőprő mértékű választói támogatottságát magyarázta egyrészt a viszonylag széleskörű klánközi paktum, amely hatalomra kerülésének útját egyengette, másrészt a puccsistákkal szembeni határozott kiállása, amelynek révén a kirgiz polgárok szemében személye testesítette meg a nemzeti függetlenség és az ország demokratizálásának ügyét (Collins, 2006, p. 179.).

Akajev elnökségének első éveiben úgy tűnt elkötelezett - mindenekelőtt a gazdasági liberalizációt és közép-ázsiai mércével mérve radikális privatizációt megcélzó - reformprogramjának végigvitelében, és ebben kezdetben a Legfelső Szovjet támogatását is maga mögött tudhatta. A SZU felbomlása – a polgárháború sújtotta Tádzsikisztánt leszámítva - éppen Kirgíziában okozta a legmélyebb gazdasági recessziót. 1992-95 között a GDP mintegy 45%-al csökkent vissza, ezen belül a mezőgazdasági kibocsátás az 1990-es szint kétharmadára, az ipari kibocsátás pedig az egyharmadára zuhant vissza. Ugyanezekben az években az infláció is elszabadult, 1990-ben 900, 1993-ban pedig 1300%-os volt (Anderson, 1999, p.79.). Az elnök reformstratégiáját az a felismerés vezérelte, hogy az elszigetelt és erőforrásokban szűkölködő országa számára a mély válságból kivezető utat jelentheti, hogy ha Kirgizisztán a piaci reformok és gazdasági liberalizáció befektetőket és nyugati segélyezőket vonzó „zászlóshajójává” válik a régióban. Így a kirgiz vezetés a kilencvenes évtized első felében közép-ázsiai mércével mérve valóban rendkívül radikálisnak mondható gazdasági reformintézkedések sorozatába

fogott. Ennek egyik első lépéseként 1992 januárjában – Oroszország példáját a közép-ázsiai államok közül elsőként követve – felszabadították az árakat és a központi ártámogatást csak néhány legalapvetőbb közszükségleti cikk (üzemanyag, tej, kenyér) esetében hagyták meg. Az intézkedés rövidtávon súlyos sokkot jelentett a kirgiz gazdaság számára az elszabaduló inflációt is mindenekelőtt ezzel magyarázhatjuk. Az inflációt végül is az új nemzeti fizetőeszköz a *som* bevezetésével sikerült megfékezni. Kirgizisztán a függetlenné vált közép-ázsiai köztársaságok közül elsőként lépett ki az orosz „rubel zónából” és vezetett be saját nemzeti valutáját. Ez a lépés rövidtávon szintén komoly konfliktusokhoz vezetett, elsősorban a külkereskedelem vonatkozásában a kirgiz valutát elfogadni nem óhajtó szomszéd államokkal így Oroszországgal és Üzbegisztánnal. Ám a Nemzetközi Valutalappal kötött 1993 folyamán kötött hitelmegállapodás révén a kirgiz *som* pozícióját végül is sikerült stabilizálni a nemzetközi pénzpiacokon (Anderson, 1999, p.71.).

A pénzügyi stabilizációval párhuzamosan a kirgiz kormányzat nagyszabású privatizációs programba is kezdett. 1991-től kezdődően elsőként a lakóingatlanok megvásárlását tették lehetővé magánszemélyek – akár külföldi állampolgárok számára is. Ugyancsak 1991 novemberétől kezdve privatizálni kezdték a 15%-os nyereségnél kevesebbet produkáló kolhozokat (Rashid, 1999, p.148.9. 1994-től kezdődően kuponos rendszerrel megkezdődött a vállalati szektor privatizációja, amelynek eredményeképpen a 1997 közepére a korábbi állami vállalatok 61%-a magánkezekbe került (Anderson, 1999, p.71.). A mezőgazdasági szektor jelentős szerepére való tekintettel, nem lehet csodálkozni azon, hogy a legnagyobb politikai vitákat a mezőgazdasági földterületek privatizálásának terve kavarta. Bár a piacpárti Akajev elnök igen elkötelezettnek tűnt a kérdésben a földprivatizációra csak fokozatosan került sor: 1994 elején lehetővé tették magánszemélyek számára a földbérletet maximum 49 éves időtartamra. 1995 novemberében ezt elnöki rendelettel 99 évre hosszabították meg, majd egy 1997-es rendelet végül is lehetővé tette a földmagántulajdonlást (Anderson, 1999, p.75.). A földreform végül is 2002-ben zárult le, melynek eredményeképpen a kirgiz mezőgazdaság termelésének több

mint 90%-át ma már a magánszektor adja, az ország pedig a közép-ázsiai országok közül szinte egyedülként mára lényegében önellátó élelmiszerből.¹⁷⁶

Bár a kirgiz mezőgazdaság privatizációja egy sikertörténetnek tűnik és a fentiekben vázolt piaci reformok kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy Kirgizisztán megítélése a különböző nemzetközi pénzügyi szervezetek körében még napjainkban is kedvezőbb, mint a többi közép-ázsiai országé, ugyanakkor számos elemzői vélemény szerint a piaci liberalizáció maga is okozója volt a kilencvenes évek elején a gazdasági válság elmélyülésének és ami talán még ennél is lényegesebb: a gazdasági reformok éppen legfőbb célkitűzésüket az ország nemzetközi tőkevonzó képességének növelését nem sikerült elérniük. Számottevő nemzetközi tőkebefektetést Kirgizisztánban is csak két ágazat az aranykitermelés és vízenergia export vonzott. Ugyanakkor Akajev elnök számítása azon a téren be vált, hogy Kirgizisztán a függetlenség elnyerését követő első néhány évben több nyugati segélyben részesült, mint a többi közép-ázsiai köztársaság összesen¹⁷⁷ (Collins, 2006, p. 190.).

1993 májusában a törvényhozás megszavazta Akajev új alkotmánytervezetét is, amelyik Kirgizisztán mint szekuláris és unitárius köztársaságot határozta meg, valamint prezidenciális kormányformát és korábbinál kisebb létszámú 300 fős parlamentet irányzott elő (Anderson, 1999, pp.26.-27.). Az alkotmányozási folyamathoz kapcsolódóan új választási és párttörvényt is elfogadtak. Ezek értelmében a parlamenti választásokat tisztán egyéni kerületi többségi alagra helyezték, ami jobban megfelelni látszott a személyközpontú kirgiz politikai kultúra viszonyainak, ugyanakkor nem segítette a kirgiz politikai élet pártosodási folyamatának előrehaladását. Az új párttörvény előírta a politikai pártok legalább 5000 állampolgári aláírással megtámogatott regisztrációját. A kirgiz politikai pártok csekély mértékű társadalmi beágyazottságát figyelembe véve, ez az intézkedés is inkább a kevesebb számú, de nagyobb az informális klán hálózatokra támaszkodó, személyközpontú politikai alakulatok formálódását segítette elő. A legtöbb újonnan

¹⁷⁶ World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot 2012 [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf (letöltve: 2014.02.23.)

¹⁷⁷ Az Amerikai Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynökségének (U.S. Agency for International Development – USAID) becslése szerint 1993-96 között Kirgizisztán mintegy 580 millió dollárnyi nyugati segélyben részesült (Collins, 2006, p.190.).

regisztrált politikai párt az egykori, regionális törésvonalak és személyközi ellentétek miatt feldarabolódó DMK utódszervezeteként jött létre, mint például a Szociáldemokraták, vagy a liberális-nacionalista Ata-Meken (Haza). A regisztráció után újra legálisan kezdhették működni a kommunista párt, igaz megszűntek a párt korábbi előjogai, vagyonának jórészt pedig a kormány zárta. A kirgiz alkotmányos szabályozás megtiltotta ugyanakkor az etnikai vagy vallási alapon álló pártok regisztrációját. Így nem működhetett az országban legálisan az IRP, a kimondottan kirgiz etnonacionalista platformon álló pártok, mint például az Aszaba vagy az Erkin Kirgizisztán mérsékelniük kellett retorikájukat.

Akajev az új nyelvtörvény kapcsán nem engedett a kirgiz nacionalistáknak, bár a hivatalos államnyelv a kirgiz maradt, az alkotmányos szabályozás a nem anyanyelvi kirgizeket is védte a diszkriminációtól. Hasonlóan ellenállt a nacionalista szervezetek nyomásgyakorlásának a földtörvény kapcsán is, a szövetkezeti parcellák jórészt privatizáltak, de nem valósult meg a földek újraosztása az etnikai kirgizek javára. A kisebbségek irányában tett gesztusként volt értékelhető a biszeki Szláv Egyetem és Osban az Üzbég-Kirgiz Egyetem megalapítása, valamint hogy az ország hivatalos nevét Kirgizisztánról (a „kirgizek Földje”) az etnopolitikailag semlegesebb Kirgíziai Köztársaságra változtatták (Collins, 2006, pp. 181.-187.). Akajev elnökségének első éveiben az etnikai harmónia megőrzése mellett, törekedett a civil társadalom fejlesztésére és a polgári szabadságjogok szélesebb körű érvényesítésére is. 1991- és 1994 között a Kirgizisztán területén működő emberjogi megfigyelő csoportok nem tettek jelentést számottevő kormányzati emberi jogsértésekről. 1993-96 között a nemzetközi civil szervezetek, így a Freedom House országértékelései alapján a Kirgizisztán csaknem „teljesen szabad és demokratikus” besorolást kapott. Ha nem is minősült az ország minden tekintetben kiteljesedett liberális demokráciának, a demokrácia minimalista huntingtoni kritériumai (szabad és többpárti választások) 1991 és 1995 közötti időszakban teljesülni látszódtak (Collins, 2006, p.191.).

A függetlenség első éveit követően azonban Akajev sikerei mellett rendszerének alapvető korlátai is mind nyilvánvalóbban megmutatkoztak. Az IMF által diktált sokkterápia szerű liberalizációs politikával mind inkább szembefordultak a még 1990-ben megválasztott törvényhozás képviselői. A reformpolitikai folytatása mellett továbbra is eltökélt elnök pedig mind inkább csak saját klánjának tagjaira számíthatott politikai támogatók mobilizálása tekintetében. 1993 decemberében a *Zsogorku Kenes* (Legfelső Tanács – a parlament új hivatalos elnevezése)

küldötteinek többsége – bár nem a szükséges kétharmada – bizalmatlanságot szavazott Akajev miniszterelnökének. Válaszul az elnök referendumot kezdeményezett, hogy a lakosság támogatja-e továbbra is reformpolitikáját és egyben elnöki mandátumának meghosszabbítását 1996-ig. Az 1994 januári népszavazás ismét Akajev elsőprő (95%-os) győzelmét hozta. Ezt követően az elnök, az Akajev párti képviselők bojkottja révén kiharcolta a parlament felosztatását (kevesebb mint hat hónappal mandátumának lejártá előtt), majd egy újabb népszavazás 1994 októberi referendumon arról is döntés született, hogy az új immár csak 105 fős parlament kétkamarás legyen. Ennek értelmében a kétkamarás *Zsogorku Kenes* első kamarájának a 60 fős *Törvényhozó Gyűlésnek* 45 képviselőjét szintén egyéni kerületi rendszerben, míg 15 tagját pártlistákról kellett megválasztani. A második kamara szerepét betöltő 45 tagú *Népi Képviselők Gyűlésének* mind a 45 tagját egyéni kerületekben választották (Anderson, 1999, pp.26.-29.). A parlament létszámának újabb szűkebbre szabása és az egyéni kerületi rendszer dominanciája, nyilvánvalóan hátrányosan érintette – főként a kisebb – pártokat és a helyi érdekhálózatokat mozgósítani képes „erős embereknek” kedvezett.

1994 kritikus jelentőségű időszaknak tekinthető a független kirgiz politikai rendszer fejlődése szempontjából. A konzervatív és reformerők közötti törésvonal mind inkább vesztett jelentőségéből és kezdtek felszínre bukkanni a kirgiz belpolitikai élet mélystruktúráit meghatározó klánalapú törésvonalak. A kilencvenes évek közepétől a nyugati segélyek mértékének érezhető megcsappanását követően egyre élesedett a klánok közötti küzdelem a szűkülő erőforrásokért. Az Akajev hatalomrakerülését övező „klánközi konszenzus” felbomlóban volt, Akajev mindinkább csak saját „narini” klánjára illetve felesége családjának „talaszi” érdekhálózatára támaszkodhatott. Elnökségének további szakaszát a fokozódó intézményi hatalomkoncentráció és korrupció jellemezte, ami nem mond ellent annak, hogy az államhatalom összességében gyenge maradt. Az addig demokrata elkötelezettségű vezetőként számontartott Akajev a nyugati közvélemény szemében is mindinkább a kazah *Nurszultan Nazarbajev* elnökhöz hasonló „liberális autokrataként” tűnt fel.

Akajev 1995-ben és 2000-ben két immár erősen kétséges tisztaságú elnökválasztáson sikerrel meghosszabbította mandátumát.¹⁷⁸ Akajev 1995-ben és 2000-ben is pártfüggetlen jelöltként indult, a politikai pártok jelöltjei mindkét elnökválasztáson igen gyengén szerepeltek, a választási eredmények világosan mutatták, hogy az egyes jelöltek szavazótáborra elsősorban a regionális-klánalapú törésvonalak mentén strukturálódott.¹⁷⁹ Arra panaszkodván, hogy „...*jogkörei gyengébbek, mint az angol királynőé*” (Engvall, 2011, p.31.) 1996-ban alkotmánymódosítás révén elérte az elnöki jogkörök jelentős kiszélesítését. Ennek köszönhetően az elnök kormányzása mindinkább autoriter jelleget öltött, ami egyrészt az elnök tekintélyének mind erőteljesebb hangsúlyozásában (pl. az Elnök Becsültét és Méltóságát Védő Bizottság létrehozása) valamint a sajtóval szembeni egyre korlátozóbb kormányzati fellépésben is tettenérhető volt (Huskey, 1997, pp. 257.-259.)

1995-ben és 2000-ben az elnökválasztásokkal párhuzamosan parlamenti választásokra is sor került. A parlamenti választás eredménye még talán az elnökválasztásokénál is egyértelműbben rávilágított a kirgiz politikai pártok szembeötlő gyengeségére és kirgiz belpolitikai „klánalapú” jellegére. A megválasztott parlamenti képviselők kevesebb, mint negyede (1995-ben) illetve harmada (2000-ben) kötődött akár névlegesen is politikai pártokhoz¹⁸⁰: 1995-ben például az elnököt támogató Szociáldemokrata Párt szerezte a legtöbb képviselői helyet (14-et), a Kommunista Párt vagy az ellenzéki nacionalista Erk 3-3 mandátummal kellett, hogy beérjék, ugyanakkor 74 mandátum a pártfüggetlen jelölteknek jutott (Huskey, 1997, p.263.). Hasonlóképpen 2000-ben a 105 képviselői helyből 73-at pártfüggetlen jelöltek szereztek meg (azaz a 90 egyéni kerületi

¹⁷⁸ Akajev 2000-es indulása az 1993-as alkotmány értelmében, amely két terminusban maximálta az elnök hivatali idejét, nem lett volna lehetséges. Azonban az Akajevhez lojális *Csolpon Bajekova* vezette Alkotmánybíróság döntése értelmében, mivel Akajev első elnökké választására még 1990-ben, a '93-as alkotmány hatálybalépése előtt került sor, így az első terminusa nem számított és 2000-ben is joga lett az induláshoz. A döntés nyilvánvaló mondott a '93-as alkotmány azon passzusainak, amely az összes 1993 előtti választás eredményét érvényesnek ismerte el (Collins, 2006, p. 231.).

¹⁷⁹ Az 1995-ös elnökválasztáson Akajev az északi régiókban -Narin, Csuj, Isszik-Kul és Talasz tartományokban – 90% feletti választói támogatást ért el, ezzel szemben két déli körzetben az elelnzéki Abszamat Maszalijev, korábbi kommunista pártfőtitkár a tapasztalható visszaélések dacára csaknem a szavazatok 50%-át kapta (Collins, 2006, p.236.).

¹⁸⁰ A pártkötődések „komolyságát” mutatja, hogy néhány független induló a parlamentbe jutás után lépett be valamelyik pártba, mint ahogy olyan jelöltre is volt példa aki egymástól függetlenül egyszerre két – egymással választási koalícióban nem álló – pártnak is a jelöltje volt (Collins, 2006, p.233.).

mandátumból 75-öt, a 15 fennmaradó hely pártlistás jelöltek számára volt fenntartva).¹⁸¹ A pártfüggetlen képviselők elsősorban az Akijev által kinevezett, ennek folytán az elnökhöz lojális helyi tisztségviselők, az ún. *akimok*, valamint kolhoz igazgatók közül rekrutálódtak. Tehát különösebb pártpolitikai preferenciák nélküli, ugyanakkor a lokális érdekhálózatokat az elnök támogatása érdekében mozgósítani képes hivatalnokok, üzletemberek - nem egy esetben pedig szervezett bűnözői csoportok vezetői - akik számára a képviselői mandátum megszerzésének fő vonzerejét nem egy esetben, az azzal járó mentelmi jog jelentette (Huskey, 1997, pp. 247.-264.).¹⁸² A jelöltek helyi szintű beágyazottságának erősségét jól mutatta, hogy számos választókerületben nem is indult velük szemben ellenjelölt. Különösen Narin és Talasz régiókban volt jellemző, hogy egyes választókerületekben, a szovjet idők egypárti választásainak gyakorlatához hasonlóan a helyi „öregek tanácsa” döntött róla informális módon, hogy ki legyen a körzet képviselője. A pártosodási penetráció mértéke egyébként is igen alacsony volt a kirgiz társadalomban: 1995-ben a két és félmillió választásra jogosult kirgiz polgárból összesen tizenhárom ezren voltak valamelyik regisztrált politikai párt tagjai. Ebből az adatból is nyilvánvaló hogy nem a politikai pártok, hanem az informális érdekhálózatok rendelkeztek a választók mobilizálásához szükséges reális szervezeti potenciállal (Collins, 2006, pp. 234.-238.).

Akajev személyes hatalma nem elsősorban alkotmányos jogkörein, és nem is valamilyen politikai párt támogatásán hanem az „elnöki klán” informális patronázshálózatának befolyásán és alkalmankénti mozgósító erején nyugodott. Az elnöki klán patronázshatalmának fő finanszírozási forrásai a Kumtor aranybányára adott kitermelési koncessziók, az ország vízenergia exportjának ellenőrzése valamint a nemzetközi segélyek elosztásának – Akajev feleségének alapítványán keresztül -

¹⁸¹ A 2005-ös parlamenti választások is hasonló eredményt hoztak ami a pártokhoz kötődő és a pártfüggetlen jelöltek mandátumarányait illeti. Ugyanakkor ennek a választásnak az eredményét a forradalom nyomán hatalomra került *Bakijev* elnök érvénytelenítette.

¹⁸² A legfőbb kampányeszköz rendszerint a választók egyszerű megvásárlása volt. Egyes választókerületekben „...*patakokban folyt a kampányvodka*...” az egyik szavazókörnél például egy nő alkoholféregzésben halt meg. A legkirívóbb eset talán mégis az volt amikor egy helyi üzletember ballábba csizmákat osztott ki hívei között azt ígérve, hogy ha megnyeri a választást megkapják a jobb párat is. A választások nyugati standardoknak megfelelő tisztaságát azonban nemcsak a korrupció, hanem az állampolgárok választási kultúrája is jócskán erodálta. Kirgíziában, Tádzsikisztánhoz hasonlóan napjainkban elterjedt gyakorlat, hogy a családfő a női családtagok helyett is szavaz, egy idős hölgy pedig még 1995-ben sem értette „...*minek van több név is a szavazólapon?*” (Huskey, 1997: pp.247. -264.)

koordinálása voltak. A legértékesebb patronázs pozícióknak minden bizonnyal az erőszakszervezetek, az aranykitermelést felügyelő állami *Kyrgyzaltin* vállalt, a külföldi befektetéseket felügyelő bizottság a *Goszkominveszt* vezetése, a Gazdasági és pénzügyminisztérium az Adóhatóság és az Állami Vámbizottság. Ezen intézményi pozíciókat mind Akajev csuji klánjának, illetve Akajev feleségének, a talaszi *Szarigulov* klánnak a tagjai töltötték be. De részesedtek a patronázs pozíciókból Akajev távolabbi szövetségesei. Így például a szintén csuji, de rivális klánhoz tartozó *Apasz Dzsumagulov* a volumenében nem túl jelentős kirgiz olaj és gázipari szektort kapta „hűbértulajdonosul”, *Feliks Kulov* korábbi alelnök pedig Biskek polgármestere valamint Csuj oblaszty kormányzója lett. Inkább csak szimbolikus értékű gesztusként, de egyes a „maszalijevi érában” kevésbé kompromittálódott déli politikusoknak is juttattak pozíciókat. Így lett például az osi *Kubancsibek Dzsumalijev* közlekedésügyi miniszter (Collins, 2006, p.243.).

A kilencvenes évek közepétől a külföldi segélyek megcsappanásával érezhető volt a klánok közötti rivalizálás kiélesedése. 1995 után Akajev egyre határozottabban törekedett arra, hogy az akimi pozíciókban a helyi erős embereket saját lojális kinevezettjeivel váltsa fel. Mindez egyre élesedő ellentéteket szült nem csak a déli klánokkal, de *Csingiz Ajtmatov* és a korábbi pártfőtitkár *Uszubalijev* korábban szövetséges isszik-kuli és narini hálózataival. Tádzsikisztánhoz hasonlóan Kirgizisztánban is megfigyelhető tendencia volt, hogy az évek során hatalmi elit az „elnöki klán” egyre szorosabb köreire szűkült. Ez a trend a kilencvenes évek végétől a csuji klánok közötti egyre élesebb frakcióharcokban mutatkozott meg világosan. 1998-ban Akajev felesége nagyhatalmú Szarigulov klánjának nyomására megfosztották az állami gáz és olajipari vállalat vezetésétől Apasz Dzsumagulovot, és lényegében emigrációba kényszerítették, igaz Németországba akkreditált diplomataként, német-kirgiz vegyes vállalatokban való részesedése révén így is részesülhetett a kirgiz szénhidrogén szektor jövedelméből. Nála kevésbé szerencsésebben járt Akajev egykori legszorosabb szövetségese Feliks Kulov. 1999-ben először kormányzói pozíciójától és a biskeki polgármesterségtől fosztották meg, majd egy állítólagos puccskísérlet szervezése miatti visszavágásként, korrupciós vádakkal illették. Akajev klánjának sikerült elérnie, hogy az alkotmánybíróság eltávolítsa Kulovot a kétezres elnökválasztásokon való indulástól – arra való hivatkozással, hogy orosz az anyanyelve és csak törve beszélte az államnyelvnek számító kirgizt. Ezek után pedig 2001-ben a nyilvánvalóan

politikailag motivált korrupciós vádak alapján letartóztatták az immár ellenzékinek számító politikust, aki a börtönből 2005-ben a „tulipános forradalomnak” köszönhetően szabadult. Ezzel párhuzamosan az elnök közvetlen családtagjainak egyre nagyobb szerepet jutatott a politikába. Lánya *Bermet Akajeva* 2003-ban elnöki párt szervezésébe kezdett *Alga Kirgizsztan!* (Hajrá Kirgizisztán!) néven, amelyik az elnöki család legalább 19 tagját kívánta képviselői helyhez juttatni a 2005-ös parlamenti választásokon (Collins, 2006, pp. 245.-249.).

Akajev hatalmi bázisa tehát a közelgő negyedik közvetlen elnökválasztás idejére végzetesen beszűkült. A hatalomból korrupciós és adminisztratív eszközökkel kiszorított déli elitsoportok összefogtak és már-már polgárháborús hangulatban készülődtek az elnök és parlamenti választásokra. Az, hogy a 2005-ös parlamenti választások eredményének manipulálása nyomán a déli országrészben kirobbanó zavargások végül nem eszkalálódtak a tádzsikisztánihoz hasonló polgárháborúvá, talán elsősorban annak köszönhető, hogy Nabijevtől eltérően Akajev nem volt hajlandó saját klánjának pozíciót vérontás árán megtartani és a további erőszak elkerülése érdekében inkább a lemondást választotta.

Akajev a zavargások nyomán Kazahsztánba, majd Moszkvába távozott itt írta alá lemondó nyilatkozatát is, a parlamenti választások eredményét pedig érvénytelenítették. 2005-ben végül is a parlamenti választásokat végül is nem ismételték meg, ugyanakkor az Akajev távozása utáni elnökválasztások 2005 júliusában – a magát a forradalmi napok alatt a bukott elnök fő riválisává kinövő – déli politikus *Kurmanbek Bakijev* elsőprő győzelmét hozták. Bakijev ugyanannak a szovjet korszakban szocializálódott politikai elitnek a tagja volt – és bár 2001-02-ben miniszterelnöki pozíciót is betöltött - azonban nem tartozott Akajev szorosabb „északi érdekköréhez”, hanem a déli Dzsalamalabád régióhoz kötődött: innen indult karrierje mind gyárigazgató, majd Kirgizisztán függetlenné válását követően az ország egyik leggazdagabb üzletemberévé vált. Az új elnök demokratikus elkötelezettségével kapcsolatban mind a kirgiz lakosság, mind a nemzetközi közvélemény felfokozott várakozásokat táplált, ám Bakijev legfőbb törekvése valójában a hatalmi pozíciók újraosztása volt immár a déli klánok illetve saját családja javára. Ehhez Bakijev olyan nyílt gátlástalansággal fogott hozzá, hogy rezsimje Engvall szerint egyenesen „kleptokráciaként” volt leírható. (Engvall, 2011: 53.old) *Omurbek Tekebajev* a centrista *Ata-Meken* párt vezetője pedig így jellemezte a helyzetet: „...korábban Kirgizisztán gazdasági és társadalmi javait privatizálták,

*napjainkban viszont Kurmanbek Bakijev magát az államhatalmat akarja privatizálni.*¹⁸³ A kirgiz politikai élet Bakijev érában tapasztalható kriminalizáltságának fokát jól jellemzi, hogy 2007-09 közötti időszakban öt parlamenti képviselő esett maffia módszerekkel elkövetett gyilkosság áldozatául (Marat, 2010.).

Az állami patronázspozíciók minél akadálytalanabb kisajátítása érdekében Bakijev még elődjénél is több hatalmat igyekezett saját kezében koncentrálni. A 2007-es népszavazással is megerősített alkotmánymódosítások valóságos „hiperprezidenciális” berendezkedést hoztak létre, melynek keretében az elnök közvetlen irányítása – azaz Bakijev személyes hatalma – alá rendelték a titkosszolgálatokat, a külügy, a belügy és a védelmi minisztériumot. Az elnök hatásköre lett a kormányfő, valamint az ország főbb bírának kinevezése is. 2007-ben Bakijev elnök alkotmányreformja keretében 90 tagú egykamarás törvényhozás váltotta fel az addig kétkamarás kirgiz parlamentet, valamint tisztán pártlistás választási rendszerre tértek át. A 2007-es parlamenti választásokon a manipulatív bejutási feltételeknek köszönhetően az elnököt támogató *Ak-Zsol* (Fényes út) párt szerezte meg a az összes parlamenti mandátumot, ám – vélhetően az egypárti diktatúra látszatának elkerülése végett – a Legfelsőbb Bíróság választási szabályozást felülbíráló döntése nyomán végül is még két párt az *Ata Meken* és a kommunisták is bejuthatott a törvényhozásba.¹⁸⁴ 2009-ben pedig elnökválasztást tartottak, melyeken *Bakijev* a leadott szavazatok több mint háromnegyedét megszerezte, legfőbb riválisa pedig kevesebb mint 8%-ot kapott. Mind a 2007-es parlamenti, mind a 2009-es elnökválasztásokat a nemzetközi megfigyelők egyöntetű véleménye szerint súlyos csalások és visszaélések jellemezték (Marat, 2010).

Mindennek ellenére Bakijev elnök hatalmának továbbra is csak a déli országrészben volt igazán szilárd társadalmi bázisa. 2010 áprilisában egy talaszi ellenzéki politikus letartóztatása miatt az északi tartományokban kirobbanó zavargások hamar áttértek a fővárosra.¹⁸⁵ Bakijev először délre menekült, és

¹⁸³ O. Tekebajev: “Reform” ot Akajeva do Bakijeva Prezident Kirgizisztana privatizirujet gosudarsztvennuju vlaszty. *Centrasia.ru* <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256624640> [olvasva: 2014.02.01.]

¹⁸⁴ ‘Many violations’ in Kyrgyz vote. *BBC News* 2012.10.23. [on-line] elérhetőség/hozzáférés <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7058557.stm> [olvasva: 2014.02.02.]

¹⁸⁵ Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate. *BBC News* <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm> [2014.02.02.]

vonakodott lemondani, így néhány napig reálisan fennállt a polgárháború kitörésének veszélye. Végül is a hatalmától megfosztott elnök Fehéroroszországban kapott politikai menedéket majd később állampolgárságot is.¹⁸⁶ Igaz az emigráns elnök néhány nappal később lemondását visszavonta, és kijelentette, hogy továbbra is Kirgizisztán elnökének tekinti magát, ám ez a kirgizisztáni események későbbi alakulására már nem gyakorolt érdemi befolyást.¹⁸⁷ Az újabb forradalom nyomán a (korábban Akajevet támogató) *Szociáldemokrata Párt*, a centrista-liberális *Ata Meken* és az *Ak Sumkar* (Fehér Súlyom) párt részvételével átmeneti kormány alakult, melynek vezetője *Roza Otunbajeva* Akajev korábbi külügyminisztere lett.¹⁸⁸

A megalakuló átmeneti kormányban a Bakijevet támogató déli tartományok – nem alaptalanul – egy alapvetően északi kötődésű koalíciót láttak. Az erőteljes kirgiz nacionalista retorikát alkalmazó Bakijevet hagyományosan ellenérzésekkel szemlélték viszont a déli tartományok etnikai üzbég lakói. Így az üzbég kisebbségben a déli tartományok kirgiz lakossága, az északiak egyfajta „ötödik hadoszlopát” látta (Huskey – Hill, 2013, p.239.). Ez a feszültség vezetett 2010 júniusában Os és Dzsalamalabád városában egy csaknem három napon át tomboló üzbégellenes pogrom kirobbanásához. Az események hátterét azóta sem sikerült megnyugtatóan tisztázni: valószínűleg az üzbég érdekeltségekkel leszámolni kívánó kirgiz maffia, a Bakijevet támogató kirgiz nacionalisták és a frusztrált városi tömegek spontán reakciói egyaránt szerepet játszottak a tömeges atrocitásokban. Egyes jelentések szerint az erőszakcselekményekben helyenként egyenruhás kirgiz rendőrök is részt vettek. Az erőszak volumene jóval felülmúlta még az 1990-es zavargásokét is: az áldozatok számát a becslések mintegy 2000-re teszik, ezen felül csaknem 400ezer üzbég (tehát a kirgizisztáni üzbég közösség fele) Üzbegisztánban keresett menedéket. Az Os és Dzsalamalabád városok egykor üzleti központjainak számító üzbégek lakta negyedeket teljesen elpusztították, ami valószínűleg még hosszú távon hátráltatni fogja a régió gazdasági fejlődését (Radnitz, 2010).

¹⁸⁶ Bakijev atrimaju belaruszkaje gramabzjansztva i kupiju dom za \$2 mil y Minszku? *Nasha Niva*, <http://nn.by/?c=ar&i=68018> [olvasva:2014.02.02]

¹⁸⁷ Kyrgyzstan's Bakiyev says he remains president. *Xinhua English* 2010.04.21. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html> [olvasva: 2014.02.02.]

¹⁸⁸ Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, Form Interim Government. *Radio Free Europe* http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html [olvasva: 2014.02.02.]

Az átmeneti kormány 2010 júniusában népszavazásra bocsájtotta az Ata Meken párt elnöke, *Omurbek Tekebajev* által kidolgozott új alkotmánytervezet. Ennek nyomán került sor a közép-ázsiai államok között egyedülálló parlamentáris kormányforma bevezetésére.

Az alkotmányos berendezkedést tekintve Kirgizisztán a parlamentáris kormányforma bevezetésének köszönhetően markáns elkülönülést mutat a többi prezidenciális rendszerű közép-ázsiai köztársaságtól. Az effektív végrehajtó hatalmat gyakorló kormány immár nem az elnöknek, hanem a törvényhozásnak, a *Zsogorku Kenesnek* tartozik felelősséggel. Ugyanakkor érdemes rá felhívunk a figyelmet, hogy a kirgiz államfő továbbra sem egy pusztán reprezentatív jogkörökkel rendelkező tisztségviselő. Legitimitását továbbra is a parlamenttől függetlenül, választások útján közvetlenül a néptől nyeri. Kinevezési jogköre viszonylag széles, igaz ezt az esetek többségében a parlamenttel egyetértésben gyakorolhatja. Parlamentáris rendszerekben szokatlan módon például az ő – és nem a kormányfő – reszortja a védelmi miniszter kijelölése (Huskey – Hill, 2013, p.239.). Ezenkívül ha a választásokon nincs olyan párt, amely abszolút többséget szerezne a törvényhozásban, szintén az elnök feladata, hogy felkérjen egy politikust kormányalakításra. A 2010-es forradalom óta eltelt mintegy időszak, valamint az ezalatt megtartott parlamenti és elnökválasztás tapasztalatai azt mutatják hogy a kirgiz választók egyelőre változatlanul az államfőt tekintik országuk elsőszámú politikai vezetőjének, és valóban: a kirgiz elnök informális hatalma és tekintélye még mindig felülmúlja a kormányfőét. A 2011 októberi elnökválasztásokat például a parlamentáris kormányforma dacára a választók részéről kiemeltebb figyelem kísérte mint a törvényhozási választásokat (Kilner, 2011). A végrehajtó hatalom elsőszámú letéteményese továbbra is az elnök, hozzá képest az eddig meglehetősen gyakorisággal cserélődő kormányfők csak másodhegedűsnek tűnnek. Ez alapján úgy tűnik a gyakorlatban a kirgiz kormányzati rendszer működésének logikája a 2010-es alkotmánymódosítás után is inkább a féléprezidenciális rendszerekéhez¹⁸⁹ áll közelebb mintsem a valódi parlamentarizmuséhoz.

¹⁸⁹ A *Duverger* által féléprezidenciális rendszerek nevezet kormányforma típusban *Lijphardt* szerint voltaképpen olyan parlamentáris rendszert kell látnunk amelyben, ha az elnököt támogató parlamenti pártok vannak többségben a törvényhozásban, akkor rendszerint az államfő válik a végrehajtó hatalom tulajdonképpeni elsőszámú birtokosává, ugyanakkor az elnökkel szembenálló törvényhozási többség esetén (az ún. kohabitációs periódusban) ezt a szerepet át kell engednie a kormányfőnek (Lijphardt, 1999).

Az alkotmányozó referendumot követően október 10.-ére előrehozott parlamenti és elnökválasztásokat írtak ki. Az elnökválasztásokat végül is - tekintettel a dzsalalabádi és osi zavargások teremtette bizonytalan helyzetre elhalasztották – és *Roza Otunbajevát* választották, maximálisan 2011 december 31.-ig tartó hatállyal ideiglenes államfővé (Dzubyenko, 2010). A parlamenti választásokra viszont sor került: a 2010-es forradalom nyomán parlamenti képviselők létszámát 120-ra emelték, ugyanakkor a tisztán listás választási szisztémán nem változtattak. A parlamentbe jutási küszöböt ugyanakkor szokatlanul magasra helyezték: a pártoknak országosan a regisztrált szavazók – és nem a leadott szavazatok! – 5 százalékának támogatását kellett megszerezniük, azzal a megkötéssel, hogy a 7 tartomány mindegyikében is legalább a szavazók 0,5%-ának a támogatását megszerzik. Ez utóbbi kitétel révén a szintistán regionális alapú pártok létrejöttét akarták megakadályozni. Ugyanakkor azáltal, hogy a parlamentbejutási küszöböt a regisztrált szavazók öt százalékának támogatásához kötötték, a leadott szavazatok tekintetében az effektív bejutási küszöb 9%-os lett. Ez akadályozta meg például a déli tartományokban számottevő támogatottságot élvező (a leadott szavazatok több mint 8%-át megszerző) *Butun Kirgizstan* (Egyesült Kirgizisztán) párt bejutását 2010-ben a törvényhozásba (Huskey – Hill, 2013, p.240.).

A választásokon végül is igen sok, szám szerint 29 párt között oszlottak meg a választók szavazatai, ebből hat politikai alakulat szerzett többet mint a szavazatok öt százalékánál és öt jutott be a parlamentbe. A kirgiz szavazók nem elsősorban a pártprogramok vagy éppen ideológiai szempontok alapján voksoltak, de nyugati többpárti demokráciáktól eltérően a jövedelmi helyzet vagy éppen iskolázottság sem képezett politikai törésvonalat. Ebben a tekintetben árulkodó, hogy az összes parlamentbe jutó párt közül talán éppen a „szociáldemokraták” számítottak a leginkább piacbarát politikai erőnek. Ideológia illetve politikai program mentén szerveződő „valódi” politikai pártnak talán csak a korábban számottevő támogatottságnak örvendő kommunisták¹⁹⁰ illetve a 2010-es kampányban a nyugatiasabb szemléletű, felső-középosztályt megcélzó *Ak Sumkar* voltak

¹⁹⁰ A kommunisták a 2000-es parlamenti választásokon még 5 egyéni kerületi és 1 listás mandátumot szereztek, ugyanakkor a 2010-es választásokon már nem jutottak be a parlamentbe. (*Elections in Asia*, 2001, pp. 440.-447.) A *Temir Szarijev* üzletember által vezetett *Ak-Sumkar* párt, piacbarát, elsősorban a városi középosztály megcélzó programmal indult a 2010-es választásokon, ám végül nem került be a parlamentbe (Huskey – Hill, 2013, p.241.).

tekinthetőek. Jellemző, hogy ezen politikai alakulatok egyike sem jutott be 2010-ben a törvényhozásba. A fő mozgósító erőt egyértelműen a regionális és interperszonális kötődések jelentették. Az elűzött Bakijev elnök visszahívását támogató *Ata-Zsurt* (Szülőföld) párt szerezte a legtöbb (28) képviselői helyet a szavazatok 16 százalékával. A pártot szignifikánsan nagyobb arányban támogatták a két déli tartományban Osban és Dzsalamalában (a harmadik déli körzet Batken, elsősorban a Butun Kirgizstan párt bázisának számított, elsősorban a pártelnök *Adahán Mamadurov* batkeni klánkövetőinek köszönhetően). *Szociáldemokraták* (26 mandátum), az *Ata Meken* (18 mandátum) szavazóbázisában ezzel szemben egyértelműen az északi régiók lakóit láthattuk felülreprezentálva. A fentiekhez képest az *Ar-Namis* (Méltóság - 25 mandátum) és a *Köztársaság Párt* (23 mandátum) regionálisan jóval kiegyensúlyozottabb eredményt ért el. Ez egyrészt magyarázható azzal, hogy a két politikai alakulat nem elsősorban régiókhoz, hanem sokkal inkább személyekhez *Feliks Kulov* korábbi kormányfőhöz ill. *Omurbek Babanov* dúsgazdag üzletemberhez (2011-12 között ugyancsak miniszterelnök) kötődik. A Feliks Kulovhoz kötődő Ar-Namis déli régiókban elért sikerét az is magyarázza, hogy a párt az etnikai kisebbségek védelmezőjének szerepébe pozicionálta magát¹⁹¹ a 2010-es kampány idején, így Os és Dzsalamalában tartományok etnikai üzbég szavazóinak voksaiból igen sokat megszerzett. Az északi Omurbek Babanov által vezetett Reszpublika déli és északi régiókban viszonylagosan kiegyenlítettnek mondható eredményét, pedig a párt proteszt karaktere határozta meg: nem volt részese a déli régiókban népszerűtlen Ideiglenes Kormányának, ugyanakkor az Ata-Zsurttól és Butun Kirgizsztantól eltérően nem volt a Bakijev féle Ak-Zsol utódpártjának sem tekinthető (Huskey – Hill, 2013, pp.238.-248.).

¹⁹¹ Feliks Kulov anyanyelve az orosz volt, a 2000-es elnökválasztásokon való indulástól is arra való hivatkozással tiltották el, hogy törve beszéljen a hivatalos államnyelvet a kirgiz. Így Kulov aligha lehetett volna hiteles a „kirgiz nacionalista” politikus szerepében. A kirgiz politikai elitben még mindig a „homo sovieticus” karakterét megtestesítő Kulov pártját egyébként nem csak a déli üzbégek, hanem a fővárosi szlávok is előnyben részesítették. Így ő lett a Kreml által favorizált jelölt a 2010-es elnökválasztásokon, az egyetlen akivel Dmitrij Medvegyev orosz elnök is fényképezkedett (Huskey – Hill, 2013, p. 250.)

Párt	Elsődleges regionális bázis	Prezidenciális / parlamentáris	Oroszpárti/ kiegyensúlyozott külpolitika	Átementi kormányt támogató és ellenző
Ar-Namisz	Észak	Prezidenciális	Oroszpárti	Átementi kormányt ellenző
Ata-Zsurt	Dél	Prezidenciális	Oroszpárti	Átementi kormányt ellenző
Butun Kirgizsztan	Dél	Prezidenciális	Oroszpárti	Átementi kormányt ellenző
Ata Meken	Észak	Parlamentáris	Kiegyensúlyozott	Átementi kormányt támogató
Respublica	Észak/Dél	Prezidenciális	Oroszpárti	Átementi kormányt ellenző
Szociáldemokraták	Észak	Parlamentáris	Oroszpárti	Átementi kormányt támogató

16. A kirgiz pártok regionális kötődései

(forrás: Huskey, 2013, p.243.).

Politikus	Párt	A listán elfoglalt pozíciója	Születési kerület	Kerület szavazat (%)	Regió szavazat (%)	Kerület-régió különbség
Omurbek Tekebayev	Ata Meken	1	Bazar-Korgon	18.4	7.7	10.7
Kamchibek Tasijev	Ata-Zsurt	2	Suzak	35.9	22.9	13.0
Ahmatbek Keldibekov	Ata-Zsurt	3	Alai	55.4	27.6	27.8
Temir Szarijev	Ak Sumkar	1	Sokoluk	19.4	10.0	9.4
Adakhan Madumarov	Butun Kirgizsztan	2	Uzgen	19.5	13.0	6.3
Omurbek Babanov	Respublica	1	Kara-Buurin	24.8	19.8	5.0
Almazbek Atambajev	Szociáldemokraták	1	Alamudun	28.0	21.5	6.5

17. Kirgiz pártpolitikusok eredményei saját „származási” körzetükben

(forrás: Huskey, 2013, p.253.).

A választásokat nemzetközi megfigyelők alapvetően tisztának és szabadnak minősítették.¹⁹² Az EBESZ választási megfigyelőinek vezetője úgy nyilatkozott, hogy a közép-ázsiai régióban ez volt az első olyan választás amelynek kimenetelét nem lehetett előre megmondani (Huskey – Hill, 2013, p.238.).

Mivel a szavazatok nagyfokú megoszlása miatt, egyik párt sem szerezte meg egyedül a kormányalakításhoz szükséges többséget, csak a koalíciós kormányzás jöhetett szóba. A kormányalakítás, nehézkes váratlan fordulatokkal tarkított folyamata nyilvánvalóvá tette a kirgiz pártok diffúz jellegét és a pártfégyelem alapvető hiányát. Először három „északi” párt a *Szociáldemokraták*, az *Ata Meken* és a *Köztársaság Párt* szándékozott koalícióra lépni egymással, ám mikor parlamenti többségük dacára mégsem voltak képesek megválasztani az Ata-Meken elnökét

¹⁹² Aktivnije pljuraliszticeszkije parlamentszkije vibori osnovu dlja balnyejszego ukreplenija demokracii. OSCE Parlamentar Assembly <http://www.osce.org/ru/odihr/72026> [letöltve: 2012.11.04.]

Omurbek Tekebajevet a házelnöki posztra, a koalíció összeomlott (Kutueva, 2010). Végül is sokak megdöbbenésére a Szociáldemokraták és Reszpublika a polgárháború elkerülése végett – a déli Ata-Zsurttal lépett koalícióra. A miniszterelnök szociáldemokrata párti, Akajev elnökhöz hasonlóan északi kötődésű és oroszbarátnak tartott politikus, *Almazbek Atambajev* lett, míg a parlament házelnökét az Ata-Zsurt adta *Ahmatbek Keldibekov* személyében.

A parlamentáris rendszerváltás záróakkordjaként 2011. október 30.-án sor került az elnökválasztásra is – melyet a parlamentáris kormányforma dacára kiemeltebb figyelem kísért, mint a törvényhozási választásokat. Az elnökválasztáson végül is tizenhat jelölt indult és a hivatalban lévő miniszterelnök Atambajev nagy fölényrel nyert (Kilner, 2011). Atambajev a szavazatok 63%-át kapta, míg a fő riválisának tartott *Kamcsubek Tasijev* az Ata-Zsurt párt vezetője csak 14%-ot szerzett (Marat, 2011). A választást a nemzetközi megfigyelők bár kisebb szabálytalanságoktól nem mentesnek, de alapvetően szabadnak és tisztának minősítették.¹⁹³ Az elnökválasztások ismét kiélezték a kormányzó koalíción belüli ellentéteteket, az Ata-Zsurt párt ellenzékbe vonult, ugyanakkor az Ata Meken és az Ar-Namisz - Feliksz Kulov pártelnök vonakodása dacára - belépett a kormányba. A parlament az államfői székre távozó *Atambajev* utódjául a Köztársaság párti *Omurbek Babajevet* választotta kormányfővé, akinek azonban ez év augusztusában korrupciós vádak miatt távoznia kellett posztjáról. A kirgiz parlament 2012 szeptemberében a szintén szociáldemokrata párti, de elsősorban technokratának tartott – és egyébként déli kötődésű - *Zsantoro Szatubaldijevet* az elnöki adminisztráció korábbi vezetőjét választotta meg miniszterelnöknek (Dzubyenko, 2012). Az új miniszterelnök minden valószínűség szerint elsősorban az államfő és nem a koalíciós pártok jelöltje volt. Az új kormányt a Köztársasági Párton kívül a másik három kormánypárt továbbra is támogatta a parlamentben (Trilling, 2012). Legalábbis egészen 2013 márciusáig, amikor is Szatubaldijev és az Ata Meken elnöke Omurbek Tekebajev olyannyira összekülönböztek a Kumtor aranybánya koncessziói feletti vitában, hogy az Ata Meken ismét kivált a koalícióból. 2014 áprilisában végül is újjáalakult a szociáldemokraták, az Ar-Namisz és az Ata-Meken kormánykoalíciója egy újabb

¹⁹³ Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process, *OSCE Press Release* <http://www.osce.org/odihr/elections/84571> (letöltve: 2014.02.01)

technokratának tartott miniszterelnökkel *Dzsumart Otorbajev*vel az élen (Trilling, 2014). Az eddig nem egészen négy éves ciklus alatt, tehát a Szociáldemokraták kivételével - akik folyamatosan részesei voltak a kormánykoalíciónak - az összes többi párt megjárta már a kormány és ellenzék sorait is egyfajta rotációs jelleggel. A változatos - vagy inkább folyamatosan változó – összetételű koalíció a kormányzás eddigi négy éve alatt négy miniszterelnököt fogyasztott el, ami nem túl ígéretes a kirgiz parlamentarizmus jövőbeni stabilitása szempontjából, még ha *Zakir Csotajev* értékelése szerint a forradalom utáni harmadik, 2012 szeptemberi koalíciós kormányalakítás jóval zökkenőmentesebben alakult is, mint a megelőző kettő (Chotaev, 2013, p.100.).

Miként azt a 2010-es kormányalakítás nehézkes folyamata illetve a 2012-es kormányválság is megmutatták, a kirgiz politikai pártok igen diffúz és kevésbé fegyelmezett és személyközpontú jellege miatt a mindenkori kirgiz kormányok potenciálisan igen ingatagok, ami hosszabb távon vagy egy váratlan politikai krízishelyzetben az egész politikai rendszer destabilizálódását eredményezheti. A kormányok jövőbeni destabilizálódásának valószínűségét növeli a pártrendszer fragmentációjának irányában ható tisztán pártlistás választási rendszer valamint az új kirgiz alkotmányos szabályozás is amely – bármelyik párt esetleges túlhatalmának kialakulását megelőzendő - egy nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló megkötetést tartalmaz: egyetlen párt sem szerezheti meg 65 mandátumnál többet a 120 tagú törvényhozásban, még akkor sem, ha a szavazatok alapján ez megilletné¹⁹⁴ (Avcu, 2013, p.89.). A jelenlegi kirgiz szabályozás tehát a gyakorlatban nagyon megnehezíti az egypárti kormányzás lehetőségét és a szükségszerűen instabilabb koalíciós kormányzást teszi csak lehetővé. Ebben a konstellációban viszont az elnök informális tekintélye és a kirgiz politikai rendszer működésének “kvázi-félprezidenciális” logikája sajátos stabilizáló hatással is bírhat.

Mint a fentiekből is kitűnik, meglátásom szerint a parlamentáris kormányzás jövőbeni sikere szempontjából kulcsfontosságú tényezőnek tekinthető a kirgiz politika pártosodásának előrehaladása. *Sartori* meggyőző érvelése szerint a parlamentáris politizálás ill. egy parlamentáris kormányzat nem funkcionálhat megfelelően valódi, társadalmilag beágyazott politikai pártok nélkül. (Sartori, 1994,

¹⁹⁴ Igaz a gyakorlatban ez nem jelentett problémát, mivel 2010-es választásokon egy párt sem szerzett 28-nál több mandátumot (Avcu, 2013, p.89.).

pp.112.-114.) Kirgizisztánban a 2007-es illetve a 2010-es választásokon már a kirgiz képviselők túlnyomó többsége valamely politikai párt jelöltjeként szerzett mandátumot. Ugyanakkor ez aligha függetleníthető attól a tényről, hogy szemben az 1995-ös és 2000-es döntően egyéni kerületi rendszerű választásokkal, a 2007-es és 2010-es választásokat már pártlistás alapon tartották. A kirgiz parlament az utóbbi két választás eredményeképpen végbement látványos mértékű pártosodását tehát leginkább a választástechnikai szabályoknak való megfelelés kényszere magyarázza. A kirgiz politika élet pártosodása így meglehetősen felszíni jelenség, a politikai tagolódás “mélystruktúráit” továbbra sem valódi programmal és koherens ideológiával rendelkező politikai pártok, hanem, a regionális “klán” típusú érdekhálózatok alkotják. A jelenlegi parlamenti pártokról is kijelenthető, hogy vagy elsősorban valamely régió érdekeit képviselik, vagy egy-egy karizmatikus egyéniség körül tömörülő csoportosulásokról van szó. A kirgiz választók pártpreferenciáinak alakulásában sem ideológiai szempontok vagy éppen a szocioökonómiai státusz mutatói (jövedelem, iskolázottság), hanem a regionális illetve etnikai identitások, valamint a személyi kötődések játsszák az elsődleges szerepet (Huskey – Hill, 2013, p. 238.).

Ugyanakkor úgy vélem a parlamentáris kormányzás idővel maga is katalizátorává válhat a pártosodási folyamatnak – igaz a parlamentáris kormányzásnak ezzel a lehetséges hatásával kapcsolatban *Sartori* például szkeptikus álláspontot fogalmaz meg.¹⁹⁵

Meglátásom szerint a parlamentáris kormányforma idővel alkalmas eszköz lehet, a szembenálló regionális elitcsoportok hatalmi küzdelmének domesztikálására is, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy Kirgíziában a parlamentáris kormányzás 2007 óta tisztán pártlistás választási rendszerrel, valamint 2010 óta valódi parlamenti többpártrendszerrel párosul. A westminsteri típusú parlamentarizmus kialakulásának esélye ebből fakadóan csekély valószínűségű, így tehát a parlamentáris modell eredményesen csökkentheti a választási küzdelem korábbiakban megszokott „mindent vagy semmit” logikáját. Hasonlóképpen úgy gondolom, hogy elviekben a

¹⁹⁵ Sartori szerint az európai parlamentáris kormányzati rendszerek esetében sem maga a parlamentáris politizálás serkentette a pártképződést a liberális és konzervatív képviselők soraiban, hanem a parlamenten kívüli tényezőknek, így elsősorban a szocialista és keresztény munkásmozgalmak jelentette kihívásnak volt köszönhető (Sartori, 1994, p.113.).

parlamentáris kormányforma az üzbég kisebbség számára is kedvezőbb kereteket kínál(hat) a politikai participációra: a parlamentáris modellben ugyanis a kisebbségi pártok nemcsak a törvényhozásban nyerhetnek reprezentációt, hanem a koalíciós kormányzás révén a végrehajtó hatalom gyakorlásában is részt vállalhatnak. (Mainwaring – Shugart, 1993, pp.18.-19.) Márpedig ha egy üzbég kisebbségi párt a jövőben bejutna a kirgiz törvényhozásba – amire pusztán az üzbég kisebbség számarányát tekintve minden elméleti esély meglenne – könnyen alakulhatna ki olyan szituáció, amelyben mostanáig meglehetősen ingatagnak bizonyuló kirgiz koalíciós kormányok rászorulnának akár egy etnikai-kisebbségi párt támogatására is. Más kérdés, hogy a látványosan erősödő kirgiz nacionalizmus (Khamidov – Marat, 2011.) közegében az - *Ar-Namisz* kivételével - alapvetően nacionalista platformon álló kirgiz parlamenti pártok mennyiben mutatkoznának készek egy ilyesfajta koalíciókötésre. A probléma felvetése annyiban merőben elméleti, hogy a jelenlegi kirgiz alkotmányos szabályozás nem teszi lehetővé etnikai alapon álló pártok megalakítását¹⁹⁶ és az üzbég közösségek elleni pogromok nyomán kialakult megfélemlítettség légkörében, a közeljövőben egyébként sem lenne valószínű egy ilyen formáció megalakulása. Üzbég kisebbségi párt híján a *Feliks Kulov* vezette toleráns nemzetiségpolitikai elveket képviselő *Ar-Namisz* párt vált az etnikai kisebbségi szavazatok gyűjtőpártjává a 2010-es választásokon¹⁹⁷ (Huskey – Hill, 2013, pp. 249.-252.).

Végül, de nem utolsósorban az utóbbi években újszerű fenyegetésként jelent meg Kirgizisztánban a militáns dzsihadizmus fenyegetése. Közép-Ázsiában a kazah mellet a kirgiz társadalom volt hagyományosan a legkevésbé vallásosnak tekinthető. A nomád kazahok és kirgizek iszlamizációja viszonylag későn, alapvetően a XVI. század folyamán, és sok tekintetben csak igen felszínesen ment végbe. A kirgiz népi vallásosság a mai napig igen sok elemét megőrizte a preislám animista samanizmusnak. Bizonyos iszlám rituálék természetesen szervesen beépültek a kirgizek mindennapi szokásaiba (esküvői, temetkezési szokások), az iszlám vallás

¹⁹⁶ Kirgizisztán Alkotmánya 4. cikkely http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747

¹⁹⁷ Az etnikai toleranciára garanciát látszik jelenteni többek között a pártelnök *Feliks Kulov* személye is, aki bár etnikai kirgiz származású, ugyanakkor eloroszosodott pártfunkcionáriusi elit tipikus képviselője volt a szovjet időkben. Anyanyelve is orosz és nem kirgiz, és látványosan tartózkodik a kirgiz nacionalista retorikai panelek alkalmazásától. Talán ezzel is magyarázható, hogy a 2011-es elnökválasztásokon *Kulov* volt a Kreml elsőszámú favoritja, az egyetlen elnökjelölt akivel személyesen *Medvegyev* orosz elnök is fényképezkedett (Huskey – Hill, 2013, p.250.).

pedig a szovjet időkben is fontos pillére maradt a kirgiz nemzeti identitásnak, különösen a betelepült szlávokkal szembeni önmeghatározásuknak. Egészen a legutóbbi évekig még a Kirgizisztán társadalmilag legkonzervatívabb régiójának számító Fergána medencében, tehát a déli Os és Dzsalamaláb tartományokban is elsősorban a – kirgizeknél hagyományosan vallásosabb – etnikai üzbégek soraiból rekrutálódtak a militáns dzsihadisták. Széleskörben ismert jelenségnek tekinthető, hogy az utóbbi években a kisebbségi üzbég közösség tagjai közül mind többen válnak az – Üzbegisztánban és Kirgizisztánban egyaránt illegális – iszlamista *Hizbat-Tahrir* mozgalom követőivé Kirgizisztánban is (Khamidov – Marat, 2011). Az már viszont sokak számára a meglepetés erejével hatott, hogy egy 2011 januárjában leplezett terrorista csoport tagjai kizárólag etnikai kirgizek voltak. A csoport tagjai az országban lévő nyugati és orosz érdekeltségek, többek között az amerikaiak által használt manasi légibázis ellen terveztek merényletet elkövetni (Shlapentokh, 2011). Mindez világosan jelzi, hogy a déli gazdaságilag is elmaradottabb régiókban, a militáns dzsihadizmus immár etnikai hovatartozástól függetlenül jelent egyre többek számára vonzó ideológiát. Egy mérsékelt, a demokratikus többpárti verseny játékszabályait elfogadó iszlamista párt számára ugyanakkor a parlamentáris kormányzás akár reális lehetőséget is jelenthetne a kormányzásban való részvételre, ám hasonlóan az etnikai pártok korlátozásához a kirgiz alkotmány a vallási alapon álló pártok szervezését sem teszi lehetővé.¹⁹⁸ A parlamentáris kormányzás tehát bár elméletileg az eddigieknél kedvezőbb feltételeket teremthetne az etnikai feszültségek ill. a vallási radikalizmus terjedése jelentette fenyegetés enyhítésére, de a jelenlegi kirgiz alkotmányos keretek között ezek a hatások mégsem érvényesülhetnek.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kirgiz politikai rendszer számos vonását, így mindenekeelőtt a nemzetépítési folyamat konfliktusos jellegét, a gyenge intézményesültséget és személyközpontú jellegét valamint a regionális klánok meghatározó informális befolyását tekintve nagy hasonlóságot mutat a másik négy jelenleg leginkább elnöki diktatúraként jellemezhető közép-ázsiai köztársasággal. A parlamentáris kormányformára történő áttérés ugyanakkor számos meghatározó faktor vonatkozásában tartós változásokat idézhet elő: mindenekeelőtt előmozdíthatja a regionális elitcsoportok közti kooperációt, csökkentheti a kirgiz belpolitika személyközpontú jellegét és hosszabb távon akár a pártodódás folyamatának is

¹⁹⁸ Kirgizisztán Alkotmánya 4. cikkely http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747

lökést adhat. Másfelől a parlamentáris kísérlet sikerre viteléhez mindenképpen szükség van az alkotmányos-intézményi szereplők és az ideológiai/program alapon szerveződő pártok erősítésére az informális/regionális klánokkal szemben. Enélkül a kormányzat instabilitását növelő faktorok hatása erősödhet fel elsősorban. Kirgizisztán parlamentáris kísérlete tehát nagy lehetőségeket és komoly veszélyeket egyaránt magában hordoz: az instabilitás fokozódásával Tádzsikisztán után Kirgizisztán akár a térség következő bukott államává is válhat. Ugyanakkor ha a parlamentáris kormányforma keretei között stabilizálódni tud a többpárti versengő demokrácia, azzal Kirgizisztán iránymutatásul szolgálhat a poszt-szovjet Közép-Ázsia többi állama számára is.

5 Konklúziók

A fentiekben reményeim szerint meggyőzően sikerült évelnem amellet, hogy a poszt-szovjet közép-ázsiai köztársaságok politikai rendszerei között legalább öt vonatkozásban alapvető strukturális párhuzamosságok figyelhetők meg.

- *Felülről vezérelt nemzetépítés, államilag propagált nacionalizmus:* a nemzeti késői genezise és eredendő gyengesége miatt, a szubnacionális identitások felülírása, mint az öt vizsgált államban elsődleges prioritást képezett a függetlenség elnyerése óta eltelt negyedszázad során. Ráadásul a marxista ideológiai támasz elvesztésével a szóbanforgó rezsimek számára – a nyers klánérdekeken túl – jószerivel a nacionalizmus maradt az egyetlen szóhajóható legitimációs forrás. Ezek után aligha meglepő, hogy mind az öt köztársaság politikai vezetése erőteljes nacionalista ideológiai platformon áll. Ez mint láthattuk, nem csak a diktatúrák kapcsán jelenthető ki, hanem a 2010-es forradalom nyomán versengő többpártrendszerre vált Kirgizisztán politikai pártjainak többsége is erős nacionalista retorikát követ. Kivételnek ebből a szempontból inkább a Nazarbajev rezsimek tekinthető, amely a jelentős lélekszámú szláv kisebbségre való tekintettel, ezen a téren némileg óvatosabb politizálásra kényszerült. Ugyanakkor az elmúlt két évtizedben az óvatosabb retorikát alkalmazó Nazarbajev rezsimek is végrehajtotta az államapparátus és a politikai elit etnikai „kazahizálását”, miként továbbra sem ismerik el a kazahsztáni oroszok kettős állampolgárságát és az orosz nyelv államnyelvként való használatát.
- *Elnöki túlhatalom, személyközpontú politizálás.* Miként az esettanulmányok részletes leírásából is megállapítható, alkotmányos berendezkedését és az elnöki jogkörök erősségét tekintve az öt vizsgált köztársaságból négy egyértelműen a parlamentáris - prezidenciális skála prezidenciális spektrumába esik. Az alkotmányos elnöki jogköröket is meghaladja az elnökök informális politikai befolyása, így *Nyikolaj Boriszovval* egyetértve úgy véljük, hogy a prezidenciális kormányzás a közép-ázsiai kontextusban inkább a személyközpontú hatalomgyakorlás kifejeződésének, mintsem okozójának tekinthető (Borisov, 2011). A szóban rezsimek politikai

berendezkedésük típusát tekintve leginkább neopatrimonális jellegű, személyközpontú elnöki diktatúraként – nem pedig pártállamként, avagy katonai diktatúraként írhatóak le. A 2010-es forradalom és alkotmányreform nyomán Kirgizisztán parlamentáris kormányformára váltott, ám a kirgiz elnök jogkörei így is erősebbek maradtak a parlamentáris rendszerek államfői esetében megszokottnál. Tekintetbe véve ezen túlmenően még a kirgiz államfő tekintélyét és személyének állandóságát – összevetve az évente cserélődő kormányfőkkel – megállapíthatjuk, hogy a kirgiz parlamentarizmus a gyakorlatban valamiféle „kvázi féléprezidenciális” logika alapján működik. A kirgiz politikai rendszerben az elnök továbbra is megkerülhetetlen hatalmi tényezőt és súlypontot képez.

- *Alacsony fokú intézményesültség, az informális „klán” struktúrák politikaformáló ereje.* Mint azt a fentiekben is hangsúlyoztuk a közép-ázsiai vezetők hatalma, nem elsősorban alkotmányos elnöki jogköreiken nyugszik, hanem az elsődlegesen - bár nem kizárólagosan – regionális kötődésű informális érdekhálózatok, az ún. „klánok” lojalitásán. A jelenlegi közép-ázsiai politikai vezetők valamennyiének hatalomra kerülését, valamiféle „klánközi egyensúlyt” garantáló informális paktumok tették lehetővé. A klánközi egyensúlyra fenntartására irányuló dinamika ugyanakkor súlyos belső ellenmondásokat hordoz magában: a klánok az elnökök hatalmát garantáló, de korlátozó tényezőt is jelentenek egyben. Így jellemző tendencia, hogy az elnökök idővel szembefordulnak az őket hatalomra segítő klánok, legalább egy részével és saját klánjuk illetve szűkebb családjuk részére próbálják kisajátítani a politikai hatalmat és a gazdasági erőforrásokat. Különösen ez utóbbiak szűkössége vezethet a klánok közötti küzdelembe a „mindent vagy semmit” logika eluralkodásához, ami a tádzsik polgárháború kirobbanásában és az erőszakos kirgizisztáni rezsimek váltásokban is elsődleges jelentőségű faktor szerepét játszotta.
- *Járadékos állam, járadékgazdaság és járadékos logika.* A közép-ázsiai rezsimek stabilitása szempontjából úgy vélem, kulcsfontosságú tényezőt jelentett és jelent mind a mai napig (természeti) erőforrásaik relatív bősége

vagy szűkössége. Türkmenisztán és Kazahsztán példája véleményem szerint kimeríti a „járadékos államok” ideáltípusának kritériumait. Kirgizisztán és Tádzsikisztán az előző kettőnél természeti erőforrásokban jóval szegényebb és - politikailag is figyelemre méltó módon instabilabb – járadékgazdaságként írható le inkább. Az előző négy államnál gazdaságilag jóval zártabb Üzbegisztán politikai elitcsoportjait is egyfajta járadékvadász logika vezérli, ami úgy tűnik a klánalapú politikai rendszerek immanens sajátossága. Mind az öt politikai rendszer funkcionálást nagyban meghatározza tehát a járadékos logika, ami tapasztalatok szerint a neopatrimoniális jellegű hatalomgyakorlást erősíti és a sikeres demokratizálás ellenében hat.

- *Szekuláris rezsimok, a politikai iszlám marginális szerepe.* Mind az öt vizsgált köztársaság, politikai berendezkedésének jellegét tekintve hangsúlyozottan szekuláris. Ez nem zárja ki, hogy a politikai vezetés esetenkénti jelleggel ne fordulna legitimációs eszközként az iszlámhoz, de ez általában, csak mint a nemzeti kultúra és identitás egyik eleme jelenik meg a hivatalos diskurzusban és jellemzően a közép-ázsiai társadalmak tudatában is. A politikai iszlám öt országból háromban – Kazahsztán, Kirgizisztánban és Türkmenisztánban – véleményem szerint politikai jelentőségét és társadalmi támogatottságát tekintve is teljességgel perifériális jelentőségűnek tekinthető. Ezeknél az országoknál feltehetően jóval nagyobb potenciális mozgósító erővel rendelkeznek az illegalitásba szorított iszlamista csoportosulások Üzbegisztánban, azon belül is elsősorban a Fergána medencében. A térség egyetlen legális iszlamista pártja az IRP Tádzsikisztánban működik, igaz mindösszesen két parlamenti mandátumával aligha tekinthető meghatározó szereplőnek. Arról persze meglehetősen nehéz képet alkotni, hogy a tádzsik politikai rendszer, vagy a szomszédos Afganisztán esetleges jövőbeni destabilizálódása esetén milyen mértékig aktivizálódna az egykori iszlamista ellenzék.

Mindezek alapján úgy gondolom, joggal beszélhetünk egyfajta „standard közép-ázsiai” politikai modellről, melynek esetében tehát szekuláris jellegű prezidenciális köztársaságokról van szó, amelyeket alapvetően autoriter jellegű, nacionalista

retorikával és legitimációval párosuló személyközpontú és klánalapú hatalomgyakorlás jellemez. Ennek a poszt-szovjet térségen illetve a tágabban értelmezett iszlám világon belül is sajátosan „közép-ázsiai” rezsintípusnak a létevel kapcsolatosan tett megállapítás véleményem szerint úgy is érvényes, ha az elmúlt huszonöt évben bizonyos időszakokban, egyes köztársaságok – például a kilencvenes évek elején a polgárháborúba süllyedt Tádzsikisztán, vagy napjainkban a parlamentáris kormányformára váltó és versengő többpártrendszerrel bíró Kirgizisztán – fejlődési pályája ettől divergálni is látszik.

A közép-ázsiai politikai rendszerek konvergáló pályáivének tézisének véleményem szerint az is alátámasztja, hogy a nemzetközi szervezetek értékelésének tükrében a szóbanforgó köztársaságok „politikai teljesítménye” is alapvetően hasonló értékelést nyert. Ennek megítélése persze nyilvánvalóan attól is függ, milyen szempontok alapján kívánjuk megvonni a közép-ázsiai köztársaságok politikai „teljesítményének” mérlegét. Egy politikai rendszer „sikerességének” avagy „teljesítményének” értékelése úgy vélem nehezen függetleníthető aktuális politikai érdekektől és óhatatlanul szubjektív értékektől, a kérdés inkább az, milyen értékelvű szempontokat tartunk relevánsnak.

Az egyik ilyen úgy gondolom, mindenképpen a *rezsimstabilitás* kérdése kell legyen. Miként *Alexander Cooley* is megállapítja (Cooley, 2012, pp. 21.-25.), a függetlenség elnyerését, vagy inkább a „függetlenségre ítéltetést” követően, mind az öt közép-ázsiai köztársaság vezetésének a legfundamentálisabb politikai célja országuk területi integritásának és a politikai elitük kontinuitásának fenntartása maradt. A közép-ázsiai köztársaságokat vezető elitcsoportok, a függetlenség nagyon is tisztában voltak, az általuk vezetett társadalmak, jobbra a szovjet korszakban mesterségesen kreált nemzeti identitásainak sérülékenységével és önkényesen megvont nemzetállami határaik vitatható voltával. Így a közép-ázsiai politikai elitek államaik létét és nem utolsósorban saját hatalmukat veszélyeztető esszenciális fenyegetésként tekintenek mindenekelőtt a saját nemzetállami határaikon belül jelentkező, akár azokon átnyúló nemzetiségi, etnikai konfliktusokra, a szekuláris nemzetállami rendet fenyegető globális dzsihadizmusra, és sajnálatosan jellemző módon a politikai pluralizmus és a többpárti demokratikus verseny lehetséges térnyerésére is. Így a közép-ázsiai rezsimek sikeressége egyfelől – saját szempontjukból – mindenekelőtt abban mérhető, hogy mennyire sikerült fenntartaniuk az állam integritását, a központi kormányzat hatalma kiterjed-e az

egész ország területére, az egykori kommunista pártelitek hatalmuk kontinuitását meg tudták-e őrizni és hogy ezeket a politikai célokat alapvetően békés úton, vagy csak jelentősebb mértékű erőszakot alkalmazva sikerült-e elérni.

A nemzetközi közvélemény ugyanakkor ma már a közép-ázsiai köztársaságokkal – persze nem csak velük – szemben más jellegű elvárásokat is támaszt. Így a nemzetközi, mindenekelőtt a nyugati szakirodalomban ezen államok értékelésének is meghatározó nézőpontjává vált a *hatalomgyakorlás jellegének* kérdése, azaz a szóbanforgó politikai rendszerek autokratikus – demokratikus dimenzió mentén történő besorolása. A rezsimstabilitás és hatalomgyakorlás jellege tehát meglátásom szerint az a két legfontosabb dimenzió, melyek alapján az alábbiakban értékelni szeretném a poszt-szovjet közép-ázsiai köztársaságok elmúlt huszonöt évének politikai „teljesítményét” avagy „sikerességét”.

Ami a fenti két dimenzió operacionalizálhatóságát illeti, a hatalomgyakorlás jellegének mérésére metodikailag professzionális indikátorok igen széles „arzenálja” áll már a kutatók rendelkezésére. Kiindulhatunk a demokrácia minimalista, schumpeteri és huntingtoni „demokrácia, mint módszer” felfogásból: ennek lényege, hogy a közhatalom általános és versengő választások útján konstituálódik. Tehát egyrészt, hogy a kormányzatot szabad és többpárti választások útján juttassák hatalomra, másrészt a választójog gyakorlásából adminisztratív úton ne rekesszék ki a társadalom egy csoportját sem etnikai, sem vallási, sem vagyoni, sem műveltségi szempontok alapján. A választási verseny és részvétel szabadsága tehát ebben a megközelítésben a demokrácia elsődleges fogalmi kritériuma (Huntington, 1991, pp. 5.-13.; Schumpeter, 1947, p. 269.).

A minimalista demokrácia felfogás talán legteljesebb összefoglalásának *Robert A. Dahl* poliarchia elméletét szokták tekinteni (Dahl, 1971, pp. 1-10.). Eszerint a poliarchia nyolc intézményi komponense: 1. minden felnőtt állampolgárra kiterjedő választójog 2. csaknem minden felnőtt korú állampolgár passzív választójoga (választhatósága közhivatali pozíciókra) 3. a politikai vezetők versengése az állampolgári szavazatokért 4. szabad és tisztességes választások 5. az állampolgárok szabadon kifejezhetik véleményüket (szólasszabadság) 6. az állampolgárok szabadon formálhatnak politikai csoportokat, pártokat 7. az alternatív információforrásokból történő tájékozódás szabadsága (sajtószabadság) 8. az állampolgári akarat és preferenciák a kormányzati döntéshozatalt is képesek érdemben befolyásolni.

Az elmúlt huszonöt évben a közép-ázsiai köztársaságok a demokrácia ezen minimalista koncepciójának kritériumait sem merítették ki. Nemzetközi szervezetek, például az EBESZ választási jelentéseinek tükrében a közép-ázsiai parlamenti ill. elnökválasztásokat nem lehetett szabadnak és tisztának, sok esetben még versengőnek sem tekinteni. Ez alól talán a 2010-es ill. 2011-es kirgizisztáni parlamenti és elnökválasztások jelentenek kivételt, melyet a választási megfigyelők alapvetően szabadnak és tisztának minősítettek¹⁹⁹, és amely kapcsán az EBESZ választási megfigyelőinek vezetője úgy nyilatkozott, hogy a közép-ázsiai régióban ez [mármint a 2010-es parlamenti] volt az első olyan választás amelynek kimenetelét nem lehetett előre megmondani (Huskey – Hill, 2013, p.238.). A minimalista demokrácia koncepció napjainkban legszélesebb körben ismert indikátorának alighanem a *Freedom House* évenkénti *Freedom in the World* kiadványában napvilágot látó országértékeléseit tekinthetjük. Az értékelés során a vizsgált – ma már mintegy 195 ország – két dimenzióban a politikai és polgári jogok tekintetében kap osztályzatot. A *Freedom House* „politikai jogok” osztályzatát tekinthetjük a legminimalistább demokrácia koncepció empirikus kifejeződésének. A mérőszám alapvetően három terület indikátorait: a választási folyamat, a politikai pluralizmus és részvétel illetve a kormányzati működés mutatóit összegzi. Míg a „polgári szabadságjogok” négy terület: szólás és vélemény szabadság, gyülekezési jog és a politikai szervezkedés szabadsága, jogállamiság, személyi autonómia és egyéni jogok kategóriáit öleli fel. Az államokat mindkét kategóriában egy hét fokozatú skálán minősítik, ahol a minél alacsonyabb pontszámok, jelentik a minél kedvezőbb „osztályzatot”. A két mutató átlagát tekintve 1 -2,5 között a vizsgált államok szabadnak, 3 és 5 között részben szabadnak, 5 és 7 között pedig nem szabadnak minősülnek.²⁰⁰

¹⁹⁹ Aktivnije pljuralizticsieszkije parlamentszkije vibori osnovu dlja baljnyejszego ukreplenija demokracii. *OSCE Parlamentar Assembly* <http://www.osce.org/ru/odihr/72026> [letöltve: 2014.11.04.]

Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process, *OSCE Press Release* <http://www.osce.org/odihr/elections/84571> [letöltve: 2014.02.01]

²⁰⁰ Fontos megjegyezni, hogy ilyen módon „részben szabad” minősítést kaphatnak, a politikai jogok tekintetében képviseleti demokráciának tekinthető országok is.

	2010		2011		2012		2013		2014	
	Politikai jogok	Polgári szabadságjogok	Politikai jogok	Polgári szabadságjogok	Politikai jogok	Polgári szabadságjogok	Politikai jogok	Polgári szabadságjogok	Politikai jogok	Polgári szabadságjogok
Kazahsztán	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5
Kirgizisztán	6	5	5	5	5	5	5	4	5	4
Tádzsikisztán	6	5	6	5	6	5	6	6	6	6
Türkmenisztán	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Üzbegisztán	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7

18. *A politikai és polgári szabadságjogok helyzete a közép-ázsiai köztársaságokban*

(forrás: Freedom House, Freedom in the World 2010-14)

A politikatudományban ugyanakkor mára a procedurális értelemben vett²⁰¹ demokrácia kiterjesztettebb értelmezése vált a domináns narratívává. Eszerint a modernkori képvisleti demokrácia fogalma az általános és versengő választásokon túl felöleli az alkotmányos intézményrendszer tekintetében érvényesülő hatalommegosztást, a szociálisan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok diszkriminációjának tilalmát, valamint akár olyan tényezőket is mint az igazságszolgáltatás működése, vagy a kormányzati korrupció mértéke. A Freedom House más felmérései már láthatóan ennek a kiterjesztettebb demokrácia felfogásnak a jegyében születtek.

A nemzetközi szervezet Közép-Európára, a Balkánra és a poszt-szovjet térségre fókuszáló 1995 óta *Nations in Transit* című kiadványában 29 kelet-európai és poszt-szovjet államot vetnek össze 7 dimenzió (választási folyamat, a civil társadalom állapota, a média és sajtószabadság helyzete, a központi kormányzat működése, helyi igazgatás állapota, igazságszolgáltatás és korrupció) mentén. A hét dimenzió átlagából jön ki az adott állam ún. „demokrácia pontszáma. Ez alapján az értékeléskor öt kategóriába sorolják a vizsgált államokat: az 1-2.99 közötti átlagot elérik a „konszolidált demokráciák”, 3-3.99 között a „nem konszolidált” demokráciák, 4-4.99 között az ún. „átmeneti” vagy „hibrid” rezsimek, 5-5.99 között a „nem konszolidált autokráciák”, 6-7 között a „konszolidált autokráciák” helyezkednek el a spektrumban. Az alábbi táblázatban a közép-ázsiai köztársaságok pontszámaikat mutatjuk be a 2005 és 2014 közötti időszakban:

²⁰¹ Az alábbiakban nem foglalkozunk a demokrácia fogalmának ún. szubsztantív - a demokrácia fogalmát valamiféle nehezen definiálható „közérdek” érvényesüléséhez kötő – értelmezéseivel, mivel úgy vélem a szubsztantív demokrácia értelmezésnek nincsenek megfelelően számszerűsíthető és ellenőrizhető indikátorai.

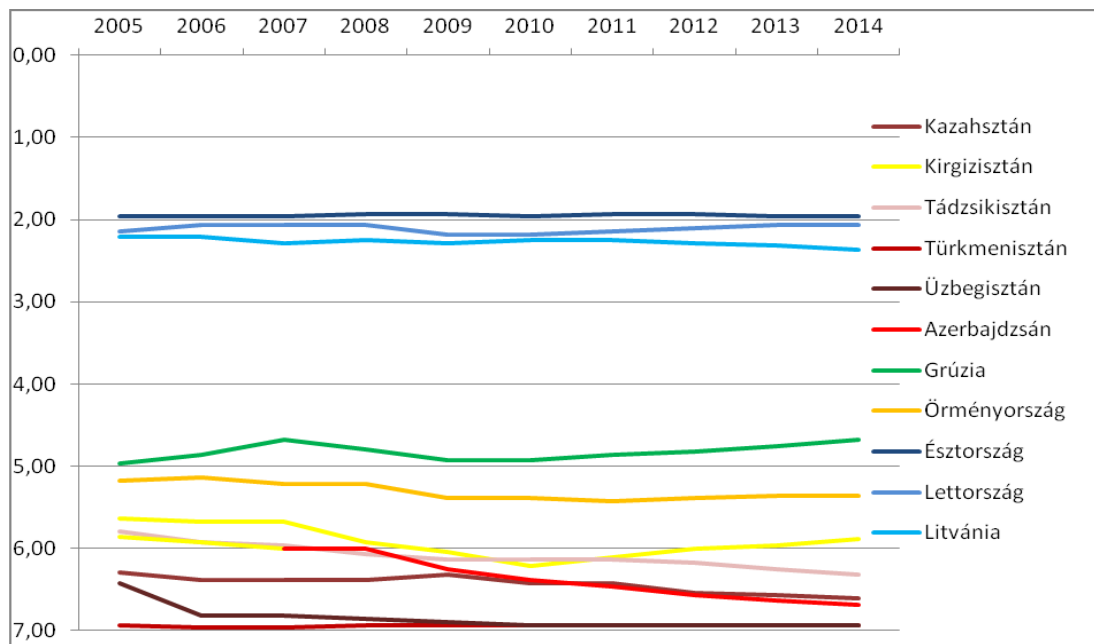
Választási folyamat	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.50	6.50	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Kirgizisztán	6.00	5.75	5.75	6.00	6.00	6.25	6.00	5.50	5.50	5.50
Tádzsikisztán	6.00	6.25	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.75
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Üzbegisztán	6.75	6.75	6.75	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Civil társadalom	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	5.50	5.75	5.75	5.50	5.50	5.75	5.75	6.00	6.25	6.50
Kirgizisztán	4.50	4.50	4.50	4.50	4.75	5.00	4.75	4.75	4.75	4.50
Tádzsikisztán	4.75	5.00	5.00	5.50	5.75	6.00	6.00	6.00	6.25	6.25
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Üzbegisztán	6.50	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
A média függetlensége	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.50	6.75	6.75	6.75	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Kirgizisztán	5.75	5.75	5.75	6.00	6.25	6.50	6.50	6.25	6.25	6.00
Tádzsikisztán	6.00	6.25	6.25	6.00	6.00	5.75	5.75	6.00	6.25	6.25
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Üzbegisztán	6.75	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Nemzeti szintű demokratikus kormányzás	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Kirgizisztán	6.00	6.00	6.00	6.25	6.50	6.75	6.50	6.50	6.50	6.50
Tádzsikisztán	6.00	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.50
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Üzbegisztán	6.50	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Helyi szintű demokratikus kormányzás	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.50	6.50	6.50
Kirgizisztán	5.75	6.25	6.25	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.25	6.25
Tádzsikisztán	5.75	5.75	5.75	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Üzbegisztán	6.25	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Igazságszolgáltatás	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.25	6.25	6.25	6.25	6.00	6.25	6.25	6.50	6.50	6.50
Kirgizisztán	5.50	5.50	5.50	6.00	6.00	6.00	6.25	6.25	6.25	6.25
Tádzsikisztán	5.75	5.75	5.75	6.00	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25
Türkmenisztán	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00	7.00
Üzbegisztán	6.00	6.50	6.50	6.50	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Korrupció	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50	6.50
Kirgizisztán	6.00	6.00	6.00	6.25	6.25	6.50	6.25	6.25	6.25	6.25
Tádzsikisztán	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25	6.25
Türkmenisztán	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75
Üzbegisztán	6.00	6.50	6.50	6.50	6.50	6.75	6.75	6.75	6.75	6.75

19. A közép-ázsiai köztársaságok értékelése a Freedom House Nations in Transit kiadványának kalkulációja alapján 2005 és 2014 között

(forrás: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2014#.VPh9Fi4YFY>)

Ezek után a kapott demokrácia pontszámot másik két poszt-szovjet országcsoporthal a három kaukázusi és három balti ország átlagaival vetettük egybe. Az összkép ez alapján tíz év alatt nem sokat változott, a három országcsoporthal államai alapvetően végig konvergens pályán mozogtak. A három balti ország tíz év alatt végig **konszolidált demokráciának**, míg a közép-ázsiai köztársaságok **konszolidált autokráciának** minősültek. Ez alól csak Kirgizisztán képez kivételt, amelyik a a kilencvenes évek elején és a 210-es forradalmat követően „felkerült” a **nem konszolidált autokráciák** közé. A legvegyesebb képet a kaukázusi országcsoporthal nyújtja, melyből Grúzia **hibrid rezsimnek**, Örményország (Kirgizisztánhoz hasonlóan) nem konszolidált autokráciának, míg Azerbajdzsán konszolidált autokráciának minősül. Azerbajdzsán bár földrajzilag a Kaukázus térségéhez tartozik, politikai rendszerének jellegét tekintve jól láthatóan a közép-ázsiai elnöki diktatúrákhoz áll legközelebb.

Összesített demokrácia index										
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	6.29	6.39	6.39	6.39	6.32	6.43	6.43	6.54	6.57	6.61
Kirgizisztán	5.64	5.68	5.68	5.93	6.04	6.21	6.11	6.00	5.96	5.89
Tádzsikisztán	5.79	5.93	5.96	6.07	6.14	6.14	6.14	6.18	6.25	6.32
Türkmenisztán	6.93	6.96	6.96	6.93	6.93	6.93	6.93	6.93	6.93	6.93
Üzbegisztán	6.43	6.82	6.82	6.86	6.89	6.93	6.93	6.93	6.93	6.93
Azerbajdzsán	5.86	5.93	6.00	6.00	6.25	6.39	6.46	6.57	6.64	6.68
Grúzia	4.96	4.86	4.68	4.79	4.93	4.93	4.86	4.82	4.75	4.68
Örményország	5.18	5.14	5.21	5.21	5.39	5.39	5.43	5.39	5.36	5.36
Észtország	1.96	1.96	1.96	1.93	1.93	1.96	1.93	1.93	1.96	1.96
Lettország	2.14	2.07	2.07	2.07	2.18	2.18	2.14	2.11	2.07	2.07
Litvánia	2.21	2.21	2.29	2.25	2.29	2.25	2.25	2.29	2.32	2.36

20. Poszt-szovjet országcsoporthoz összesített demokrácia indexe a Freedom House Nations in Transit kiadványának kalkulációja alapján 2005 és 2014 között

(forrás: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2014#.VPh9F4YFY>)

A Freedom House országértékeléseihez sok tekintetben hasonlóan tűnő monitorozási tevékenységet folytat a *The Economist* hetilaphoz köthető *The Economist Intelligence Unit* elemzői csoport immár 2006 óta. Az általuk kidolgozott „demokrácia index” elsősorban a *World Value Service*, *Eurobarometer*, a *Gallup* kérdőíves adatfelvételen alapuló, több mint 60 indikátor aggregátuma. A 60 indikátort végül a következő öt kategóriába rendezik: 1. választási folyamat és pluralizmus 2. polgári szabadságjogok 3. a kormányzat működése 4. politikai részvétel 5. a politikai kultúra állapota. Egyes országok esetén, ha a méréshez nincs elegendő információ bizonyos kiigazítást tesznek a következő szempontok alapján: 1. az országos választás milyen mértékben szabad és igazságos 2. a választópolgárok védettsége (hogyan szabadon nyilváníthatnak-e véleményt) 3. Külföldi kormányok befolyása a kormányzásra 4. az állami hivatalok képessége, hogy a demokratikus politikát gyakorlatban is megvalósíthassák. A *Economist Intelligence Unit* (továbbiakban EIU) a Freedom Housénál bevallottan kiterjedtebb demokrácia fogalmat kíván mérni és operacionalizálni. Az államokat az egyes kategóriákban 1-10-ig pontozzák, náluk viszont az 1 jelenti a leggyengébb és a 10 a legjobb osztályzatot. Ez alapján négy kategóriába sorolják a vizsgált országokat: teljes értékű

demokráciák (8-10 pont), **hibás demokráciák** (6-7,9 pont), **hibrid rendszerek** (4-5,9 pont), **önkényuralmi rendszerek** (4 pont alatt). A teljes értékű és hibás demokrácia közötti alapvető különbséget a kormányzás és a politikai kultúra minőségében kell keresni, míg a hibrid és autoriter rendszerek esetében a választások tisztasága és az alapvető szabadságjogok is sérülnek.

	Rangsor (világ országai között)	Összesített pontszám	Választási folyamat és pluralizmus	A kormányzati rendszer működése	Állampolgári részvétel	Politikai kultúra	Polgári szabadságjogok
Kazahsztán	137	3.17	0.50	2.14	4.44	4.38	4.41
Kirgizisztán	95	5.24	6.58	3.29	6.67	4.38	5.29
Tádzsikisztán	156	2.37	1.83	0.07	2.22	6.25	1.47
Türkmenisztán	160	1.83	0.00	0.79	2.78	5.00	0.59
Üzbegisztán	154	2.45	0.08	2.57	2.78	6.25	0.59
Azerbajdzsán	148	2.83	0.50	2.14	3.33	3.75	4.41
Grúzia	81	5.82	8.67	4.64	5.56	4.38	5.88
Örményország	113	4.13	4.33	2.86	4.44	3.13	5.88
Észtország	34	7.74	9.58	7.86	5.56	6.88	8.82
Lettország	39	7.48	9.58	5.71	6.11	6.88	9.12
Litvánia	38	7.54	9.58	6.07	6.11	6.25	9.71

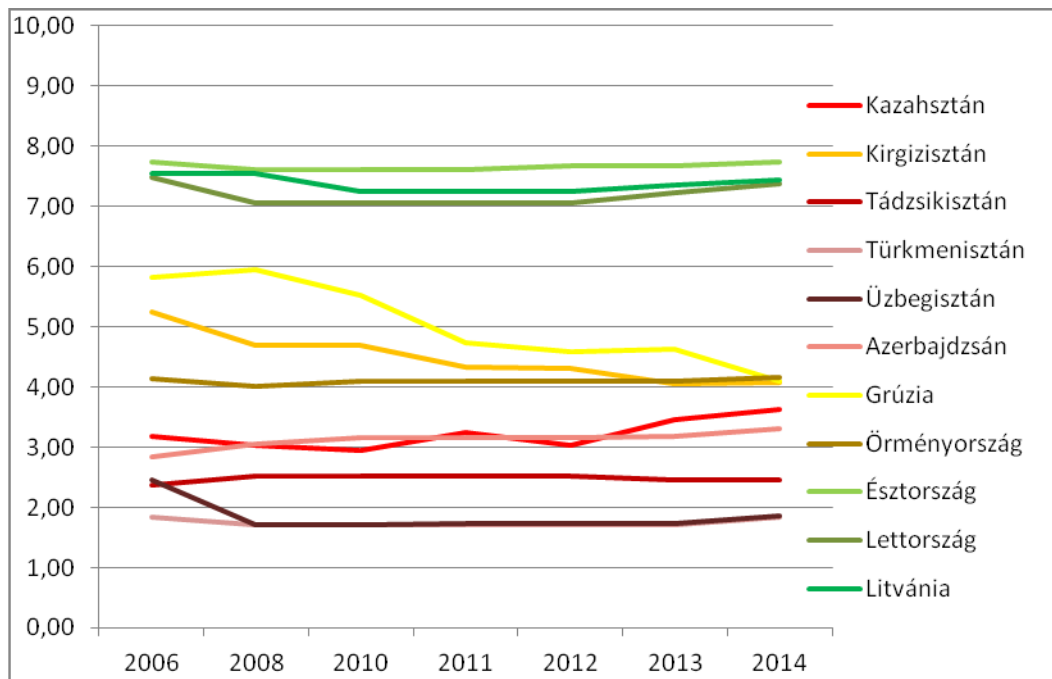
21. A közép-ázsiai, a kaukázusi és a balti országcsoporthoz 2014-es értékelése az EIU Democracy Index alapján

(forrás:

http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy0814)

Figyelemre méltó, hogy az EIU kiterjedtebb demokrácia koncepcióját szem előtt tartó, tehát végsősoron „szigorúbb” osztályozása alapján, a balti államok sem minősülnek teljes értékű, hanem csupán „hibás” demokráciának. Grúzia, Örményország és Kirgizisztán 2014-ben hibrid rendszernek minősült, míg Azerbajdzsán a többi közép-ázsiai köztársasággal együtt önkényuralomnak. Mint az alábbi diakron összefüggéseket is bemutató táblázatból illetve diagramból is kiderül, a három országcsoporthoz tartozó államok alapvetően az elmúlt közel egy évtizedben is konvergens pályán mozogtak, az EIU osztályozása szerint legalábbis egyik ország sem lépett át kategóriahatárokat (tehát került át például hibrid rendszerek sorából a demokráciák közé vagy fordítva).

	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	3,17	3,04	2,95	3,24	3,03	3,45	3,62
Kirgizisztán	5,24	4,69	4,69	4,34	4,31	4,05	4,08
Tádzsikisztán	2,37	2,51	2,51	2,51	2,51	2,45	2,45
Türkmenisztán	1,83	1,72	1,72	1,72	1,72	1,72	1,83
Üzbegisztán	2,45	1,72	1,72	1,74	1,74	1,74	1,85
Azerbajdzsán	2,83	3,06	3,15	3,15	3,15	3,19	3,31
Grúzia	5,82	5,95	5,53	4,74	4,59	4,62	4,09
Örményország	4,13	4,02	4,09	4,09	4,09	4,09	4,15
Észtország	7,74	7,61	7,61	7,61	7,68	7,68	7,74
Lettország	7,48	7,05	7,05	7,05	7,05	7,23	7,37
Litvánia	7,54	7,54	7,24	7,24	7,24	7,36	7,43

22. A közép-ázsiai, kaukázusi és balti köztársaságok EIU demokrácia indexének változásai 2006 és 2014 között

(forrás:

http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=Democracy0814)

A „kormányzás minőségének” leginkább kiterjesztett koncepciójával, alighanem a Világbank *World Governance Index* (továbbiakban WGI) felméréseiben találkozhatunk. A WGI osztályozási tevékenysége során, mintegy 32 kérdőíves felmérés adatait összegzik hat aggregált mutatóban, a következők szerint:

- Az állampolgárok „hangja” és a vezetés elszámoltathatósága. Annak mértéke, amennyire az állampolgárok részt vehetnek saját kormányuk

megválasztásában, amennyire ellenőrizni tudják azt a politikai intézményeken, a sajtón, és a saját szerveződéseiken keresztül.

- *A politikai stabilitás.* Annak a valószínűsége, hogy az adott kormányzat milyen mértékig destabilizálható ill. dönthető meg alkotmányellenes, erőszakos vagy akár terrorista módszerekkel.
- *A kormányzati hatékonyság.* A közszolgálati javak minőségének mértéke, az állampolgárok számára szükséges szolgáltatások minősége és a hozzáférhetősége.
- *Szabályozási képesség.* Annak mértéke, mennyire képes az adott kormányzat ésszerű, és az állampolgárok, és a vállalkozások tevékenységét hatékonyan szabályozó politikák, és előírások (törvények) létrehozására és működtetésére.
- *Jogállamiság.* Annak mértéke, mennyire van a polgároknak, és a társadalom különböző szerveződéseinek bizalma van a meghozott szabályokban, és azok érvényesülésében, mennyire képes az adott társadalom kikényszeríteni a szabályok és törvények betartását, a bűnözés és az erőszakos cselekedetek „kezelése” a rendőrség, és a bíróság által,
- *A korrupció kontrollja.* Annak mértéke, mennyire vezeti a különböző szintű kormányzati döntéshozókat a saját érdek a közérdekkel szemben.

Mint láthatjuk, ezen hat dimenzió közül némelyik, mint például az „állampolgárok hangja” a hatalomgyakorlás jellegéről (demokratikus avagy autokratikus) adnak képet, némelyik átfedést mutat az EIU vagy éppen a Freedom House kiterjesztettebb demokrácia fogalmat mérő mutatóival (mint például a „korrupció kontrollja”), ugyanakkor van olyan amelyik kifejezetten a politikai stabilitás mutatójaként szolgál. Az államok a hat kategóriában -2,5 és 2,5-ös érték között „pontozzák”, majd rangsorba rendezik, ahol a százalékos értékben is kifejezett pozíció azt jelöli, hogy a vizsgált államok hány százaléka áll az adott értéket tekintve az adott állam alatt. A magasabb százalékok, tehát jobb, míg az alacsonyabbak rosszabb pozíciót jeleznek.

	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Elszámoltathatóság															
Kazahsztán	18.27	27.88	20.67	18.27	16.83	17.79	19.23	16.83	15.87	18.27	17.54	15.17	16.90	15.17	14.22
Kirgizisztán	22.60	25.00	16.83	19.71	21.15	19.23	25.00	27.40	20.67	17.31	19.91	20.38	28.17	28.44	30.33
Tádzsikisztán	5.29	7.69	9.13	16.83	16.35	15.87	13.94	10.10	11.54	10.10	10.90	9.48	10.80	9.00	7.11
Türkmenisztán	7.69	6.25	5.77	1.44	0.96	0.96	1.44	1.44	0.96	1.92	2.37	2.37	0.94	0.47	0.95
Üzbegisztán	7.21	3.37	2.88	1.92	3.37	3.37	1.92	0.96	1.44	1.44	1.90	1.90	1.41	1.90	2.37
Politikai stabilitás															
Kazahsztán	28.85	47.60	45.67	56.73	57.21	48.08	52.40	52.88	66.83	66.99	72.04	61.79	36.32	36.02	34.60
Kirgizisztán	35.10	32.21	33.65	23.56	16.83	13.94	16.35	11.54	17.31	26.32	24.64	15.57	16.04	18.96	19.43
Tádzsikisztán	2.88	4.33	5.77	16.83	16.83	12.02	10.10	11.06	22.60	19.14	16.11	17.45	16.98	13.74	14.69
Türkmenisztán	56.73	50.00	41.35	44.23	42.31	40.87	48.08	38.46	52.40	62.68	61.61	54.25	54.25	59.24	54.03
Üzbegisztán	23.08	18.27	9.62	16.35	11.54	8.17	3.85	6.73	9.62	12.92	17.54	23.11	27.36	29.38	26.54
A kormányzat hatékonysága															
Kazahsztán	13.17	20.00	25.85	17.07	27.80	27.80	34.63	38.54	32.52	40.78	44.02	40.67	42.18	39.71	35.41
Kirgizisztán	40.00	51.22	33.17	28.78	28.78	23.90	22.93	25.37	24.76	21.36	17.22	31.58	29.38	29.19	28.71
Tádzsikisztán	5.37	3.90	8.78	7.80	9.76	14.15	14.15	15.12	15.05	14.56	11.96	19.14	17.06	18.18	14.83
Türkmenisztán	11.22	7.32	5.85	4.39	2.93	1.46	1.95	3.41	4.85	4.85	4.31	3.35	4.27	8.13	9.57
Üzbegisztán	11.71	7.80	15.12	8.78	10.73	12.68	10.73	10.73	13.59	19.42	30.62	26.32	26.54	17.22	17.70
Szabályozási képesség															
Kazahsztán	39.71	34.80	26.96	23.53	34.31	33.33	44.61	41.67	40.29	44.66	40.67	40.67	43.13	37.80	36.84
Kirgizisztán	40.20	50.98	50.49	48.53	39.71	43.14	19.61	26.47	37.86	42.23	41.63	43.54	43.60	40.19	41.63
Tádzsikisztán	6.37	7.84	13.24	9.31	14.22	14.71	14.22	14.71	14.56	15.53	14.35	16.75	18.96	17.70	14.83
Türkmenisztán	6.86	3.43	3.43	1.47	2.45	1.96	1.96	1.47	2.43	2.43	2.39	1.91	1.90	1.44	1.44
Üzbegisztán	2.45	2.45	2.45	5.39	3.92	3.92	3.92	3.92	4.85	5.83	5.74	4.78	3.79	3.35	3.35
Jogállamiság															
Kazahsztán	11.96	16.27	16.27	13.88	16.27	15.79	24.88	18.66	21.53	24.52	32.70	32.70	32.39	30.81	30.81
Kirgizisztán	26.32	26.32	24.88	27.75	27.75	23.92	12.92	7.66	7.66	7.21	6.16	8.06	9.39	12.32	12.80
Tádzsikisztán	3.35	3.83	5.26	11.96	16.75	13.40	16.27	11.96	9.09	8.65	10.90	11.85	10.80	10.90	9.95
Türkmenisztán	8.61	9.09	11.48	8.13	7.18	4.78	3.35	2.39	3.83	6.25	4.27	4.27	4.23	5.21	6.64
Üzbegisztán	14.35	12.92	15.31	5.26	9.09	8.13	6.70	6.22	11.00	12.50	6.64	5.21	4.69	7.58	11.37
Korrupció															
Kazahsztán	9.27	17.07	8.29	10.24	13.66	11.22	15.61	18.54	18.45	17.96	20.57	16.67	18.01	20.10	20.10
Kirgizisztán	36.10	38.54	26.83	25.37	17.56	13.17	10.73	7.32	7.77	9.22	6.22	11.90	9.48	12.44	11.48
Tádzsikisztán	4.88	4.39	9.27	12.20	11.22	9.76	13.17	18.05	17.48	11.65	9.57	8.57	9.95	10.05	10.05
Türkmenisztán	36.10	18.05	12.68	5.85	9.27	4.88	3.41	2.44	2.91	3.88	1.91	1.90	2.37	3.35	4.31
Üzbegisztán	12.20	10.73	18.05	14.15	12.68	12.20	9.76	19.02	17.96	16.50	6.70	6.19	4.74	8.61	8.13

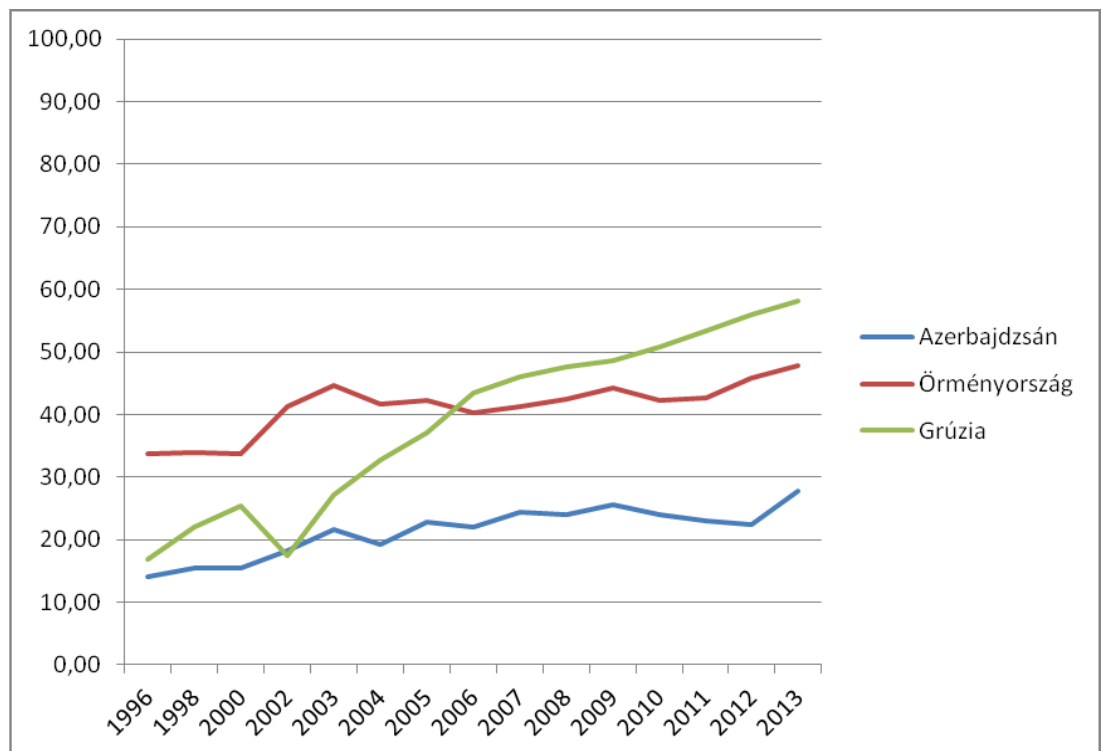
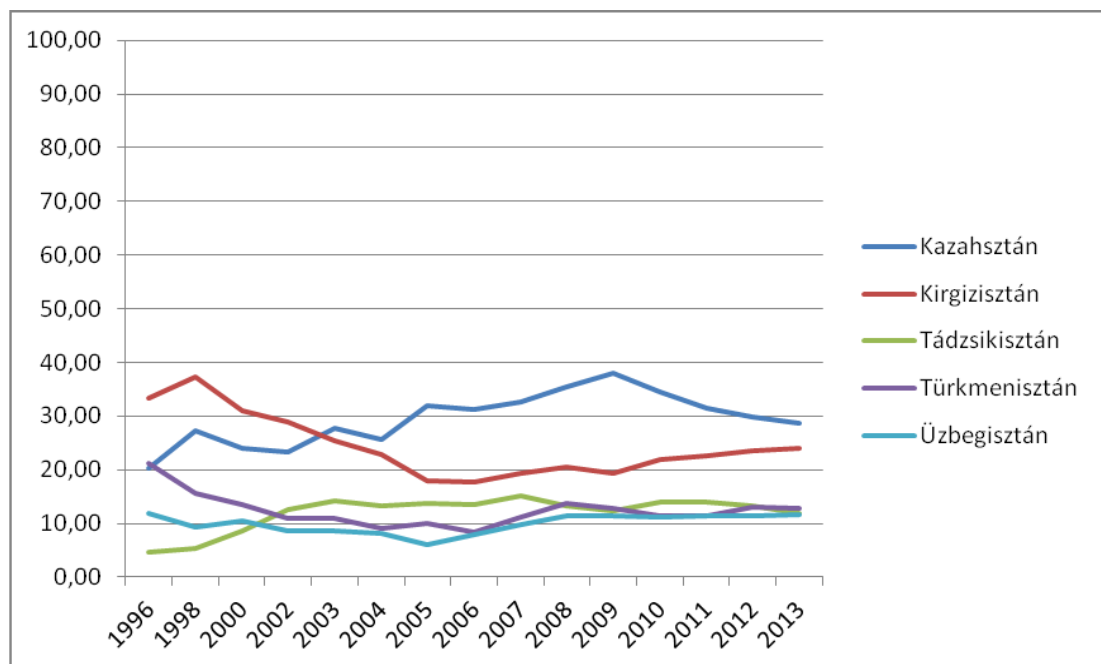
23. A WGI „jó kormányzás” index hat indikátora 1996-2013

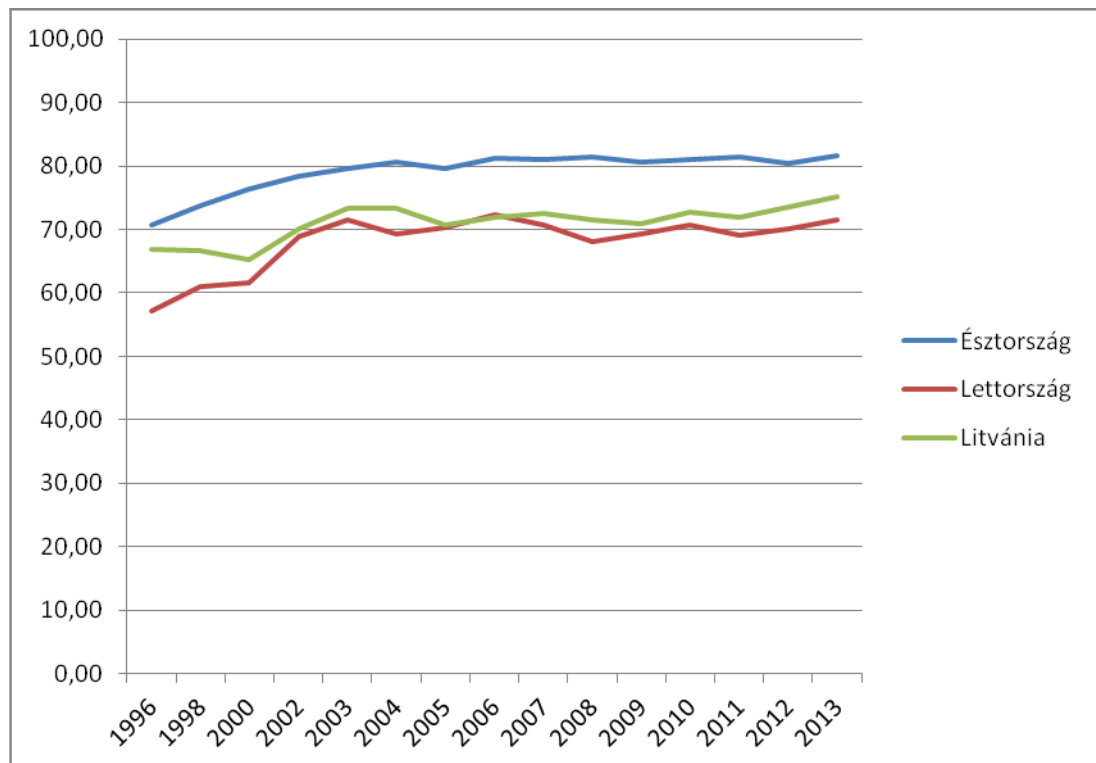
(forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>)

A fenti hat mutató átlaga adja ki az ugyancsak százalékos értékben kifejezett „jó kormányzás” indexet. A közép-ázsiai köztársaságok mutatóit az alábbiakban referenciaként ismét a kaukázusi és balti országsoport adataival vetettük össze. Mint látható, Azerbajdzsán ebben az összehasonlításban is a közép-ázsiai köztársaságokkal azonos tartományban mozgott, miként a kilencvenes években még a másik két kaukázusi utódállam is, melyek azonban a kétezres években már a

közép-ázsiai köztársaságok átlagánál valamivel jobb eredményt értek el. A balti államok mutatják ismét egyértelműen a legjobb teljesítményt.

	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Kazahsztán	20.20	27.27	23.95	23.29	27.68	25.67	31.89	31.19	32.58	35.53	37.92	34.61	31.49	29.93	28.66
Kirgizisztán	33.38	37.38	30.98	28.95	25.30	22.88	17.92	17.63	19.34	20.61	19.30	21.84	22.68	23.59	24.06
Tádzsikisztán	4.69	5.33	8.58	12.49	14.19	13.32	13.64	13.50	15.05	13.27	12.30	13.87	14.09	13.26	11.91
Türkmenisztán	21.20	15.69	13.43	10.92	10.85	9.15	10.03	8.27	11.23	13.67	12.81	11.34	11.32	12.97	12.82
Üzbegisztán	11.83	9.26	10.57	8.64	8.56	8.08	6.15	7.93	9.75	11.43	11.52	11.25	11.42	11.34	11.58

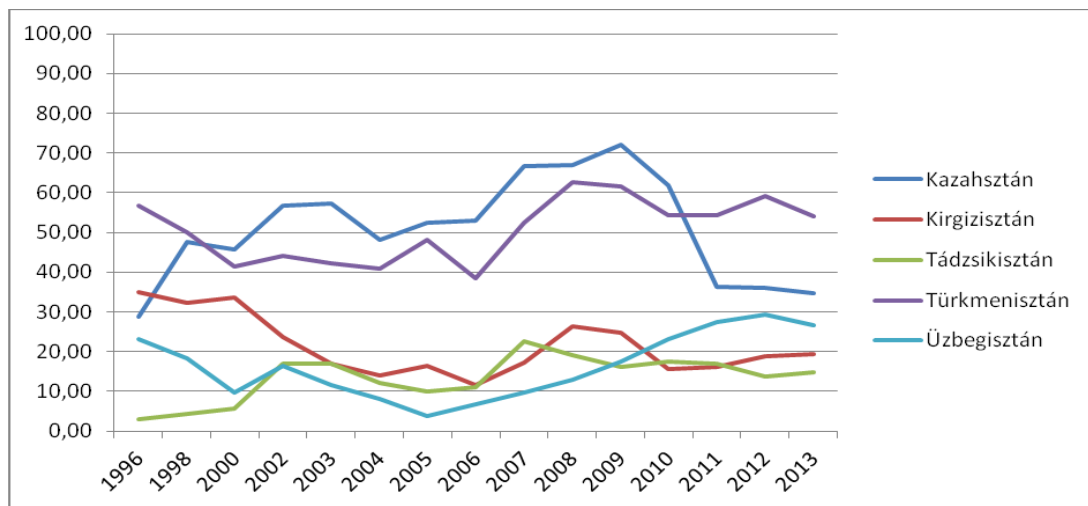

24. Közép-ázsiai köztársaságok, a kaukázusi és a balti államok WGI „jó kormányzás” index átlagának alakulása 2006-13

(forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>)

A „jó kormányzás” index aggregált mutatói közül kutatásunk szempontjából kiemelt figyelmet érdemelnek a „politikai stabilitás” mérőszámai, melyet elsősorban kérdőíves felmérésekre (például *World Economic Forum Global Competitiveness Survey*), valamint nemzetközi kockázatelemző cégek és szervezetek elemzéseire (például *PRS International Country Risk Guide*; *Cingranelli – Richrads Human Rights Database and International Terror Scale* stb.) alapozva számítanak ki. Így a WGI metodológiájának kritikusai szerint ezek a kalkulációk sokszor nem is annyira a politikai erőszak és instabilitás objektívnek mértéket, hanem sokkal inkább az ezzel kapcsolatos állampolgári és elemzői várakozásokat fejezik ki (Arndt – Oman, 2008; Thomas, 2009; Langbein – Knack, 2010). A WGI index adatainak tükrében mindenestre Türkmenisztán és Kazahsztán tűnnek a politikailag legstabilabbnak a vizsgált öt köztársaság közül, míg Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán az instabilabbak, melyen a tádzsik polgárháború, a 2005 és 2010-es kirgiz forradalmak valamint a 2005-ös andizsoni zavargások eseményeinek ismeretében aligha csodálkozhatunk.

	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Kazahsztán	28.85	47.60	45.67	56.73	57.21	48.08	52.40	52.88	66.83	66.99	72.04	61.79	36.32	36.02	34.60
Kirgizisztán	35.10	32.21	33.65	23.56	16.83	13.94	16.35	11.54	17.31	26.32	24.64	15.57	16.04	18.96	19.43
Tádzsikisztán	2.88	4.33	5.77	16.83	16.83	12.02	10.10	11.06	22.60	19.14	16.11	17.45	16.98	13.74	14.69
Türkmenisztán	56.73	50.00	41.35	44.23	42.31	40.87	48.08	38.46	52.40	62.68	61.61	54.25	54.25	59.24	54.03
Üzbegisztán	23.08	18.27	9.62	16.35	11.54	8.17	3.85	6.73	9.62	12.92	17.54	23.11	27.36	29.38	26.54

25. Közép-ázsiai köztársaságok WGI politikai stabilitás index 1996-2013

(forrás: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/>)

A politikai stabilitásnak ill. instabilitás problémájának, ha lehet még a politikai demokráciánál is változatosabb indikátoraival találkozhatunk a szakirodalomban. *Morrison* és *Stevenson* definíciója szerint politikai instabilitásról abban az esetben beszélhetünk, amikor „...az államhatalom intézményes mintái összeomlanak...és a hatóságok irányában történő [állampolgári] megfelelést felváltja a politikai erőszak...” (*Morrison – Stevenson*, 1971, p. 347.). *Alesina*, *Ozler*, *Roubini* és *Swagel* a politikai instabilitást kissé precízebben úgy határozzák meg, mint a végrehajtó hatalom gyakorlásában beálló, akár alkotmányos akár alkotmányellenes úton végbemenő változás(oka)t (*Alesina – Ozler – Roubini – Swagel*, 1996). *Roberto Perotti* és *Robert J. Barro* elsősorban a politikai erőszakra fókuszálnak a rezsimstabilitás mértékének meghatározásakor és a vizsgált országokban lezajlott forradalmak, puccsok és politikai merényletek ill. terrortámadások számát ajánlják tekintetbe venni (*Barro*, 1991; *Perotti*, 1996). Ezzel szemben *Air Aisen* és *Francisco Vega* a politikai instabilitásnak a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásáról írt tanulmányukban politikai instabilitás fogalma alatt elsősorban a kormányválságokat és kabinetcserek gyakoriságának mértékét értik (*Aisen – Vega*, 2011, p. 3.). Az

ehhez hasonló megközelítéseket annak kapcsán érheti kritika, hogy mint *Richard Jong-A-Pin* is rámutat, jellemzően a politikai instabilitás csak egy-egy dimenzióját ragadják meg. Jong-A-Pin szerint a politikai instabilitás vizsgálatakor legalább négy szintet érdemes elkülöníteni: 1. civil tiltakozások 2. politikai erőszak 3. az elit instabilitása 4. az egész rezsim instabilitása (Jong-A-pin, 2006, p. 3.).

A fenti koncepciók alapvetően tehát egy politikai rendszert ill. rezsimet érintő effektíven bekövetkező (akár erőszakos, akár alkotmányos) változásokra, pontosabban azok gyakoriságára fókuszálnak. Ez alapján azonban nem feltétlenül alkothatunk képet egy politikai rendszer *potenciális* törékenységéről. Ezt a potenciális sérülékenységet kísérli megragadni az amerikai *Fund for Peace* think tank *Fragile States Index* (korábban *Failed States Index*) elnevezésű 12 indikátor aggregálására épülő mutatója. A 12 indikátor közül 6 inkább gazdasági-szociális, míg másik hat inkább politikai-biztonsági jellegű kockázatokat igyekszik számszerűsíthetően megragadni.

A hat gazdasági-szociális indikátor:

- *Demográfiai nyomás*: a túlnépesedésből eredő problémák (élelmiszer és vízhiány, környezeti ártalmak, gyermekhalandóság mértéke stb.)
- *Menekültek és országon belüli menekültek (IDP-k) helyzete*
- „*Agyelszívás*” mértéke, értelmiségiek és a középosztály tagjainak tartós elvándorlása
- *Csoport sérelmek*: meghatározott társadalmi csoportoknak a közeli vagy régmúltból eredő sérelmei, hátrányos megkülönböztetése, velük kapcsolatos bűnbakképzés stb.
- *Csoport alapú egyenlőtlenségek* jövedelmi szinten, a munkaerőpiacon és az oktatásban.
- *Radikális mértékű vagy tartós gazdasági recesszió*

A hat politikai-biztonsági indikátor pedig:

- *Az államhatalom legitimációja*: a demokratikus képviselet és elszámoltathatóság hiánya, a korrupció mértéke

- *Az állami közszolgáltatások* (egészségügy, oktatás, tömegközlekedés stb.) minősége
- *Emberi jogsértések*
- *Állami erőszakszervezetek* politikai státusa jellemző-e rájuk az „állam az államban” kivételezettség? Politikai pártokhoz vagy egyéb szubnacionális társadalmi struktúrákhoz kötődő paramilitáris szervezetek, milíciák jelenléte
- *A politikai elitek és az államhatalom fragmentáltsága*: az állami intézmények – különös tekintettel az erőszakszervezetekre – milyen mértékig válnak a politikai elitcsoportok frakcióharcainak terepévé?
- *Külső destabilizáló faktorok*: más államok katonai vagy paramilitáris jelenléte a vizsgált országban, avagy a vizsgált ország katonai/paramilitáris jelenléte más államokban. Függés nemzetközi segélyektől és/vagy békefenntartóktól.

Azt, hogy milyen mértékben igyekeznek javítani az FSI pontosságát, jól jelzi, hogy az elsődleges számításokat végző program, a *Conflict Assessment Software Tool* (CAST) a 2009-es 90 000 után 2014-ben már milliós nagyságrendű dokumentum (jelentés, elemzés, hír) alapján értékelte ki a 12 fő indikátort (Marsai, 2013, p. 2.). Az országokat az egyes kategóriákban 0 és 10-es érték között pontozzák, ahol a magasabb pontszám, rosszabb „osztályzatot” jelent. Ezt követően az államokat fenyegetettségük mértékét kifejező összpontszámuk alapján négy kategóriába „**Riadó**” (120-90), „**Figyelmeztetés**” (90-60), „**Stabil**” (korábban „Mérsékelt”) (60-30) és „Fenntartható” (30-0) sorolják. Ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy a Fragile States Index (továbbiakban FSI) szakmai fogadtatása korántsem kritikátlan. Miként *Csiki Tamás* is rámutat az index érvényességével kapcsolatban igen elgondolkodtató, hogy pontszámainak tükrében a világ országainak kétharmada az államkudarc felé sodródó veszélyeztetett állam (Csiki, 2009, p. 93.), köztük olyan politikailag kétségkívül elnyomó, ám egyúttal stabil nagyhatalmak is, mint Oroszország vagy Kína. Ez óhatatlanul felveti a kérdést, hogy vajon nem túlságosan szigorú kritériumokat határoztak-e meg a lista készítői (Marsai, 2014). Másfelől sokak véleménye szerint abszurd, hogy az alkalmazott indikátorok potenciális instabilitás feltárására irányuló fókusza miatt, olyan országok ahol effektív polgárháború dúl (mint például Szíria) jobb pontszámot kaphatnak egy kétségkívül szegény és sebezhető, de alapvetően békés országok - mint mondjuk Kenya (Ross, 2013). Ezen

kritikákra válaszul az FSI készítői felhívják rá a figyelmet, hogy bár az index vizsgálata az állami működőképességet állítja a középpontba, a kategóriák, amelyek alapján ezt értékelik, a *humán biztonság* területéhez tartoznak. Így végső soron az index nemcsak az állam stabilitását, hanem lakosai humán biztonságát is vizsgálja. Ezért kerülhetnek erős államapparátussal rendelkező országok is – mint például Kína – viszonylag gyengébb kategóriába, hiszen a centralizált közigazgatás gyakran elnyomó, autoriter, az egyén sebezhetőségét, jogbizonytalanságát növelő tendenciákkal párosul (Marsai, 2013, p.3.).

*26. A közép-ázsiai köztársaságok értékelése
az FFP FSI Index 12 indikátora alapján 2014-ben*

	Demográfiai nyomás	Menekültek	Csoport sérelmek	Agyelszívás, elvándorlás	Csoport alapú gazdasági egyenlőtlenségek	Recesszió
Kazahsztán	5,1	3,8	6,5	3,9	5	5,9
Kirgizisztán	6	5,5	8,2	6,1	6,7	7,3
Tádzsikisztán	7,5	5,1	7	6,1	5,9	7,7
Türkmenisztán	6	4,2	6,9	5,1	6,7	5,3
Üzbegisztán	6,4	5,7	7,4	6,6	7,3	7,1
	Az államhatalom legitimációja	Közzszolgáltatások	Emberi jogok	Erőszakszervezetek	Az elíttek fragmentáltsága	Külső beavatkozás
Kazahsztán	7,7	4,8	7,2	6	7,6	5
Kirgizisztán	8,2	5,9	7,3	7,1	8	7,6
Tádzsikisztán	9	6,2	7,9	7,1	8,4	6,7
Türkmenisztán	9,6	6,4	8,5	6,8	7,8	4,9
Üzbegisztán	9,3	5,4	9,3	7,6	8,8	5,4

(forrás: <http://ffp.statesindex.org/>)

	2010	2011	2012	2013	2014
Kazahsztán	72,7	70,2	70,9	69,8	68,5
Kirgizisztán	88,4	91,8	87,4	85,7	83,5
Tádzsikisztán	89,2	88,3	85,7	85,2	84,6
Türkmenisztán	82,5	79,7	77,4	76,7	78,2
Üzbegisztán	90,5	88,3	87,5	86,9	86,3
Azerbajdzsán	84,4	81,9	79,8	78,2	77,8
Grúzia	90,4	86,4	84,8	84,2	82,7
Örményország	74,1	72,3	72,2	71,3	71,3
Észtország	50,7	49,3	47,5	45,3	45,2
Lettország	55,4	54,2	51,9	47,9	48,1
Litvánia	47,8	45,3	44,2	43	43,2

27. A közép-ázsiai köztársaságok, a kaukázusi és balti államok értékelése a FFP Fragile States Index összpontszáma alapján 2010-14

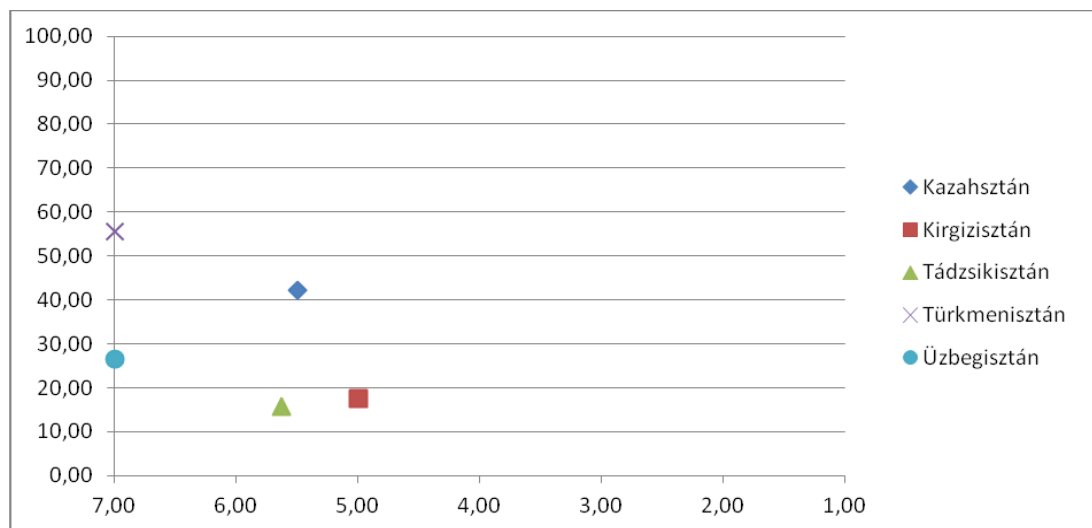
(forrás: <http://ffp.statesindex.org/>)

A rezsimstabilitást és a politikai demokrácia minőségét mérő indikátorok méréseinek eredményeit egybevetve szembetűnő, hogy általában azok az országok, melyek „demokráciából” rosszul teljesítenek, a politikai stabilitás mutatóit tekintve is a rosszabb értékeket produkálják. A dolgozatomban vizsgált illetve a fentiekben referenciaként hivatkozott poszt-szovjet országok közül ebben a tekintetben talán kivételt képez Grúzia és Kirgizisztán, melynek politikai stabilitást mérő mutatói lényegesen rosszabb értékeket mutatnak, mint a demokrácia indikátorai illetve bizonyos mértékig Kazahsztán Türkmenisztán, melyek a hatalomgyakorlás jellegét tekintve a többi közép-ázsiai köztársasággal tartoznak egy sorba, de politikailag azoknál valamivel stabilabbnak tűnnek.

Jelen kutatásunk kereteit meghaladó elméleti-módszertani problémát képez, hogy vajon a politikai demokrácia és a politikai stabilitás méréseinek eredményei között ilyen mértékű megfelelés minek köszönhető? Miként a politikatudomány számos mára klasszikussá vált szerzője *Huntington* vagy az *Acemoglu – Robinson* szerzőpáros vallja (*Huntington*, 1991; *Acemoglu – Robinson*, 2012) – az autokratikus politikai berendezkedések potenciálisan ill. effektív mindig ingatagabbak mint a politikai demokráciák? Avagy bizonyos értelemben inkább egyfajta módszertani-mérési hibával állunk szemben: nevezetesen a politikai

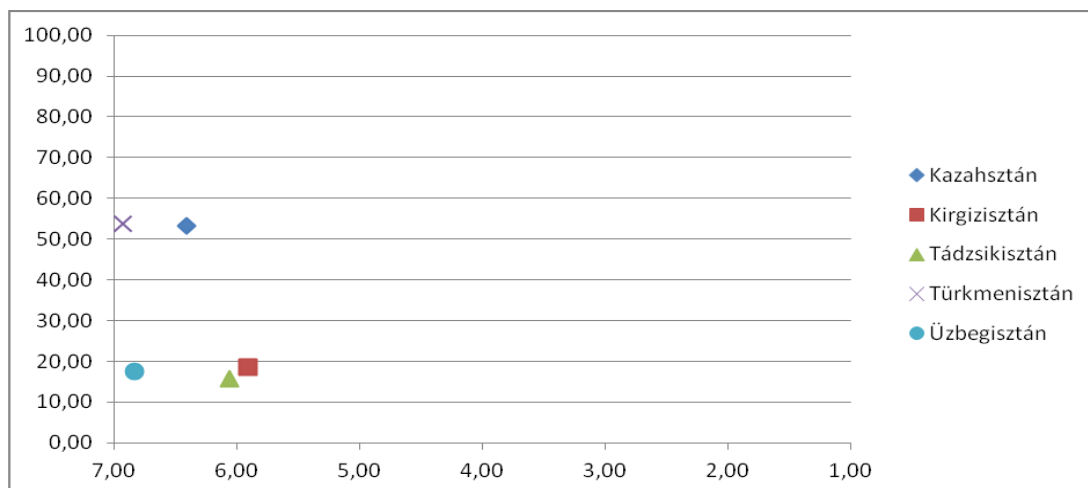
stabilitás indikátorai és – különösen a kiterjesztett felfogású - demokrácia mutatói jelentős mértékben átfedik egymást (a vezetés elszámoltathatósága, az emberi jogok, a korrupció mértéke valamilyen formában de mindkét indikátor családban megjelennek). Azaz fennáll a veszélye, hogy különböző címszavak alatt, de voltaképpen ugyanazt mérik.

Mindenestre a fenti mutatók közül a legkisebb egymással való átfedés úgy gondolom a Freedom House „minimalista” demokrácia koncepciót tükröző Freedom in the World indexe és a WGI „jó kormányzást” mérő indikátorai közül a „politikai stabilitás” mutatója között van. Az alábbiakban a Freedom in the World indexet x , míg a WGI politikai stabilitási indexet y tengelyként megjelenítve próbáltuk ábrázolni a közép-ázsiai köztársaságok helyzetét egy rezsimstabilitás ill. autokrácia-demokrácia mátrixban (a 2010-13-as bázisévek vonatkozó adatainak felhasználásával).

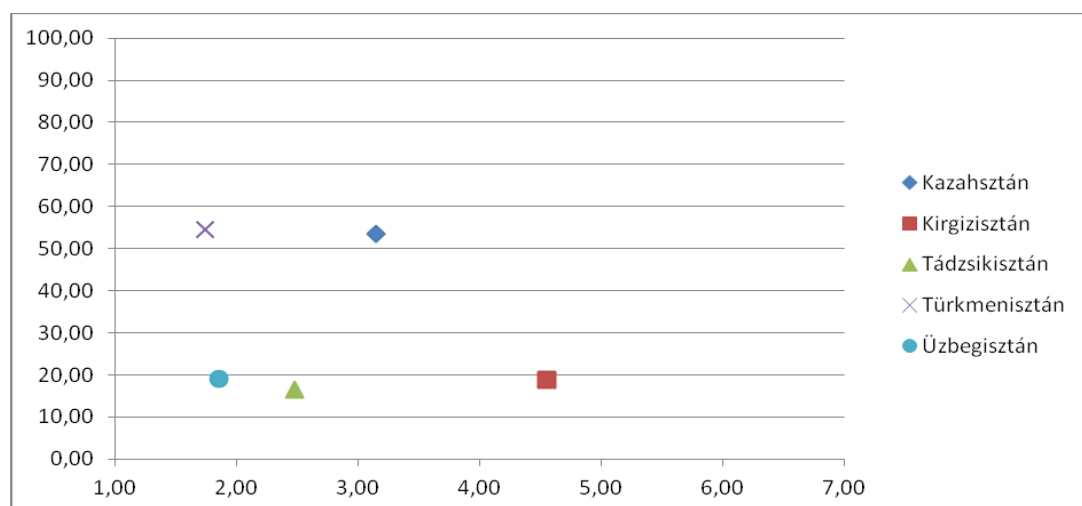

28. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Freedom in the World és a WGI politikai stabilitás indexe alapján

A Freedom House Nations in Transit illetve az EIU Democracy Index kiterjesztettebb demokrácia koncepció kiindulásnak tekintő adataival kalkulálva, sem mutat azonban a szóbanforgó országok pozíciója ettől radikálisan eltérő képet:

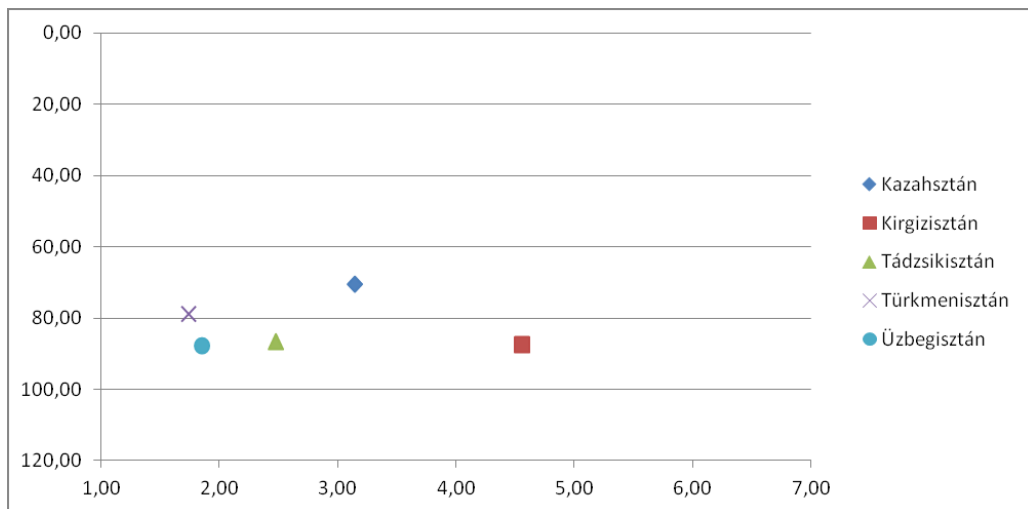
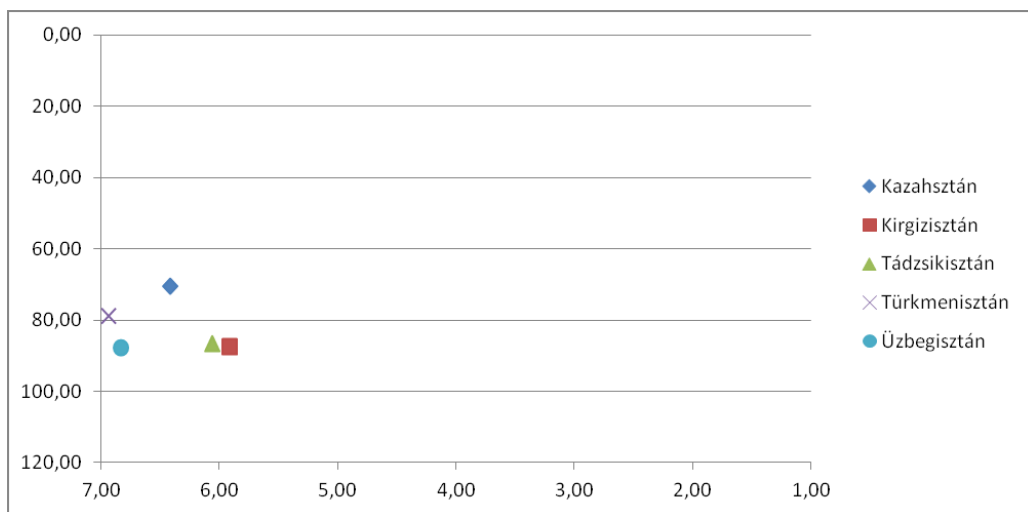
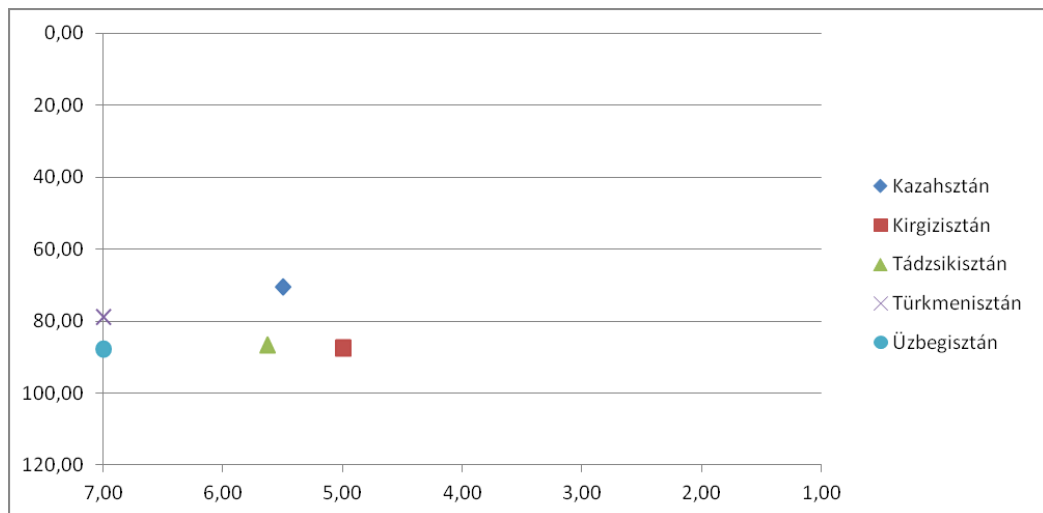

29. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Nations in Transit és a WGI politikai stabilitás indexe alapján

30. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) az EIU Democracy Index és a WGI politikai stabilitás indexe alapján

A FFP FSI index alapján a politikai stabilitás dimenziójában kevésbé markánsak a különbségek, bár a vizsgált országok „sorrendje” érdemben itt sem módosul:

31. A közép-ázsiai köztársaságok pozíciója a rezsimstabilitás-demokrácia mátrixban (2010-13) a Freedom House Freedom in the World, a Nations in Transit, az EIU Democracy Index és a FFP Fragile States Indexee alapján

A közép-ázsiai köztársaságok, tehát ezen értékelések tükrében – akár, a kaukázusi, akár a balti országcsoporthal összevetve – egy meglehetősen homogén tömböt alkotnak, melyek mind a demokratikus hatalomgyakorlás, mind a politikai stabilitás mutatóit tekintve igen rossz értékeket produkálnak. Ami a hatalomgyakorlás jellegét, tehát a demokrácia-autokrácia dimenziót illeti, a közép-ázsiai köztársaságok pozíciója meglehetősen csekély mértékű szórást mutat, az öt állam közül négy egyértelműen az autokratikus spektrumban helyezkedik el. Bár a kilencvenes évek elején nem tűnhettek megalapozatlannak azok a várakozások, melyek azzal számolták, hogy a közép-ázsiai köztársaságok idővel szétváltnak egy politikailag liberálisabb (Kazahsztán és Kirgizisztán) és egy autoriterebb tömbre (Üzbegisztán, Türkmenisztán, Tádzsikisztán). Ez az elgondolás azért is tűnhetett vonzónak, mivel egy sokkal régebbi történelmi civilizációs törésvonalra is „rímelt” volna az egykori szeptepövezet és Transzoxánia között. Miként azonban a szovjet korszak modernizációja is elsöpörte az egykori civilizációs törésvonalat a Sztjeppevidék és Transzoxánia között, úgy a fenti liberális-autoriter törésvonalról – ha egyáltalán létezett ilyen valaha – sem beszélhetünk ma már. A kazahsztáni autokrácia mind kevésbé „liberális” és nagymértékben hasonult a „standard közép-ázsiai modellhez”. Mint ahogy a Freedom House kétfajta értékelése szerint – némileg meglepő módon – a 2010-es kirgiz parlamentáris fordulat nem hozott – legalábbis ilyen rövidtávon nem – érdemi elmozdulást a demokratizálódás irányában. Az EIU demokrácia indexe Kirgizisztán esetében nagyobb fokú divergenciát mutat: különösen a polgári szabadságjogok, a választási folyamat és részvétel tekintetében ért el az ország nagyságrendekkel jobb pontszámot az utóbbi években, mint a többi közép-ázsiai köztársaság. Ugyanakkor a politikai kultúra minősége és a kormányzat működésének hatékonysága ilyen rövid távon, már korántsem mutat hasonló mértékű javulást. A parlamentáris kormányzásra és versengő többpártrendszerre való áttérés nem tette egycsapásra stabilabbá sem a kirgiz politikai rendszert, amely – legalábbis a fenti indikátorok alapján – még mindig a potenciálisan instabilabb politikai rendszerek közé tartozik.

A rezsim stabilitás – labilitás dimenziójában a FSI indexe alapján a vizsgált államok igen kis mértékű szórást mutatnak, mindannyian „figyelmeztetést” érdemlő veszélyeztetett kategóriába esnek. A WGI index alapján már nagyobb mérvűek a különbségek: Kazahsztán és Türkmenisztán politikailag stabilabb autokráciának tűnnek, míg Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán - potenciálisan

mindenképpen - instabilabb politikai rendszerek. Levonható-e a közép-ázsiai köztársaságok példája alapján bármilyen szignifikáns következtetés a hatalomgyakorlás jellegének illetve a rezsimstabilitás egymásra hatására vonatkozóan? Az a gyakorta már-már közhelyszerűen hangoztatott vélekedés, miszerint a politikai (és gazdasági) stabilitás egyfajta előfeltételét képezné a sikeres demokratizálási folyamatnak a közép-ázsiai köztársaságok példájával nem igazolható, hiszen éppen az egyik – nem csak potenciálisan, hanem effektív – leginstabilabb - és tegyük hozzá legszegényebb -köztársaság indult meg a politikai pluralizálódás és demokratizálódás útján. Igaz az már erősen kétséges ez a demokratizálódás mennyire lesz tartós, ezzel kapcsolatban a körülmények ismerete inkább az elemzői szkepszist erősítheti.

A politikai stabilitás ill. labilitás mértéke, tehát úgy tűnik nem közvetlenül a hatalomgyakorlás jellegével függ össze, mivel az instabilabbak között találjuk a leginkább demokratikus (Kirgizisztán) és a politikailag egyik leginkább elnyomó berendezkedést (Üzbegisztán) is. A stabilabb autokráciák közül az egyik szintén rendkívül mértékben elnyomó a másik viszont - korábban legalábbis - relatíve liberálisabbnak számító rezsim. A különbségeket talán kielégítőbben magyarázhatóak mélyebb, a „standard közép-ázsiai modell” ismertetése és az esettanulmányok során számba vett strukturális tényezőkkel.

Ami a közép-ázsiai társadalmak etnikai megosztottságát illeti, ez önmagában nem képezi akadályát sem a politikai stabilitásnak, sem a demokratizálódásnak. Hiszen az etnikailag két leginkább sokszínű társadalom a kazahsztáni és kirgiz. Ebből az előbbi bizonyult a politikailag egyik legstabilabb rezsimnek, míg a másik indult meg egyedülként a demokratizálódás útján. Igaz ugyan, hogy 1990-ben és 2010-ben a kirgizisztánban elharapozó politikai erőszaknak volt etnikai színezete is ám a konfliktus fő törésvonala ebben az esetben sem etnikai jellegű volt, mint ahogy a tádzsik polgárháború esetében sem.

Mint már fentebb is említettem, a prezidenciális kormányformát inkább a személyközpontú politizálás kifejeződésének, mintsem okozójának tarthatjuk a közép-ázsiai kontextusban. Ehhez hasonlóan Kirgizisztán esetében a parlamentáris kormányformára történő áttérése sem az okozója bizonyos elitcsoportok demokratizálási szándékának, hanem sokkal inkább eredménye annak. Éppen ezért a parlamentáris kormányforma rövidtávon mint látjuk önmagában nem tudja garantálni

sem az érdemi demokratizálás sikerét, sem a politikai stabilitást, bár hosszabb távon és áttételesen talán mindkettő katalizátoraként szolgálhat.

A politikai iszlám egyelőre úgy véljük egyik vizsgált országban sem képezi sem a demokratizálás, sem a politikai stabilitás akadályát. Regionálisan a Fergána völgyben, illetve potenciálisan Tádzsikisztánban jelenthetnek fenyegetést az iszlámisták – igaz ez utóbbiban meglátásom szerint csak a politikai rendszer valamilyen egyéb tényezőkből adódó újabb instabilizálódása és/vagy az afganisztáni iszlámista fegyveres ellenzék megerősödése esetén.

Tádzsikisztán és Kirgizisztán esetében a politikai erőszak elharapózását mindenekelőtt a nagymértékű regionális megosztottsággal és a regionális kötődésű klánok hatalmi vetélkedésével is magyarázhatjuk. Az üzbég politikai rendszer nagymértékű potenciális instabilitása is a politikai elit nagymértékű és többé-kevésbé explicit klánalapú frakcionalizáltságából ered. Ezzel szemben Türkmenisztánban – Nyijazov elnök extrém személyközpontú politizálása révén – illetve Kazahsztánban – történelmi okokból fakadóan, a társadalmi modernizáció nagyobb mértékű előrehaladásának köszönhetően – a hatalomgyakorlói sikeresebben voltak képesek lebontani a tradicionális klánalapú struktúrákat, vagy legalábbis háttérbe szorítani azokat. Mindez alátámasztani látszik, azt a *Kathleen Collins* által megfogalmazott tézist, miszerint a klánalapú politizálás előtérbe kerülése, mind a demokratikus, mind az autokratikus politikai konszolidációt alááshatja (Collins, 2006, pp. 51.-53.).

A rezsimstabilitás dimenziójában jelentkező különbségek vizsgálatakor az is szembeötlő, hogy azok a rezsimok bizonyultak stabilabbnak, amelyek a legközelebb állnak a „járadékos állam” fogalmi ideáltípusához, tehát a szénhidrogén exportőr Türkmenisztán és Kazahsztán. Bár mint láthattuk a másik három rezsim politikai elitjét is nagyban jellemzi a járadékvadász logika, ezek a kifejezés eredeti értelmében járadékos államnak nem, legfeljebb járadékgazdaságnak tekinthetőek (bár a nagymértékben autark Üzbegisztán esetében még ez is kétségbe vonható). *Vojtek Osztrovski* következtetésével szemben úgy vélem tehát, hogy a közép-ázsiai köztársaságok esetében az autokratikus hatalomgyakorlás nem feltétlenül ezen államok járadékos jellegéből vezethető le. A járadékos államok között is van elnyomóbb és liberálisabb rezsim, de a nem járadékos rezsimok között Üzbegisztán éppolyan autokratikus berendezkedés mint Türkmenisztán. Az állam járadékos jellege és politikai stabilitása között, viszont a közép-ázsiai kontextusban úgy tűnik van összefüggés. A járadékos logika alapján működő rezsimok közül azok, amelyek

bővelkednek természeti kincsekben (mint Kazahsztán és Türkmenisztán) nyilvánvalóan jobban teljesítenek politikai stabilitás terén, mint azok, amelyek szűkülnek a gazdasági erőforrásokban (mint Kirgizisztán és Tádzsikisztán). A természeti erőforrásokban relatíve gazdag Üzbegisztán esetében pedig vélhetően inkább az explicitebb klánalapú vetélkedés ássa alá a politikai stabilitást, mintsem az erőforrás szűkösség. Üzbegisztán esetében a regionális-klánközi ellentétekre még ráerősít az iszlamista ellenzék, ugyancsak regionális alapú, a Fergána medence térségre koncentrálódó megerősödésére, mint ahogyan Tádzsikisztán és Kirgizisztán esetében bizonyos régióknak a központi kormányzattal szembeni konfliktusait, etnikai jellegű (elsősorban kirgiz-üzbég ill. tádzsik-üzbég) ellentétek táplálják.

Végül – bár a fenti strukturális determinánsok politikaformáló erejét ezek után kevéssé lehet alábecsülni – nem szabad figyelmen kívül hagynunk a politikai aktorok szituatív döntéseinek kritikus jelentőségét sem a közép-ázsiai köztársaságok pályáivének magyarázatakor. Ennek illusztrálására álljon itt még egyszer Tádzsikisztán és Kirgizisztán példája. A Szovjetunió két egykori legszegényebb tagköztársaságáról van szó, melyek potenciálisan továbbra is igen instabilak. Politikai elitjük és társadalmuk regionális-klánalapú törésvonalak mentén mélyen megosztott. Az elitcsoportokat jól láthatóan járadékvadász logika vezérli, miközben gazdasági erőforrásokban szűkülnek. Nem mentesek az etnikai ellentétektől sem. Ennek ellenére politikai pályáivük – a közép-ázsiai kontextus adta korlátok között – de mégis jelentősen eltért egymástól. Tádzsikisztán a kilencvenes évek elején pusztító polgárháborúba zuhant, melyet követően végül is egy erőteljesen autoriter jellegű politikai konszolidáció zajlott le az országban, ami sokak szerint továbbra is csak igen törekeny stabilitást garantál. Ezzel szemben Kirgizisztánban, bár 2005-ben és 2010-ben is igen közel került az ország egy polgárháborús jellegű konfliktus kirobbanásához, de ezt végül mindkét alkalommal is sikerült elkerülni. Sőt 2010-et követően megindult egyfajta demokratikus átalakulás kibontakozása, melynek végkimenetele körül még természetesen sok a kérdőjel. Akár tartósan sikeresnek bizonyul a kirgiz parlamentáris kísérlet, akár nem az talán már ennyiből is látszik, hogy a közép-ázsiai köztársaságok politikai pályáivé, bár alapvetően párhuzamosan futott, de mégsem teljességgel determinált. A politikai elitcsoportok számára mindig ott a lehetőség, hogy a konfliktusok kiélezése helyett a kompromisszumot, a klánalapú exkluzivizmus helyett a kooperáció politikáját válasszák.

Felhasznált irodalom

Könyvek, folyóiratcikkek:

Abdullaev, Evgeniy (2002). The Central Asian Nexus: Islam and Politics. In B. Rumer (ed.) *Central Asia: a Gathering Storm?* M.E. Sharpe, Armonk, New York, pp.246.-298.

Abdullo, Rashid G.(2001). Implementation of the 1997 General Agreement. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 48.-53.

Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2012) *Why Nations Fail*, Crown Business, New York

Aisen, Air – Vega, Francisco José (2011). *How Does Political Instability Affect Economic Growth?* IMF Working Paper. Elektronikus változat: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp1112.pdf> [letöltve: 2015.03.05.]

Akbarzadeh, Shahram (1998). Why did nationalism fail in Tajikistan? *Europe-Asia Studies*, Vol.48., Issue 7, pp. 1105.-1129. <http://dx.doi.org/10.1080/09668139608412402>

Akbarzadeh, Shahram (2001). Abdullajanov and the third force. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp.30.-32.

Akiner, Shirin and Barnes, Catherine (2001). The Tajik Civil War. Causes and dynamics. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 16.-22.

Akiner, Shirin (1998). Conceptual Geographies of Central Asia. In S. Akiner (ed.) *Sustainable Development in Central Asia*, Curzon Press, Richmond, pp. 3.-6.

Allworth, Edgar (1967) *Central Asia a Century of Russian Rule*, Columbia University Press

Anderski, Stanislav (1965). *The Uses of Comparative Sociology*, University of California Press, Berkeley

Alesina, Alberto – Ozler, Sule, - Roubini, Nouriel, - Swagel, Phillip (1996). Political instability and economic growth, *Journal of Economic Growth*, vol. 1, Issue 2, pp. 189.-211. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00138862>

Alford, Robert R. (1963). *Party and Society*, Randy MacNelly and company, Chicago

Almond, Gabriel A. (1966). Political Theory and Political Science, *American Political Science Review*, Vol. 60, No.4, pp.869.-879. <http://dx.doi.org/10.2307/1953762>

Anceschi, Luca (2009). *Turkmenistan's foreign policy: positive neutrality and the consolidation of the Turkmen regime*, Routledge, London, New York

Anceschi, Luca (2010). Integrating domestic politics and foreign policy making: the cases of Turkmenistan and Uzbekistan. In *Central Asian Survey*, Vol. 29, No. 2, pp. 143.-158. <http://dx.doi.org/10.1080/02634937.2010.498231>

Anderson, Brion – Klimov, Jurij (2012). *Uzbekistan: Trade Regime and Recent Trade Developments*, Central Asian University. Elektronikus változat: <http://www.ucentralasia.org/downloads/UCA-IPPA-WP4-Uzbekistan%20and%20Regional%20Trade.pdf> [2014.11.26.]

Anderson, John (1999). *Kyrgyzstan, Central Asia's island of democracy?* Harwood Academic Publishers, Amsterdam

Armer, Michael (1973). Methodological problems and possibilities in comparative research. In M. Armer and A. Grimshaw (eds.) *Comparative Social Research*, John Wiley and Sons, New York, pp.49.-79.

Asadullaev, Iskandar (2001). The Tajikistan government. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 24.-26.

Atkin, Muriel (1997). Thwarted democratization in Tajikistan. In K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press, pp.277.-311.

Avcu, Seyit Ali (2013). Fragmentation of the political party system in Kyrgyzstan, *Central Asia and the Caucasus*, Vol.14, No. 2, pp. 78.-92.

Babadzhanov, Bakhtiar (2002). Islam In Uzbekistan: From the Struggle for „Religious Purity” to Political Activism. In Boris Rumer (ed.). *Central Asia: a Gathering Storm?* M.E. Sharpe, Armonk, New York pp. 299.- 329.

Barro, Robert J. (1991). Economic growth in a cross section of countries, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407-443.
<http://dx.doi.org/10.2307/2937943>

Beblawi, Hazem (1990). The Rentier State in the Arab World. In G. Luciani (ed.) *The Arab State*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, pp. 85.-98.

Bratton, Michael – Van de Walle, Nicholas (1994). Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa, *World Politics*, Vol.46, No.3., pp.453.-489.
<http://dx.doi.org/10.2307/2950715>

Bregel, Yuri (1995). *Biography of Islamic Central Asia Volume 1*, Research Institute of Inner Asia Studies, Indiana University

Bregel, Yuri (1996). Notes on the Study of Central Asia, *Papers of Inner Asia* No. 28, Indiana University Publications, Bloomington

Brzezinski, Zbigniew (1997). *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, Basic Books

Brzezinski, Zbigniew – Sullivan, Paige (eds.) (1997). *Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis*, Center for Strategic and International Studies, Washington D.C.

Borisov, Nikolaj (2011). The institution of presidency in the Central Asian countries: personalization vs. institutionalization, *Central Asia and the Caucasus*, Vol.12, No. 4, pp. 57.-66.

Brown, Bess A. (1995). Security Concerns of the Central Asian States. In Jed C. Snyder (szerk.) *After Empire: The Emerging Geopolitics of Central Asia*, National Defense University Press Ft. McNair, Washington DC, pp. 67.-84.

Canfield, Robert (ed.) (1991). *Turko-Persia in historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge

Capisani, Giampaolo R. (2000). *The Handbook of Central Asia*, I. B. Tauris, London, New York

Caramani, Daniele (2008). Introduction to comparative politics. In D. Caramani (ed.) *Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford, New york, pp.1.-25.

Chebabi, Houchang E. – Linz, Juan J. (eds.) (1998). *Sultanistic Regimes*, John Hopkins University Press

Chotaev, Zakir (2013). Kyrgyzstan after 2010. Prospects for a parliamentary republic, *Central Asia and the Caucasus*, Vol.14, No. 2, pp. 92.-102.

Collier, P. - Hoeffler, A. (2001). *Greed and Grievance in Civil War*, World Bank Policy Research Working Paper 2355. World Bank, Washington DC
<http://dx.doi.org/10.1596/1813-9450-2355>

Collins, Kathleen (2006). *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*, Cambridge University Press, Cambridge.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511510014>

Cooley, Alexander (2012). *Great games, local rules: the new great power contest in Central Asia*, Oxford University Press, Oxford, New York
<http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199929825.001.0001>

Cornell, Svante E. (2002). *Autonomy and Conflict*, Uppsala University Department of Peace and Conflict Research

Cornell, Svante E. (2011). *Azerbaijan Since Independence*, M.E. Sharpe, Armonk, New York

Cornell, Svante E. – Tsereteli, Mamuka – Socor, Vladimir (2005). Geostrategic Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. In Frederick S. Starr – Svante E. Cornell (eds.) *The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil window to the West*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program

Cummings, Sally N. – Hinnebusch, Raymond (2011). Conclusions. In S. Cummings and R. Hinnebusch (eds.) *Sovereignty after empire: comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburgh University Press, Edinburgh, pp. 326.-344.

Cummings, Sally N. (2002a). Power and change in Central Asia. In S. Cummings (ed.) *Power and change in Central Asia*, Routledge, London, New York, pp. 1.-23.

Cummings, Sally N. (2002b). An uneasy relationship – power and authority in the Nazarbaev regime. In S. Cummings (ed.) *Power and change in Central Asia*, Routledge, London, New York, pp. 59.-73.

Cummings, Sally N. (2012). *Understanding Central Asia: politics and contested transformations*, Routledge, New York

Csicsmann, László (2006). *Islám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. A nyugati típusú demokrácia adaptálásának lehetőségei és korlátai a tágabb értelemben vett Közel-Keleten*. Doktori értekezés. Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapesti Corvinus Egyetem.

Csiki, Tamás (2009). A Failed States Index 2009. *Nemzet és Biztonság – Biztonságpolitikai Szemle*, Vol. 7, No. 2, pp. 87.-93.

Dahl, Robert A. (1971). *Polyarchy: Participation and Oppsition*, Yale University Press, New Haven

D'Encausse, Heléne Carrère (1988): *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, Univeristy of California Press, Berkeley, Los Angeles, London

Dobrovits, Mihály, Kende, Tamás (2001). Távol Moszkvától": Utak a jelcini és a Jelcin utáni Oroszország megértéséhez". *Beszélő*, Vol. 6, No. 1, pp. 34-55. Elektronikus változat: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%99Etavol-moszkvato%E2%80%9D> [letöltve: 2014.02.28.]

Dobrovits, Mihály (2011a). *Közép-Ázsia a XXI. Század elején*, Magyar Külügyi Intézet

Dobrovits, Mihály (2011b). *Valaki mások Oroszországa*, MKI-Tanulmányok, Magyar Külügyi Intézet

Dogan, Mattei and Kazancigil, Ali (1994). Introduction. Strategies in Comparative Research. In M. Dogan and A. Kazancigil (eds.) *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*, Blackwell, Oxford U.K., Cambridge USA, pp. 1.-13.

Dowlah, Alex F. – Elliott, John E. (1997). *The Life and Times of Soviet Socialism*, Praeger Publishers

Dzsumajev, Isanguli (2012). *Vnyesnyaja trgovlja Turkmenisztana: tendencii, problemi i perspektivi*, Universzitet Centralnoj Azii

Eliseeff, Vadim (1998). *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce*, UNESCO, Paris

Engvall, Johan (2011). *Flirting with State Failure. Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence*, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

Elektronikus

változat:

<http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/1107Engvall.pdf>

[letöltve:

2013.09.23.]

Fierman, William (1991). The Soviet „Transformation” of Central Asia. In *Soviet Central Asia: The Failed Transformation*, Westview Press, pp. 11.-33.

Fierman, William (1997): Political development in Uzbekistan: democratization? In K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press

Fearon, J. D. - Laitin D. D. (2003) *Ethnicity, Insurgency and Civil War*, American Political Science Review, 97, 1. <http://dx.doi.org/10.1017/S0003055403000534>

Fishman, Robert (1990). Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy, *World Politics*, Vol.42, No. 3, pp.422.-440. <http://dx.doi.org/10.2307/2010418>

Frye, Timothy (1997). A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies. In *Comparative Political Studies*, Vol.30, No. 5, October 1997, pp.523-552 <http://dx.doi.org/10.1177/0010414097030005001>

Furman, Dmitrii (2002). The regime in Kazakhstan. In B. Rumer (ed.) *Central Asia: a Gathering Storm?* M.E. Sharpe, Armonk, New York, pp.195.-255.

Gleason ,Gregory (1997). *The Central Asian States: Discovering Independence*, Westview Press, Boulder

Gleason, Gregory (2003). *Markets and Politics in Central Asia*, Taylor and Francis

Golden, Peter B. (2011). *Central Asia in World History*, Oxford University Press, New York

Goldthorpe, John. H. (1997). Current Issues in Comparative Macrosociology: a Debate on Methodological Issues, *Comparative Social Research*, Vol 16, pp.1.-26.

Grimshaw, Allen (1973). Comparative sociology: in what ways different from other sociologies? In M. Armer and A. Grimshaw (eds.) *Comparative Social Research*, John Wiley and Sons, New York, pp.3.-48.

Haghighy, Mehrdad (1997). *Islam and politics in Central Asia*, MacMillan Press, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London

Hambly, Gavin (1969). *Central Asia*, Weidenfeld and Nicholson, London

Harangozó, Dániel (2013). Az „elfelejtett háború”: Tádzsikisztán 1992-1997, *Kül-világ*, X. Évfolyam, 2013/1. Elektronikus változat: <http://www.kulvilag.hu/2013/01/harangozo.pdf> [letöltve: 2014.10.29.]

Heathershaw, John (2009). *Post-Conflict Tajikistan. The politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order*, Routledge; London and New York

Hirsch, Francine (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Culture and Society after Socialism)*, Cornell University Press, Ithaca and London

Horák, Slavomír – Sír, Jan (2009). *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedov*, Central asia – Caucasus Institute Silk Road Studies Program. Elektronikus változat:

http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCMQFjAA&url=http%3A%2F%2Fmercury.ethz.ch%2Fserviceengine%2Ffiles%2FISN%2F106328%2Fpublicationdocument_singledocument%2F62002816-5e6c-4c7b-b0d8-6f29398ee744%2Fen%2Fjs09turkmenistanunder.pdf&ei=022IVL3vI6TVygO_hIIo&usg=AFQjCNFaxFy-PDn5hYvC_E1zIJWVhL7Dsg&sig2=g1wPGpbIeYggdJN9Q5LVAg&bvm=bv.81456516,d.bGQ [letöltve: 2014.12.10.]

Huntington, Samuel P. (1991). *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman and London

Huskey, Eugene (1997). Kyrgyzstan: the fate of political liberalization. In K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press, pp.242.-266.

Huskey, Eugene (2002). An economy of authoritarianism? In S. Cummings (ed.) *Power and change in Central Asia*, Routledge, London, New York, pp. 74.-96.

Huskey, Eugene – Hill, David (2013). Regionalism, personalism, ethnicity and violence: parties and voter preference in the 2010 parliamentary election in Kyrgyzstan. In *Post-soviet Affairs*, Vol.29, No. 3, pp.237-267.

Ishimaya, John (2002). Neopatrimonialism and the prospects for democratization in the Central Asian republics. In S. Cummings (ed.) *Power and change in Central Asia*, Routledge, London, New York, pp. 42.-58.

Jones Luong, Pauline (2002). *Institutional change and political continuity in Post-Soviet Central Asia: power, perceptions, and pacts*, Cambridge University Press, Cambridge, U.K.

Jong-a-Pin, Richard (2006). *On the Measurement of Political Instability and its Impact on Economic Growth*, University of Groningen. Elektronikus változat: http://congress.utu.fi/epcs2006/docs/D8_jong-a-pin.pdf [letöltve: 2015.03.05.]

Jonson, Lena (2006). *Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*, I.B. Tauris, London, New York

Kangas, Robert D. (2002). Uzbekistan. The Karimov presidency – Amir Timur revisited. In S. Cummings (ed.) *Power and change in Central Asia*, Routledge, London, New York, pp. 130.-149.

Keller, Shoshana (2001). *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941*, Praeger, Westport, CT and London

Khalid, Adeeb (2007). *Islam After Communism. Religion and Politics in Central Asia*, University of California Press, Los Angeles, Berkeley

Kitschelt, Herbert (1992.). Political Regime Change: Structure and Process Driven Explanations? *American Political Science Review*, Vol.86, No. 4, pp.1028.-1034.

Kolarz, Walter (1961). *Religion in the Soviet Union*, St. Martin's Press, New York

Krouwel, André (2003). *Measuring presidentialism of Central and East European countries*, Working Papers Political Science, Amsterdam. Elektronikus változat: http://www.fsw.vu.nl/en/Images/Measuring%20presidentialism%20of%20Central%20and%20East%20European%20countries_tcm31-42727.pdf [letöltve: 2014.02.10.]

Kunysz, Nicholas (2012). From sultanism to neopatrimonialism? Regionalism within Turkmenistan, *Central Asian Survey*, Vol. 31, No.1, pp. 1.-16.

Kuzmin, A.I. (2001). The Causes and Lessons of the Civil War. In A. Vassiliev (ed.) *Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-soviet Era*, Saqi Books, New York, pp. 175.-219.

Langbein, L. - Knack, S. (2010) The Worldwide Governance Indicators: Six, One, or None? *The Journal of Development Studies*, Vol. 46, No. 2, pp. 350-370.
<http://dx.doi.org/10.1080/00220380902952399>

Lasswell, Harold D. (1968). The Future of the Comparative Method, *Comparative Politics*, Vol.1, No. 1, pp.3.-18. <http://dx.doi.org/10.2307/421372>

Lewis, Daniel (2011). Sovereignty after empire: The Colonial Roots of Central Asian Authoritarianism. In S. Cummings and R. Hinnebush (eds.) *Sovereignty after empire : comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburg University Press, Edinburgh, pp. 178.-195.

Lieven Dominic (2011). Russian Empires. In S. Cummings and R. Hinnebush (eds.) *Sovereignty after empire: comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburg University Press, Edinburgh, pp. 25.-43.

Lijphardt, Arend (1971). Comparative politics and the comparative method, *American Political Science Review*, Vol.65, No.3, pp.682.-693.
<http://dx.doi.org/10.2307/1955513>

Lijphardt, Arend (1999). *Patterns of Democracy*. New Haven and London, Yale University Press.

Linz, Juan J. (1990). The Perils of Presidentialism, *Journal of Democracy*. Vol.1, No.1, pp. 51.-69.

Luciani, Giacomo (1990). Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In G. Luciani (ed.) *The Arab State*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, pp. 65.-84.

Lynch, Dov (2001). The Tajik civil war and peace process, *Civil Wars*, Vol.4, No. 4, pp.49.-72. <http://dx.doi.org/10.1080/13698240108402487>

Mainwaring, Scott – Shugart, Matthew (1993). *Juan Linz, Presidentialism and Democracy. A Critical Appraisal*, Kellogg Institute Working Paper. Elektronikus változat: <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/200.pdf> [Letöltve: 2012.10.31.]

Malashenko, Aleksei and Polonskaya, Ludmila (2008). *Islam in Central Asia*, Ithaca Press

Malashenko, Alexey (2013). *The Fight for Influence: Russia in Central Asia*, Carnegie Endowment for International Peace

Marat, Erica (2009). *Labor Migration in Central Asia: Implications of the Global Economic Crisis* Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. Elektronikus változat: <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/0905migration.pdf> [letöltve: 2014.02.24.]

Martin, Terry Dean (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, Cornell University Press,

Martz, John D. (1994). Comparing Similar Countries. Problems of Conceptualization and Comparability in Latin America. In M. Dogan and A. Kazancigil (eds.) *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*, Blackwell, Oxford U.K., Cambridge USA, pp. 239.-259.

McGlinchey, Eric (2011). *Chaos, Violence, Dynasty: Politics and Islam in Central Asia*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh

Melvin, Neil (2000): *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism on the Silk Road*, Harwood Academic Publishers, Amsterdam

Miroshnikov, L.I. (1992). A Note on the Meaning of the Term „Central Asia” As Used in the Book. In A. H. Dani and V. M. Masson (eds.) *History of Civilizations of Central Asia Volume I*, UNESCO Publishing, Paris, pp. 477.- 480.

Mogilevskii, Roman (2012). *Trends and Patterns in Foreign Trade of Central Asian Countires*, University of Central Asia, Institute of Public policy and Administration, Working Paper No.1. Elektronikus változat: <http://www.ucentralasia.org/downloads/UCA-Trends&PatternsForeignTradeCA-Eng-May2012.pdf> [letöltve: 2014.11.26.]

Morrison, Donald G. – Stevesson, Hugh M. (1971). Political instability in independent black Africa, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 15, No. 3, pp. 347.-368. <http://www.jstor.org/stable/173388>

Motyl, Alexander J. (1997). Institutional Legacies and Reform Trajectories. In Adrian Karatnycky, Alexander J. Motyl and Boris Shor (eds.). *Nations in Transit 1997. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independetn States*, Transaction Publishers, New Brunswick (USA), London, pp.17.-22.

Naumkin, Vitalij (2005). *Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham

Nohlen, Dieter – Grotz, Florian – Hartmann, Christoph (eds.). *Elections in Asia and the Pacific. A data handbook*. (2001), Oxford University Press.

Nourzhanov, Kirill (2005). Saviours of the nation or robber barons? Warlord politics in Tajikistan. In *Central Asian Survey*, Vol.24, No.2, pp. 109.-130.

Nove, Alec – Newth J. A. (1967). *The Soviet Middle East: a model for development?*, Allen and Unwin

Ochs, Michael (1997): *Turkmenistan: the quest for stability and control*. In K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press

Olcott, Martha Brill (1997): *The growth of political participation in Kazakhstan*. In K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge University Press

Olcott, Martha Brill (2005). *Central Asia's Second Chance*, Carnegie Endowment for International Peace

Olcott, Martha Brill (2010): *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?*, Carnegie Endowment For International Peace

Olcott, Martha Brill (2012). *Tajikistan's difficult development path*, Carnegie Endowment for International Peace

Olimova, Saodat – Olimov, Muzaffar (2001). The Islamic Renaissance Party. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 26.-27.

Olivier, Bernard V. (1990). Korenizatsiia. In *Central Asian Survey*, Vol. 9, No. 3, pp. 77.-98.

Ostrowski, Wojciech (2011). Rentierism, Dependency and Sovereignty in Central Asia. In S. Cummings and R. Hinnebusch (eds.) *Sovereignty after empire : comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburg University Press, Edinburgh, pp. 282.-303.

Parker, John W. (2009). *Persian Dreams. Moscow and Tehran since the Fall of the Shah*, Potomac Books Inc, Washington D.C.

Perotti, Roberto (1996). Growth, income distribution and democracy: What the data say, *Journal of Economic Growth*, Vol. 1, Issue 2, pp. 149.-187.
<http://dx.doi.org/10.1007/BF00138861>

Peyrouse, Sebastien (2012). *Turkmenistan: strategies of power, dilemmas of development*, M. E. Sharpe, Armonk, New York

Pomfret, Richard (2006). *The Central Asian Economies Since Independence*, Princeton University Press

Przeworski, Adam and Teune, Henry (1970). *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Wiley Interscience, New York, London, Toronto, Sydney

Ragin, Charles C. (1989). *The comparative method: moving beyond qualitative and quantitative strategies*, University of California Press, Berkeley

Rakowska-Harmstone, Teresa (1970). *Russia and nationalism in Central Asia: the case of Tadzhikistan*, Johns Hopkins Press, Baltimore and London

Rashid, Ahmed (1994). *Resurgence of Central Asia. Islam or Nationalism?*, Oxford University Press, Karachi

Rashid, Ahmed (2002): *Withdrawn Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*, Yale University Press, New Haven, London

Riggs, Fred W. (1994). Conceptual Homogenization of a Heterogeneous Field. Presidentialism in comparative Perspective. In M. Dogan and A. Kazancigil (eds.) *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*, Blackwell, Oxford U.K., Cambridge USA, pp. 73.-152.

Roeder, Philip G. (1994). Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes. In *Post-Soviet Affairs*, Vol.10, Issue 1, pp.61.-101.
<http://dx.doi.org/10.1080/1060586X.1994.10641378>

Roudik, Peter L. (2007). *The History of the Central Asian Republics*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London

Roy, Olivier (1994). *The Failure of Political Islam*, I.B. Tauris, London

Roy, Olivier (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*, I.B. Tauris, London

Roy, Olivier (2001). Inter-regional dynamics of war. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 23.-24.

Rubin, Barnett R. (1998). Russian hegemony and state breakdown in the periphery: causes and consequences of the civil war in Tajikistan. In Barnett R. Rubin Jack Snyder (eds.) *Post-Soviet Political Order*, Routledge, London and New York, pp. 119.-150.

Sartori, Giovanni (1994). Neither Presidentialism nor Parliamentarism. In J. J. Linz and A. Valenzuela (eds.) *The failure of presidential democracy*. John Hopkins University Press, Baltimore

Schumpeter, Joseph A. (1947). *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York

Shiskin, Philip (2012). *Central Asia's Crisis of Governance*, Asia Society. Elektronikus változat: http://asiasociety.org/files/pdf/120215_central_asia_crisis_governance.pdf [Letöltve: 2013.10.03.]

Smelser, Neil J. (1976). *Comparative Methods in the Social Sciences*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey

Soucek, Svat (2000). *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge, UK

Spechler, Dina Rome – Spechler, Martin C. (2009). Uzbekistan among the great powers, *Communist and Post-communist Studies*, Vol. 42, Issue 3, pp.353.-373.

Stepan, Alfred and Skatch, Cindy (1994). Presidentialism and Parliamentarism in Comparative Perspective. In J. J. Linz and A. Valenzuela (eds.) *The failure of presidential democracy*. John Hopkins University Press, Baltimore

Suyarkulova, Mohira (2011). Reluctant Sovereigns? Central Asian States' Path to Independence. In S. Cummings and R. Hinnebusch (eds.) *Sovereignty after empire: comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburg University Press, Edinburgh, pp. 127.-153.

Thomas, M. (2009) What Do the Worldwide Governance Indicators Measure? *European Journal of Development Research*, July 2009
<http://dx.doi.org/10.1057/ejdr.2009.32>

Tuncer-Kilavuz, Idil (2009). Political and social networks in Tajikistan and Uzbekistan: 'clan', region and beyond, *Cenral Asian Survey*, Vol.28, No.3, pp.323.-334.

Tuncer-Kilavuz, Idil (2011). Understanding Civil War: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan, *Europe-Asia Studies*, Vol. 63, No.2, pp. 263.-290.
<http://dx.doi.org/10.1080/09668136.2011.547698>

Wagner, Péter (2011). *Iszlamista veszély Tádzsikisztában*, Magyar Külügyi Intézet.

Wagner, Péter (2012). *Hasonlóságok és különbségek a politikai iszlám tevékenységében Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban a modernizáció időszakában (1917-2011)*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola Politikatudományi Doktori Program

Wagner, Péter (2013a). Közép-Ázsia helye az átalakuló világrendben. In Grünhut Zoltán – Vörös Zoltán (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, Publikon kiadó, Pécs, pp. 187-204.

Wagner, Péter (2013b). *Üzbég iszlamisták a Nyugat ellen: a lokális céloktól a globális dzsihadig*, Magyar Külügyi Intézet

Waugh, Daniel (2007). Richthofen's "Silk Roads": Toward the Archaeology of a Concept, *The Silk Road*, Vol. 5, No. 1, pp. 1.-10

Wennberg, Franz (2002). The Globality of Tajik Nationalisms – a Research Note, *Central Asian Survey*, Vol. 21, No.4, pp. 403.-410.

Wheeler, Geoffrey (1964). *The modern history of Soviet Central Asia*, Praeger, New York

Zhurakulov, Furkat (2011). Separation of Powers in the States of Central Asia and the Caucasus, *Central Asia and the Caucasus*, Vol. 12, Issue 4, pp.46.-57.

Zoir, Rahmatillo – Scott, Newton (2001): Constitutional and legislative reform. In K. Abdullaev and C. Barnes (eds.) *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*, Conciliation Resources, Accord Series, London, pp. 24-26.

Zurcher, Christoph (2009). *The Post-Soviet Wars*, New York University Press

Elsődleges források, dokumentumok:

Abazov, Rashid (2010). Parliamentary elections in Kyrgyzstan: long road to stability? *CACI Analyst*, 2010.10.12. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://old.cacianalyst.org/?q=node/5424> [olvasva: 2014.02.08.]

Afanasyeva, Alla (2012). Kashagan's big oil coming to market in mid-2013 – sources. *Reuters* 2012.08.10. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.reuters.com/article/2012/08/10/kazakhstan-oil-kashagan-idUSL6E8J7CML20120810> [olvasva: 2013.12.25.]

Alash Orda. Gale Encyclopedia of Russian History [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.answers.com/topic/alah-or-da> [olvasva: 2013.12.25.]

Aktivnije pljuralizatsieszkije parlamentszkije vibori osznovu dlja baljnyejsego ukreplenija demokracii. *OSCE Parlamentar Assembly* 11-10-2010 [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.osce.org/ru/odihr/72026> [letöltve: 2012.11.04.]

Arndt, C. – Oman C. (2008). The Politics of Governance Ratings, working paper [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.maastrichtuniversity.nl/web/show/id=4416424/langid=42> [letöltve: 2015.03.05.]

Atambaev Says No Foreign Troops At Manas After 2014. *Radio Free Europe* 2012.02.20. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.rferl.org/content/kyrgyzstan_president_says_no_foreign_troops_manas_2014/24490080.html [letöltve: 2014.02.24.]

Baizakova, Zhulduz (2014). ‘Our People in an Alien War’: Kazakhstanis Fighting for the Islamic State. *Eurasia Daily Monitor* Volume: 11 Issue: 206, 2014.11.18. [on-line] http://www.jamestown.org/programs/edm/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=43096&cHash=6ec59c925422345378cea503708bad9e#.VNshzi4YG6Q [letöltve: 2015.02.10.]

Bakijeu atrimaju belaruszkaje gramabzjansztva i kupiju dom za \$2 mil y Minszku? *Nasha Niva*, 2012.02.08. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://nn.by/?c=ar&i=68018> [letöltve: 2014.02.02.]

Beehner, Lionel (2005). U.S. Military Bases in Central Asia, *Council on Foreign Relations*, 2005.06.26. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.cfr.org/russia-and-central-asia/asia-us-military-bases-central-asia/p8440#p11> [letöltve: 2014.02.23.]

Bohr, Anette (2010a): *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit. Country Report Turkmenistan <http://www.freedomhouse.org/report/nations-in-transit/2010/turkmenistan> [letöltve: 2014.12.15.]

Bohr, Anette (2010). Nations in Transit: Uzbekistan, *Freedom House*, [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan> [letöltve: 2014.01.24.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Afghanistan* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html> [letöltve: 2014.01.17.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Pakistan* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html> [olvasva 2014.01.17.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Kyrgyzstan* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html> [olvasva: 2014.02.01.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Tajikistan* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html> [olvasva 2014.01.17.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Turkmenistan* [on-line] <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html> [olvasva: 2014.01.30.]

Central Intelligence Agency (2013) *The World Fact Book Uzbekistan Government* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html> [olvasva: 2014.01.24.]

Cracks in the Marble: Turkmenistan's Failing Dictatorship, *International Crisis Group Asia Report No.44*, 2003.01.17. Osh-Brussels [online] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICG,,TKM,4562d8cf2,3efde7354,0.html> [letöltve: 2014.01.30.]

Daly, John C. K. (2005). The Andijan Disturbances and Their Implications. *CACI Analyst*, 2005.06.29. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.cacianalyst.org/?q=node/3152> [olvasva: 2014.01.24.]

Dave, Bhavna (2010). Nations in Transit: Kazakhstan, *Freedom House*, [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan#.Uul9MrS6row> [olvasva: 2014.01.26.]

Dickens, Mark (1988). *Soviet Language Policy in Central Asia*. [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.oxuscom.com/lang-policy.htm#table%202> [olvasva: 2014.01.16.]

Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. *The Economist*, 2012.04.21. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.economist.com/node/21553092> [letöltve: 2014.02.23.]

Dzubyenko, Olga (2010). Otunbayeva sworn in as Kyrgyz interim president. *Reuters* 2010.07.03.[on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://in.reuters.com/article/2010/07/03/idINIndia-49860220100703> [olvasva: 2014.02.03.]

Dzubyenko, Olga (2012). Kyrgyzstan MPs elect new prime minister to avert turmoil. *Reuters*. 2012. 09.05. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFBRE88416J20120905?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0> [olvasva: 2014.02.02]

Enclaves of the World: <http://enclaves.webs.com/centralasia.htm> [letöltve: 2014.01.24.]

Erlich, Aaron (2006). Tajikistan: From Refugee Sender to Labor Exporter, *Migration Policy Institute*, 2006.07.01. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=411> [letöltve: 2014.02.23.]

Forughi, Payam (2010). Nations in Transit: Tajikistan, Freedom House, [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/tajikistan> [olvasva: 2014.02.01.]

Freedom in the World Comparative and Historical Data, *Freedom House* [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world#.UwczUIX3bcY> [letöltve: 2014.02.21.]

Gurt, Marat (2013). No whiff of dissent in Turkmenistan's first multi-party vote. Reuters, 2013.12.15. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://uk.reuters.com/article/2013/12/15/uk-turkmenistan-election-idUKBRE9BE06I20131215> [letöltve: 2014. 12. 15.]

Hashimova, Umida (2014). Are Recent Constitutional Changes in Uzbekistan Related to Successor Issue? *Eurasia Daily Monitor*, Vol 11, Issue 59 [on-line] elérhetőség hozzáférés: [http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=42157&no_cache=1#.VLevAntUwUE](http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews[tt_news]=42157&no_cache=1#.VLevAntUwUE) [letöltve: 2015.01.12.]

Ijulszkij dagovor o Szozuje Szuverennyih Goszudarsztv (Szozuz Szovjetszkih Szuverennyih Reszpublikah – SZSZG Federacija) [Ijul' 1991] [on-line], elérhetőség hozzáférés: <http://fomin-ivan.blogspot.hu/2009/12/1991.html> [olvasva: 2014.01.15.]

Institute for Democracy and Electoral Assistance Voter Turnout Database [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.idea.int/vt/viewdata.cfm> [letöltve: 2014.02.21.]

Iraq Coalition Troops”. *GlobalSecurity.org*, http://www.globalsecurity.org/military/ops/iraq_orbat_coalition.htm [letöltve: 2015. 02. 10.]

Ivanovna, Anna – Sattarova, Guzal (2009). Ecological Movement holds conference on elections to parliament. *Uzbekistan National News Agency* 2009.12.27. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://uza.uz/en/politics/1160/> [2014.01.24.]

Khamidov, Aliasher: Uzbek Refugees Say They Were Pressured to Return to Kyrgyzstan, *Eurasianet.org*, 2010.06.29 [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.eurasianet.org/node/61436> [letöltve: 2014.01.25.]

Khamidov, Aliasher – Marat, Erica (2011). The danger of ethnic nationalism in Kyrgyzstan. *CACI Analyst*. 2011.03.16. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5515> [olvasva: 2014.02.03.]

Kilner, James (2011). Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election. *The Telegraph*. 2011.10.31. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html> [2014.02.03.]

Konsztitucija Kirgizszkoj Reszpubliki [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.gov.kg/?page_id=263 [olvasva: 2014.02.10.]

Kirgizisztán Alkotmánya 4. cikkely [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=254747 [olvasva: 2014.02.03.]

Kutueva, Aizada (2010). Leader of the Social Democratic Part of Kyrgyzstan requests Roza Otunbayeva to commit another faction forming of new coalition. *24 News Agency* 2010.12.03. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://eng.24.kg/politic/2010/12/03/15121.html> [olvasva: 2014.02.03.]

Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate. *BBC News* 2010.04.07. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm> [2014.02.02.]

Kyrgyzstan's Bakiyev says he remains president. *Xinhua English* 2010.04.21. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html> [olvasva: 2014.02.02.]

Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process, *OSCE Press Release* 31-10-2011 [on-line] elérhetőség hozzáférés: <http://www.osce.org/odihr/elections/84571> [olvasva: 2014.02.01]

Kyrgyzstan violence: Uzbekistan closes border to refugees, *The Telegraph*, 2010.06.15,
<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/7828726/Kyrgyzstan-violence-Uzbekistan-closes-border-to-refugees.html> [olvasva: 2013.01.25.]

Liberal democrats get majority of seats in Uzbek parliament, *Trend news Agency*, 2015.01.05 [on-line] elérhetőség/ hozzáférés: <http://en.trend.az/casia/uzbekistan/2349976.html> [letöltve: 2015.01.12.]

Litovkin, Viktor (2012). Uzbekistan wants American weapons and suspends CSTO membership, *Valdai Discussion Club*, 2012.07.06. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://valdaiclub.com/near_abroad/45740.html [letöltve: 2012.02.23]

'Many violations' in Kyrgyz vote. *BBC News* 2012.10.23. [on-line] elérhetőség/hozzáférés <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7058557.stm> [olvasva: 2014.02.02.]

Marat, Erica (2010). Nations in Transit: Kazakhstan, *Freedom House, Kyrgyzstan* [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan> [olvasva: 2014.02.01.]

Marat, Erica (2011). Kyrgyzstan's presidential elections: as good as it gets in Central Asia. *CACI Analyst*. 2011.11.02. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5657> [olvasva: 2014.02.02.]

Marsai, Viktor (2014). *A 2014-es jubileumi Fragile (Failed) States Index és tanulságai*, NKE Stratégiai Védelmi Kutatóközpont Elemzések – 2014/16 [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://netk.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-elemzesek-

[2014-16-a-2014-es-jubileumi-fragile-failed-states-index-es-tanulsagai-marsai-v.original.pdf](#) [letöltve: 2015.03. 15.]

McKay, Mary Jayne (2009). Turkmenbashi everywhere. *CBS News* 2009.02.11. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.cbsnews.com/8301-18560_162-590913.html [olvasva: 2014.01.28.]

Nazriev, Sayrahmon – Manzarshoeva, Aslibegim (2009). Poverty Tajikistan's only growth area, *Asia Times Online*, 2009.08.06. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/KH06Ag01.html [letöltve: 2014.02.23.]

New Turkmen President Sworn In. *Radio Free Europe*, 2007.02.14. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html> [letöltve: 2014.12.15.]

Noonan, Joshua (2014). Uzbekistan's Looming Succession Struggle. *Silk road Reporters*, 2014 August. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.silkroadreporters.com/2014/08/14/uzbekistans-looming-succession-struggle/> [letöltve: 2015. 01. 12.].

Only a step towards democracy in Kazakhstan, *Today's Zaman*, 2012.01.17. [on-line] elérhetőség, hozzáférés: <http://www.todayszaman.com/columnist-268842-only-a-step-toward-democracy-in-kazakhstan.html> [olvasva: 2012.12.23.].

Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, Form Interim Government. *Radio Free Europe* 2010.04.07. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html [olvasva: 2014.02.02.]

O. Tekebajev: "Reformi" ot Akajeva do Bakijeva Prezident Kirgizisztana privatizirujet goszudarsztvennuju vlaszty. *Centrasia.ru* 2009.10.27. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256624640> [olvasva: 2014.02.01.]

Pannier, Bruce (2007). Kazakhstan: Ethnic Minorities Guaranteed Seats In Parliament, *Radio Free Liberty Europe*, 2007.06.29. [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rferl.org/content/article/1077396.html> [olvasva: 2014.01.25.]

Pannier, Bruce (2010). Nations in Transit: Uzbekistan, *Freedom House*, [on-line],
 elérhetőség/hozzáférés: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan> [olvasva: 2014.01.24.]

Parline database of national parliaments *Inter-Parliamentary Union* [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp> [letöltve: 2014.02.21.]

Pood (meaning of). *Encyclo Online Encyclopedia* [on-line], elérhetőség hozzáférés:
<http://www.encyclo.co.uk/define/Pood> [olvasva: 2013.12.20.]

Presidential election, Nazarbayev wins with 95% of the votes, *AsiaNews.it*, 2011.04.04 [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.asianews.it/news-en/Presidential-election,-Nazarbayev-wins-with-95-of-the-votes-21201.html>
 [olvasva: 2014.01.24.]

Prezident Tadzsikisztana otrezal ot szvoej familii russzkoje okoncsanije *Lenta.ru* 2007.03.21. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/> [olvasva: 2014.02.01.]

Radnitz, Scott (2010). The Unraveling of southern Kyrgyzstan. *CACI Analyst* 2010.06.23. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://www.cacianalyst.org/?q=node/5354> [olvasva: 2014.02.02.]

Republic of Kazakhstan early parliamentary elections 15 January 2012
 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <https://www.osce.org/odihr/elections/8940> [olvasva: 2014.01.24.]

Republic of Kazakhstan Early Presidential Election 3 April 2011, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.osce.org/odihr/elections/78714> [olvasva: 2014.01.24.]

Ross, Elliott (2013). Failed states are a western myth, *The Guardian*, 2013.06.28. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/28/failed-states-western-myth-us-interests> [letöltve: 2015.03.15.]

Russia wants to send border guards back to Tajikistan to protect border with Afghanistan. Central Asia General Newswire 2011.05.05. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://business.highbeam.com/436260/article-1G1-255553845/interfax-central-asia-general-newswire> [olvasva: 2014.01.31]

Schimmel, Annemarie (2012). Sufism. Enciclopaedia Britannica. [on-line] Utoljára frissítve: 2012.03.30. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/571823/Sufism> [olvasva: 2013.12.03.]

Siegelbaum, Lewis: 1991 Nine Plus One Ageement [on-line], elérhetőség hozzáférés: <http://www.soviethistory.org/index.php?page=subject&SubjectID=1991nineplus&Year=1991> [olvasva: 2014.01.19.]

Shlapentokh, Dmitrij (2011). Jihadism spreads to Kyrgyzstan. *CACI Analyst* 2011.02.16. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://cacianalyst.org/?q=node/5495> [olvasva: 2014.02.03.]

Susztov, Alekszandr (2010). Kto piset alfavit dlja Kazahsztana? V reszpublike reanyiminovana ideja perevoda sz kirillici na latinicu. *Sztoletije*. 2010.11.15. [on-line] elérhetőség/hozzáférés: http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/kto_pisjet_alfavit_dla_kazahstana_2010-11-15.htm [letöltve: 2013.11.10.]

Tajikistan elections criticised by poll watchdog BBC News 2010.03.01, [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8543214.stm>
 [olvasva: 2014.02.01.]

The Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan [on-line],
 elérhetőség/hozzáférés: http://election.kz/portal/page?_pageid=153,75186&_dad=portal&_schema=PORTAL
 [olvasva: 2014.01.25.]

The Curse of Cotton: Central Asia's Destructive Monoculture, *International Crisis Group*, Asia Report Nr.93., 2005.02.28. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture](http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/asia/centralasia/093_curse_of_cotton_central_asia_destructive_monoculture) [letöltve: 2014.02.22]

The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2004 [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2004/ch4.pdf> [letöltve: 2014.02.22]

The Róbinson Rojas Archive World Development Indicators 2009 [on-line]
 elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rrojasdatabank.info/wdi2009/tab4.4.pdf> [letöltve: 2014.02.22.]

The sour gas eating Kashagan oil profits, *Reuters*, 2013.11.14.
<http://www.reuters.com/article/2013/11/14/kazakhstan-kashagan-idUSL5N0IY2Y920131114> [letöltve: 2015.02.07.]

Trilling, David (2012). Kyrgyzstan: Parliament Approves New Premier, Government. *Eurasianet.org* 2012.09.05. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://www.eurasianet.org/node/65865> [olvasva: 2014.02.02.]

Trilling, David (2014). Kyrgyzstan Gets New Ruling Coalition, Just Like the Old One. *Eurasianet.org* 2014.03.31. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://www.eurasianet.org/node/68210> [olvasva: 2014.11.22.]

Turkmen Doctors Pledge Allegiance to Niyazov, *Radio Free Europe*, 2005.11.15.
[on-line] elérhetőség/hozzáférés: <http://www.rferl.org/content/article/1062955.html>
[letöltve: 2014.01.29.]

Turkmenistan president wins re-election with 97% of vote. *The Guardian*.
2012.02.13. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true> [letöltve: 2014.12.15.]

Turkmenistan ex-leader Niyazov's arch to be removed. *BBC News*. 2010.10.18. [on-line]
elérhetőség/hozzáférés: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8466622.stm>
[letöltve: 2014.12.14.]

U.S. Air Base At Manas Starts Closing Shop. *Eurasianet.org* 2014.02.12. [on-line]
elérhetőség/hozzáférés: <http://www.eurasianet.org/node/68045> [letöltve:
2014.02.24.]

U.S. Energy Information Administration /Turkmenistan 2012.01.25. [on-line]
elérhetőség/hozzáférés: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> [letöltve:
2014.02.22.]

U. N. General Assembly Resolution on Permanent Neutrality of Turkmenistan [on-line]
elérhetőség/hozzáférés: <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm>
[letöltve: 2014.12.14.]

Widner, Jennifer (2004). Constitution Writing and Conflict Resolution. Kazakhstan
1993. [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<https://www.princeton.edu/~pcwcr/reports/kazakhstan1993.html> [olvasva:
2014.01.25.]

World Bank Country Brief Tajikistan 2012 [on-line] elérhetőség/hozzáférés:
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKIS-TANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html> [letöltve: 2014.02.23.]

World Bank Kyrgyz Republic Partnership Program Snapshot 2012 [on-line]
elérhetőség/hozzáférés:

http://siteresources.worldbank.org/INTKYRGYZ/Resources/KR_Snapshot_March2012_final.pdf [letöltve: 2014.02.23.]

World Trade Organization Country Profiles Kazakstan [on-line]

<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ,KG,TJ,TM,UZ> (letöltve: 2014. 11. 26.)

Zem, Jacob (2012). Kazakh Jihadists Intensify Internet Propaganda, *CACI Analyst* 2012.08.22. [on-line], elérhetőség/hozzáférés: <http://cacianalyst.org/?q=node/5821>
[olvasva: 2013.05.22.]

6 *A szerző kapcsolódó publikációinak jegyzéke*

Folyóirat cikk:

- Gyene Pál – Harangozó Dániel [2011]: A közép-ázsiai atomfegyvermentes övezet. *Nemzet és Biztonság*, IV. évf. 6. szám, pp. 58.-63.
http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/gyene_pal_harangozo_daniel-a_kozep_azsiai_atomfegyvermentes_ovezet.pdf
- Gyene Pál [2012]: Azerbajdzsán: játékos vagy sakkfigura a „Nagy Játszmában”? *Külügyi Szemle* 2012/3. szám, pp. 135.-163.
<http://www.kulugyiintezet.hu/pub/default.asp?y=2012&t=3>
- Gyene Pál [2013]: A kirgiz parlamentáris kísérlet perspektívái – egy deviáns eset vizsgálata. *Politikatudományi Szemle* XXII. évfolyam, 2013/1. szám, pp. 87.-116.
http://www.poltudszemle.hu/szamok/2013_1szam/Poltud_Szemle_2013-01.pdf

Egyéb publikációk:

- Gyene Pál – Gugán Dániel [2012]: Konvergencia az Európai Unióban. *Tanulmányok az Európai Integráció Témaköréből* 4. füzet, 2012 április, pp. 157.-168.
- Gyene Pál: Az államépítés két évtizede Közép-Ázsiában. *Eurázsiai kérdőjelek - Kelet-Európa Tanulmányok* IX. szám 2012, MTA Közgazdaság és Regionális Tudományi Kutatóközpont világgazdasági Intézet, pp. 53.-97.
<http://fakproject.hu/docs/09-07-Gyene.pdf>
- Gyene Pál [2013]: A „Nagy Játszma” a XXI. században – nagyhatalmak energetikai és stratégiai vetélkedése a poszt-szovjet Közép-Ázsiában. *Multidiszciplináris kihívások – Sokszínű válaszok*, a BGF KVI Kar Közgazdasági és Társadalomtudományi Intézeti Tanszéki Osztálya szimpóziumkötete, 2013 április, pp. 28. - 40.
http://media.wix.com/ugd/f99454_bc4d3f7c506ce3d7cf0e6ff00c53b3ac.pdf
- Gyene Pál [2014]: [A „járadékos állam” és a „járadék-gazdaság” jelensége a poszt-szovjet Közép-Ázsia államaiban](#) *Multidiszciplináris kihívások –*

Sokszínű válaszok, a BGF KVI Kar Közgazdasági és Társadalomtudományi Intézeti Tanszéki Osztálya szimpóziumkötete, 2014/4, pp. 34.-43.

- Gyene Pál [2014]: [Közép-ázsiai köztársaságok az eurázsiai nagyhatalmi térben - a külkereskedelmi adatok tükrében](#), Kelet-Európa Tanulmányok X. Ludvig Zsuzsa, Deák András György szerk.: Eurázsia a 21. században - a külkereskedelem tükrében, pp. 65. 95.